યાકિની-મહત્તરાસૂનુ - સમર્થશાસ્ત્રકાર સૂરિપુરંદર
શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા વિરચિત

શ્રી ષોડશક - પ્રકરણ

(સટીક ભાવાનુવાદ)

- સદ્ધર્મપરીક્ષા
- સદ્ધર્મદેશના
- સદ્ધર્મલક્ષણ
- સદ્ધર્મસિદ્ધિલિંગ
- લોકોત્તરતત્ત્વસંપ્રાપ્તિ
- જિનભવનવિધાન
- જિનબિંબવિધાન
- જિનબિંબપ્રતિષ્ઠા
- જિનપૂજાસ્વરૂપ
- સદનુષ્ઠાન
- સજ્જ્ઞાનાધિકાર
- દીક્ષાધિકારી
- સાધુસચ્ચેષ્ટાધિકાર
- સાલમ્બનયોગાધિકાર
- ધ્યેયસ્વરૂપાધિકાર
- સમરસાપત્તિ

ભાવાનુવાદક
સિદ્ધાંતસંરક્ષક અપ્રમત્તજ્ઞાનોપાસક ધર્મતીર્થપ્રભાવક
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્
વિજય મિત્રાનંદસૂરીશ્વરજી મ.સા.

॥ પૂજ્યપાદ આ.ભ.શ્રી વિજય દાન-પ્રેમ-રામચન્દ્રસૂરીશ્વરસદ્‌ગુરુભ્યો નમઃ ॥
॥ સમતાનિધિ પૂ.પં. શ્રી પદ્મવિજયજીગણિવર-સદ્‌ગુરુભ્યો નમઃ ॥

ષોડશક પ્રકરણ

સટીક

ભાવાનુવાદ સહિત

ટીકાકાર

પૂ. આ. દેવ શ્રીમદ્ યશોભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

તથા

પૂજ્ય મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી ગણિવર

ભાવાનુવાદકર્તા

અખંડબાલબ્રહ્મચારી, ધર્મતીર્થપ્રભાવક, સિદ્ધાંતસંરક્ષક,
અધ્યાત્મબિંદુ, ચારિત્રમનોરથમાળા ગ્રંથના ટીકાકાર

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય

મિત્રાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજા

સંપાદક

પૂજ્ય ગણિવર્યશ્રી ભવ્યદર્શનવિજયજી

પ્રકાશક

પૂ.પં.શ્રી પદ્મવિજયજીગણિવર જૈન ગ્રંથમાળા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

સુકૃતના સહભાગી

આ ગ્રંથ પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ
"શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથ આરાધક ટ્રસ્ટ,
શ્રી પુખરાજ રાયચંદ આરાધના ભવન,
સત્યનારાયણ સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદે"
લીધો છે પ્રકાશક ટ્રસ્ટ તેઓશ્રીનો આભાર માને છે.

પ્રકાશક

પૂ.પં.શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવર જૈન ગ્રંથમાળા ટ્રસ્ટ
૫, વિવેક ડુપ્લેક્ષ, દશાપોરવાડ સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

પ્રકાશન સમય

સંવત - ૨૦૬૧ ચૈત્ર વદ - ૮, રવિવાર, તા. : ૧ - ૫ - ૦૫
(પૂ. શ્રી ગણિવર ભવ્યદર્શન વિજયજી મ. સા. નો પંન્યાસપદપ્રદાન દિન)

પ્રથમ આવૃત્તિ :- ૫૦૦ નકલ

ગ્રંથમાળાનાં સંપર્કસૂત્રો

૧. પૂ. પં. શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવર જૈન ગ્રંથમાળા ટ્રસ્ટ
૫, વિવેક ડુપ્લેક્ષ, દશાપોરવાડ સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. (ગુજરાત)

૨. સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર - હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાાદ - ૧.

૩. અશોકકુમાર હિંમતલાલ શાહ - એચ. એ. માર્કેટ, કપાસિયા બજાર, અમદાવાદ-૧.
ફોન નં. : ૨૨૧૭૪૫૫૭ (R) ૨૬૬૧૨૫૦૭ (M) ૯૮૨૫૩૨૮૮૭૨

૪. દીપકકુમાર શશિકાંતભાઇ ઝવેરી - મુંબઇ. - વાલકેશ્વર
ફોન નં. : (R) ૨૩૬૪૮૩૭૮/૯ (O.) ૨૩૮૬૫૬૦૩ (M) ૯૮૨૦૨૦૦૦૧૬

૫. વસંતકુમાર ધરમચંદજી જૈન - મુંબઇ. ફોન નં. (R) ૨૩૭૨૯૫૧૦ (O)૨૨૪૧૨૫૯૪

૬. જ્યોતીન્દ્રભાઇ જે. શાહ - અમદાવાદ. (R) ૨૬૬૪૦૬૨૬ (M) ૯૮૨૪૨૫૨૯૭૮

સંપાદકીય.....

અનંત ઉપકારી, કરુણા સાગર શ્રી જિનેશ્વરદેવો ભવ્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તીર્થની સ્થાપના કરે છે. તે પ્રભુ પાસે ત્રિપદી પામી ગણધર ભગવંતો દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે. આ દ્વાદશાંગીમાં સમગ્ર વિશ્વનું અણમોલ તત્ત્વજ્ઞાન સમાયેલું હોય છે. એ ગ્રંથોના આધારે વિશ્વના જીવોને ધ્યાનમાં રાખી તે તે સમયે થયેલા જ્ઞાની મહાપુરુષો તે દ્વાદશાંગીના પદાર્થોને સ્પષ્ટ કરવા નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરે છે.

જે સમયે છેલ્લા બચેલા એક પૂર્વનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થવાની અણી ઉપર હતું ત્યારે, બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા અને એક જૈન સાધ્વીજીના મુખે સ્વાધ્યાય સ્વરૂપે ઉચ્ચારાતા **चक्कीदुगं हरिपणगं.....** શ્લોકનું શ્રવણ થતાં જેમના અભિમાનનો નશો ઊતરી ગયો હતો એવા હરિભદ્રબ્રાહ્મણમાંથી **પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ** બનેલા એ પ્રકાંડ વિદ્વાન, પ્રચંડ પ્રતિભાશાળી, દૃઢ શ્રદ્ધાવંત, આગમોના તલસ્પર્શી જ્ઞાતા, ન્યાય વિશારદ પૂજ્યશ્રીએ ગણધર ભગવંતના રચેલા દ્વાદશાંગ આગમ ગ્રંથોને આધારે ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી, જ્ઞાન વધારવા પૂર્વક જૈન શાસનની સુંદર સેવા બજાવી છે. એમાંનો જ આ ષોડશક ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગનો ભોમિયો છે. કારણ, ધર્મની પરીક્ષાથી શરૂ કરી મોક્ષ સુધીનું તબક્કાવાર નિરૂપણ તેઓશ્રીએ આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. તેઓશ્રીએ રચેલા દરેક ગ્રંથોની મુખ્ય મૌલિકતા એ જોવા મળે છે કે ગ્રંથના છેલ્લા પ્રકરણમાં અલગ અલગ રીતે અનેક દૃષ્ટિકોણથી વૈવિધ્ય સભર મુક્તિનું અને સિદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

મારા ભવોદધિતારક પૂજ્ય ગુરુદેવ ધર્મતીર્થપ્રભાવક આચાર્યદેવ **શ્રીમદ્ વિજય મિત્રાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ** મુંબઈ - શ્રીપાળનગરના વિ. સં. ૨૦૪૬ના ચાતુર્માસમાં અને શેષકાળમાં કેટલાક તત્ત્વજિજ્ઞાસુ, જ્ઞાનપિપાસુ યુવાનોની ભૂખ સંતોષવા કેટલાક ગ્રંથોની વાચના આપી હતી. તે સમયે પૂજ્ય ગુરુદેવનું સ્વાસ્થ્ય અત્યંત નાજુક હતું. બંન્ને હાથ અને બંન્ને પગ બિલકુલ કામ આપી શકતા ન હતા. માથાથી નીચેના શરીરનો સંપૂર્ણ ભાગ કાર્ય કરી શકતો ન હતો. શરીરમાં બળતરા સાથેનો દુખાવો સતત રહેતો હતો. છાતી દોરડાથી મજબૂત બાંધી હોય એવી ભિંસાતી હતી. આવી ભયંકર બીમારીમાં પણ જ્ઞાન - સ્વાધ્યાયનો રસ, ઉપકાર બુદ્ધિ અને જિજ્ઞાસુને સંતોષ આપવાનો ભાવ હોવાથી વ્યાખ્યાન આદિ ઉપરાંત સાધુ, શ્રાવકને વાચના પ્રદાન કરવાનું તેઓએ અવિરત ચાલું રાખ્યું હતું. ગુરુભગવંતોની કૃપા અને જ્ઞાન-સ્વાધ્યાયના બળથી તેઓશ્રી, પૂર્વના ભયંકર કર્મોના ઉદય વચ્ચે અપૂર્વ સમતા

અને સમાધિ રાખનાર સત્ત્વશાળી મહાપુરુષોની યાદ અપાવતા હતા. ચૌદ ચૌદ વર્ષની આવી ભયંકર વેદના અને બીમારી વચ્ચે પણ તેઓશ્રીએ છેલ્લા શ્વાસ સુધી સ્વાધ્યાય છોડ્યો ન હતો.

એ વાચના દરમ્યાન કેટલાક ભાવિકોની માંગણી થવાથી અને ભવ્ય જીવોને મોક્ષ - માર્ગમાં સુંદર આલંબનભૂત હોવાથી તેઓશ્રીએ આ ગ્રંથ ઉપરની **પૂ. આ. શ્રી યશોભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે** રચેલ તથા **પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી ગણિવરે** રચેલ એમ બંને ટીકાનો; બાળ જીવોને ઉપકારક અને ઉપયોગી બને તેવો ભાવાનુવાદ કર્યો અને હમ્ને હમ્ને **'ધર્મદૂત માસિક'**ના માધ્યમથી પ્રગટ થતો ગયો. સંપૂર્ણ ગ્રંથના ભાવાનુવાદ પ્રગટ થયા બાદ એને પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ કરવા ઘણા ભાવિકોની વિનંતિ હતી. એ વિનંતિને ધ્યાનમાં લઈ આ ષોડશક ગ્રંથ મૂળ, બંને ટીકા અને બંને ટીકાનો સારગ્રાહી ભાવનુવાદ પ્રગટ કરવાના ઉદ્દેશથી એ કાર્યનો પ્રારંભ પૂજ્યપાદ ગુરુદેવની હાજરીમાં જ થયો હતો. પહેલું પ્રૂફ પણ તેઓશ્રીએ તપાસ્યું હતું. ત્યારબાદ અચાનક મધુપ્રમેહની, પેશાબની તકલીફ ઊભી થઈ. એના પછી બરાબર બે મહિને એકાએક હૃદયનો તીવ્ર હુમલો આવ્યો અને ૨૪ કલાકમાં અપૂર્વ સમાધિ સાથે સ્વર્ગલોક તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેઓશ્રીના અધૂરા કાર્યને પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી મારા શિરે આવી પરંતુ એ તારક ગુરુદેવના દિવ્યઆશિષથી આ કાર્ય સંગીન રીતે પાર પાડી શક્યો. આ સિવાય સમરાદિત્ય ચરિત્ર ભાગ-૨ વગેરેનું પણ અધૂરુ રહેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવાની ભાવના રાખું છું. પૂજ્ય ગુરુદેવ જ્ઞાન - સ્વાધ્યાય માટે વારંવાર પ્રેરણા કરતા..... એ પ્રેરણા ઝીલી હાલ ૪૫ આગમના વાંચનનું કાર્યપણ સારી રીતે ચાલી રહ્યું છે. એ પણ તેઓશ્રીની કૃપાનું જ પરિણામ માનું છું.

આ ગ્રંથ ઉપર પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે મેં સહૃદયી **મુનિરાજશ્રી વૈરાગ્યરતિ વિજયજી**ને વાત કરી. તેમણે ગ્રંથના ગૌરવને વધારનારી સુંદર અને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી આપી. અનેક કાર્યોની વ્યસ્તતા, વધતી ઉંમર વગેરે અનેક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે કાળજી પૂર્વક છેલ્લું પ્રુફ જોઈ આપવાની ઉદારતા દાખવનાર **સુશ્રાવક સુબોધભાઇને** કેમ ભૂલી શકું ?

આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી ભાવિકો એને હૃદયમાં અને જીવનમાં ઉતારી, ગ્રંથના ભાવોને આત્મામાં ભરી ભવવિરહને (મોક્ષને) નજીક, અત્યંત નજીક બનાવે, એ જ મંગલ કામના.

૨૦૬૧, શ્રાવણ સુદ-૧
સાબરમતી, અમદાવાદ-૫

પં. ભવ્યદર્શનવિજય ગણી

प्रास्ताविकम्.....

// ॐ ऐँ सरस्वत्यै नमः //

श्री आचारांगमां सूत्र छे, **"अट्टे लोए"..... *लोक दुःखी छे.***

आपणे दुःखी छीओ. आपणां दुःखनुं कारण आपणे सरजेलो संसार छे. आपणा संसारनुं कारण आपणां कर्म छे. आपणां कर्मनुं कारण आपणा राग-द्वेष छे. आपणां दुःखनुं मूळभूत कारण आपणा राग-द्वेष छे. आपणी दरेक प्रवृत्ति, आपणी दरेक लागणी, आपणा दरेक विचार पर रागद्वेषनी घेरी असर छे. छतां आपणे आपणा राग-द्वेषने ओळखी शकता नथी. आपणे राग-द्वेषनो अनुभव करीओ छीओ पण राग-द्वेषने ओळखता नथी. मीठाई खाधी, ओ भावी, तेनो स्वाद गम्यो ओ रागनो अनुभव थयो, पण मीठाई खाती वखते रागना अनुभवनी ओळख नथी थती. ओ ख्याल नथी आवतो के मने मीठाई भावी ते राग थयो. तेवुं ज द्वेषनुं छे. (मारुं धार्युं न थयुं) मने कारेलां न भाव्यां, तेनो स्वाद न गम्यो ओ अनुभूति थई, पण अणगमो थयो ते ख्याल न आव्यो.

आपणा राग-द्वेष आपणने बेहोश बनावे छे. शरीर कापतां पहेलां डोक्टर एनेस्थेसिया आपे तेम राग-द्वेष पोतानी ओळख छूपी रहे ते माटे ईन्द्रियोमां उत्तेजना सर्जीने आपणने बेहोश बनावी दे छे.

आपणे जो आपणा राग-द्वेषने ओळखी शकीओ तो (बेहोशनी कारणे) आपणां दुःखोने बहु ज आसानीथी दूर करी शकीओ. आपणा राग-द्वेषनी ओळख ज आपणी दुःख मुक्तिनो उपाय छे.

शी रीते ओळखवा आ राग-द्वेषने ?.....

आपणा राग-द्वेषनी त्रण खासियतो छे.

एक, राग अने द्वेष हंमेशा साथे ज होय छे.

बे, राग अने द्वेष संक्लेश करावे छे.

त्रण, राग अने द्वेष पोताना संस्कारने जन्म आपे छे.

दरेक खासियतोने समजीओ.

साधारण रीते सहुनी धारणा एवी छे के ज्यारे राग होय त्यारे द्वेष नथी होतो. ज्यारे द्वेष होय त्यारे राग नथी होतो. आ अधूरी धारणा छे. आपणे क्यारेय एकलो राग नथी करता. एकलो द्वेष नथी करता. आपणे हंमेशा राग-द्वेष करीओ छीओ. कोई पदार्थनो राग तेना प्रतिपक्षी पदार्थना द्वेष वगर संभवतो नथी, टकतो पण नथी. ते ज रीते पदार्थनो द्वेष तेना प्रतिपक्षी पदार्थना राग विना संभवतो नथी, टकतो पण नथी.

पहेली खासियत :- संसारना सुखनो राग हशे तो आत्माना सुखनो द्वेष छे ज. अनुकूळतानो राग छे तो प्रतिकूळतानो द्वेष छे ज. अविरतिमां आनंद आवे छे. तो विरतिमां उद्वेग थवानो ज.

सिक्कानी बे बाजुनी जेम राग-द्वेष साथे ज होय छे. राग वधे छे ते साथे द्वेष वधतो ज होय छे. द्वेष वधे तो साथे राग पोषातो ज होय छे.

बीजी खासियत : संक्लेश. राग-द्वेषनो आधार आत्मा छे. माध्यम मन छे तो आलंबन-पात्र के पदार्थ, आलंबन विना राग-द्वेष थवा अशक्य छे. बाह्य जगतना आलंबन साथे ज्यारे भावनात्मक संबंध जोडाय त्यारे ज राग-द्वेष थाय. आ भावनात्मक संबंधो बांधवा ते पदार्थोमां

સુખની કલ્પના કરવી પડે. તે માટે તેને પરવશ બનવું પડે. તેની ઇચ્છા કરવી પડે. કલ્પનાનુસાર પરિસ્થિતિને ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે. આ બધા જ 'સંક્લેશ' છે. જે રાગ-દ્વેષની બાયપ્રોડક્ટ જેવા છે. પહેલાં જણાવી તે બેહોશી એ રાગ-દ્વેષની મેઈન પ્રોડક્ટ છે.

ત્રીજી અને મહત્ત્વની ખાસિયત છે સંસ્કારોને જન્મ આપવો. રાગ કે દ્વેષ આમ તો ઉત્તેજના શાંત થતાં વ્યક્તરૂપે શમી જાય છે પણ ઉત્તેજના દરમ્યાન થયેલા રાગ-દ્વેષ જે સંસ્કારોને જન્મ આપે છે તે લાંબા સમય સુધી ટકે છે અને સતત પુનરાવર્તન કરાવે છે. સંસ્કારો, રાગ-દ્વેષને આદત બનાવી દે છે. આદત વ્યસન બની જાય છે. વ્યસન પરવશતા સર્જે છે. પરવશતા સર્જે છે દુઃખ. ચાનો સ્વાદ ક્ષણિક રાગ છે. ચાના સ્વાદનો સંસ્કાર ફરી ચાની તલપ જગાડે છે. તલપ ચાની આદત પાડે. આદતથી ચાનું વ્યસન લાગું પડે છે. પછી ચા ન મળે તો માથું દુઃખે છે. રાગ-દ્વેષ જ્યારે આદતના સ્તરે પહોંચે ત્યારે તેનાં મૂળ ખૂબ ઊંડે જતાં રહે છે. તેને ઉખેડવાં બહુ જ મુશ્કેલ બને છે. આદત બનેલા રાગ-દ્વેષની પરિભાષા પણ બદલાઇ જાય.

જે વસ્તુ ન મળે ને ન ગમે તે વસ્તુના આપણે રાગી છીએ તેમ કહેવાય.

જે વસ્તુ ન મળે ને આપણને ગમે તે વસ્તુના આપણે દ્વેષી છીએ એમ કહેવાય.

આદતના સ્તર પર રાગ-દ્વેષનો વ્યાપ વિસ્તરે છે. તેની વ્યાખ્યાપણ નકારાત્મક બની જાય છે.

આત્માને રાગ-દ્વેષ કરવા વિષયોનું આલંબન જરૂરી છે. તો એ વિષયો સાથે સંબંધો જોડવા મન-વચન-કાયાના માધ્યમની ખૂબ જ જરૂર છે. આપણા મન-વચન-કાયા કેરિયર બને તો જ રાગ-દ્વેષ થઇ શકે. મન-વચન-કાયા જગત અને જીવ વચ્ચેનો સેતુ છે. આ સેતુ ઉપર રાગ-દ્વેષનું વર્ચસ્વ છે. જો મન-વચન-કાયા પરથી આ વર્ચસ્વ તૂટે તો આત્મા પરથી રાગ-દ્વેષની પકડ આપોઆપ ઢીલી પડે.

આપણા મન-વચન-કાયા હાલ રાગ-દ્વેષના બંધનમાં છે. તેને કારણે જ કર્મ બંધાય છે અને પરિણામે દુઃખ આવે છે. મન વચન-કાયા રાગ-દ્વેષનાં બંધનોમાંથી મુક્ત બને તે માટે તેને સંસારને બદલે મોક્ષનું આલંબન આપવું તેનું નામ ધર્મ છે.

ખૂબ જ અટપટા, ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ લાગતા આ ગણિતોને આચાર્યભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ બહુ જ આસાન શબ્દોમાં સૂત્રિત કર્યું છે.

'મુક્ખેણ જોયણાઓ જોગો સવ્વો વિ ધમ્મવાવારો'

આત્માને મોક્ષ સાથે જોડી આપતો તમામ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે. આ ધર્મવ્યાપાર મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપ છે.

આત્માને રાગ-દ્વેષથી મુક્ત કરવા જે સૂત્રો આગમગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ હતાં, તેને જીવનમાં અક્ષરશઃ ઉતારીને આચાર્યભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ અનુભૂતિનું સત્ય પ્રાપ્ત કર્યું, આ સત્ય સાથે કરુણાભાવનું મિશ્રણ થતાં જે નવસર્જન થયું તે યોગગ્રંથોના સ્વરૂપે આપણી સમક્ષ છે.

સર્જનક્ષેત્રે પૂજ્યશ્રીનું પ્રદાન દરેક ક્ષેત્રમાં છે. છતાં તેમના ખેડાણમાં બે વિશિષ્ટ ક્ષેત્રો છે. (૧) દર્શન (૨) યોગ

દર્શનશાસ્ત્રોનું અવગાહન કરવા બુદ્ધિક્ષમતા અપેક્ષિત છે.તો યોગશાસ્ત્રોનું અવગાહન કરવા સંવેદનક્ષમતા અપેક્ષિત છે.દર્શન-શાસ્ત્રોનો પાયો વિચાર છે તો યોગશાસ્ત્રોનો પાયો 'અનુભવ' છે. બુદ્ધિક્ષમતાથી દાર્શનિક ક્ષેત્રે નિષ્ણાત બનાય. દલીલો અને તર્કોના જાદુગર બની શકાય પણ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ ન થઇ શકે. હા, આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં દર્શનશાસ્ત્ર ઉપકારક બને પણ તેના અનુભવ માટે તો યોગશાસ્ત્ર જ ઉપાય છે. આચાર્યભગવાન્-શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

અનુભૂતિના આચાર્ય છે. તેઓ એક સ્થળે ટાંકે છે -

वादाँश्च प्रतिवादाँश्च, वदन्तोऽनिश्चितान् यथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद् गतौ ॥

કેવળ તનુ-નયમાં અટવાયા કરતા શુષ્ક દાર્શનિકો ફરે છે ઘણું પણ પ્રગતિ જરાય કરતા નથી. આચાર્યશ્રી તેમને ઘાણીના બળદ કહે છે.

દિગ્ગજ ગણાતા દાર્શનિકો પણ સંવેદન ક્ષમતાના અભાવે આત્મ - અનુભૂતિથી વંચિત રહી જતા હોય છે. પૂજ્યશ્રી દાર્શનિકક્ષેત્રમાં શિરમોર રહ્યા જ છે. અનુભૂતિના ક્ષેત્રમાં પણ શિરમોર બની રહ્યા. ષોડશક, વિંશતિવિંશિકા, યોગશતક, યોગબિંદુ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, લલિતવિસ્તરા, બ્રહ્મપ્રકરણ વગેરે પૂજ્યશ્રીએ રચેલા યોગગ્રંથો છે. સાધારણતયા ષોડશકને યોગગ્રંથ ન ગણતાં પ્રકરણગ્રંથ ગણે છે. હકીકતમાં ષોડશક તો પ્રારંભિક-પ્રાથમિક-યોગગ્રંથ છે. પૂજ્યપાદશ્રીના તમામ યોગગ્રંથોને સમજવા ષોડશકગ્રંથ ભણવો જ પડે. પૂ.ઉપા.શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે ષોડશક પર ટીકા રચી છે. તેનું નામ **"योगदीपिका"** છે. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ, પૂજ્ય હરિભદ્ર સૂ.મ.ના ભાવબોધની ખૂબ નિકટ છે. તેમણે ષોડશકને યોગગ્રંથનું મહત્ત્વ આપ્યું છે.

સોળ આર્યાનું એક પ્રકરણ, એવાં સોળ પ્રકરણ આ ગ્રંથમાં છે. તેથી આ ગ્રંથ ષોડશકના નામે પ્રચલિત છે. સોળ અધિકારમાં આત્મ-વિકાસના આગમિક અને આનુભૂતિક વિકાસક્રમને આ ગ્રંથમાં ઘણી સહેલાઈથી નિરૂપ્યો છે.

ધર્મ એમ ને એમ મળતો નથી. ધર્મ શોધવો પડે છે. ધર્મને ઓળખતાં પહેલાં અધર્મને ઓળખવો પડે છે. ધર્મને નામે ચાલતા અધર્મને ઓળખવો પડે છે. ધર્મનું લક્ષ્ય રાગ-દ્વેષનો હોય છે. જેને ધર્મ પામાવાની ઈચ્છા છે તે તેને મળેલા ધર્મને ચકાસશે કે તે રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કરવા સક્ષમ છે કે નહીં ? અહીં પરીક્ષાને અવકાશ છે. ધર્માર્થી જન પરીક્ષક હોય એ જરૂરી છે. આ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાનો અભિમત છે. માટે જ ષોડશકગ્રંથની શરૂઆત ધર્મપરીક્ષક અધિકારથી થાય છે.

લલિત વિસ્તરા વગેરે સૂત્રોમાં પૂજ્યશ્રીએ અપુનર્બંધક જીવોને ધર્મના અધિકારી કહ્યા છે. ષોડશકમાં ધર્મની પરીક્ષા કરવા આવનારા જીવોની ત્રણ કક્ષા દર્શાવવામાં આવી છે. બાલ, મધ્યમ અને પંડિત. જેની દ્રષ્ટિ વેશ સુધી જ જાય તે બાલ, વર્તન સુધી પહોંચે તે મધ્યમ, વચનોની પરીક્ષા કરે તે પંડિત. ધર્મની પ્રાપ્તિની બાબતમાં બાહ્ય વેષ અકિંચિત્કર છે. ચારિત્રમાર્ગ પણ અંતરના પરિણામ શુદ્ધ હોય તો ધર્મ બને છે. જે ચારિત્ર સાથે આંતરિકદોષો (પરદોષદર્શન-હીનગુણદ્વેષ, આત્મશ્લાઘાની ઈચ્છા વગેરે) દૂર કરવાના પ્રયત્ન જ ન હોય અને બાહ્યદોષોના ત્યાગનો અતિ આગ્રહ હોય તે ચારિત્ર-પરિશુદ્ધ નથી. નિંદા અપરિશુદ્ધ ચારિત્રથી જન્મતો બીજો દોષ છે. આમ તાત્ત્વિક કોટિના ધર્મની પ્રાપ્તિ બાલદ્રષ્ટિ અને મધ્યમદ્રષ્ટિ દ્વારા કરવી પ્રાયઃ અસંભવ છે. વચનપરીક્ષા તાત્ત્વિક ધર્મ પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ છે.

★ જે વચનો પ્રમાણથી બાધિત ન થતાં હોય.
★ જેમાં ઉત્સર્ગ અપવાદનો ઉચિત સમન્વય હોય.
★ જેનું ઐદંપર્ય = તાત્પર્ય શુદ્ધ હોય તે વચનો ઉપાદેય છે.

ધર્મની પરીક્ષા કરવા આવતા જીવની કક્ષા મુજબ તેને-આત્મવિકાસનો માર્ગ દર્શાવવો એ ધર્મદેશકનું કર્તવ્ય છે. બાલ-મધ્યમ-બુધ જીવોનાં લક્ષણ - વ્યાપારાદિનું વિવેચન પ્રથમ ષોડશકમાં છે. બીજા ષોડશકમાં ધર્મદેશકનું કર્તવ્ય, ધર્મદેશકના ગુણો અને ધર્મદેશનાનું ફળ વર્ણવાયું છે.

ત્રીજા ષોડશકમાં ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ધર્મતત્ત્વની ખૂબ જ ઉત્કૃષ્ટ છણાવટ આ અધિકારમાં થઇ છે. ધર્મ ચિત્તમાં જન્મે છે. ચિત્તના શુભભાવોની પુષ્ટિ અને અશુભભાવોની શુદ્ધિ એ ધર્મ છે. પુષ્ટિ નિરંતર ચાલે તો મોક્ષનું કારણ બને - તેમનો આ અનુબંધ પ્રણિધાન વગેરે પાંચ આશયોથી ચાલે છે.

ધર્મ ચિત્તના પરિણામ સ્વરૂપ છે. ચિત્તના પરિણામો ખૂબ જ સંકુલ (Complex) છે. તેમને ઓળખવા અઘરા છે. પરિણામો વિચાર કે ક્રિયા દ્વારા જાણી શકાય છે. પરિણામો ધર્મમય છે કે નહીં તે જાણવાનાં ત્રણ લિંગ છે ૧. ગુણ ૨. દોષોનો અભાવ ૩. ભાવનાનો અભ્યાસ.

ગુણો પાંચ છે. ઉદારતા, દાક્ષિણ્યભાવ, પાપની જુગુપ્સા, નિર્મલબોધ, લોકપ્રિયતા. વિષયની તૃષ્ણા, દ્રષ્ટિ સંમોહ (મતિવિપર્યાસ), ધર્મમાં અરુચિ અને ક્રોધની આદત, આ ચાર દોષો જીવનમાં ન હોય તો જીવનમાં ધર્મ છે, એમ કહી શકાય. મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા અને માધ્યસ્થ આ ચાર ભાવનાનો વારંવાર અભ્યાસ હોય તો ધર્મ સહજ બને છે. મુખ્યત્વે મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓ પ્રાપ્ત થયેલા શુભભાવને જીવંત રાખવામાં ઉપયોગી છે.

ધર્મના આ લિંગોની વાત ચોથા ષોડશકમાં છે. તો પાંચમા ષોડશકમાં લોકોત્તર સંપ્રાપ્તિનું વર્ણન છે. ચરમાવર્તમાં આવેલા જીવને જ આગમવચનો પરિણામ પામે છે.જેના હૃદયમાં આગમવચનો પરિણત થયાં છે તે લોકોત્તર તત્ત્વ સંપ્રાપ્તિના અધિકારી છે. ભાવથી અપુનર્બંધક અવસ્થા અને દ્રવ્યથી પરમાત્માનું શાસન મળે તો લોકત્તરતત્ત્વની સંપ્રાપ્તિ થાય છે.

છઠ્ઠા-સાતમા-આઠમા-નવમા ષોડશકમાં સ્તવપરીક્ષાનું વર્ણન છે. પૂર્વમાં રહેલા આ પદાર્થને પૂજ્યશ્રીએ પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં સ્થાન આપ્યું છે. જિનભવન અને જિનબિંબ નિર્માણનો વિધિ, જિનબિંબની પ્રતીષ્ઠા, જિનબિંબની પૂજાનું વિસ્તૃત વર્ણન આ અધિકારોમાં છે.

જિનપૂજાથી સદનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વોત્તમ ક્રિયા માર્ગની સ્પર્શના એ ભગવાનની ભક્તિનું ફળ છે. પ્રીતિ-ભક્તિ-વચન અને અસંગઃ આ ચાર સદનુષ્ઠાનો છે. ભગવાનની ભક્તિ દ્વારા વચનાનુષ્ઠાનની સ્પર્શના થાય છે. વચનાનુષ્ઠાનની સ્પર્શનાથી સજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનશુશ્રૂષા સજ્ઞાનનું લિંગ છે. પર અને અપર શુશ્રૂષા, શ્રુતજ્ઞાન-ચિંતાજ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વગેરે નું વર્ણન દશમા અને અગિયારમા ષોડશકમાં છે.

સજ્ઞાન દીક્ષાનો અધિકાર આપે છે. દેશવિરતિ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરવા પણ સજ્ઞાન જરૂરી છે. વિશુદ્ધ દીક્ષિત આત્માની વિશુદ્ધ ભાવદશાનું વર્ણન બારમા ષોડશકની વિશેષતા છે.

વિરતિના પરિણાનને ઉજ્જ્વલ બનાવવા પાંચ ગુણો અપેક્ષિત છે. ૧. ગુરુનો વિનય ૨. સ્વાધ્યાય ૩. યોગાભ્યાસ ૪. પરોપકાર ૫. ઇતિકર્તવ્યતા.

સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન અને નિરાલંબન આ પાંચ યોગ છે. તેનો અભ્યાસ કરનાર સાધુ જે કંઇપણ કરે તે પરોપકાર છે.

નિયત સમયે કરવાની ક્રિયા ઇતિકર્તવ્યતા છે. સાધુપણાની ક્રિયામાં સામર્થ્ય છે, મૈત્રી વગેરે ભાવોને સિદ્ધ કરાવવાનું. આ પાંચ ગુણોના અભ્યાસ કરવાથી યોગી બનાય છે. સિદ્ધયોગીનું ચિત્તમાત્ર સાક્ષિભાવમય હોય છે.પ્રવૃત્તયોગીના ચિત્તમાં મૈત્રી વગેરે શુભ ભાવો હોય છે. તેને માટે એ જરૂરી પણ છે. આ ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરવાથી જ તે સિદ્ધ થાય છે. વિરાધનાનો ડર જીવના વીર્યને વધારનારો છે. આ વીર્ય અભ્યાસમાં સહાયક છે-ગુરુવિનય અવિરાધકભાવનું મૂળ છે તો પરિપૂર્ણ યોગમાર્ગનું મૂળ નીચે કહેલાં ચાર તત્ત્વો છે.

(૧) શાસ્ત્રોની કથા (શ્રવણ, વાચન કે મનન)

(૨) સત્પુરુષોનો સંગ
(૩) મૃત્યુનો વિચાર
(૪) સુકૃત અને દુષ્કૃતના ફળની વિચારણા.

તેરમું ષોડશક આ વાત લઈને આવે છે. ચૌદમા ષોડશકમાં આલંબન અને નિરાલંબન યોગનું વર્ણન છે. સાલંબન યોગમાં પરમાત્માના રૂપનું ધ્યાન કરવાનું છે. ધ્યાન ચિત્તનો વિષય છે.અશુદ્ધ ચિત્ત અતિ ચંચળ હોવાથી તેમાં ધ્યાન સંભવતું નથી ધ્યાનમાં બાધક બનતા ખેદ વગેરે આઠ દોષોનું વર્ણન પ્રાયઃ અન્યત્ર જોવા મળતું નથી. નિરાલંબન યોગમાં ગુણોનું આલંબન હોય છે. ખેદ વગેરે દોષોથી રહિત યોગીની ચિત્તદશા અને ધ્યાનના ક્રમ વગેરે બાબતો અહીં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

પંદરમા ષોડશકમાં ધ્યેયનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. ધ્યાનની કક્ષાએ આ વાત અતિ મહત્ત્વની છે. જો ધ્યેય જ શુદ્ધ ન હોય તો ધ્યાન શુદ્ધ આવવાનું નથી. જગતમાં સર્વોત્તમ ધ્યેય છે, અરિહંત પરમાત્માઓ - સિદ્ધપરમાત્માઓ.

ધ્યેય અને ધ્યાતા વચ્ચેના ભેદભાવનું વિસર્જન એ ધ્યાનનું ફળ છે. ધ્યાતા અને ધ્યેયની એકતાનું નામ સમરસાપત્તિ છે. અંતિમ ષોડશકમાં તેની વિવેચના છે. આત્માના સ્વરૂપ અંગે દાર્શનિક વિમર્શ પૂજ્યશ્રીએ અહીં કર્યો છે. જુદા જુદા દર્શનોમાં આત્માનું જે એકાંત સ્વરૂપ જ પૂર્ણસત્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેને કારણે ''સમરસાપત્તિ''- જે યોગમાર્ગનું ચરમ ફળ છે તે પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક બાધાઓ સર્જાય છે. ધ્યાતા આત્માનું જિનોક્ત સ્વરૂપ જ સમરસાપત્તિ માટે સર્વરૂપે સુયોગ્ય છે.

પ્રસ્તુત સંપાદનમાં પૂજ્યપાદ ધર્મતીર્થ પ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયમિત્રાનંદ સૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ટીકા સાથે આ ગ્રંથનો ભાવાનુવાદ કર્યો છે. પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત સમર્થ વિદ્વાન હતા. આચારમાર્ગમાં અને અધ્યાત્મમાર્ગમાં સહાયક બને તેવા ગ્રંથો તેમને અતિપ્રિય હતા. તેમને જે ગમી જતું તેનો તરત ગુલાલ કરી દેતા, ખાસ કરીને તેમની નજર સમક્ષ પ્રારંભિક કક્ષાના જીવો રહેતા. તેમણે સંસ્કૃત ટીકા કે ગુજરાતી અનુવાદ રચ્યા તેના વાચક તરીકે પ્રારંભિક સાધકોને નજર સમક્ષ રાખ્યા છે. અધ્યાત્મબિંદુ કે ચારિત્રમનોરથમાલાની ટીકા પછી ષોડશકનો ભાવાનુવાદ એ જ ક્રમ અને કક્ષામાં આવે છે. આથી ભાવાનુવાદમાં ટીકાના દુર્ગમ સ્થળોની વિવેચના જોવા ન મળે તે સ્વાભાવિક છે.

આપણા શ્રી શ્રમણસંઘમાં પ્રકરણ-ભાષ્ય-કર્મગ્રંથ-શતક-કુલક વગેરે કંઠસ્થ કરવાની જે પરંપરા છે તેમાં યોગગ્રંથ તરીકે આ ષોડશકને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પ્રકરણના પદાર્થોની જેમ આ યોગગ્રંથના પદાર્થો પણ કંઠસ્થ થતા રહેવા જોઈએ અને સ્વાધ્યાયની પરિપાટીમાં ઉપસ્થિત હોવા જોઈએ. અનુભૂતિના આચાર્યભગવંત શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શબ્દો આપણી ભીતરના યોગમાર્ગને જગાડવાની તાકાત ધરાવે છે.

પોતાના ગુરુદેવના અધૂરાં રહેલાં કાર્યને પૂર્ણ કરીને પૂ.પં.શ્રી ભવ્યદર્શનવિજયજી ગણિવર્યે જે અનુપમ ગુરુભક્તિનો - શ્રુતસેવાનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો તેની અંતરથી અનુમોદના...
યોગમાર્ગનો સહારો લઈને સહુ કોઈ પોતાના રાગ-દ્વેષથી મુક્ત બને એજ મનઃકામના.

ફાગણ વદ-૭, ૨૦૬૧,
શ્રી ૨. છ. આરાધના ભવન, નવસારી

– મુ. વૈરાગ્યરતિ વિજય

સમર્પણમ્....

જેઓશ્રી પૂજ્યપાદ કારુણ્યસિંધુ, કર્મસાહિત્ય-નિપુણમતિ, સિદ્ધાંતમહોદધિ, મરુધરરત્ન, સુવિશાલગચ્છનિર્માતા, વાત્સલ્યના મહાસાગર, આચાર્યભગવાન શ્રીમદ્ વિજય **પ્રેમસૂરીશ્વરજી** મહારાજાના કૃપાપાત્ર હતા.

જેઓશ્રી પૂજ્યપાદ તપાગચ્છાધિપતિ, દીક્ષાયુગપ્રવર્તક, સંઘસ્થવિર, અનુપમપુણ્યનિધિ, પ્રૌઢપ્રતાપી, શાસ્ત્રમર્મજ્ઞ, આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય **રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજાના આજ્ઞાવર્તી હતા.

જેઓશ્રી પૂજ્યપાદ 'મા' થી અધિક વાત્સલ્યદાતા, સમતાસિંધુ, જ્ઞાનનિધિ, ચારિત્રરત્ન, પરિણતિમત્ જ્ઞાનના સ્વામી, છેદગ્રંથોના મર્મજ્ઞ, અનુયોગાચાર્ય **પદ્મવિજયજી** ગણિવર્યના પ્રથમ સુશિષ્ય હતા.

જેઓશ્રી બાળક જેવું સરળ હૃદય ધરાવતા હતા. જેઓશ્રી યુવાન જેવી સ્ફૂર્તિ ધરાવતા હતા. જેઓશ્રી પ્રૌઢ પુરુષ જેવી પ્રજ્ઞા અને ગંભીરતા ધરાવતા હતા. જેઓશ્રી વૃદ્ધાવસ્થા જેવી સાલસતા અને વાત્સલ્યતા ધરાવતા હતા.

જેઓશ્રીમાં બાળક જેવી અજ્ઞતા અને ચંચળતા નહોતી, જેઓશ્રીમાં યુવાન જેવો ઉન્માદ નહોતો. જેઓશ્રીમાં પ્રૌઢાવસ્થા જેવું અભિમાન નહોતું. જેઓશ્રીમાં વૃદ્ધાવસ્થા જેવી શિથિલતા નહોતી.

જેઓશ્રી હંમેશા જ્ઞાનાદિની આરાધનાનો અખંડ ઉત્સાહ ધરાવતા હતા. અપ્રમત્તપણે જ્ઞાનદાનનું કાર્ય કરતા હતા. અસાધ્ય અને દીર્ઘકાળની બીમારીમાં પણ સમતા અને સમાધિના ભંડાર બની રહ્યા હતા !!

જેઓશ્રીએ પોતાના જીવનમાં સંસ્કૃત - હિન્દી - ગુજરાતી - મરાઠી ભાષામાં વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું હતું. કેટલાય સંસ્કૃત - પ્રાકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ કર્યા હતા, એવા અખંડબાલબ્રહ્મચારી, સિદ્ધાંતસંરક્ષક, ગચ્છસ્થવિર, મધપકતી મીઠી વાણીના સ્વામી, મધુર કંઠી, ભવોદધિતારક, ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવેશ શ્રીમદ્ વિજય **મિત્રાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજા**ના પવિત્ર કરકમલમાં તેઓશ્રીના જ વરદહસ્તે અનુવાદ થયેલા આ ગ્રંથને અર્પણ કરતાં આનંદ અનુભવું છું.

પં. ભવ્યદર્શનવિજયગણી

: અનુક્રમણિકા :

નંબર	પ્રકરણ	પાના નંબર
૧	સદ્ધર્મપરીક્ષા ષોડશક	૧
૨	સદ્ધર્મદેશના ષોડશક	૧૭
૩	સદ્ધર્મલક્ષણ ષોડશક	૩૦
૪	સદ્ધર્મસિદ્ધિલિંગ ષોડશક	૪૭
૫	લોકોત્તરતત્ત્વસંપ્રાપ્તિ ષોડશક	૬૧
૬	જિનભવનવિધાન ષોડશક	૭૫
૭	જિનબિંબવિધાન ષોડશક	૮૯
૮	જિનબિંબપ્રતિષ્ઠા ષોડશક	૧૦૧
૯	જિનપૂજાસ્વરૂપ ષોડશક	૧૧૬
૧૦	સદનુષ્ઠાન ષોડશક	૧૩૦
૧૧	સજ્જ્ઞાનાધિકાર ષોડશક	૧૪૨
૧૨	દીક્ષાધિકારી ષોડશક	૧૫૪
૧૩	સાધુસચ્ચેષ્ટાધિકાર ષોડશક	૧૬૭
૧૪	સાલમ્બનયોગાધિકાર ષોડશક	૧૮૪
૧૫	ધ્યેયસ્વરૂપાધિકાર ષોડશક	૧૯૭
૧૬	સમરસાપત્તિ ષોડશક	૨૧૧

પૂ.પં. શ્રીપદ્મવિજયજી ગણિવર જૈનગ્રંથમાળાનાં પ્રાણવંતાં પ્રકાશનો...

૧. પદ્મ સૌરભ
૨. ભાગ્યના ખેલ (બે આવૃત્તિ)
૩. દીવાદાંડી ભાગ-૧ (બે આવૃત્તિ)
૪. મંત્રાધિરાજ (બે આવૃત્તિ)
✢ ૫. પદ્મ પરિમલ
✢ ૬. મહાસાગરના મોતી
✢ ૭. પુણ્યપાપના પડછાયા
✢ ૮. પંચસૂત્ર-પ્રથમસૂત્ર (છ આવૃત્તિ)
✢ ૯. કથીર અને કંચન
૧૦. અહિંસાવિચાર (ગુજરાતી)
૧૧. વિરલવિભૂતિ (ત્રણ આવૃત્તિ)
✢ ૧૨. ચાલો, બ્રહ્મચર્યના પુનિતમાર્ગે
✢ ૧૩. દીવાદાંડી ભાગ-૨
૧૪. મંગલં જિનશાસનમ્ (ત્રણ આવૃત્તિ)
✢ ૧૫. કથા કલ્પવેલી ભા. - ૧
૧૬. સામાયિક ધર્મ (ત્રણ આવૃત્તિ)
✢ ૧૭. મહાનિશીથસૂત્ર (મૂળ)
✢ ૧૮. સામાયિક-ચૈત્યવંદન સૂત્ર (અંગ્રેજી) (બે આવૃત્તિ)
✢ ૧૯. ચન્દ્રયાત્રાનું રહસ્ય
✢ ૨૦. આઠ સ્વપ્નનો ફળાદેશ
✢ ૨૧. દીપજલે સંસાર
૨૨. સમાધિવિચાર (બે આવૃત્તિ)
✢ ૨૩. આનંદઘન ચોવીશી (હિંદી)
✢ ૨૪. તીર્થંકર આરાંધના
✢ ૨૫. સંયમનાં સૌંદર્ય
✢ ૨૬. ચેતન ! જ્ઞાનસુધારસ પીજે
૨૭. પાઇઅસુભાસિયસંગ્રહો
✢ ૨૮. મનમંદિર આગમદીવો
૨૯. બાર ભાવના-ભવ ભાવના (બે આવૃત્તિ)
૩૦. અદ્‌ભુત આરાધનાઓ ભાગ-૧ (બે આવૃત્તિ)
૩૧. રાત્રિભોજન મહાપાપ (છ આવૃત્તિ - ૨૬૦૦૦ નકલ)
૩૨. સંયમરંગ લાગ્યો
૩૩. ધર્મપરીક્ષા - પ્રત
૩૪. દેવસિરાઇ પ્રતિક્રમણસૂત્ર (અંગ્રેજી-બે આવૃત્તિ)
૩૫. ભવઆલોચના (બે આવૃત્તિ) (૧૦,૦૦૦ નકલ)
૩૬. Eating After Sunset the Great sin.
૩૭. માંગલ્યયદીપ
૩૮. ઉપદેશ કલ્પવેલી
૩૯. ચાતુર્માસિક તથા જીવનના નિયમો (ત્રણ આવૃત્તિ)
૪૦. રાત્રિ ભોજન મહાપાપ - હિંદી
૪૧. રત્નના દીવા
૪૨. અંતરની પ્રાર્થના
૪૩. પદ્મ પ્રેરણા
૪૪. શતક સંદોહ
૪૫. સમરાદિત્ય ચરિત્ર - પ્રત સંસ્કૃત ભા.૧
૪૬. અનેકાંતદર્શનમાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ
૪૭. દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ ઢાળ-૧ વિવેચન
૪૮. કથા કલ્પવેલી ભા. - ૨
૪૯. ચારિત્રમનોરથમાળા સટીક -સાનુવાદ
૫૦. ષોડશકગ્રંથ - સટીક ભાવાનુવાદ

પૂજ્યપાદ આ.ભ.શ્રીમદ્ વિજય મિત્રાનંદ સૂરીશ્વરજી મ.સા. પ્રેરિત-સંપાદિત ગ્રંથો

- અધ્યાત્મબિંદુ (સંસ્કૃત)
- અધ્યાત્મબિંદુ સટીક
- ચાતુર્માસિક નિયમો (પાંચ આવૃત્તિ)
- ઠાણાંગસૂત્ર દીપિકા ભાગ-૧ (પ્રત)

✢ *આ નિશાનવાળાં પુસ્તકો અપ્રાપ્ય છે.*

॥ प्रथमः सद्धर्मपरीक्षकाधिकारः ॥

प्रणिपत्य जिनं वीरं, सद्धर्मपरीक्षकादिभावानाम् ।
लिङ्गादिभेदतः खलु, वक्ष्ये किञ्चित् समासेन ॥ १ ॥

: विवरणम् :

अमृतमिवामृतमनघं, जगाद जगते हिताय यो वीरः ।
तस्मै मोहमहाविषविघातिने स्तान्नमः सततम् ॥ १ ॥
यस्याः संस्मृतिमात्राद्, भवन्ति मतयः सुदृष्टपरमार्थाः ।
वाचश्च बोधविमलाः, सा जयतु सरस्वती देवी ॥ २ ॥

इह भव-जलधि-निमग्न-सत्त्वाभ्युद्दिधीर्षाभ्युद्यतेन स्वपरहित-सम्पादन-निपुणेन गुरु-लाघव-चिन्तावता प्रश्नार्थ-व्याकरण-समर्थेन विदुषा सद्धर्म-परीक्षायां यत्नो विधेयः, सा च परीक्षकमन्तरेण न सम्भवति, तदविनाभावित्वात् परीक्षायाः, सद्धर्मपरीक्षकादिभाव-प्रतिपादनार्थं चार्यषोडशकाधिकार-प्रतिबद्धं प्रकरणमारेभे हरिभद्रसूरिः, तस्य चादावेव प्रयोजनाभिधेय-सम्बन्ध- प्रतिपादनार्थमिदमार्यासूत्रं जगाद-प्रणिपत्येत्यादि ।

प्रणिपत्य - नमस्कृत्य **जिनं**-जितरागद्वेषमोहं सर्वज्ञं, **वीरं** - सदेवमनुष्यासुरे लोके 'श्रमणो भगवान्महावीर' इत्यागमप्रसिद्धनामानं, अनेनेष्टदेवतास्तवद्वारेण मङ्गलमाह, **सद्धर्मपरीक्षकः**-त्रिविधो वक्ष्यमाणस्तदादयो ये भावास्तेषां, **किञ्चिद्**-इत्यस्य

---

१ – सद्धर्मपरीक्षा षोडशक

શ્લોકાર્થ : રાગદ્વેષના વિજેતા શ્રીવીરપ્રભુને નમસ્કાર કરીને, સદ્ધર્મના પરીક્ષક વગેરે ભાવોને - વિષયોને, એના લિંગાદિ ભેદો ના વર્ણનપૂર્વક સંક્ષેપથી-લેશમાત્ર કહીશ.

વિવરણકારનું મંગલાચરણ :- જે વીરપરમાત્માએ જગતના હિત માટે અમૃત જેવું નિષ્પાપ - અમૃત કહ્યું, તે મોહમહાવિષનો નાશ કરનારા વીરપરમાત્માને સતત નમસ્કાર થાઓ. ૧.

જે શ્રુતદેવતાના સ્મરણમાત્રથી જીવોની બુદ્ધિ સારી રીતે પરમાર્થને જોનારી થાય છે અને વાણી પણ નિર્મલ બોધવાળી થાય છે; તે સરસ્વતી દેવી જય પામો. ૨.

આ જિનશાસનમાં ભવસાગરમાં ડૂબેલા અને એમાંથી બહાર નીકળવા તૈયાર થયેલા, સ્વપર હિત કરવામાં નિપુણ, નાના મોટા દોષોના વિચારક, પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ એવા વિદ્વાન જીવોએ સદ્ધર્મની પરીક્ષા કરવામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરીક્ષક વિના પરીક્ષા સંભવતી નથી. તેથી સદ્ધર્મના પરીક્ષક વગેરે વિષયોના પ્રતિપાદન માટે ૧૬ ગાથાવાળા પ્રકરણનો શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ પ્રારંભ કરે છે. તેની આદિમાં મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય અને સંબંધના પ્રતિપાદન માટે 'प्रणिपत्य' વગેરે શ્લોકનું કથન કર્યું છે.

स्वल्पमात्राभिधायित्वाल्लेशम्, **वक्ष्ये लिङ्गादिभेदतः खल्विति**-लिङ्ग-वृत्तादिविशेषप्रतिपादनद्वारेण ।

यद्यप्यपरैरपि पूर्वाचार्यैः सद्धर्मपरीक्षकादयो भावाः स्फुटमेवाभिहितास्तथाप्यहं समासेनैवाभिधास्यामीति संक्षेपाभिधानं प्रयोजनं, स्वरूपतस्तु शिष्यबुद्धौ सद्धर्मपरीक्षकादि-भावानामारोपणं, तच्च वचनरूपापन्नं प्रकरणमन्तरेण न सम्भवतीति प्रकरणमुपायः, उपेयं तु तदर्थपरिज्ञानं, उपायोपेयलक्षणश्च सम्बन्धस्तर्कानुसारिणः प्रति, उक्तं च -

"शास्त्रं प्रयोजनं चेति, सम्बन्धस्याश्रयावुभौ ।
तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद्, भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात् ॥ १ ॥"

समयानुसारिणस्त्वङ्गीकृत्य गुरुपर्वक्रमलक्षणः । अभिधेयं तु सद्धर्मपरीक्षकादयो भावाः प्रकरणप्रतिपाद्याः।

किमर्थं चेदं प्रयोजनादित्रयं प्रतिपाद्यते ?, शिष्यश्रवणप्रवृत्त्यर्थं, यथोक्तं -

"प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं, फलादित्रितयं स्फुटम् ।
मङ्गलं चैव शास्त्रादौ, वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥ १ ॥ इति ॥ "

: योगदीपिका :

ऐन्द्रश्रेणिनतं वीरं, नत्वाऽस्माभिर्विधीयते ।
व्याख्या षोडशक-ग्रन्थे, सङ्क्षिप्तार्थावगाहिनी ॥ १ ॥

યોગદીપિકાનું મંગલાચરણ : ઇન્દ્રોની શ્રેણિથી નમસ્કાર કરાયેલા શ્રીવીરપ્રભુને નમસ્કાર કરીને, અમારા વડે (ઉપા. યશોવિ.મ.) ષોડશક ગ્રંથ ઉપર સંક્ષેપમાં અર્થનું અવગાહન કરનારી વ્યાખ્યા કહેવાય છે.

આ મંગલાચરણના શ્લોકમાં -

(૧) ઇષ્ટદેવ શ્રી વીરપ્રભુને નમસ્કાર કરવા સ્વરૂપ મંગલ કર્યું.

(૨) 'સદ્ધર્મપરીક્ષક' આદિ ભાવો આ ગ્રંથનો વિષય-અભિધેય છે.

(૩) સદ્ધર્મપરીક્ષકાદિ ભાવોનું શિષ્યની બુદ્ધિમાં સ્થાપન કરવું, શિષ્યને એનું જ્ઞાન કરાવવું તે આ ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન છે ; તે પણ બતાવ્યું.

(૪) આ ગ્રંથ ઉપાય છે અને એમાં કહેલા વિષયોનું જ્ઞાન ઉપેય - મેળવવા જેવું છે. તર્કરુચિ જીવો માટે ઉપાય ઉપેયભાવરૂપ સંબંધ બતાવ્યો. શ્રદ્ધાસંપન્ન જીવો માટે ગુરુપરંપરારૂપ સંબંધ છે; તે અધ્યાહારથી સમજી લેવું.

શાસ્ત્રની આદિમાં વિઘ્નના નાશ માટે, તેમજ ગ્રંથની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થાય તે માટે મંગલ કરાય છે અને બુદ્ધિમાન શ્રોતાઓ તથા શિષ્યો શાસ્ત્રશ્રવણ અને વાંચનની પ્રવૃત્તિ કરે એ માટે પ્રયોજન, સંબંધ અને અભિધેય કહેવાય છે. ૧.

तत्रादाविदमार्यासूत्रं प्रणिपत्येत्यादि ।

प्रणिपत्य - नमस्कृत्य **जिनं** -जितरागादिदोषं **वीरं**-वर्द्धमानस्वामिनं **सद्धर्मपरीक्षको** - बालादिभेदेन त्रिविधस्तदादयो ये **भावास्तेषां, लिङ्गादिभेदतः**-लिङ्गादिभेदमाश्रित्य **किञ्चिदल्पं** स्वरूपमिति शेषः । **समासेन**-मितशब्देन **वक्ष्ये**-अभिधास्यामि ॥ १ ॥

बालः पश्यति लिङ्गं, मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् ।
आगमतत्त्वं तु बुधः, परीक्षते सर्वयत्नेन ॥ २ ॥

: विवरणम् :

सद्धर्मपरीक्षकस्य त्रिविधस्य व्यापारमुपदर्शयति - बाल इत्यादि ।

बालः- विशिष्टविवेकविकलो, **लिङ्गं**-वेषमाकारं बाह्यं पश्यति प्राधान्येन, धर्मार्थिनोऽपि तस्य तत्रैव भूयसा रुचिप्रवृत्तेः । **मध्यमबुद्धिः**-मध्यमविवेकसम्पन्नो **विचारयति** - मीमांसते **वृत्तं** - वक्ष्यमाणस्वरूपं प्राधान्येन समाश्रयति तत्रैवाभिलाषाद्, **आगमतत्त्वं तु**-आगम-परमार्थमैदम्पर्यरूपं **बुधः**- विशिष्टविवेकसम्पन्नः **परीक्षते**-समीचीनमवलोकयति **सर्वयत्नेन**-सर्वादरेण, धर्माधर्मव्यवस्थाया आगमनिबन्धनत्वाद्, यत उक्तं -

"धर्माधर्मव्यवस्थायाः शास्त्रमेव नियामकम् ।
तदुक्तासेवनाद् धर्मस्त्वधर्मस्तद्विपर्ययात् ॥ १ ॥" इति ॥ २ ॥

: योगदीपिका :

सद्धर्मपरीक्षकस्य बालादिभेदत्रयं व्यापारद्वारा निरूपयन्नाह-बाल इत्यादि ।

बालो-विवेकविकलो धर्मेच्छुरपि, **लिङ्गं**-बाह्यं वेषं, **पश्यति** प्राधान्येन । **मध्यमबुद्धिः**-मध्यमविवेकसम्पन्नो, **वृत्तम्**-आचारं **विचारयति** -यद्ययमाचारवान् स्यात्तदा वन्द्यः स्यादिति वितर्कारूढं करोति । **बुधो**-विशिष्टविवेकसम्पन्नस्तु **सर्वयत्नेन** सर्वादरेण **आगमतत्त्वं** - सिद्धान्तपरमार्थं **परीक्षते** - पुरस्कृत्याद्रियते । बालादीनां बाह्यदृष्ट्यादौ

श्लोकार्थ : બાળજીવ બાહ્યવેશને જુએ છે. મધ્યમ બુદ્ધિજીવ આચારને જુએ છે. બુધજીવ સર્વપ્રયત્નપૂર્વક આગમની તત્વની પરીક્ષા કરે છે.

પ્રથમ ષોડશકમાં ધર્મના પરીક્ષક જીવો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. (૧) બાળ (૨) મધ્યમ અને (૩) બુધ. એમાં -

[૧] બાળજીવો : બાહ્યવેશ જોનારા, વિશિષ્ટ વિવેકથી રહિત. આગમમાં ન કહ્યા હોય એવા અસદ્ આરંભોને, અસુંદર પ્રવૃત્તિને આચરનારા હોય છે. એ પ્રવૃત્તિમાં પોતાની શક્તિનો કે કાળ વગેરેનો પણ વિચાર તેઓ કરતા નથી ! આ જીવો ધર્મના અર્થી હોવા

च स्वरुचिभेद एव हेतुः ॥ २ ॥

बालो ह्यसदारम्भो, मध्यमबुद्धिस्तु मध्यमाचारः ।
ज्ञेय इह तत्त्वमार्गे, बुधस्तु मार्गानुसारी यः ॥ ३ ॥

: विवरणम् :

इदानीं पूर्वोक्तानां बालादीनामेव लक्षणमाह-बालो हीत्यादि ।

बालो हि पूर्वोक्तः **असन्**-असुन्दरः **आरम्भो**ऽस्येत्यसदारम्भः, अविद्यमानं वा यदागमे व्यवच्छिन्नं तदारभत इत्यसदारम्भः, न सदा = न सर्वदा स्वशक्तिकालाद्यपेक्ष आरम्भोऽस्येति वा । **मध्यमबुद्धिस्तु** पूर्वोक्तो **मध्यमाचारः**, आगमैदम्पर्यविकलत्वात् प्रावचनिक-कार्या-प्रवृत्तेः, **ज्ञेय इह**-प्रक्रमे **तत्त्वमार्गे** परमार्थमार्गे प्रवचनोन्नतिनिमित्ते, **बुधस्तू**क्तलक्षण एव **मार्गानुसारी** ज्ञानादित्रयानुसारी स्वपरयोस्तद्वृद्धिहेतुत्वेन, **यः** स विज्ञेय इति ॥ ३ ॥

: योगदीपिका :

आचारद्वारैः तन्निरूपणमाह - बालो हीत्यादि ।

बालो हि निश्चितं **असदारम्भो** निषिद्धकार्यकारी । **मध्यमबुद्धिस्तु** गुरु-लाघव-ज्ञान-साध्य-कार्यानाचरण-सूत्र-दृष्ट-मात्र-कार्याचरणाभ्यां **मध्यमाचारः ज्ञेय इह** प्रक्रमे **तत्त्वमार्गे**-मोक्षाध्वनि **बुधस्तु** स एव **यो मार्गानुसारी** - ज्ञानादित्रयानुसारी ॥ ३ ॥

बाह्यं लिङ्गमसारं, तत्प्रतिबद्धा न धर्मनिष्पत्तिः ।
धारयति कार्यवशतो, यस्माच्च विडम्बकोऽप्येतत् ॥ ४ ॥

: विवरणम् :

कथं पुनर्बाह्यलिङ्गप्राधान्यदर्शिनो बालत्वमित्याह-बाह्यमित्यादि ।

बाह्यं - बहिर्वर्ति दृश्यं लिङ्गमाकारो वेषस्तदसारं, यतः **तत्प्रतिबद्धा**-तदविनाभाविनी **न धर्मनिष्पत्तिः** - न धर्मसंसिद्धिर्विदुषां मता । **धारयति कार्यवशतः** कार्याङ्गीकरणेन स्वाभिप्रेतफलसिद्धये **यस्माच्च विडम्बकोऽप्येतद्** धर्मनिष्पत्त्यभावविवक्षया यस्माच्चेति हेत्वन्तरसूचनम् । एको हेतुर्बाह्यलिङ्गाद्धर्मनिष्पत्तेरभावो, द्वितीयस्तु कुतश्चिन्निमित्ता-द्विडम्बकस्यापि तद्धारणं,

---

છતાં, બાહ્ય દેખાવને - બાહ્ય વેષને મહત્ત્વ આપી, બાહ્ય દેખાવમાં ધર્મ માની લઈ, ધર્મની પરીક્ષા કરનારા હોય છે પણ કેવળ બાહ્યવેશ અસાર છે. ધર્મસિદ્ધિનો આધાર કેવળ બાહ્યવેશ ઉપર નથી. કારણકે, પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે વેષવિડંબક આત્માઓ પણ બાહ્યવેષ ધારણ કરી લે છે. ૨-૩-૪.

आभ्यां बाह्यलिङ्गमसारं, स तु बालस्तदेव प्राधान्येन मन्यत इति ॥४॥

: योगदीपिका :

बाह्यलिङ्गप्राधान्यदर्शिनो बालत्वे हेतुमाह-बाह्यमित्यादि ।

बाह्यम्-बहिर्दृश्यं, **लिङ्गं**-वेषादिचिह्नं, **असारं** - अफलं, यतः **तत् प्रतिबद्धा** तदविनाभाविनी **धर्मनिष्पत्तिर्नास्ति** । **यस्माच्च कार्यवशतः**-स्वप्रयोजनाभिलाषाद् **विडम्बकोऽप्येतद्** लिङ्गं धारयति ततो न तद्धारयितुः [१]प्रणन्तुर्वा फलमित्युभयथाऽप्यसारमित्यर्थः ॥ ४ ॥

१. प्रणन्तुश्च फलदमित्युभयथा ..... । इति प्रत्यन्तरे ।

बाह्यग्रन्थत्यागान्न चारु नन्वत्र तदितरस्यापि ।
कञ्चुकमात्रत्यागान्न हि भुजगो निर्विषो भवति ॥ ५ ॥

: विवरणम् :

ननु च बाह्यलिङ्गस्य कथमप्राधान्यं भवद्भिरुच्यते ? यतस्तत् परिग्रह-त्याग-रूपमित्याशङ्क्याऽऽह-बाह्येत्यादि । **बाह्यग्रन्थत्यागाद्**-धन-धान्य-स्वजन-वस्त्रादित्यागाद् **न चारु** न शोभनं बाह्यलिङ्गं, **ननु** निश्चितमेतद् **अत्र** लोके **तद्** बाह्यलिङ्गम् **इतरस्यापि**-प्राकृतस्यापि मनुष्यतिर्यक्प्रभृतेः सम्भवति, एनमेवार्थं प्रतिवस्तूपमया दर्शयति-**कञ्चुकमात्रत्यागाद्** -उपरि-वर्ति-त्वङ्मात्र-परित्यागात् **न हि**-नैव **भुजगः** - सरीसृपः कथञ्चिन् **निर्विषो भवति** ॥ ५ ॥

: योगदीपिका :

त्यागलक्षणत्वादिदं शोभनं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-**बाह्येत्यादि** ।

बाह्यग्रन्थस्य धनधान्यादेस्त्यागान् **न चारु** न शोभनं **बाह्यलिङ्गं** गुणशून्यं **ननु**-निश्चितम् **अत्र**-लोके । तद्बाह्यग्रन्थाभावलक्षणम् इतरस्य तिर्यगादेरपि सम्भवति । एतदेव

માત્ર બાહ્યવેષ ધારણ કરનાર કે તેવાને વંદન કરનારને કોઇ ફળ મળતું ન હોવાથી બંનેને માટે બાહ્યવેષ અસાર છે. ધન-ધાન્ય-સ્વજન-વસ્ત્રાદિના ત્યાગરૂપ ગુણશૂન્ય-બાહ્યવેષ તો તિર્યંચાદિને પણ હોવાથી અશુભ છે.

કહ્યું છે કે - કાંચળીનો ત્યાગ કરવા માત્રથી સર્પ જેમ નિર્વિષ બનતો નથી, તેમ માત્ર ગૃહસ્થવેષનો ત્યાગ કરવાથી અને માત્ર સાધુવેષ ધારણ કરવાથી મોહવિષથી રહિત બની શકાતું નથી. ૫

प्रतिवस्तूपमया दृढयति कंचुकमात्रस्य-उपरिवर्त्तित्वङ्मात्रस्य **त्यागान् न हि** - नैव **भुजगः** सर्पो **निर्विषो भवति** ॥ ५॥

मिथ्याचारफलमिदं ह्यपरैरपि गीतमशुभभावस्य ।
सूत्रेऽप्यविकलमेतत्प्रोक्तममेध्योत्करस्यापि ॥ ६ ॥

: विवरणम् :

प्रस्तुतमेवार्थं तन्त्रान्तरसंवादेनाह - मिथ्येत्यादि ।

मिथ्या-अलीको विशिष्ट-भाव-शून्यः **आचारो** मिथ्याचारस्तस्य **फलं** -कार्यम् **इदं** बाह्यलिङ्गं केवलमेव, **हिः** यस्माद् **अपरैरपि** तन्त्रान्तरीयैः **गीतं**-कथितम् **अशुभभावस्य** आन्तर-शुभ-भाव-रहितस्य पुंसः । मिथ्याचारस्वरूपं चेदं -

"बाह्येन्द्रियाणि संयम्य, य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा, मिथ्याचारः स उच्यते ॥" (गीता ३.६)

जन्मान्तरोपार्जिताकुशल-कर्मविपाक एवैष यद्भोगोपभोगादि-रहितेन प्रेक्षावत्पुरुष-परिनिन्दनीयं क्लिष्टजीविकाप्रायं तथाविध-बाह्यलिङ्गधारणमिति, तन्त्रान्तरप्रसिद्धमिममर्थम-ङ्गीकृत्यापरैरपीत्युक्तम् । न केवलं तन्त्रान्तरेषु, **सूत्रेऽपि**-आगमेऽपि स्वकीये **अविकलं**-परिपूर्णम् **एतद्** बाह्यलिङ्गं स्वकीयमेव **प्रोक्तं** प्रतिपादितं ऐहभविक-पारभविक-लिङ्गान्याश्रित्य **अमेध्योत्करस्यापि** - उच्चारनिकरकल्पस्यापि प्रवचनोदिताशेष-गुण-शून्यस्येति यावद्, यत उक्तम् - *"अणंतसो दव्वलिंगाइं"* (उपदेशमालायाम्)

: योगदीपिका :

उक्तार्थे तन्त्रान्तरसंवादमप्याह - मिथ्येत्यादि ।

हिर्यस्माद् अपरैरपि तन्त्रान्तरीयैरपि **अशुभभावस्य पुंस इदम्** - केवलं बाह्यलिङ्गं **मिथ्याचारस्य फलं** गीतम् । मिथ्याचारस्वरूपं चेदम् -

"बाह्येन्द्रियाणि संयम्य, य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा, मिथ्याचारः स उच्यते ॥" इति ।

આવા બાહ્યવેષધારીના ધર્મના આચારને જૈનેતરો પણ 'મિથ્યાચાર' કહે છે. કહ્યું છે કે - બહારથી ઇન્દ્રિયો (અને મન) ઉપર સંયમ મૂકી, અંતરથી વિષયોની ઝંખના કરનારો જીવ મિથ્યાચારી છે.

જૈનશાસ્ત્રો પણ કહે છે - માત્ર બાહ્યવેષ તો અશુચિના ઉકરડા જેવો છે. એને તો ગુણશૂન્ય અભવ્યાદિ જીવો પણ ધારણ કરી શકે છે. જીવે એવાં દ્રવ્યલિંગ (બાહ્યવેષ) અનંતીવાર ગ્રહણ કર્યાં છે. ६

सूत्रेऽपि स्वकीयागमेऽपि एतद् बाह्यलिङ्गं **अविकलं** परिपूर्णम् **अमेध्योत्करस्यापि**-उच्चार-निकर-कल्पस्या-प्युक्तम्-अनन्तशो द्रव्यलिङ्गग्रहणश्रवणात् ॥ ६ ॥

वृत्तं चारित्रं खल्वसदारम्भविनिवृत्तिमत् तच्च ।
सदनुष्ठानं प्रोक्तं, कार्ये हेतूपचारेण ॥ ७ ॥

: विवरणम् :

'मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तं' इत्युक्तं, तत्र किं तदित्याह-वृत्तमित्यादि ।

वृत्तं - वर्त्तनं विधि-प्रतिषेधरूपं, तच्च **चारित्रमेव, खलु**शब्दस्यावधारणार्थत्वात्, **तच्चेह सदनुष्ठानं** प्रोक्तं, तत्कीदृशं ? - **'असदारम्भविनिवृत्तिमत्'** असदारम्भः अशोभनारम्भः प्राणातिपाताद्याश्रव-पञ्चक-रूपस्ततो विनिवृत्तिमद्-हिंसादि-निवृत्ति-रूपमहिंसाद्यात्मकम् ।

ननु कथं सदनुष्ठानं चारित्रमभिधीयते, यतश्चारित्रमान्तर-परिणामरूपं, सदनुष्ठानं तु बाह्यसत्क्रिया-रूपं, तदनयोः स्वरूपभेदः परिस्फुट एवास्तीत्याशङ्क्याह-**'कार्ये हेतूपचारेण'** कार्ये सदनुष्ठानरूपे हेतूपचारेण-भावोपचारेण, तत्पूर्वकत्वात्सत्क्रियायाः, य़च्चान्तर-परिणाम-विकलं तत् सदनुष्ठानमेव न भवतीति भावः ॥ ७ ॥

: योगदीपिका :

वृत्तमाश्रित्याह-वृत्तमित्यादि ।

वृत्तम्-विधि-प्रतिषेधरूपं वर्तनम्, **चारित्रमेव खलु**रवधारणार्थः।

---

[२] **મધ્યમ બુદ્ધિ જીવો** : મધ્યમબુદ્ધિવાળા જીવો મધ્યમ - વિવેક સંપન્ન હોય છે. મધ્યમ આચારવાળા હોય છે. તેઓ આગમનાં રહસ્યને જાણનારા ન હોવાથી તેમની પ્રવૃત્તિ આગમાનુસારિણી હોતી નથી.

મધ્યમબુદ્ધિવાળા જીવો વૃત્ત એટલે ચારિત્રને, આચારને જોનારા હોય છે. એના આધારે ધર્મની પરીક્ષા કરે છે પણ આચારની શુદ્ધતા તેઓ જોઈ શકતા નથી.

શુદ્ધ આચાર - ચારિત્ર તેને કહેવાય, જે અસદ્ આરંભથી પાછા ફરવારૂપ હોય અર્થાત્ હિંસાદિ આશ્રવોની નિવૃત્તિવાળું હોય અને અહિંસાદિ ધર્મોની પ્રવૃત્તિવાળું હોય. આવા સદનુષ્ઠાનરૂપ ચારિત્રને બાહ્યચારિત્ર કહેવાય. ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયોપશમથી હિંસાદિ અસદ્ આરંભોથી પાછા ફરવાનો પરિણામ તે આંતર - શુદ્ધચારિત્ર છે. આ આંતરચારિત્રરૂપ પરિણામની સાધક સદ્અનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયાને પણ ઉપચારથી બાહ્ય શુદ્ધચારિત્ર કહેવાય. આંતર પરિણતિ વગરનું ચારિત્ર એ સદનુષ્ઠાન જ નથી. ૭

तच्चेहासदारम्भाद् आश्रवरूपाद् **विनिवृत्तिमद्** - अहिंसाद्यात्मकं, **सदनुष्ठानं प्रोक्तम्, कार्ये**-सदनुष्ठानरूपे, **हेतोः**- आन्तरचारित्रपरिणामरूपस्य, **उपचारेण**-अध्यारोपेण ॥७॥

परिशुद्धमिदं नियमादान्तरपरिणामतः सुपरिशुद्धात् ।
अन्यदतोऽन्यस्मादपि बुधविज्ञेयं त्वचारुतया ॥ ८ ॥

: विवरणम् :

एतच्च सदनुष्ठानं शुद्धाशुद्धभेदं, तद्-द्वयमप्याह-परिशुद्धमित्यादि ।

परिशुद्धं-सर्वप्रकाशुद्धं **इदं**-सदनुष्ठानं **नियमात्**-नियमेन **आन्तरपरिणामतः**-तथाविध-चारित्र-मोहनीय-कर्मक्षयोपशमादिजन्यात् **सुपरिशुद्धात्** शास्त्रानुसारेण सम्यक्त्वज्ञानमूलादिति भावः । **अन्यद्**-अपरिशुद्धं, **अतोऽन्यस्माद्** - आन्तरपरिणामाद्योऽन्यः कश्चिद्धेतुर्ल्लाभ-पूजाख्यात्यादिस्ततोऽन्यस्मादपि प्रवर्तते । ननु परिशुद्धापरिशुद्धयोः सदनुष्ठानयोः स्वरूपं तुल्यमेवोपलभामहे, तत्कथं प्रतिनियत-स्वरूपतया ज्ञायत इत्याह-**'बुधविज्ञेयं त्वचारुतया'** बुधैः तत्त्वविद्भिरेव **अचारुतया**-असुन्दरत्वेनेतररूपविविक्तं तद्विज्ञायते यथा अचार्विति, न पुनरितरैः, तेषां तद्गतविशेषानुपलम्भादिति॥ ८ ॥

: योगदीपिका :

एतच्च सदनुष्ठानं शुद्धाशुद्धतया द्विभेदमित्याह - परिशुद्धमित्यादि ।

परिशुद्धं-सर्वथा शुद्धम् **इदं** - सदनुष्ठानं **नियमाद् -आन्तरपरिणामत**श्चारित्र-मोहक्षयोपशम-जन्यात् **सुष्ठु**-सम्यक्त्वज्ञानमूलत्वेन **परिशुद्धात्**। **अन्यद्** - अपरिशुद्धम् **अतोऽस्मादान्तर**-परिमाणात्, **योऽन्यः** कश्चिद्धेतुर्लाभपूजाख्यात्यादिस्तस्मादपि। एतदपीतरतुल्यत्वेनैव प्रतीयते तत्राह-**बुधविज्ञेयं तु**-तत्त्वविद्भिरेव विज्ञेयम् अचारुतयाऽसुन्दरत्वेन । त एव हि क्षीर-नीर-विवेचका नान्य इति ॥ ८ ॥

એ બાહ્ય ચારિત્રની સાથે શુદ્ધ આંતર પરિણામરૂપ ચારિત્ર એટલે કે - પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયકર્મ (ચારિત્રમોહનીય)ના ક્ષયોપશમવાળું આંતરચારિત્ર, આ બાહ્ય-આન્તર ચારિત્રની સાથે સમ્યક્ત્વનું અને ગુરુલાઘવાદિદોષનું જ્ઞાન પણ જોઈએ, તો જ તે ચારિત્ર શુદ્ધચારિત્ર કહેવાય. પૂજા, લાભ, પ્રસિદ્ધિ, આદિના અશુદ્ધ આશયવાળા; મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનથી કલંકિત ચારિત્રને અશુદ્ધ - અસુંદર ચારિત્ર કહેવાય... ! ચારિત્રની આ અશુદ્ધિ કે શુદ્ધિ મધ્યમ બુદ્ધિવાળા જીવો સમજી શકતા નથી. તેઓ તો ફક્ત મોઘમરીતે (ઓઘથી) આચારને જોનારા હોય છે.

સદનુષ્ઠાનરૂપ બહારથી શુદ્ધ લાગતું ચારિત્ર અશુદ્ધ કઈ રીતે છે ? તે એનાં કેટલાંક લક્ષણો ઉપરથી તત્ત્વવેત્તા બુધપુરુષો જ જાણી શકે છે ! કારણ તેઓ જ ક્ષીર-નીરના ભેદને સમજે છે, બીજા નહિ !! ૮

गुरुदोषारम्भितया लघ्वकरणयत्नतो निपुणधीभिः ।
सन्निन्दादेश्च तथा ज्ञायत एतन्नियोगेन ॥ ९ ॥

: विवरणम् :

कः पुनर्विशेषो यदुपलम्भात् सदनुष्ठानासदनुष्ठानयोरिदमवधार्यतेऽपरिशुद्धमेतदिति? तदुपदर्शनार्थमाह-गुर्वित्यादि ।

गुरून् दोषान्-प्रवचनोपघातकारिणः आरब्धुं शीलमस्येति **गुरुदोषारम्भी** तद्भावस्तया, **लघुषु**-सूक्ष्मेषु **दोषेषु अकरणयत्नः**- परिहारादरस्तस्माच्च **निपुणधीभिः**-कुशलबुद्धिभिः, तथा **सतां**-सत्पुरुषाणां साधुश्रावकप्रभृतीनां **निन्दादि**-निन्दा-गर्हा-प्रद्वेषादिः तस्माच्च **ज्ञायत एतद्** अपरिशुद्धानुष्ठानं **नियोगेन**-अवश्यन्तया । यो हि गुरुदोषादिषु पवर्तते तस्यान्तःकरणशुद्धेरभावादसदनुष्ठानमेतदिति निश्चीयते ॥ ९ ॥

: योगदीपिका :

यथा बुधैरिदमशुद्धं ज्ञायते तथाऽऽह-गुर्वित्यादि ।

गुरून् दोषान् प्रवचनोपघातादीनारब्धुं शीलं यस्य स तथा तत्तया । यो लघुषु-सूक्ष्मेषु दोषेषु-**अकरणयत्नः** परिहारादरस्तस्मान् **निपुणधीभिः** कुशलबुद्धिभिः तथा **सताम्** - सत्पुरुषाणां साधु-श्राद्धादीनां निन्दादेर्गर्हाप्रद्वेषादेश्च **ज्ञायते एतद्** अपरिशुद्धानुष्ठानं **नियोगेन**-अवश्यंतया । गुरुदोषारम्भादेरपरिशुद्धिकार्यत्वात् ॥ ९ ॥

आगमतत्त्वं ज्ञेयं तद्, दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्यतया ।
उत्सर्गादिसमन्वितमलमैदम्पर्यशुद्धं च ॥१०॥

: विवरणम् :

'आगमतत्त्वं तु बुधः परीक्षत' इत्युक्तं, किं पुनस्तदित्याह-आगमेत्यादि ।

आगमतत्त्वं ज्ञेयं भवति तत् कथं ज्ञेयं ? - **दृष्टं**-प्रत्यक्षानुमानप्रमाणोपलब्धं **इष्टम्**-

---

★ **એ અશુદ્ધ ચારિત્રને જાણવાનાં લક્ષણો :**

(૧) નાના નાના અને સૂક્ષ્મ દોષોના ત્યાગની કાળજી દેખાય અને

(૨) જૈનશાસનની અપભ્રાજના - નિંદા થાય એવાં કાર્યો કરે, અર્થાત્ મોટા દોષો સેવે.

(૩) સાધુ - શ્રાવક વગેરેની નિંદા - ગર્હા, દ્વેષ વગેરે કરે. મોટા દોષો સેવનારનું અંતઃકરણ શુદ્ધ ન હોવાથી તેમનું ચારિત્ર અશુદ્ધ છે.

કુશળ બુદ્ધિવાળા બુધપુરુષો આ લક્ષણો ઉપરથી અશુદ્ધચારિત્રને સારી રીતે સમજી શકે છે. ૯.

[૩] **બુધ જીવો** : આ બુધ જીવો વિશિષ્ટ વિવેક સંપન્ન હોય છે. એ બુધ જીવો, આગમતત્ત્વને - આગમનાં રહસ્યને સારી રીતે તપાસે છે. કારણકે, ધર્મ-અધર્મની વ્યવસ્થામાં આગમ જ

आगमेन स्ववचनैरेवाभ्युपगतं ताभ्यामविरुद्धानि वाक्यानि यस्मिन्नागमतत्त्वे तत् **दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्यं** तद्भावस्तया । योऽर्थः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परिच्छिद्यते तस्मिन् यद् आगमतत्त्वमप्यविरोधि भवति, तद्विरुद्धस्य ताभ्यामेव निराकरणात्, प्रत्यक्षानुमानविरुद्धस्यागमस्याप्रमाणत्वात् । स्ववचनैरेवागमेनाभ्युपगतेऽर्थे प्रदेशान्तरवर्त्तिनाऽस्यैवागमस्य वचनं यदि विरोधि न भवत्यर्थतस्तद् आगमतत्त्वमिष्टाविरोधिवाक्यं भवति, परस्पराविरोधिवचनमित्यर्थः । तदेव विशिनष्टि - **'उत्सर्गादिसमन्वितं'** उत्सर्गः-सामान्यं, यथा 'न हिंस्याद्भूतानि' आदिशब्दादपवादः - विशेषो ग्लानादि-प्रयोजनगतस्ताभ्यां युक्तम् । **अलं**-अत्यर्थं **ऐदंपर्यशुद्धं च**-इदं परं-प्रधानमस्मिन् वाक्य इतीदम्परं तद्भाव ऐदम्पर्यं वाक्यस्य तात्पर्यं शक्तिरित्यर्थस्तेन शुद्धं यदागमतत्त्वं तदिह ज्ञेयमिति ॥१०॥

: योगदीपिका :

आगमतत्त्वमाश्रित्याह-आगमेत्यादि ।

आगमतत्त्वं तत् प्रसिद्धं **ज्ञेयं** भवति, **दृष्टं**-प्रत्यक्षानुमाने, **इष्टम्**-स्वाभ्युपगत आगमस्ताभ्याम्-**अविरुद्धम**बाधितार्थं **वाक्यं** यस्य तत्तया । तथा **उत्सर्गादिना**-उत्सर्गापवादाभ्यां **समन्वितं**, न तु तदेकान्तवाद-दुष्टम् । **अलम्**-अत्यर्थम्, **ऐदम्पर्येण**-भावार्थेन **शुद्धं च**, न तु श्रुतमात्रेणाविच्छिन्नाकाङ्क्षम् ॥१०॥

પ્રમાણભૂત છે. એ આગમ જ જો બરાબર ન હોય, તો એમાં કહેલાં અનુષ્ઠાનો ઉપર કેવી રીતે ભરોસો રખાય?

★ **આગમતત્ત્વની પરીક્ષા-શુદ્ધિ ત્રણ વસ્તુના આધારે :**

(૧) આગમવચનમાં દૃષ્ટ અને ઈષ્ટનો વિરોધ ન જોઈએ અર્થાત્ દૃષ્ટ અને ઈષ્ટ સાથે આગમવચનનો અવિરોધ હોવો જોઈએ. (સમાનતા હોવી જોઈએ.)

(૨) આગમવચન ઉત્સર્ગ અને અપવાદથી યુક્ત હોવું જોઈએ.

(૩) આગમવચન ઐદંપર્યશુદ્ધ હોવું જોઈએ અર્થાત્ તાત્પર્યશુદ્ધ હોવું જોઈએ. એમાં -

(૧) દૃષ્ટ - ઈષ્ટનો અવિરોધ :

દૃષ્ટ સાથે એટલે કે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુ (પ્રત્યક્ષપ્રમાણ) સાથે વિરોધ ન હોવો જોઈએ. જેમ કે - અનેક આત્માઓ નજરે દેખાય છે છતાં આત્મા એક જ છે, એવું કથન કરવું-એ પ્રત્યક્ષવિરોધી વચન ગણાય. એ જ રીતે આગમવચન, અનુમાનપ્રમાણથી સિદ્ધ થતી વસ્તુનું વિરોધી ન હોવું જોઈએ. "આત્મા નિત્ય જ છે" એવું કહેનાર આગમ, અનુમાનનું વિરોધી છે.

એ જ રીતે આગમ ઈષ્ટનું વિરોધી પણ ન હોવું જોઈએ. જે આગમે એક જગ્યાએ કોઇ વાત સ્વીકારી હોય, માન્ય રાખી હોય; એ જ વાતનો, એ જ આગમમાં બીજી જગ્યાએ નિષેધ કર્યો હોય, અસ્વીકાર કર્યો હોય ; તો એ ઈષ્ટવિરોધી આગમ કહેવાય.

આ રીતે દૃષ્ટ અને ઈષ્ટનું વિરોધી આગમ અશુદ્ધ ગણાય. દૃષ્ટ અને ઈષ્ટનું અવિરોધી આગમ જ શુદ્ધ ગણાય.

आत्माऽस्ति स परिणामी, बद्धः सत्कर्मणा विचित्रेण ।
मुक्तश्च तद्वियोगाद्, हिंसाहिंसादि तद्धेतुः ॥११॥

: विवरणम् :

तदेवागमतत्त्वमुपन्यस्यति ग्रन्थकारः - आत्मेत्यादि ।

आत्मा-जीवः सोऽ**स्ति**, लोकायतमतनिरासेनैवं यत्र प्रतिपाद्यते तदागमतत्त्वमिति, एवं पदान्तरेष्वपि सम्बन्धनीयं, **स परिणामी** सः-पूर्वप्रस्तुत आत्मा परिणामी-परिणामसहितः, पञ्चस्वपि गतिष्वन्वयी चैतन्यस्वरूपः पुरुषः, परिणामलक्षणं चेदं-

परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।
न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥१॥

मुक्तश्च तद्वियोगात्-कर्मवियोगाद्-आत्यन्तिककर्मपरिक्षयात् । '**हिंसाहिंसादि तद्धेतु**'रिति हिंसा आदिर्यस्य तद्धिंसादि-प्राणातिपातादिपञ्चकम्, अहिंसा आदियस्य तदहिंसादि-महाव्रतपञ्चकं, तयोर्बद्धमुक्तयोः अर्थतो बन्धमोक्षयोर्वा हेतुर्वर्तते हिंसादि अहिंसादि चेति ॥११॥

: योगदीपिका :

तदेवागमतत्त्वमुपन्यस्यति आत्मास्तीत्यादि ।

---

(२) **उत्सर्ग अने अपवादथी युक्त :**

उत्सर्ग एटले मूळविधान-मुख्यमार्ग. जेम के - कोई जीवनी हिंसा न करवी. अपवाद एटले उत्सर्गमार्गनी पोषक छूटछाट. बीमारी वगेरेना कारणे, हिंसा दोषवाळो - आधाकर्मी आहार वापरवानी छूट आपवामां आवी छे. आवा उत्सर्ग अपवाद बंने बताव्या होय ए ज आगम शुद्धआगम कहेवाय. जो अपवाद-मार्गनो उपयोग न करे तो असमाधिमां पडे, चारित्रादिना भाव गुमावे, कठोर कर्म बांधे, दुर्गतिमां जाय, जीवोनो हिंसक बने अने जो अपवाद सेवी, साजा थई, प्रायश्चित्तथी शुद्धि करी ले अने उत्तम अहिंसायुक्त चारित्र पाळे तो ऊंचे चढे, अनेकोने अहिंसाना मार्गे वाळी शके; माटे उत्सर्ग के अपवादना एकांतमार्गथी - विधानथी दूषित आगम, शुद्ध आगम न कहेवाय. १०.

(३) **ऐदंपर्य शुद्ध :**

परिशुद्ध आगमतत्त्व (१) आत्मा छे. (२) आत्मा परिणामी नित्य छे. (३) आत्मा विचित्र प्रकारनां वास्तविक (काल्पनिक नहीं) कर्मथी बंधाय छे. (४) ए कर्मोथी आत्मा मुक्त पण थई शके छे. (५) आत्माने कर्मथी बंधावाना हेतुओ हिंसा वगेरे छे अने कर्मथी मुक्त थवाना हेतुओ अहिंसादि छे.

आ रीते जे आगमोमां आत्मा वगेरे तत्त्वो मानवामां आव्यां होय, ते ज आगम ऐदंपर्यशुद्ध कहेवाय.

आत्मा जीवः **स अस्ति**, एतेन चार्वाकमतनिरासः । **स परिणामी**-परिणामसहितो न तु कूटस्थनित्यः, एतेन साङ्ख्यादिमतनिरासः । तथा **बद्धः-सता** वस्तुसता न तु कल्पिताविद्यादि-स्वभावेन **कर्मणा विचित्रेण** नानारूपेणैतेन वेदान्त्यादिमतनिरासः । **मुक्तश्च तद्वियोगात्**कर्म-क्षयाद् **हिंसाहिंसादि** तयोर्बन्धमोक्षयोर्हेतुः । एवं यत्र प्रतिपाद्यते तदागमतत्त्वमिति योजना ॥११॥

परलोकविधौ मानं वचनं तदतीन्द्रियार्थदृग्व्यक्तम् ।
सर्वमिदमनादि स्यादैदम्पर्यस्य शुद्धिरिति ॥१२॥

: विवरणम् :

'ऐदम्पर्यशुद्धं चे' त्युक्तं, का पुनः सा शुद्धिरैदम्पर्यस्येत्याह-परलोकेत्यादि ।

परलोकविषयो **विधिः**-कर्त्तव्योपदेशस्तस्मिन् **मानं**-प्रमाणं **वचनं**-आगमः, कीदृशमित्याह-**तद्**-वचनं अतीन्द्रियानर्थान् पश्यतीति **अतीन्द्रियार्थदृक्**-सर्वज्ञः सर्वदर्शी तेन **व्यक्तं**-अभिव्यक्तार्थं प्रतिपादितार्थमितियावत् । **सर्वमिदं** - वचन**मनादि स्यात्** प्रवाहतः सर्वक्षेत्राङ्गीकरणेन, **इदमैदम्पर्यस्य शुद्धि**रित्येवंप्रकाराऽवसेयेति ॥१२॥

નાસ્તિકમત પ્રમાણે આત્મા શરીરરૂપ છે. શરીર એ જ આત્મા છે. નૈયાયિકદર્શન પ્રમાણે આત્મા નિત્ય જ છે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે આત્મા એકાંતે અનિત્ય જ છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે આત્મા કર્મથી બંધાતો જ નથી. બૌદ્ધ મત મુજબ કાલ્પનિક વાસનાથી બંધાય છે. વૈશેષિકમત પ્રમાણે અમૂર્ત ગુણથી બંધાય છે અને અભવ્યની માન્યતા પ્રમાણે જીવ કર્મથી મુક્ત થતો જ નથી.

જેમાં આવાં અસત્ય પ્રતિપાદનો હોય એ આગમો ઐદંપર્યશુદ્ધ ન ગણાય.

'આત્મા છે' એમ કહેવાથી નાસ્તિકમતનું (ચાર્વાક) ખંડન થયું. 'આત્મા પરિણામી છે' એમ કહેવાથી આત્માને કૂટસ્થનિત્ય માનનાર સાંખ્યાદિમતનું ખંડન થયું. 'વાસ્તવિક કર્મથી બંધાય છે' એમ કહેવાથી કલ્પિત અવિદ્યાના બંધનને માનનાર વેદાંતી વગેરેનું ખંડન થયું. 'જીવ મુક્ત થાય છે' એમ કહેવાથી અભવ્યના મતનું ખંડન થાય છે. ગત્યંતર (પાંચે ગતિમાં) ગમન એ પરિણામ છે. આત્મા એક જ અવસ્થામાં કાયમ રહેતો નથી. સર્વથા નાશ પણ પામતો નથી. માત્ર અવસ્થા બદલાય છે. આ વાત આત્મના જાણકારોને ઇષ્ટ છે. આવું જ્યાં કહેવાયું છે તે આગમતત્ત્વ (શુદ્ધ) છે. એમ જોડાણ કરવું. ૧૧

આગમની ઐદંપર્યશુદ્ધિ :

પરલોક હિતકારી વિધિ-નિષેધમાં, પ્રમાણભૂત આગમવચન જ છે. એ વચનના ઉપદેશક, પ્રકાશક અતીન્દ્રિય પદાર્થોને સાક્ષાત્ જોનાર સર્વજ્ઞ - સર્વદર્શી પુરુષો જ હોઇ શકે !

: योगदीपिका :

आत्मनः परिणामित्वादिकं दृष्टेष्टाबाधितमित्यागमतत्त्वस्य दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्यत्व-मुपदर्शितम्, उत्सर्गापवादयुक्तत्वञ्च स्फुटमेव, तत्सूत्राणां बहूनामुपलम्भाद्, अथैदम्पर्यशुद्धि-मुपदर्शयति-परेत्यादि ।

परलोकविधौ-आमुष्मिकफलोपदेशे **मानं**-स्वतन्त्रप्रमाणं **वचन**मागमः **तद्** वचनं **अतीन्द्रियार्थदृशा** सर्वज्ञेन **व्यक्तं** प्रतिपादितार्थम्, अन्यस्यादृष्टार्थाभिधान-शक्त्यभावात्। **सर्वमिदं** वचनम् **अनादि स्यात्** सर्वक्षेत्रापेक्षं प्रवाहतः, तत आपातविरुद्धेऽप्यर्थे एतदाज्ञैव प्रमाणम् 'इत्येवंप्रकारैः **ऐदम्पर्यस्य शुद्धि**रवसेया ॥१२॥

बालादिभावमेवं सम्यग् विज्ञाय देहिनां गुरुणा ।
सद्धर्मदेशनाऽपि हि कर्त्तव्या तदनुसारेण ॥१३॥

: विवरणम् :

एवं त्रयाणां सद्धर्मपरीक्षकाणां सप्रपञ्चं लक्षणमभिधाय तद्गतदेशनाविधिमाह - बालादीत्यादि।

बालादीनां भावः- परिणामविशेषः स्वरूपं वा तं **एवं**-उक्तनीत्या **सम्यग्**-अवैपरीत्येन **विज्ञाय**-अवबुध्य **देहिनां**-जीवानां **गुरुणा**-शास्त्राभिहितस्वरूपेण, यथोक्तं-

धर्मज्ञो धर्म-कर्ता च, सदा धर्म-प्रवर्त्तकः ।
सत्त्वेभ्यो धर्म-शास्त्रार्थ-देशको गुरुरुच्यते ॥१॥

આગમવચનની પ્રરૂપણા પણ, અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે અને તેવા પૂર્વપુરુષોનાં વચનોના અવલંબને જ થતી આવે છે. આગમવચન પ્રત્યેની આવી માન્યતા ઐદંપર્યની શુદ્ધિ ગણાય. બુધ જીવ જ આ રીતે આગમની પરીક્ષા કરી શકે છે. ઉપલકદૃષ્ટિએ કે સ્થૂલદૃષ્ટિએ વિરુદ્ધ અર્થ જણાતો હોય તો પણ સર્વજ્ઞ ભગવંતની આજ્ઞા જ પ્રમાણ છે; એમ સચોટ રીતે માનવું જોઈએ અને એ જ ઐદંપર્યની શુદ્ધિ જાણવી. ૧૨

બાળ - મધ્યમ અને બુધ જીવને કેવી દેશના આપવી ?

ઉપર મુજબ, બાળ-મધ્યમ અને બુધ પુરુષોને ઓળખી, એમની કક્ષા મુજબ તેમને સદ્ધર્મની દેશના આપવી.

ઉપદેશક ગુરુ કેવા જોઈએ ?

(૧) ધર્મના જ્ઞાતા (૨) ધર્મનું આચરણ કરનારા (૩) હંમેશા ધર્મ કરાવનારા અને (૪) જીવોને ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશક હોય તે ગુરુ કહેવાય.

(૧) **બાળ જીવોને** : વેષ પાછળ જરૂરી આચાર સંહિતાનો ઉપદેશ આપવો. કારણકે, એ વેષ માત્રમાં જ અટકી ગયા છે. એને એ બાળની કક્ષામાંથી મધ્યમની કક્ષામાં લાવવા માટે આચારનો ઉપદેશ આપવો યોગ્ય ગણાય.

सद्धर्मस्य देशनाऽपि हि-प्रतिपादना **कर्त्तव्या तदनुसारेण**-बालादिपरिणामानुरूपेण। यस्य यथोपकाराय संपद्यते देशना तस्य तथा विधेयेति ॥१३॥

: योगदीपिका :

एवं सद्धर्मपरीक्षकाणां बालादिभेदत्रयमुक्त्वा तद्गतदेशनाविधिमाह-बालादीत्यादि।

बालादीनां भावं रुचिविशेष**मेव**मुक्तरीत्या **सम्यग्**-अवैपरीत्येन **विज्ञाय**-अवबुध्य, **देहिनां गुरुणा सद्धर्मदेशनापि हि तदनुसारेण**-बालादिपरिणामानुरूपेण **कर्त्तव्या** तथैव तदुपकारसम्पत्तेः ॥१३॥

यद्भाषितं मुनीन्द्रैः, पापं खलु देशना परस्थाने ।
उन्मार्गनयनमेतद्, भवगहने दारुणविपाकम् ॥१४॥

: विवरणम् :

अत्रैव हेतुद्वारेण व्यतिरेकमाह - यदित्यादि ।

यद्-यस्माद् **भाषितम्** - उक्तं **मुनीन्द्रैः** - समयज्ञैः **पापं खलु** वर्तते **देशना परस्थाने**-बालसम्बन्धिनी मध्यमबुद्धेः तत्सम्बन्धिनी बुधस्य स्थाने । किमित्याह-**उन्मार्गनयनम्**-उन्मार्गप्रापणं **एतद्**-विपरीतदेशनाकरणं **भवगहने**-संसारगहने **दारुणविपाकं**-तीव्रविपाकं, ते हि विपरीतदेशनयान्यथा चान्यथा च प्रवर्त्तन्त इतिकृत्वा ॥१४॥

: योगदीपिका :

उक्तमेवार्थं व्यतिरेकेण द्रढयति-यदित्यादि ।

यद्-यस्माद् भाषितं **मुनीन्द्रैः**-परमज्ञानिभिः **पापं खलु वर्तते देशना परस्थाने**-बालादियोग्या मध्यमादिस्थाने एतद्विपरीतदेशनाकरणमपरिणामस्यातिपरिणामस्य वा जननात्

---

(२) **मध्यम जीवोने :** सदनुष्ठानमां (आचारमां) जरूरी शुद्धआशयनी अने मोटा दोषोना त्यागनी देशना आपवी जोईए. आ जीवो आचारना प्रेमी होवा छतां, एमने शुद्ध आचारना प्रेमी बनाववा माटे एवी देशना आपवी योग्य गणाय.

(३) **बुध जीवोने :** शुद्ध आगमतत्त्वनी देशना आपवी जोईए. जगतमां जुदा जुदा अनेक प्रकारनां आगमतत्त्वो होवाथी, शुद्ध आगमतत्त्वनी देशना एमने उपकारक थई शके. १३

आ रीते बाळ - मध्यम के बुध जीवोमां खूटतुं एवुं आगळ आगळनुं तत्त्व उपदेशवुं जोईए, जेथी तेमने लाभ थाय.

पापदेशना :

बाळनो उपदेश मध्यमने, मध्यमनो उपदेश बुधने, बुधनो उपदेश बाळने, अपाय ए देशना परस्थानदेशना कहेवाय. एवी परस्थान देशनाने पापदेशना कही छे. एथी श्रोतावर्ग

श्रोतुरुन्मार्गनयनं-भवगहने संसारकानने **दारुणविपाकं** वा, कुशीलतया महानर्थहेतुत्वप्रतिपादनात् ॥१४॥

हितमपि वायोरौषधमहितं तत् श्लेष्मणो यथाऽत्यन्तम् ।
सद्धर्मदेशनौषधमेवं बालाद्यपेक्षमिति ॥१५॥

: विवरणम् :

कथं पुनर्देशना स्वरूपेण समयोक्तत्वेन सुन्दराऽपि सती परस्थाने पापमित्याह- हितमित्यादि।

हितमपि - योग्यमपि **वायोः** - शरीरगतस्य वातस्य **औषधं** - स्नेहपानादि **अहितं** तदेवौषधं **श्लेष्मणो यथाऽत्यन्तं** भवति तत्प्रकोपहेतुत्वेन, **सद्धर्मदेशनौषधं** - स्वरूपेण सुन्दरमपि तदवज्ञानहेतुत्वेन **एव**महितं **बालाद्यपेक्षमिति** - बालमध्यमबुद्धिबुधापेक्षम् । तस्मात्तदपायभीरुणा तद्धितप्रवृत्तेन च गुरुणा तेषां भावं विज्ञाय देशना विधेयेति शास्त्रोपदेशः ॥१५॥

: योगदीपिका :

समयोक्तत्वेन स्वरूपतः शोभनाया अपि देशनायाः परस्थानेऽहितत्वे दृष्टान्तमाह- हितमित्यादि।

तत्-प्रसिद्धमौषधं स्नेहपानादि **वायोः**-शारीरवातस्य सात्म्यापादकत्वेन हितमपि यथा **श्लेष्मणोऽत्यन्तमहितं** भवति तत्प्रकोपहेतुत्वाद्, **एवं सद्धर्मदेशनौषधं** मध्यमादियोग्यं बालाद्यपेक्षं तदज्ञानहेतुतया स्वरूपतः सुन्दरमप्यहितं भवति । तस्मात्तदपायभीरुणा तद्भावं विज्ञाय देशना विधेयेत्युपदेशः ॥१५॥

માર્ગને બદલે ઉન્માર્ગે ખેંચાઇ જાય છે અને જીવો અપરિણત કે અતિપરિણત બને છે. એ ઉપદેશના આધારે ધર્મની વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરી, જીવો સંસારમાં ભટકે છે, એથી બંધાયેલા અશુભકર્મનું કટુફળ ભોગવે છે. **૧૪**

સ્વરૂપે ધર્મદેશના શાસ્ત્રીય - સારી હોવા છતાં, પરસ્થાનમાં અપાય તો નુકશાનકારક થાય છે.

જેમ વાયુના દરદીને હિતકારી ઔષધ, શ્લેષ્મ-કફના દરદીને આપવામાં આવે તો, લાભ કરવાને બદલે ઊલટો શ્લેષ્મ-કફનો પ્રકોપ થાય છે; એમ મધ્યમ આચારવાળા અથવા તો શુદ્ધચારિત્રના ગવેષક મધ્યમજીવને, બાળયોગ્ય ઉપદેશ આપવો અથવા પ્રાથમિક આચારનું પણ જેનામાં ઠેકાણું નથી એવા બાળજીવોને, ઊંચાં તત્ત્વોનો ઉપદેશ આપવો હિતકારી ન ગણાય ; માટે તે તે કક્ષાના જીવોને સમજીને કક્ષા પ્રમાણે દેશના આપવી એ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ છે. **૧૫**

एतद्विज्ञायैवं यथोचितं शुद्धभावसम्पन्नः ।
विधिवदिह यः प्रयुङ्क्ते, करोत्यसौ नियमतो बोधिम् ॥१६॥

: विवरणम् :

पूर्वोक्तमर्थं निगमयति-एतदित्यादि ।

एतद्-देशनागतं **विज्ञाय**-अवबुध्य **एवम्**-उक्तनीत्या **यथोचितं**-यथार्हं **शुद्धभावसम्पन्नो** गुरुः **विधिवद्**-विधिना **यः प्रयुङ्क्ते** प्रवर्त्तयति बालादिविषये **करोति**-जनयति **असौ**- गुरुः **नियमतो**-नियमेन **बोधिमिति** ॥१६॥

इति श्रीमद्यशोभद्रसूरिकृत - षोडशाधिकारविवरणे प्रथमोऽधिकारः ।

: योगदीपिका :

उक्तमर्थं निगमयन्नाह-एतदित्यादि ।

एतद्देशनास्वरूपमेवमुक्तप्रकरेण **विज्ञाय यथोचितं** यथार्हं **शुद्धभावसम्पन्नो विधिवद्विधिना य इह** बालादिलोके **प्रयुङ्क्ते** प्रवर्तयाति सद्धर्मदेशनौषधं **असौ नियमतो बोधिं (करोति)** जनयति ॥१६॥

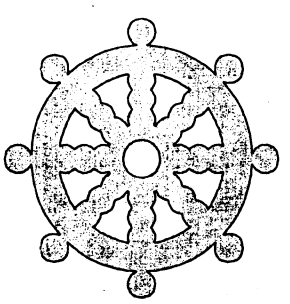
इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद् यशोविजयगणिप्रणीत-योगदीपिकाव्याख्यायां प्रथमोऽधिकारः ॥

॥ इति सद्धर्मपरीक्षकाधिकारः ॥

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે - ધર્મદેશના તે તે જીવની કક્ષા પ્રમાણે આપવી.

આ રીતે શુદ્ધભાવસંપન્ન ગુરુએ દેશના સંબંધી હકીકત જાણીને, ઉપર કહેલી વિધિપૂર્વક દેશના આપવી. એ રીતે દેશના આપનાર ગુરુ નિયમા-નિશ્ચિતપણે એ જીવોને બોધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરાવે છે. **૧૬**

प्रथम षोडशक समाप्त.....

॥ अथ द्वितीयः सद्धर्मदेशनाधिकारः ॥

बालादीनामेषां यथोचितं तद्विदो विधिर्गीतः ।
सद्धर्म्मदेशनायामयमिह सिद्धान्ततत्त्वज्ञैः ॥१॥

: विवरणम् :

'गुरुर्बालादीनां देशनां विदधाती' त्युक्तं, तत्र विधिमाह-बालादीनामित्यादि ।

बालादीनामेषां-पूर्वोक्तानां **यथोचितं**-यथार्हं **तद्विदो**-बालादिस्वरूपविदो **विधिर्गीतः**-कथितः **सद्धर्मदेशनायां** विषये **अयमिह**-वक्ष्यमाणः **सिद्धान्ततत्त्वज्ञैः**-आगमपरमार्थ-निपुणैरिति ॥१॥

: योगदीपिका :

गुरुर्बालादीनां विधिना देशनां दद्यादित्युक्तं तद्विधिमेवाह-बालादीनामित्यादि ।

बालादीनां प्रागुक्तानां, **तद्विदः**तत्स्वरूपविदः, **सद्धर्मदेशनायामयमिह** वक्ष्यमाणः **सिद्धान्त-तत्त्वज्ञैर्**विधिर्गीतः ॥१॥

बाह्यचरणप्रधाना, कर्त्तव्या देशनेह बालस्य ।
स्वयमपि च तदाचारस्तदग्रतो नियमतः सेव्यः ॥२॥

: विवरणम् :

तत्र बालस्य परिणाममाश्रित्य हितकारिणीं देशनामाह-बाह्येत्यादि ।

बाह्यचरणप्रधाना-बाह्यानुष्ठानप्रवरा **कर्त्तव्या**-विधेया **देशना**-प्ररूपणा **इह**-प्रक्रमे **बालस्य**-आद्यस्य धर्मार्थिनः, **स्वयमपि** च-आत्मनापि च **तदाचारः**-स चासावाचारश्चोपदिश्यमानाचारः तदग्रतो-बालस्याग्रतः **नियमतो**-नियमेन **सेव्यो**-भवत्याचरणीयः, यदि पुनः स्वयमन्यथा सेव्यते अन्यथा चोपदिश्यते तदा तद्वितथाशङ्कां जनयति, अतस्तद्भाववृद्धये समुपदिश्यमानं तथैवाऽऽसेव्यमिति ॥२॥

---

૨ – સદ્ધર્મ દેશના ષોડશક

જીવોના બાલાદિ સ્વરૂપને જાણનાર ગુરુ માટે દેશના આપવાનો વિધિ, આગમનાં રહસ્યને જાણનાર જ્ઞાની મહાપુરુષોએ, નીચે મુજબ કહ્યો છે. ૧

(i) બાળજીવોને યોગ્ય ધર્મદેશના :- બાળજીવોના પરિણામના આધારે, એ જીવોને હિતકરનારી ધર્મદેશના આપવી.

પહેલા પ્રકારના ધર્મના અર્થી અને ધર્મના પરીક્ષક બાળજીવોને, મુખ્યત્વે બાહ્ય આચાર - અનુષ્ઠાનવાળી દેશના આપવી અને દેશનાદાતા ગુરુમહારાજે પણ એ આચારોનું બાળજીવો આગળ કડકરીતે પાલન કરવું. બાળજીવોને ઉપદેશમાં બતાવાતો (કહેવામાં આવતો) કડક આચાર, દેશના દાતા ગુરુ-મહારાજ પોતે જો ન પાળે તો ધર્મમાં વિપરીતપણાની શંકાથી શ્રોતામાં

: योगदीपिका :

तत्र बालोचितदेशनामाह बाह्येत्यादि ।

इह-प्रक्रमे **बालस्य**-आद्यस्य धर्मार्थिनो **बाह्याचरणप्रधाना**- बाह्याचारमुख्योद्देश्यका **देशना** कर्त्तव्या, **स्वयमपि**-चात्मनापि च, **तदाचारो**-बाह्याचार**स्तदग्रतो**-बालस्याग्रतो **नियमतः सेव्यो** भवति, स्वयमुपदिश्यमानाचाराऽकरणे वितथाशङ्क्या श्रोतुर्मिथ्यात्ववृद्धिप्रसंगात् ॥२॥

सम्यग् लोचविधानं, ह्यनुपानत्कत्वमथ धरा शय्या ।
प्रहरद्वयं रजन्याः, स्वापः शीतोष्णसहनं च ॥३॥
षष्ठाष्टमादिरूपं, चित्रं बाह्यं तपो महाकष्टम् ।
अल्पोपकरणसन्धारणं च तच्छुद्धता चैव ॥४॥
गुर्वी पिण्डविशुद्धिश्चित्रा द्रव्याद्यभिग्रहाश्चैव ।
विकृतीनां सन्त्यागस्तथैकसिक्थादिपारणकम् ॥५॥
अनियतविहारकल्पः, कायोत्सर्गादिकरणमनिशं च ।
इत्यादि बाह्यमुच्चैः, कथनीयं भवति बालस्य ॥६॥

: विवरणम् :

तामेव बालस्य देशनामाह-सम्यगित्यादि ।

सम्यग् लोचविधानं-लोचकरणं कथनीयं भवतीति योगः, हिशब्दश्चार्थे सर्वत्राभि-सम्बन्धनीयः, **अनुपानत्कत्वं** च-न विद्येते उपानहौ यस्य सोऽयमनुपानत्कस्तद्भावस्तत्त्वं। **अथ धरा शय्या**-धरा-पृथ्वी सैव शय्या-शयनीयं नान्यत् पर्यङ्कादि, **प्रहरद्वयं रजन्याः स्वापः**-प्रथमयामे स्वाध्यायकरणं सामान्येनैव साधूनां, द्वितीयतृतीय-प्रहरयोस्तु स्वापः-

---

(બાળજીવોમાં) મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિનો પ્રસંગ ઊભો થાય.

જીવો સુખશીલિયાપણાથી અને સુખશીલિયાપણાને પોષવા જીવહિંસાદિ પાપો કરીને સંસારમાં ભટકે છે. એ હિંસાદિ પાપોને તથા ભવભ્રમણને અટકાવવા સુખશીલિયાપણું છોડી કષ્ટમય આચારનું પાલન કરવું જોઈએ અર્થાત્ એ બાળજીવોના ભાવની વૃદ્ધિ માટે જે રીતે આચારનો ઉપદેશ કરાય તે રીતે તેનું પાલન પણ પોતે કરવું જોઈએ. ૨

કષ્ટમય આચારો :

(૧) **લોચ કરાવવો :** હજામત કરાવવામાં સુખશીલતા અને પાણીના જીવોની હિંસા વગેરે દોષો છે.

(૨) **ખુલ્લા પગે ચાલવું :** વિહાર કરવો. હિંસા, ઘોરહિંસાથી બચવા અને અહિંસાધર્મના પાલન માટે પગરખાં વગર ચાલવું એ સુંદર આચાર છે.

स्वपनं, चतुर्थे पुनः स्वाध्यायकरणं समय-नीत्या। **शीतोष्णसहनं च** - शीतोष्णयोः सहनं, स्वसामर्थ्यापेक्षमार्त्तध्यानादिपरिहारेण ॥३॥

षष्ठेत्यादि। **षष्ठाष्टमादिरूपं** समयप्रसिद्धं **चित्रं**-नानाप्रकारं **बाह्यं तपो महाकष्टं**-दुरनुचरमल्प-सत्त्वैर्दुर्बलसंहननैश्चेतिकृत्वा। **अल्पोपकरणसन्धारणं च** -अल्पमेवोपकरणं सन्धारणीयम्। **तच्छुद्धता चैव** उद्गमादिदोषविशुद्ध्या (दोषत्यागश्च प्र०) ॥४॥

गुर्वीत्यादि। **गुर्वी पिण्डविशुद्धिः** आधाकर्मादित्यागेन। **चित्रा द्रव्याद्यभिग्रहाश्चैव**-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाभिग्रहाः समय-प्रसिद्धाः, **विकृतीनां सन्त्यागः** क्षीरादीनां, **तथैकसिक्थादि पारणकं**-एकं सिक्थं यत्र तदेकसिक्थं भोजनं पारणके, आदि-शब्दादेक-कवलादि ग्रहः ॥५॥

अनियतेत्यादि। **अनियतविहारकल्पः** - अनियतश्चासौ विहारश्च नैकक्षेत्र- वासित्त्वे तस्य कल्पः - समाचारः। **कायोत्सर्गादिकरणमनिशं च** कायोत्सर्गस्यादिशब्दान्निषद्यादेश्च करणम्-आसेवनम्, इत्यादि **बाह्यमुच्चैः** (उच्चैः अतिशयेन आदिना प्रत्यन्तरे) बाह्यमनुष्ठानं प्रतिश्रय-प्रत्युपेक्षण-प्रमार्ज्जन- कालग्रहणादि, **कथनीयं भवति बालस्य**-सर्वथोपदेष्टव्यं हितकारीति ॥६॥

: योगदीपिका :

तस्या एव बालदेशनाया अभिलापमाह-सम्यगित्यादि।

सम्यग्-यथोपदेशं **लोचविधानं** यतीनामावश्यकं। हिशब्दश्चार्थे सर्वत्र सम्बन्धनीयः **अनुपानत्कत्वं च**-पादत्राणरहितभावश्च। **अथ धरैव शय्या** नान्यत्पर्यंकादि। **रजन्याः प्रहरद्वयं** द्वितीयतृतीयौ प्रहरावेव **स्वापः**- शयनं प्रथमचतुर्थयोः स्वाध्याय एव प्रवृत्तेः। **शीतोष्णसहनं तथा** - अनुकूलप्रतिकूल-परीषह - तितिक्षा ॥३॥

षष्ठेत्यादि। **षष्ठाष्टमादिरूपं** समयप्रसिद्धं, **चित्रं**-नानाप्रकारं **बाह्यं तपो महाकष्टम्**-

---

(૩) **જમીન ઉપર શયન કરવું :** પલંગ વગેરેનો ઉપયોગ ન કરવો.

(૪) **શાસ્ત્રાજ્ઞા મુજબ રાત્રે બે પ્રહર** - લગભગ ૬ કલાકની **નિદ્રા લેવી :** બાકીના (પહેલા/છેલ્લા) બે પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કરવું.

(૫) પોતાની **શક્તિ અનુસાર** આર્તધ્યાનાદિના ત્યાગપૂર્વક **ઠંડી-ગરમી સહન કરવી :** અગ્નિ, પાણી વગેરેનો ઉપયોગ ન કરવો. ૩

(૬) **છટ્ઠ-અટ્ઠમ :** વગેરે કષ્ટમય વિવિધપ્રકારની તપશ્ચર્યાઓ કરવી, કે જે તપશ્ચર્યાઓને અલ્પ સત્ત્વવાળા, નિર્બળ સંઘયણવાળા જીવો કરી શકતા નથી.

(૭) **ઉપધિ :** સંયમનાં ઉપકરણો - અલ્પપ્રમાણમાં અને તે પણ નિર્દોષ રાખવાં. ૪

(૮) **ભિક્ષાચર્યા :** આધાકર્માદિ દોષરહિત આહાર મેળવીને વાપરવો.

अल्पसत्त्वैर्दुर्बलसंहननैश्च दुरनुचरमितिकृत्वा । **अल्पस्यैवोपकरणस्यो**पध्यादेः **संधारणं** च, **तच्छुद्धता** चैव-उद्गमादिदोषशुद्ध्या ॥४॥

गुर्वीत्यादि । **गुर्वी पिण्डविशुद्धि**राधाकर्मिकादित्यागेन **द्रव्याद्यभिग्रहाः** - द्रव्यक्षेत्रकाल-भावाभिग्रहाश्चैव **चित्रा** नानाप्रकाराः समयप्रसिद्धाः । **विकृतीनां** क्षीरादीनां **सन्त्यागः** । **तथैकं सिक्थं** यत्र तदादि**पारणकम्**, उपवासादि-तपो-दिनान्तर-दिन-भोजनम्, आदिनैक - कवलादिग्रहः ॥५॥

अनियतेत्यादि । **अनियत**स्याप्रतिबद्धस्य **विहारस्य कल्पः** - समाचारो नवकल्पादिनीत्या । च पुनरनिशं कायोत्सर्गादिकरणम्, आदिना तापनादिग्रहः । **इत्यादि बाह्य**मनुष्ठान**मुच्चै**रतिशयेन **बालस्य कथनीयं भवति** । आदिना प्रतिश्रय-प्रत्युपेक्षण-प्रमार्जन-कालग्रहणादि-ग्रहणम् ॥६॥

मध्यमबुद्धेस्त्वीर्यासमितिप्रभृति त्रिकोटिपरिशुद्धम् ।
आद्यन्तमध्ययोगैर्हितदं खलु साधुसद्वृत्तम् ॥७॥

: विवरणम् :

इदानीं मध्यमबुद्धेर्देशनाविधिमाह-मध्यमेत्यादि ।

मध्यमबुद्धेस्तु- मध्यमबुद्धेः पुनः, **ईर्यासमितिप्रभृति**-ईर्यासमित्यादिकं, प्रवचनमातृरूपं **साधुसद्वृत्तं** समाख्येयमिति योगः । तच्च कीदृशं साधूनां सद्वृत्तं ? -

---

(૯) નિર્દોષ આહાર મેળવવામાં પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના **અભિગ્રહો ધારણ કરવા.**

(૧૦) દૂધ - દહીં - ઘી વગેરે **વિગઈઓનો ત્યાગ** કરવો.

(૧૧) અવસરે ઉપવાસાદિના પારણે **એક દાણા વગેરેથી** કે એક કોળિયા વગેરેથી **તપનું પારણું** કરવું. ૫

(૧૨) એક સ્થાનમાં ન રહેતાં કે નિયતગામોમાં વિહાર ન કરતાં, **અનિયત** (અપ્રતિબદ્ધ) **વિહારથી** માસકલ્પાદિ આચાર પાળવો. (નવકલ્પી વિહાર કરવો.)

(૧૩) **હંમેશા કાયોત્સર્ગ વગેરે** તથા આતાપના વગેરે કરવું. આદિશબ્દથી ઉપાશ્રયનું પડિલેહણ-પ્રમાર્જન, કાલગ્રહણ વગેરે બાહ્યક્રિયાઓ સમજવી.

આ બાહ્યઆચાર - આ ક્રિયાઓ કલ્યાણના અર્થી આત્માઓએ અવશ્ય કરવી જોઈએ. માનવજીવનનો આ જ સાર છે.

આચારની પ્રધાનતાવાળો આવો ઉપદેશ, ગુરુએ બાળજીવોને આપવો હિતકારી છે. ૬

(ii) મધ્યમ બુદ્ધિ જીવોને યોગ્ય ધર્મદેશના : માનવજન્મને સફળ કરવા ધર્મનાં અનુષ્ઠાનો સેવવાં જોઈએ, પરંતુ એ અનુષ્ઠાનો જેવાં તેવાં અને જેમ તેમ આચરેલાં ન ચાલે. વિવેકપૂર્વક,

त्रिकोटिपरिशुद्धं - राग-द्वेष-मोह-त्रय-परिशुद्धं, अथवा तिस्रः कोटयो हनन-पचन-क्रयणरूपाः कृत-कारितानुमतिभेदेन श्रूयन्ते ताभिः परिशुद्धं, अथवा कष-च्छेद-ताप-कोटि-त्रयपरिशुद्धं, प्रवचनमात्रन्तर्गतत्वात् सकल प्रवचनस्य, तस्य च कष-च्छेद-ताप-परिशुद्धत्वेनाभिधानात्, तदेव च वचनमनुष्ठीयमानं सदृत्तम् ।

साधुसद्वृत्तमेव विशिष्यते - **आद्यन्तमध्ययोगैर्हितदं खल्विति** - आदियोगेन मध्ययोगेनान्तयोगेन वा; वयसो जीवितव्यस्य वा हितदं-उपकारि । अथवा आदियोगेन-प्रथमवयोऽवस्थागतेनाध्ययनादिना, मध्ययोगेन-द्वितीयवयोऽवस्थाभाविनाऽर्थश्रवणादिना, अन्तयोगेन-चरमवयोऽवस्थाभाविना धर्मध्यानादिना भावनाविशेषरूपेण हितदं-हितकारि हितफलमेवेति ॥७॥

: योगदीपिका :

मध्यमबुद्धेर्देशनाविधिमाह - मध्यमेत्यादि । **मध्यमबुद्धेस्त्वीर्यासमिति-प्रभृति**-प्रवचन-मातृरूपं, **तिसृभिः कोटिभी** राग-द्वेष-मोह-लक्षणाभिर्यद्वा कृत-कारितानुमत-

---

દોષરહિત શુદ્ધઆચારોનું પાલન કરવું જોઈએ. આ શુદ્ધ આચારના ઉપદેશમાં ; (૧) સાધુઓના ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાન - નિક્ષેપસમિતિ, પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ, મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિરૂપ અષ્ટપ્રવચન માતાના, ત્રિકોટિ પરિશુદ્ધ પાલનનો તેમજ (૨) આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં હિતકારી સદાચારના પાલનનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ.

ત્રિકોટિ પરિશુદ્ધ એટલે :-

ત્રિકોટિ એટલે ત્રણ પ્રકાર. ત્રણ પ્રકારવાળી ત્રિકોટી પણ ત્રણ પ્રકારની છે. એનાથી પરિશુદ્ધ અષ્ટપ્રવચનમાતાના સદાચારનું પાલન થવું જોઈએ.

(૧) **પહેલી ત્રિકોટી** :- (અ) રાગ (બ) દ્વેષ અને (ક) મોહ- આ ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ આચાર; અનુષ્ઠાન એટલે રાગ-દ્વેષ કે મોહના ઉદયવિનાનું અષ્ટપ્રવચનમાતાદિનું પાલન.

(૨) **બીજી ત્રિકોટિ** :- હનન, પચન અને ક્રયણ.

(અ) **હનનઃ** ફળાદિ સચિત્ત વસ્તુને કાપવી, છુંદવી વગેરે.

(બ) **પચન** : અગ્નિ વગેરેના આરંભ-સમારંભથી અનાજ વગેરે રાંધવું.

(ક) **ક્રયણ** : તૈયાર વસ્તુ વેચાતી લાવવી. આ ત્રણ બાબતો સાધુ પોતે કરે નહિ, બીજા પાસે કરાવે નહીં, કોઈએ કર્યું હોય એની અનુમોદના કરે નહીં.

આ ત્રિકોટિના સેવન વગરનું અષ્ટપ્રવચનમાતાનું પાલન કરવું.

(૩) **ત્રીજી ત્રિકોટિ** : (અ) કષ (બ) છેદ અને (ક) તાપ.

આ ત્રણ પ્રકારે જેમ સોનાની પરીક્ષા થાય છે, તેમ અષ્ટપ્રવચનમાતાનું પાલન - સદાચરણ પણ કષ-છેદ અને તાપથી પરિશુદ્ધ હોવું જોઈએ અર્થાત્ આગમવિહિત હોવું જોઈએ. સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રો અષ્ટપ્રવચનમાતામાં અંતર્ગત છે. સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી કષ-છેદ-તાપની પરીક્ષાથી

भेदभिन्न-हनन-पचन-क्रयणरूपाभिः प्रतिषेधव्यापारेण **परिशुद्धम्**। यद्वा तिसृभिः कोटिभिः शास्त्र-स्वर्ण-शोधनकारिणीभिः कष-च्छेद-तापलक्षणाभिः परिशुद्धम्, सर्वस्य शास्त्रस्य प्रवचनमात्रन्तर्भूतत्वात्। **साधुसद्वृत्तं खलु** इति निश्चये **आद्यन्त-मध्य-योगैर्वयोऽवस्थात्रय** - गतैरध्ययनार्थ - श्रवण-धर्म-ध्यानादि-धर्मव्यापारैः। **'आवीलए पवीलए निप्पीलए'** (आचाराङ्गे सम्यक्त्वाध्ययने ४/१३८) इत्यागमात्तद- विरोध्यल्पमध्यमविकृष्टतपोविशेषरूपैर्वा हितदं भवति ॥७॥

अष्टौ साधुभिरनिशं, मातर इव मातरः प्रवचनस्य ।
नियमेन न मोक्तव्याः, परमं कल्याणमिच्छद्भिः ॥८॥

: विवरणम् :

एतदेवाह-अष्टावित्यादि ।

अष्टौ साधुभिरनिशं-प्रवचनस्य मातरो न मोक्तव्या इति सम्बन्धः, ताश्च **मातर इव**, पुत्रस्येति गम्यते, प्रवचनस्य प्रसूतिहेतुत्वेन हितकारित्वेन च मातृत्वमवसेयं, **नियमेन**-अवश्यंभावेन। कीदृक्षैः (कीदृशैः प्र.) साधुभिः ? **परमं कल्याणमिच्छद्भिः**-ऐहलौकिक-पारलौकिक-परमकल्याणकामैः ॥८॥

ततश्च - अष्टावित्यादि । **साधुभिरनिशं** - निरन्तरम् **अष्टौ प्रवचनस्य मातर** - ईर्यासमित्याद्या-श्चारित्रात्मनः प्रसूतिहेतुत्वेन हितकारित्वेन च **मातर**

પરિશુદ્ધ છે. એ દ્વાદશાંગીના આધારે કરવામાં આવતું અષ્ટપ્રવચનમાતાનું પાલન પણ કષ-છેદ અને તાપની પરીક્ષાથી પરિશુદ્ધ કહેવાય.

પુત્રને જન્મ આપનાર માતાની જેમ, ચારિત્રરૂપી પુત્રને જન્મ આપનારી આ અષ્ટપ્રવચનમાતાઓનું પાલન, પરમકલ્યાણને ઇચ્છનારા સાધુઓએ ક્યારેય મૂકી દેવાનું નથી અર્થાત્ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી નિરંતર એના પાલનનો પુરુષાર્થ કરતા રહેવાનું છે.

અષ્ટ પ્રવચનમાતાના પાલનરૂપ સદાચાર; આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં હિતકારી હોવો જોઈએ એટલે (૧) ઉંમરની (બાલ,યૌવન, વૃદ્ધઅવસ્થામાં) અથવા જીવનની પ્રથમ, મધ્યમ અને અંતિમ અવસ્થામાં હિતકારી અથવા પ્રથમ અવસ્થામાં અધ્યયનાદિ દ્વારા... (૨) ઉંમરની કે જીવનની બીજી મધ્યમ અવસ્થામાં અર્થના શ્રવણ દ્વારા (૩) ઉંમરની કે જીવનની ત્રીજી અંતિમ અવસ્થામાં ધર્મધ્યાન દ્વારા આ અષ્ટપ્રવચનમાતાનું પાલન કરવું, સદાચાર પાળવો એ હિતકારી છે. અથવા આચારાંગસૂત્રના સમ્યક્ત્વ અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશામાં જણાવ્યા મુજબ અલ્પ, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપના આચરણવાળું સાધુ સદ્વૃત્ત હિતકર છે અર્થાત્ સંયમજીવનની શરૂઆતમાં શરીરનું અલ્પદમન, મધ્યમ અવસ્થામાં મધ્યમ (થોડું વધારે) દમન અને અંતમાં ઉત્કૃષ્ટ તપદ્વારા શરીરનું વધારે દમન કરવું. ૭

વળી મધ્યમ બુદ્ધિજીવોને; અધિકારી ગુરુએ એવો - ઉપદેશ આપવો જોઈએ કે, હંમેશ

इव-जनन्य इव, **नियमेन**-अवश्यम्भावेन न मोक्तव्याः । कीदृशैः साधुभिः ? **परमं**-निरुपमं **कल्याणं**-मङ्गलं **इच्छद्भिः** ॥८॥

एतत्सचिवस्य सदा, साधोर्नियमान्न भवभयं भवति ।
भवति च हितमत्यन्तं, फलदं विधिनाऽऽगमग्रहणं ॥९॥

एतच्च समाख्येयम्-एतदित्यादि । **एतत्सचिवस्य**-प्रवचनमातृसहितस्य **सदा**-सर्वकालं **साधोः**-यतेर्**नियमात्**- नियमेन **न भवभयं भवति**- संसारभयं न जायते, निःश्रेयसविषयेच्छा-निष्पत्तेः (विषयास्थानिष्पत्तेरति) **भवति च**-सम्पद्यते च, प्रवचनमातृविधानसम्पन्नस्य **हितं** भाव्यपायपरिहारसारत्वेन **अत्यन्तं**-प्रकर्षवृत्त्या **फलदं**-फलहेतुः **विधिना**-विनयबहुमानादरादिना, **आगमग्रहणं**-वाचनादिरूपेणेति ॥९॥

एतदित्यादि । **एतत्सचिवस्य**-प्रवचनमातृसहितस्य, **सदा**-सर्वकालं **साधोर्नियमान्निश्चयेन न भवभयं भवति**, तद्विरोध्युत्कटनिःश्रेयसास्थानिष्पत्तेः । **भवति च**-सम्पद्यते च प्रवचन- मातृविधानसम्पन्नस्य हितं भाव्यपायव्ययेन, **अत्यन्तं** प्रकर्षवृत्त्या **फलदं**-फलहेतु- विधिना मण्डलीनिषद्यादिरूपेण सूत्रोक्तेन **आगमग्रहणं**-वाचनादिव्यापारेणाधिकारिकर्तृकत्वात्, प्रवचनमातृरहितस्य त्वतथात्वाद् आगमग्रहणं अत्यन्तफलदं न भवति ॥९॥

गुरुपारतन्त्र्यमेव च, तद्बहुमानात्सदाशयानुगतम् ।
परमगुरुप्राप्तेरिह, बीजं तस्माच्च मोक्ष इति ॥१०॥

आगमग्रहणस्य गुर्वधीनत्वात् तद्गतमप्युपदेष्टव्यमित्याह - गुर्वित्यादि ।

गुरुपारतन्त्र्यमेव च-गुर्वायत्तत्वं **तद्बहुमानाद्**-गुरुविषयाऽऽन्तरप्रीतिविशेषात्

અષ્ટપ્રવચનમાતાનું પાલન કરનાર સાધુને નિશ્ચિતપણે સંસારના પરિભ્રમણનો ડર રહેતો નથી. કેમ કે એ સાધુને ભવભ્રમણના ભયની વિરોધી - મોક્ષની ઇચ્છા પ્રગટ થઇ છે અર્થાત્ સાધુ મોક્ષની ઇચ્છાથી અષ્ટપ્રવચનમાતાનું નિરંતર પાલન કરે છે.

અષ્ટપ્રવચનમાતાનું પાલન કરનાર સાધુ, ભવિષ્યમાં આવનાર અપાયો દૂર થવાથી હિતકારી અને ઉત્કૃષ્ટકોટિનું ફળ આપનાર આગમોનું વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. વિનય, બહુમાન, આદર, માંડલીમાં બેસવું, ગુરુનું આસન પાથરવું વગેરે, આગમ ભણવા માટે શિષ્યે કરવાનો શાસ્ત્રીય વિધિ છે.

અષ્ટપ્રવચનમાતાના પાલન વગરનો સાધુ; આગમ ભણવા માટે અધિકારી ન હોવાથી, એને આગમનું અધ્યયન હિતકારી કે ઉત્કૃષ્ટ ફળ આપનારું બનતું નથી. ૮-૯

આગમગ્રહણનો એટલે કે આગમના અધ્યયન બાબતનો બીજો કેટલોક ઉપદેશ પણ મધ્યમબુદ્ધિજીવોને ગુરુએ આપવો જોઇએ, એ ઉપદેશ નીચે મુજબ છે.

सदाशयानुगतं-सदाशयः 'संसारक्षयहेतुर्गुरुरयं मम' इत्येवंभूतः कुशलपरिणामस्तेनानुगतं गुरुपारतन्त्र्यं, **परमगुरुप्राप्तेरिह**-सर्वज्ञप्राप्ते**र्बीजं** गुरुबहुमानाज्जन्मान्तरे तथाविधपुण्योपादानेन सर्वज्ञदर्शनसम्भवात् गुरुपारतन्त्र्यं सर्वज्ञप्राप्तिबीजं भवति । **तस्माच्च**-एवंविधाद् गुरुपारतन्त्र्यान्मोक्ष इति ॥१०॥

गुर्वित्यादि । **गुरुपारतन्त्र्यमेव च**-गुर्वाज्ञावशवर्त्तित्वमेव च, **तद्बहुमानाद्** गुरुविषयान्तर-प्रीतिविशेषान्न तु विष्टि(विशिष्ट)मात्रज्ञानात् । सदाशयेन-भवक्षयहेतुरयं मे गुरुरित्येवंभूत-शोभनपरिणामेन, न तु जात्यादिसमसम्बन्धज्ञानेन **अनुगतम्** सहितं **परमगुरुप्राप्तेः** सर्वज्ञदर्शनस्य **इह**-जगति **बीजं** गुरुबहुमानात्तथाविधपुण्यसंपत्त्या सर्वज्ञदर्शनसम्भवात् । **तस्माच्च** हेतोः **मोक्ष** इति हेतोर्गुरुपारतन्त्र्यं साधुनाऽवश्यं विधेयमिति सोपस्कारं व्याख्येयम् ॥१०॥

इत्यादि साधुवृत्तं, मध्यमबुद्धेः सदा समाख्येयम् ।
आगमतत्त्वं तु परं, बुधस्य भावप्रधानं तु ॥११॥

पूर्वोक्त एव वस्तुनि सद्वृत्तादौ क्रियासम्बन्धं दर्शयति-इत्यादीत्यादि । **मध्यमबुद्धे**रेवमादि **साधुवृत्तं**-प्रस्तुतं **सदा समाख्येयं**-प्रकाशनीयं, **आगमतत्त्वं तु**-पूर्वोक्तं **परं**-केवलमेव **बुधस्य**-प्राङ्निरूपितस्य **भावप्रधानं तु**-परमार्थसारं समाख्येयमिति ॥११॥

: योगदीपिका :

इत्यादीत्यादि । **इत्याद्युक्तं साधुवृत्तं मध्यमबुद्धेः सदा**-निरन्तरं **समाख्येयं**-प्रकाशनीयम् । **आगमतत्त्वं** तु प्रागुक्तं, **परं** केवलं **बुधस्य भावप्रधानं तु**-परमार्थसारमेव

આગમનું ગ્રહણ-અધ્યયન ગુરુને આધીન છે. તેથી શિષ્યે ગુરુને પરતંત્ર રહેવું જોઈએ. ગુરુનું પારતંત્ર્ય, ગુરુની આજ્ઞાનું આધીનપણું એ પરમગુરુ તીર્થંકરપરમાત્માની પ્રાપ્તિનું બીજ છે અને પરંપરાએ મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ છે.

આ ગુરુ મહારાજ મારા સંસારક્ષયમાં અનન્ય કારણ છે, આવા આંતરપ્રીતિરૂપ શુભાશયવાળા ગુરુબહુમાનથી - એવું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી; જન્માન્તરમાં, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી પરમગુરુ તીર્થંકરપરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે, એમનો ભેટો થાય છે; માટે શિષ્યે અવશ્ય ગુરુને પરતંત્ર રહેવું જોઈએ અને આગમનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. ૧૦

મધ્યમબુદ્ધિ જીવોને હંમેશા સાધુના આવા સુંદર આચારોનો ઉપદેશ આપવાનો હોય છે.

(iii) બુધકક્ષાના જીવોને યોગ્ય ધર્મદેશના :

બાલ, મધ્યમ અને બુધકક્ષાના જીવોનાં સ્વરૂપને સારી રીતે જાણનારા ધર્મોપદેશક ગુરુમહારાજે, બુધકક્ષાના જીવોને તો ફક્ત આગમતત્ત્વોનાં રહસ્યોનો જ નીચે મુજબ સારભૂત ઉપદેશ આપવો જોઈએ. ૧૧

समाख्येयम् ॥११॥

वचनाराधनया खलु, धर्मस्तद्बाधया त्वधर्म इति ।
इदमत्र धर्मगुह्यं, सर्वस्वं चैतदेवास्य ॥१२॥

: विवरणम् :

कृतसम्बन्धमेव बुधोपदेशमाह-वचनेत्यादि ।

वचनाराधनया-आगमाराधनयैव, **खलुशब्द** - एवकारार्थः, **धर्मः**-श्रुतचारित्ररूपः सम्पद्यते, **तद्बाधया तु**-वचनबाधया तु **अधर्म इति** । **इदमत्र**-विधिप्रतिषेधरूपं वचनमागमाख्यं **धर्मगुह्यं**-धर्मरहस्यं, **सर्वस्वं चैतदेवास्य**-अस्य धर्मस्य एतद्वचनमेव सर्वस्वं-सर्वसारो वर्त्तते इति ॥१२॥

: योगदीपिका :

प्राप्तसङ्गतिकं बुधस्योपदेश्यमेव स्पष्टमाह-वचनेत्यादि । **वचनाराधनया खलु**-आगमाराधनयैव, **खलुशब्द** एवकारार्थः, **धर्मः** श्रुतचारित्ररूपः सम्पद्यते । **तद्बाधया तु** महाकष्टकारिणोऽप्यधर्म इति हेतोः, **इदं**-विधिनिषेधरूपं वचनं **धर्मगुह्यं**-धर्मरहस्यं **सर्वस्वं**-सर्वसाश्च **एतदेव**-वचनमेव, **अस्य**-धर्मस्य ॥१२॥

यस्मात् प्रवर्त्तकं भुवि, निवर्त्तकं चान्तरात्मनो वचनम् ।
धर्मश्चैतत्संस्थो, मौनीन्द्रं चैतदिह परमम् ॥१३॥

: विवरणम् :

अथ किमर्थं बुधस्यैवमुपदेशः क्रियते सकलानुष्ठानोपसर्ज्जनीभावापादनद्वारेण

આગમની આરાધનાથી કરેલો ધર્મ એટલે કે - વીતરાગપરમાત્માની આજ્ઞા મુજબ કરેલો ધર્મ, એ જ ધર્મ છે. વીતરાગપરમાત્માના વચનને બાધા પહોંચાડી થતો ધર્મ, ગમે તેવો કષ્ટમય હોય તો પણ એ ધર્મ, ધર્મ નથી, અધર્મ છે. એ ધર્મ બે પ્રકારે છે.

(૧) તત્ત્વપરિશીલનરૂપ શ્રુતધર્મ.

(૨) સદનુષ્ઠાનરૂપ ચારિત્રધર્મ.

આ બન્નેય પ્રકારનો ધર્મ આગમના-શાસ્ત્રવચનના અનુસારે થાય તો જ ધર્મ કહેવાય. એટલે વિધિ-પ્રતિષેધરૂપ આગમવચન એ જ ધર્મનું રહસ્ય છે, ધર્મનું સર્વસ્વ છે. ધર્મનો કોઇ સાર હોય તો એ આગમવચન જ છે. ૧૨

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-ધર્મનાં સઘળાંય સદનુષ્ઠાનોને ગૌણ કરી, આગમવચનને જ ધર્મનું સર્વસ્વ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર આપતાં ગુરુમહારાજ કહે છે : સઘળાંય સદનુષ્ઠાનોનું મૂળ આગમનાં વચનો જ છે. ભવ્યજીવોને સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે સદનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અને હિંસા, જૂઠ વગેરે

इत्याशङ्क्य तन्मूलत्वं सकलानुष्ठानानामुपदर्शयन्नाह-यस्मादित्यादि।

यस्मात् प्रवर्तकं स्वाध्याय-ध्यानादिषु विधेयेषु, **भुवि**-भव्यलोके, **निवर्त्तकं च** हिंसानृतादिभ्यः सकाशाद् **अन्तरात्मनो**-मनसो **वचनम्**-आगमरूपं, **धर्मश्चैतत्संस्थो**-वचनसंस्थो वचने सन्तिष्ठत इतिकृत्वा, **मौनीन्द्रं चैतद्**-वचनम्, **इह**-प्रक्रमे **परमं**-प्रधानं, एतदुक्तम्- *"सर्वज्ञोक्तेन शास्त्रेण, विदित्वा योऽत्र तत्त्वतः।*

न्यायतः क्रियते धर्मः, स धर्मः स च सिद्धये ॥१॥" ॥१३॥

: योगदीपिका :

अथ किमिति सकलानुष्ठानोपसर्जनीभावापादनेन वचनस्यैव प्राधान्यं ख्याप्यत इत्याशङ्कायामाह-यस्मादित्यादि।

यस्मात् प्रवर्त्तकं भुवि-भव्यलोके स्वाध्यायादौ विधेये **निवर्त्तकं च** हिंसादेः **अन्तरात्मनो**-मनसो वचनम्। **धर्मश्च** प्रवृत्ति-निवृत्ति-फलजननव्यापारीभूत एतस्मिन् वचने ज्ञापकतासम्बन्धेन संतिष्ठत इत्येतत्**संस्थः**। **मौनीन्द्रम्** मुनीन्द्रोक्तेनाबाधितप्रामाण्यं चैतद्वचनम् **इह**-प्रक्रमे, **परमम्**- अनुष्ठानानुपजीविप्रामाण्यम्, तत इदमेव प्रधानमुद्घुष्यतेऽनुष्ठानादिकं चैतदुपजीवकत्वेनोपसर्जनीक्रियत इति भावः ॥१३॥

अस्मिन् हृदयस्थे सति, हृदयस्थस्तत्त्वतो मुनीन्द्र इति।
हृदयस्थिते च तस्मिन्नियमात् सर्वार्थसंसिद्धिः ॥१४॥

: विवरणम् :

किमेवं वचनमाहात्म्यं ख्याप्यत इत्याह - अस्मिन्नित्यादि।

अस्मिन् - प्रवचने आगमे **हृदयस्थे सति**-हृदयप्रतिष्ठिते सति **हृदयस्थः**-चित्तस्थस्तत्त्वतः-परमार्थेन **मुनीन्द्रः**-सर्वज्ञ **इतिकृत्वा**। **हृदयस्थिते च तस्मिन्**-भगवति

અકર્તવ્યોથી પાછા વાળનાર; કોઇ પણ હોય તો તે આગમનાં વચનો છે. તેથી ધર્મ આગમવચનમાં રહેલો છે. આગમનાં વચનોથી જાણી શકાય એવો છે અને જગતમાં અબાધિત પ્રામાણ્યવાળાં સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમવચનો જ શ્રેષ્ઠ છે, પ્રધાન છે, પ્રમાણભૂત છે.

કહ્યું છે કે - સર્વજ્ઞભગવંતે કહેલાં શાસ્ત્રના આધારે વાસ્તવિક ધર્મનું સ્વરૂપ જાણીને વિધિપૂર્વક ધર્મ કરાય તે જ ધર્મ, ધર્મ છે અને તે જ ધર્મ મોક્ષસુખનું કારણ બને છે. ૧૩

આગમવચનનું આટલું બધું માહાત્મ્ય કેમ સ્થાપિત કરાય છે ?

આ આગમનાં વચનો ભવ્યજીવોનાં હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયાં એટલે, વાસ્તવમાં એ વચનને કહેનારા આપ્તપુરુષ સર્વજ્ઞપરમાત્મા જ હૃદયમાં સ્થાપિત થયા છે, એમ સમજવું અને એ રીતે પરમાત્મા હૃદયમાં સ્થાપિત થવાથી નિયમા સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓ સંપ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે, ભગવાન (ઉત્કૃષ્ટ ચિંતામણિ છે) અચિન્ત્ય ચિંતામણિ છે. આગમવચનનાં બહુમાનદ્વારા

मुनीन्द्रे **नियमान्**-नियमेन **सर्वार्थसंसिद्धिः** - सर्वार्थनिष्पत्तिः ॥१४॥

: योगदीपिका :

वचनस्यैव माहात्म्यमभिष्टौति अस्मिन्नित्यादि ।

अस्मिन्-वचने **हृदयस्थे सति हृदयस्थः**-स्मृतिद्वारा **तत्त्वतो मुनीन्द्रः** स्वतन्त्र-वक्तृत्वरूप-तत्सम्बन्धशालित्वात् । **इतिः** पादसमाप्तौ । **हृदयस्थिते च तस्मिन्** मुनीन्द्रे **नियमान्**- निश्चयेन, सर्वार्थसम्पत्तिर्भवति ॥१४॥

चिन्तामणिः परोऽसौ, तेनैवं(यं) भवति समरसापत्तिः ।
सैषेह योगिमाता, निर्वाणफलप्रदा प्रोक्ता ॥१५॥

: विवरणम् :

किमेवं सर्वप्रयोजनसिद्धिद्वारेण भगवान् संस्तूयत इत्याह-चिन्तामणिरित्यादि ।

चिन्तारत्नं **चिन्तामणिः परः**- प्रकृष्टो **असौ**-भगवान् सर्वज्ञस्तेन भगवता- **एव**मागम-बहुमानद्वारेण **भवति** - जायते **समरसापत्तिः** समतापत्तिः । आगमाभिहित-सर्वज्ञ-स्वरूपोपयोगोपयुक्तस्य तदुपयोगानन्यवृत्तेः परमार्थतः सर्वज्ञरूपत्वाद् बाह्यालम्बनाकारोपरक्तत्वेन मनसः समापत्तिः-ध्यानविशेषरूपा तत्फलभूता वा समरसापत्तिरित्यभिधीयते । यथोक्तं योगशास्त्रे-

"क्षीणवृत्तेराभिजात्यस्येव मणेर्ग्राह्य-ग्रहीतृ-ग्रहणेषु तत्स्थ-तदञ्जनता समापत्तिः" । (पातञ्जलयोगदर्शनसमाधिपादे सूत्रं - २)

सैषेह-प्रस्तुता समापत्तिरभिसम्बध्यते । **योगिमाता**-योगिजननी, योगी चेह सम्यक्त्वादिगुणः पुरुषः, यथोक्तं-

---

વીતરાગપરમાત્માનું બહુમાન થાય છે. ૧૪

આગમવચન અને ચિંતામણિરત્નસમાન વીતરાગપરમાત્માનું બહુમાન કરવાથી સમરસાપત્તિ - (સમભાવ) સમતાપત્તિ અથવા સમાપત્તિયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમાપત્તિયોગ એ એક પ્રકારનું ધ્યાન છે અથવા ધ્યાનનું ફળ છે. આગમમાં કહેલા અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર, અનંતવીર્ય વગેરે અનંતગુણમય પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપ સાથે, પોતાના આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની સમાનતા જોઈને, મારો આત્મા પણ પરમાત્મા જેવા શુદ્ધસ્વરૂપવાળો છે. હું પણ આવો ભગવાન છું, પરમાત્મા છું, - આ રીતે થતો પરમાત્મા સાથેનો એકાકાર ઉપયોગ એ જ સમાપત્તિયોગ છે - ધ્યાન છે. સાંખ્યદર્શન (ધર્મ)ના યોગશાસ્ત્રમાં - ચિત્તની ત્રણ વૃત્તિઓ કહી છે. **૧. સાત્ત્વિક ૨. રાજસ અને ૩. તામસ :** આ ત્રણ વૃત્તિઓમાંથી રાજસ અને તામસ વૃત્તિઓ જ્યારે ક્ષય પામે છે ત્યારે માત્ર સાત્ત્વિકવૃત્તિવાળું ચિત્ત ક્ષીણવૃત્તિ કહેવાય છે. ઉત્તમજાતિવાળો મણિ, એની પાસે ધરવામાં આવતાં જાસુદ વગેરે પુષ્પોના લાલ વગેરે રંગને પામે છે; તેમ

सम्यक्त्वज्ञानचारित्र-योगः सद्योग उच्यते ।
एतद्योगाद्धि योगी स्यात्, परमब्रह्मसाधकः ॥१॥

सैव विशिष्यते **निर्वाणफलप्रदा**-निर्वाणकार्यप्रसाधनी **प्रोक्ता**, तद्वेदिभिराचार्यैः ॥१५॥

: योगदीपिका :

यतः चिन्तामणिरित्यादि । **असौ** भगवान् **परः** प्रकृष्टः **चिन्तामणिर्वर्त्तते तेनेयं** सर्वत्र पुरस्क्रियमाणागम-सम्बन्धोद्बोधित-संस्कार-जनित-भगवद्-हृदयस्थता **समरसापत्तिः** समतापत्तिर्भवति, रसशब्दोऽत्र भावार्थः, । भगवत्स्वरूपोपयुक्तस्य तदुपयोगानन्यवृत्तेः (तै. प्र.) परमार्थतस्तद्रूपत्वाद्बाह्यालम्बनाकारेपरक्तत्वेन ध्यानविशेषरूपा तत्फलभूता वा मनसः समापत्तिरभिधीयते । तथोक्तं योगशास्त्रे -

"क्षीणवृत्तेराभिजात्यस्येव मणेर्ग्राह्य-ग्रहीतृ-ग्रहणेषु तत्स्थ-तदञ्जनता समापत्तिः।"

सा च मयि तद्रूपा स एवाहमित्यादिध्यानोल्लिख्यमान-वैज्ञानिक-सम्बन्धविशेष-रूपा। सैव समापत्तिर्**योगिनः** सम्यक्त्वादिगुणपुरुषस्य **माता** जननी **निर्वाणफलप्रदा** च **प्रोक्ता** तद्वेदिभिराचार्यैः ॥१५॥

इति यः कथयति धर्मं, विज्ञायौचित्ययोगमनघमतिः ।
जनयति स एनमतुलं, श्रोतृषु निर्वाणफलदमलम् ॥१६॥

: विवरणम् :

बालादीनां सद्धर्मदेशनाविधिरधिकृतः, तमेव निगमयन्नाह-इतीत्यादि ।

इति यः कथयति धर्मम्-एवमुक्तनीत्या यो गुरुः धर्मं कथयति, **विज्ञाय**-ज्ञात्वा **औचित्ययोगं**-औचित्यव्यापारं तत्सम्बन्धं वा । **अनघमतिः**- निर्दोषबुद्धिः **जनयति स** - गुरुः **एनं**-धर्मं **अतुलम्** - अनन्यसदृशं **श्रोतृषु**-शुश्रूषाप्रवृत्तेषु **निर्वाणफलदं**-मोक्षफलप्रदं **अलम्**-अत्यर्थमिति ॥१६॥

इति आचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृत-षोडशाधिकारविवरणे द्वितीयोऽधिकारः॥

: योगदीपिका :

उपसंहरन्नाह-इतीत्यादि ।

ક્ષીણવૃત્તિવાળા ચિત્તમાં પણ સામે પરમાત્મા વગેરે વિષય સ્થિર થાય છે અને એની સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને સમાપત્તિ કહેવાય; એમ કહ્યું છે. સમાપત્તિ ધ્યાન કરનાર સાધક યોગી બને છે. એ યોગી સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તેથી સમાપત્તિને, યોગી પુરુષને જન્મ આપનારી માતા કહી છે અને આ સમાપત્તિ (માતા) જ જીવને મોક્ષફળ આપે છે : એમ યોગના

इति-उक्तप्रकारेण **यो गुरुर्धर्मं कथयति विज्ञाय** औचित्येन **योगं**-परिणामं बालादिपरिणामौचित्यमितियावद्, **अनघमतिः** निर्दोषबुद्धिः **जनयति स** गुरुरेनं-धर्मम् **अतुलम्**-अनन्य - सदृशं **श्रोतृषु** शुश्रूषाप्रवृत्तेषु, **निर्वाणफलदम् अलम्**-अत्यर्थम् अवन्ध्य- बीज-वपनसामर्थ्यादिति ज्ञेयम् ॥१६॥

इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद्-यशोविजयगणिप्रणीत - 'योगदीपिका' व्याख्यायां द्वितीयोऽधिकारः ॥

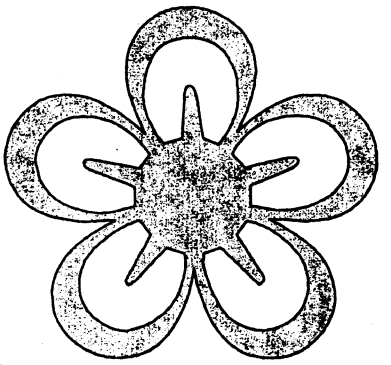
॥ इति सद्धर्मदेशनाधिकारः ॥

જાણકાર કહે છે. તેથી જ આગમવચનને આટલું મહત્ત્વ અપાય છે. કહ્યું છે કે - સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ જ સદ્યોગ છે. એ સદ્યોગવાળો યોગી કહેવાય છે. જે પરમાત્મપદનો સાધક છે. ૧૫

આ રીતે ધર્મદેશના દાતા જે ગુરુમહારાજ; બાળ-મધ્યમ અને બુધજીવોને એમની તે તે કક્ષા મુજબ ઉચિત ધર્મદેશના આપે છે, તે નિર્દોષ બુદ્ધિવાળા, ભાવદયાના સાગર ગુરુમહારાજ, શ્રોતાઓમાં સુંદરકોટિના તેમજ મોક્ષફળને આપનારા ધર્મને સારી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે.

નિર્મળ બુદ્ધિવાળા ગુરુ મહારાજા બાલાદિના પરિણામનો વિચાર કરી, ઔચિત્યપૂર્વક, શાસ્ત્રવિધિ મુજબ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, તેથી અવશ્ય ભવ્યજીવોમાં ધર્મબીજનું વાવેતર થાય છે. ૧૬

બીજું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ अथ तृतीयः सद्धर्मलक्षणाधिकारः ॥

अस्य स्वलक्षणमिदं, धर्मस्य बुधैः सदैव विज्ञेयम् ।
सर्वागमपरिशुद्धं, यदादिमध्यान्तकल्याणम् ॥१॥

: विवरणम् :

बालादीनां सद्धर्मदेशनाविधिर्गुरोरुक्तः, तत्र धर्मस्वलक्षणाभिधित्सया सम्बन्धमुपरचयति प्रकरणकारः - अस्येत्यादि ।

अस्य-धर्मस्य **स्वलक्षणं**-लक्ष्यते तदितर-व्यावृत्तं वस्त्वनेनेति लक्षणं, स्वं च तल्लक्षणं चेति स्वलक्षणम् । **इदं**-वक्ष्यमाणं **बुधैः**-विद्वद्भिः, **सदैव**-सर्वकालमेव **विज्ञेयम्**, सर्वकालव्याप्त्या लक्षणस्यान्यथात्वाभावमुपदर्शयति **सर्वैरागमैः परिशुद्धं**-निर्दोषं **यदादि-मध्यान्तकल्याणं**-आदिमध्यावसानेषु सुन्दरमिति योऽर्थः ॥१॥

: योगदीपिका :

सद्धर्मदेशनाविधिरुक्तोऽथ धर्मस्यैव स्वलक्षणमभिधित्सुराह-अस्येत्यादि ।

अस्य-धर्मस्य लक्ष्यते तदितरव्यावृत्तं वस्त्वनेनेति लक्षणम्, स्वं च तल्लक्षणं च **स्वलक्षणं** इदं वक्ष्यमाणम्, **बुधैः सदैव विज्ञेयं**, लक्षणस्य कदाप्यपरावृत्तेः, स्वलक्षणं कीदृशं? सर्वैरागमैः परिशुद्धं सामान्यतस्तस्य सार्वतन्त्रिकत्वात्, तथा यत् स्वलक्षणम् **आदिमध्यान्तेषु कल्याण**मन्तरालाप्राप्तेः सदा सुन्दरमित्यर्थः ॥१॥

---

૩ - સદ્ધર્મ સ્વલક્ષણ ષોડશક

બાલાદિ જીવોને ગુરુએ કઇ વિધિથી સદ્ધર્મની દેશના આપવી; તે બીજા ષોડશકમાં કહ્યું. હવે આ ત્રીજા ષોડશકમાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ ધર્મનાં લક્ષણનું વર્ણન કરે છે.

ધર્મનું લક્ષણ એટલે ધર્મનું સ્વરૂપ, ધર્મની વ્યાખ્યા.

લક્ષણ એનું નામ કે જેના દ્વારા અભિધેય-લક્ષ્ય (જેની વ્યાખ્યા કરવાની છે તે) વસ્તુ, અન્ય પદાર્થથી જુદી તરી આવે.

(૧) ધર્મનું સ્વરૂપ ત્રિકાલાબાધિત હોવું જોઇએ, અનંતકાળ પૂર્વે ધર્મનું જે સ્વરૂપ હતું ; આજે વર્તમાનમાં જે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે જ હોવું જોઇએ. આથી એ સૂચવ્યું કે - ધર્મનું સ્વરૂપ ક્યારેય પણ બદલાય નહિ. વિદ્વાનોએ પણ એવા જ ધર્મના સ્વરૂપને સ્વીકારવું જોઇએ.

(૨) ધર્મનું સ્વરૂપ સઘળાંય આગમોથી શુદ્ધ હોવું જોઇએ. એક બીજા આગમોનું વિરોધી ન હોવું જોઇએ. એક આગમમાં ધર્મના સ્વરૂપનું જે પ્રતિપાદન કર્યું હોય, બીજા આગમમાં ધર્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તેનાથી વિરુદ્ધ હોય તો એ ધર્મ, સર્વ આગમોથી શુદ્ધ-અવિરુદ્ધ ન કહેવાય.

(૩) ધર્મનું સ્વરૂપ; આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સુંદર હોવું જોઇએ, અર્થાત્ કલ્યાણકારી હોવું જોઇએ. આદિમાં એટલે ધર્મ પ્રથમ વયમાં કરે, મધ્યમ એટલે મધ્યમવયમાં કરે કે અંતમાં એટલે

धर्मश्चित्तप्रभवो, यतः क्रियाऽधिकरणाश्रयं कार्यम् ।
मलविगमेनैतत् खलु, पुष्ट्यादिमदेष विज्ञेयः ॥२॥

: विवरणम् :

किं पुनर्धर्मस्य स्वलक्षणमित्याह - धर्म इत्यादि ।

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, चित्तरूपत्वाच्चित्तहेतुकत्वाच्च चित्तं, स चासौ प्रभवश्च **चित्तप्रभवः** स धर्मो विज्ञेयः, विशेषणसमासाङ्गीकरणाद् यच्छब्देन चित्तमेव परामृष्यते, **यतः**- चित्तात् **क्रिया** प्रवर्त्तते विधिप्रतिषेधविषया, सा च क्रिया कार्यं, चित्तनिष्पाद्यत्वात्। तच्च स्वरूपेण क्रियालक्षणं कार्यं कीदृशं यच्चित्तात्प्रवर्त्तत ? इत्याह - '**अधिकरणाश्रयम्**'। इह यद्यप्यधिकरणशब्दः सामान्येनाऽऽधारवचनस्तथापि प्रक्रमाच्चित्तस्य-अधिकरणम्-आश्रयः शरीरं, चित्तस्य शरीराधारत्वात्, क्रियालक्षणं कार्यमधिकरणाश्रयं-शरीराश्रयं यतः प्रवर्त्तते चित्तात् तच्चित्तं धर्म इत्युक्तम् । चित्तात्प्रभवतीति पुनरुच्यमान- चित्तस्य एतत्पुष्ट्यादिमदित्यनेन सह सम्बन्धो न स्यात्, यत इत्यनेनापि केवलमेव चित्तं न गृह्येत, तथा धर्मस्यैव विशेष्यत्वं स्यान्न चित्तस्य, ततश्च चित्तस्य विशेषणपदैरभिसम्बन्धो न स्यादिति दोषः । **एतदेव**-चित्तं **मलविगमेन**-रागादिमलापगमेन **पुष्ट्यादिमत्**-पुष्टि - शुद्धि - द्वयसमन्वितं, **एष**-धर्मो विज्ञेय इति ॥२॥

કે છેલ્લી વયમાં કરે તો પણ કલ્યાણકારી હોવો જોઈએ અથવા પ્રથમ કક્ષાનો, મધ્યમ કક્ષાનો કે ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનો ધર્મ હોય; એ બધો જ કલ્યાણરૂપ હોવો જોઈએ. ૧.

● **ધર્મનું સ્વરૂપ શું ? ધર્મનું લક્ષણ શું ?**

(૧) चित्तप्रभवो धर्मः મનના પરિણામ વિશેષને ધર્મ કહેવાય. એ પરિણામ વિશેષને ઉત્પન્ન થવામાં ચિત્ત હેતુ છે; માટે એ ચિત્તપ્રભવ (ઉત્પન્ન થનાર) ધર્મ કહેવાય અથવા પરિણામવિશેષવાળું ચિત્ત એ જ ધર્મ.

(૨) यतः क्रियाधिकरणाश्रयं कार्यं ધર્મ એટલે શું ? જે પરિણામવિશેષવાળા ચિત્તથી શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાઓનું આચરણ અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયાના ત્યાગનું કાર્ય, એના અધિકરણ અર્થાત્ આશ્રયરૂપ શરીરદ્વારા થાય છે અને એનું મૂળ કારણ જે પરિણામવિશેષવાળું ચિત્ત છે, તેને ધર્મ કહેવાય.

(૩) પરિણામવિશેષવાળું આ જ મન-ચિત્ત રાગાદિ મળોના ક્ષયથી પુષ્ટિ અને શુદ્ધિવાળું બને એને ધર્મ કહેવાય. ધર્મની આ વ્યાખ્યા, આ લક્ષણ, આ સ્વરૂપ, ત્રીજા ષોડશકના બીજા શ્લોક ઉપરની, પૂ. યશોભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.ની ટીકાના આધારે બતાવ્યું છે.

પૂ. મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મ.ની આ શ્લોકની ટીકાના આધારે ધર્મનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ સમજાય છે. ૧. ચિત્તના અભિપ્રાય- પરિણામથી થતો ધર્મ એ ધર્મ છે. માત્ર સંમૂર્ચ્છિમજીવોની ક્રિયા જેવી ધર્મક્રિયા એ ધર્મ નથી. કારણ કે, ધર્મથી વિહિતક્રિયાનું આચરણ અને નિષિદ્ધક્રિયાના ત્યાગનો અધિકાર છે અને એના કાર્યરૂપે ભવનિર્વેદાદિ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ.

: योगदीपिका :

किं धर्मस्य स्वलक्षणमित्याह-धर्म इत्यादि । **धर्मश्चित्तप्रभवो**-मानसाकूतजो न तु समूर्च्छनजतुल्यक्रियामात्रं, **यतो** धर्मात् **क्रियाया** विहित-निषिद्धाचरण-त्यागरूपाया **अधिकरण**मधिकार**स्तदाश्रयं कार्यं** भवनिर्वेदादि भवति । **एष** मार्गानुसारी धर्मो लक्ष्यो न त्वभव्यादिगतोऽपि, स च **मलविगमेन पुष्ट्यादिमत्** पुष्टिशुद्धिमदेषः चित्तं विज्ञेयः। लक्षणनिर्देशोऽयम् ॥२॥

रागादयो मलाः खल्वागमसद्योगतो विगम एषाम् ।
तदयं क्रियाऽत एव हि पुष्टिः शुद्धिश्च चित्तस्य ॥३॥

: विवरणम् :

'मलविगमेनैतत् खलु पुष्ट्यादिमदित्युक्तं, तत्र के मलाः ? कथं च पुष्ट्यादिमत्त्वं चित्तस्येत्येवं वक्तुकामनायां श्रोतुरिदमाह - रागादय इत्यादि ।

इह **मलाः** प्रक्रमात् चित्तस्यैव सम्बन्धिनः परिगृह्यन्ते, ते च **रागादयो**-रागद्वेषमोहा जातिसृङ्गृहीताः, व्यक्तिभेदेन तु भूयांसः, **खलु**शब्दस्यावधारणार्थत्वाद्रागादय एव नान्ये। आगमन**मागमः**- सम्यक्परिच्छेदस्तेन **सद्योगः**-सद्व्यापारः आगमसहितो वा यः **सद्योगः** सत्क्रियारूपः, ततः सकाशाद् **विगम एषां**-रागादीनां मलानामपगमः सञ्जायते, **तत्**-तस्माद् **अयम्**-आगमसद्योगः **क्रिया** वर्त्तते, सर्वापि शास्त्रोक्ता विधिप्रतिषेधात्मिका, **अत एव** ह्यागमसद्योगात् क्रियारूपात् **पुष्टिः**-वक्ष्यमाणस्वरूपा **शुद्धिश्च** चित्तस्य सम्भवति ॥३॥

એ ભવનિર્વેદાદિની પ્રાપ્તિ માર્ગાનુસારી જીવોને થાય છે એટલે ધર્મના લક્ષ્ય તરીકે તેઓનો ધર્મ છે. તેથી અભવ્યાદિ જીવોના ધર્મને ધર્મ ન કહેવાય. પરંતુ રાગાદિ મળના વિગમથી પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ યુક્ત બનેલા ચિત્તને ધર્મ કહેવાય. ૨

પ્રશ્ન : મળના ક્ષયથી પુષ્ટ્યાદિવાળા ચિત્તને ધર્મ કહ્યો, તો એ મળો કયા છે ? અને ચિત્તની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ શું છે ?

ઉત્તર : રાગ-દ્વેષ-મોહ વગેરે તેમજ તેના અનેક પેટા પ્રકારો એ જ ચિત્તના મળો છે. રાગાદિ મળો (દોષો)ના સચોટ જ્ઞાનપૂર્વકની સત્ક્રિયાઓથી રાગાદિ મળનો નાશ થાય છે અને આગમમાં કહેલી વિધિ - નિષેધરૂપ સત્ક્રિયા દ્વારા રાગાદિ મળોનો નાશ થવાથી ચિત્તની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ થાય છે.

ચિત્તના મળો દૂર કરવાનો ઉપાય **'આગમ-સદ્યોગ'** છે. એમાં -

(૧) **'આગમ'** એટલે જ્ઞાન, ચિત્તના રાગાદિ દોષોને, એની ભયાનકતાને સારી રીતે જાણવી, ઓળખવી, સમજવી.

(૨) **'સદ્યોગ'** એટલે આગમશાસ્ત્રોમાં કહેલી વિધિ - નિષેધના પાલનરૂપ સત્ક્રિયાઓ. આ

: योगदीपिका :

मलविगमेन पुष्ट्यादिमत्त्वं चित्तस्य कथं स्यादित्येतद्विवक्षुराह-रागादय इत्यादि ।

इह मलाश्चित्तस्य **रागादयः खलु** रागद्वेषमोहा एव, **खलुरेवार्थे, एषां** रागादीनां मलानां आगमनं- **आगमः** सम्यक्परिच्छेदः तेन **सद्योगः**- सद्व्यापारः सत्क्रियात्मा ततः [१]सकाशाद्विगमस्ततस्तस्मादयं मलविगमः क्रिया, कारणे कार्योपचाराद्, अत एव सत्क्रियारूपमलविगमात् **पुष्टिःशुद्धिश्च** वक्ष्यमाणा **चित्तस्य** सम्भवति ॥३॥

पुष्टिः पुण्योपचयः, शुद्धिः पापक्षयेण निर्मलता ।
अनुबन्धिनि द्वयेऽस्मिन्, क्रमेण मुक्तिः परा ज्ञेया ॥४॥

: विवरणम् :

पुष्टिशुद्ध्योर्लक्षणं दर्शयति - पुष्टिरित्यादि ।

उपचीयमानपुण्यता **पुष्टि**रभिधीयते, **शुद्धिः पापक्षयेण निर्मलता**-पापं ज्ञानावरणीयादि सम्यग्-ज्ञानादिगुणविघातहेतुघातिकर्मोच्यते, तत्क्षयेण यावती काचिद्देशतोऽपि निर्मलता सम्भवति सा शुद्धिरुच्यते, **अनुबन्धः**-सन्तानः प्रवाहोऽविच्छेद इत्यनर्थान्तरं, स विद्यते यस्य द्वयस्य तदिदमनुबन्धि तस्मिन् पुष्टिशुद्धिद्वयेऽस्मिन्-प्रत्यक्षीकृते सति **क्रमेण**-आनुपूर्व्या पुण्योपचय-पापक्षयाभ्यां प्रवर्द्धमानाभ्यां तस्मिन् जन्मनि भवान्तरेषु वा प्रकृष्यमाणवीर्यस्य **मुक्तिः परा**-तात्त्विकी सर्वकर्मक्षयलक्षणा ज्ञेया इति ॥४॥

१. क्रियात्मनः सद्व्यापारः सत्क्रियात्मनः सकाशात् प्र.

આગમથી અને સદ્યોગથી એટલે કે સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વકની સમ્યક્ ક્રિયાઓથી રાગાદિ મળોનો નાશ થાય છે અને તે દ્વારા શુદ્ધ બનેલા ચિત્તને ધર્મ કહેવાય. આ રીતે ચિત્ત શુદ્ધ બન્યા પછી એના આધારે વિધિ-નિષેધના પાલનરૂપ ક્રિયાધર્મનું આરાધન થાય છે. તે પછી ચિત્તશુદ્ધિ અને વિધિ-નિષેધના પાલનરૂપ ક્રિયાધર્મનું આરાધન ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે. અહીં ક્રિયાધર્મ, ગૌણધર્મ છે અને તે ક્રિયાધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર શુદ્ધચિત્ત એ મુખ્યધર્મ છે.

શુદ્ધ ચિત્તપૂર્વક થતી વિધિ-નિષેધરૂપ ક્રિયાઓનાં ફળરૂપે પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સત્ક્રિયાદ્વારા મળના નાશથી થતી ચિત્તશુદ્ધિને-ચિત્તની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિને ધર્મ કહ્યો છે. ૩.

તે **પુષ્ટિ** એટલે પુણ્યનો ઉપચય, પુણ્યાનુબંધીપુણ્યની વૃદ્ધિ. **શુદ્ધિ** એટલે પાપના ક્ષયથી થતી નિર્મળતા અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ વિશિષ્ટ ગુણોના વિઘાતક જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મના ક્ષયથી થતી આત્માની આંશિક પણ નિર્મળતા, તે શુદ્ધિ કહેવાય. ચિત્તના રાગાદિ મળને ધોવાનું સાધન સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક વિધિ-નિષેધના પાલનરૂપ ક્રિયાધર્મ છે અને એ ક્રિયાધર્મથી નિર્મળ

: योगदीपिका :

पुष्टिशुद्ध्योर्लक्षणं फलं चाह-पुष्टिरित्यादि। **पुष्टिः पुण्योपचयः**-प्रवर्द्धमानपुण्ययोगः, **शुद्धिः पापक्षयेण** सम्यग्-ज्ञानादिगुणविघातकघातिकर्मव्यपगमेन **निर्मलता**-यावती काचिद्देशतोऽपि निरुपाधिकता **अस्मिन्** पुष्टिशुद्धिलक्षणद्वये, **अनुबन्धिनि** अविच्छिन्नप्रवाहे सति **क्रमेण**-तत्प्रकर्षप्राप्तिपरिपाट्या तस्मिन् जन्मनि भवान्तरेषु वा प्रकृष्यमाणवीर्यस्य जीवस्य **मुक्तिः परा**-तात्त्विकी सर्वकर्मक्षयलक्षणा ज्ञेया ॥४॥

न प्रणिधानाद्याशयसंविद्व्यतिरेकतोऽनुबन्धि तत्।
भिन्नग्रन्थेर्निर्मलबोधवतः स्यादियं च परा ॥५॥

: विवरणम् :

कथं पुनरिदमनुबन्धिद्वयं न भवतीत्याह - नेत्यादि।

प्रणिधानाद्याशयसंविद्व्यतिरेकत इति-प्रणिधानादयश्च ते आशयाश्च-वक्ष्यमाणाः पञ्चाध्यवसायस्थानविशेषास्तेषां संवित्-संवित्तिः संवेदनमनुभवस्तस्या व्यतिरेकः-अभावस्तस्मात्तदाशयसंविद्व्यतिरेकेण एतद् द्वयं (तद्द्वयं) पुष्टिशुद्धिरूपं **नानुबन्धि** भवति, तस्मादेतद्द्वयमनुबन्धिकर्तुकामेन प्रणिधानादिषु यतितव्यम्। इयं च कस्येत्याह-**भिन्नग्रन्थेः**-अपूर्वकरणबलेन कृतग्रन्थिभेदस्य, तत्प्रभावादेव **निर्मलबोधवतो**-विमलबोधसम्पन्नस्य **स्याद्**- भवेत्, **इयं च**-प्रस्तुता प्रणिधानाद्याशयसंवित् **परा**-प्रधाना ॥५॥

બનેલા ચિત્તથી પાછો, એથી આગળ પ્રગતિવાળો સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક વિધિ-નિષેધના પાલનરૂપ ક્રિયાધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મની આ વ્યાખ્યામાં ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ ક્રમશઃ અનુબંધવાળી બને એટલે કે પુણ્યની વૃદ્ધિ અને પાપનો ક્ષય નિરંતર થયા કરે, વચમાં અંતર ન પડે અને ક્રમશઃ વધતાં વધતાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તો, ઉત્કૃષ્ટ અધ્યવસાયને સ્પર્શેલા જીવની એ જ ભવમાં કે અન્ય ભવોમાં, સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ - જૈનશાસને કહેલી સર્વકર્મક્ષયરૂપ મુક્તિ થઇ જાય... ઘણા જીવો ધર્મપુરુષાર્થ કરે છે, પણ એમાં પુણ્યની પુષ્ટિ અને આત્માની શુદ્ધિની પરંપરા ચાલતી નથી. એ પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ ઘણીવાર વચમાં જ અટકી જાય છે. ધર્મ આરાધનાના પુરુષાર્થમાં પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ અખંડ રીતે ચાલવી જોઇએ, ઉપરાંત વધતી જવી જોઇએ; તો જ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી પુષ્ટિ અને શુદ્ધિથી જીવની મુક્તિ થાય. ૪.

પ્રશ્ન : પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ અનુબંધવાળી કેમ બનતી નથી ?

ઉત્તર : પ્રાથમિક કક્ષાની ચિત્તની શુદ્ધિપૂર્વક થતો વિધિનિષેધરૂપ ક્રિયાધર્મ (૧) પ્રણિધાન, (૨) પ્રવૃત્તિ, (૩) વિઘ્નજય, (૪) સિદ્ધિ અને (૫) વિનિયોગ - આ પાંચ શુભ આશય અધ્યવસાય, શુભભાવના સંવેદન સાથે કરાય તો જ પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ અનુબંધવાળી બને. ધર્મના આચરણમાં

: योगदीपिका :

एतद्द्वयानुबन्धसामग्री कस्य न भवतीत्याह-नेत्यादि । **प्रणिधानादयो**-वक्ष्यमाणा **आशया** अध्यवसायस्थानविशेषास्तेषां **संविदनुभूतिस्तस्याः व्यतिरेकतो**ऽभावात् एतत् (**तत्**) पुष्टिशुद्धिद्वयं **अनुबन्धि** न भवति। तस्मादियं एतदनुबन्धसामग्री, इयं च **भिन्नग्रन्थेः** अपूर्वकरणेन कृतग्रन्थिभेदस्य तन्महिम्नैव **निर्मलबोधवतः परा**- प्रधाना स्यात् ॥५॥

प्रणिधि-प्रवृत्ति-विघ्नजय-सिद्धि-विनियोग-भेदतः प्रायः ।
धर्मज्ञैराख्यातः, शुभाशयः पञ्चधाऽत्र विधौ ॥६॥

: विवरणम् :

प्रणिधानादिराशय उक्तः, तमेव संख्याविशिष्टं नामग्राहमाह - प्रणिधीत्यादि ।

प्रणिधिश्च प्रवृत्तिश्च विघ्नजयश्च सिद्धिश्च विनियोगश्च एत एव भेदाः तानाश्रित्य, कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी, **प्रणिधि-प्रवृत्ति-विघ्नजय-सिद्धि-विनियोग-भेदतः** । **प्राय** इति प्राचुर्येण, शास्त्रेषु **धर्मज्ञैः**- धर्मवेदिभिः **आख्यातः**-कथितः **शुभाशयः**-शुभपरिणामः **पञ्चधा** पञ्चप्रकारः **अत्र**-प्रक्रमे **विधौ**-कर्त्तव्योपदेशे, प्रतिपादिताशय- पञ्चकव्यतिरेकेण पुष्टिशुद्धिलक्षणं द्वयमनुबन्धि न भवतीति ॥६॥

: योगदीपिका :

प्रणिधानादिभेदानेवाह-प्रणिधीत्यादि । प्रणिधिश्च प्रवृत्तिश्च विघ्नजयश्च सिद्धिश्च विनियोगश्च ते एव भेदास्तानाश्रित्य, **प्रायः** प्राचुर्येण शास्त्रेषु **धर्मज्ञैः शुभाशयः पञ्चधा** ख्यातो **अत्र**-पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धप्रक्रमे **विधौ**-विहिताचारे ॥६॥

प्रणिधानं तत्समये, स्थितिमत् तदधः कृपानुगं चैव ।
निरवद्यवस्तुविषयं, परार्थ-निष्पत्तिसारं च ॥७॥

પ્રણિધાનાદિ આશય વગર પુષ્ટિ-શુદ્ધિ અનુબંધવાળી થઇ શકતી નથી. આ પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયોનું સંવેદન અપૂર્વકરણના અધ્યવસાયથી ગ્રંથિભેદ કરનારા (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) અને એથી નિર્મળ બોધવાળા બનેલા જીવને જ થાય છે. ધર્મજ્ઞ પુરુષોએ -ધર્મશાસ્ત્રોમાં પુષ્ટિ-શુદ્ધિને અનુબંધી બનાવનારા શુભ આશયો પ્રાયઃ કરીને પ્રણિધાનાદિ કહ્યા છે, તેનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ નીચે મુજબ છે. ૫/૬.

(1) પ્રણિધાન આશયનું સ્વરૂપ :

પ્રણિધાન એટલે સંકલ્પ; પ્રણિધાન આશયની ચાર વિશેષતા છે.

(૧) જીવને અહિંસા, પરમાત્મભક્તિ વગેરે જે જે ધર્મસ્થાન - ધર્માનુષ્ઠાનો કરવાનો વિચાર થાય, ભાવ જાગે એ વિચારો સ્થિર હોવા જોઈએ, દૃઢ

: विवरणम् :

तत्र प्रणिधानलक्षणमाह- प्रणिधानमित्यादि ।

प्रणिधानं , विशेष्यं शेषपदानि विशेषणानि, **तत्समये**-प्रतिपन्नविवक्षितधर्मस्थानमर्यादायां **स्थितिमत्**-प्रतिष्ठितं अविचलितस्वभावं **तदधः कृपानुगं चैव**-स्वप्रतिपन्नधर्मस्थानस्याधः-अधस्ताद् ये वर्तन्ते जीवाः, न तावतीं धर्मपदवीमाराधयन्ति, तेषु **कृपया**-करुणया **अनुगं**-अनुगतं तेषु करुणापरं, न तु हीनगुणत्वात्तेषु द्वेषसमन्वितं, **निरवद्यवस्तुविषयं**-निरवद्यं सावद्यपरिहारेण यद्वस्तु धर्मगतं तद् विषयो यस्य, **परार्थनिष्पत्तिसारं च**-परोपकारनिष्पत्ति-प्रधानं च, एवंस्वरूपं प्रणिधानमवसेयम् ॥७॥

: योगदीपिका :

तत्र प्रणिधानलक्षणमाह - प्रणिधानमित्यादि । **प्रणिधानं** तद्-यत् **तत्समये**ऽधिकृतधर्मस्थानप्रतिज्ञासमये **स्थितिमत्**-तत्सिद्धिं यावन्नियमित्त प्रतिष्ठं संस्कारात्मनाऽविचलितस्वभावं च, तदधः - स्वप्रतिपन्न-धर्मस्थानादधस्तन गुणस्थानवर्तिजीवेषु **कृपानुगं** करुणानुयायि चैव, न तु हीनगुणत्वात्तेषु द्वेषान्वितं च, पुनः **परार्थनिष्पत्तिसारं** परोपकारसिद्धिप्रधानं, सर्वस्या अपि सतां प्रवृत्तेरुपसर्जनी- कृतस्वार्थ-प्रधानीकृत-परार्थत्वात्, **निरवद्यं** यद्वस्तु अधिकृत- धर्मस्थान-सिद्ध्यनुकूलं प्रतिदिनकर्त्तव्यं **तद्विषयम्**-तद्विषयध्यानम् ॥७॥

तत्रैव तु प्रवृत्तिः, शुभसारोपायसङ्गताऽत्यन्तम् ।
अधिकृतयत्नातिशयादौत्सुक्यविवर्जिता चैव ॥८॥

હોવા જોઈએ. એનાથી મન ચલાયમાન ન થવું જોઈએ.

(૨) પોતાનાથી નીચેના ગુણસ્થાનકની - નીચેની કક્ષાની ધર્મઆરાધના કરનાર જીવો ઉપર ચિત્ત કરુણાવાળું હોવું જોઈએ, દ્વેષવાળું ન હોવું જોઈએ.

(૩) પ્રણિધાન, સાવદ્ય વિચાર કે પાપ વ્યાપારના પરિહારવાળું અને નિરવદ્ય નિષ્પાપ વસ્તુના વિચારવાળું - ધર્મમય હોવું જોઈએ.

(૪) આરાધકનું મન, પોતાની આરાધના સાથે પોતાનો સ્વાર્થ ગૌણ કરી પરોપકારની પ્રધાનવૃત્તિવાળું હોવું જોઈએ. પ્રણિધાન નામના આશયની આ ચાર વિશેષતા છે. ૭.

(2) પ્રવૃત્તિ આશયનું સ્વરૂપ :

પ્રણિધાનરૂપે જે ધર્મસ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો, જે ધર્માનુષ્ઠાન આરાધવાનો સંકલ્પ કર્યો એમાં પ્રવૃત્તિ નામનો બીજો આશય પણ ભળવો જોઈએ. તે પ્રવૃત્તિ નામનો આશય નીચે મુજબ છે.

(૧) પ્રવૃત્તિ નામનો આશય બાહ્ય ક્રિયારૂપ નથી પણ અંદરના આશયરૂપ છે.

: विवरणम् :

इदानीं प्रवृत्तिमाह - तत्रेत्यादि ।

तत्रैव तु-विवक्षितप्रतिपन्नधर्मस्थाने **प्रवृत्तिरेवंस्वरूपा** भवति, सा च न क्रियारूपा, किन्त्वाशयरूपा, **शुभसारोपायसङ्गताऽत्यन्तं**, बाह्यक्रियाद्वारेण विशेषणं सर्वं योजनीयं, शुभः-सुन्दरः, सारः-प्रकृष्टो नैपुण्यान्वितो य उपायस्तेन सङ्गता-युक्ता, **अधिकृते** धर्मस्थाने **यत्नातिशयः**-प्रयत्नातिशयस्तस्मात्सा सम्पद्यते, **औत्सुक्यविवर्जिता चैव**, औत्सुक्यं-त्वराऽभिलाषातिरेकस्तेन विवर्जिता विरहिता, प्रयत्नातिशयमेव विधत्ते, न त्वौत्सुक्यमिति भावः ॥८॥

: योगदीपिका :

प्रवृत्तिं लक्षयति - तत्रेत्यादि ।

तत्रैव अधिकृतधर्मस्थान एवोद्देश्यत्वाख्यविषयतया या **प्रवृत्तिः**, **शुभः**- सुन्दरः **सारो** नैपुण्यान्वितो यः **उपायः** प्रेक्षोत्प्रेक्षादिस्तेन-**सङ्गता** साध्यत्वाख्य-विषयतया तत्सम्बद्धाऽधिकृते धर्मस्थाने यो यत्नातिशयः- अप्रमाद-भावना-जनितो विजातीयः प्रयत्नः तस्माद्, **औत्सुक्यम्**-अकाले फलवाञ्छा तेन विवर्जिता चैव, अकालौत्सुक्यस्य तत्त्वत आर्त्तध्यानरूपत्वात् । स हेतुस्वरूपानुबन्धशुद्धः प्रवृत्त्याशयो ज्ञेयः, कथञ्चित्क्रिया-रूपत्वेऽप्यस्य कथञ्चिदाशयरूपत्वात् ॥८॥

યોગદીપિકા ટીકાના આધારે કથંચિત્ ક્રિયારૂપ પણ છે. કથંચિત્ ક્રિયારૂપ હોવાથી બાહ્યક્રિયા દ્વારા સુંદર, શ્રેષ્ઠ અને નિપુણતાવાળો પ્રવૃત્તિ આશય હોવો જોઈએ. દા.ત. અહિંસાના પાલન માટે પ્રેક્ષાસંયમ, ઉત્પ્રેક્ષાસંયમ, ગમનાગમનાદિ સમિતિના પાલનરૂપ ઉપાયવાળો હોવો જોઈએ.

(૨) વળી આ આશય અપ્રમત્તભાવના કારણે શ્રેષ્ઠકોટિના પ્રયત્નવાળો અર્થાત્ ભાવોલ્લાસપૂર્વકનો હોવો જોઈએ. એના કારણે પ્રવૃત્તિ સુંદર, શ્રેષ્ઠ અને નિપુણતાવાળી બને.

(૩) પ્રવૃત્તિ નામનો આશય ઉતાવળથી ક્રિયા કરી નાખવાની ઉત્સુકતા વિનાનો અને સાધનાના કાળમાં ફળની ઇચ્છા-ઉત્સુકતા વિનાનો જોઈએ. અકાળે જન્મતી ઉત્સુકતા વાસ્તવમાં આર્તધ્યાનરૂપ છે, માટે એ ઉત્સુકતા ન હોવી જોઈએ.

(૪) વળી આ પ્રવૃત્તિ નામનો આશય **હેતુશુદ્ધ, સ્વરૂપશુદ્ધ** અને **અનુબંધશુદ્ધ** હોવો જોઈએ.

હેતુશુદ્ધમાં ઉદ્દેશ કે ઉપાય મલિન ન હોવો જોઈએ. સ્વરૂપશુદ્ધમાં તે ધર્મસ્થાનનો પ્રયત્ન, ધર્મસ્થાનના સ્વરૂપનો ઘાતક ન થવો જોઈએ. અનુબંધશુદ્ધમાં ધર્મસ્થાન (યોગ) ની આરાધનાના

विघ्नजयस्त्रिविधः खलु, विज्ञेयो हीनमध्यमोत्कृष्टः ।
मार्ग इह कण्टकज्वरमोहजयसमः प्रवृत्तिफलः ॥९॥

: विवरणम् :

अधुना विघ्नजयमाह - विघ्नेत्यादि । **विघ्नजयस्त्रिविधः खलु विज्ञेय** इति, विघ्नस्य-धर्मान्तरायस्य *जयः-पराभवो निराकरणम् । स त्रिविधः तिस्रो विधा अस्येति* त्रिविधः- त्रिभेदः, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे, त्रैविध्यमेवाह-**हीनमध्यमोत्कृष्टः** - हीनमध्यमाभ्यां सहि त उत्कृष्टः, एको हीनो विघ्नजयो अपरो मध्यमोऽपरस्तूत्कृष्ट इति। त्रैविध्यमेव निदर्शनेन साधर्म्यगर्भमाह-**मार्ग इह कण्टक-ज्वर-मोहजयसम इति**, मार्गे प्रवृत्तस्य पुंसः कण्टकविघ्नजयसमो ज्वरविघ्नजयसमो मोहविघ्न-जयसमः ।

इदमत्र तात्पर्यं-यथा नाम कस्यचित्पुरुषस्य प्रयोजनवशान्मार्गप्रवृत्तस्य कण्टकाकीर्ण-मार्गावतीर्णस्य कण्टक-विघ्नो विशिष्टगमनविघातहेतुर्भवति, तद्रहिते तु पथि प्रवृत्तस्य गमनं निराकुलं सञ्जायते, एवं कण्टकविघ्नजयसमः प्रथमो विघ्नजयः । कण्टकाश्चेह सर्व एव प्रतिकूलाः शीतोष्णादयो धर्मस्थानविघ्नहेतवः, तैरभिद्रुतस्य धर्मार्थिनोऽपि निराकुल-प्रवृत्त्यसिद्धेः, आशयभेदश्चायं बाह्यकण्टकविघ्नजयेनोपलक्ष्यते।

तथा तस्यैव ज्वरवेदनाभिभूतशरीरस्य विह्वलपादन्यासस्य निराकुलं गमनं चिकीर्षोरपि कर्तुमशक्नुवतः कण्टक-विघ्नादभ्यधिको ज्वरविघ्नः । तज्जयस्तु विशिष्टगमन-प्रवृत्तिहेतुर्निराकुलशरीरत्वेन परिदृश्यते । इहापि ज्वरकल्पां शारीरा एव रोगाः परिगृह्यन्ते तदभिभूतस्य विशिष्टधर्मस्थानाराधनाऽक्षमत्वात् । ज्वरकल्पशरीरदुःखविघ्नजयस्तु सम्यग्धर्मस्थानाराधनाय प्रभवति ।

પ્રયત્નથી એવા ઊંડા સંસ્કાર પડે કે જેથી સાધ્યની સિદ્ધિ સુધી એ પ્રયત્નોની ધારા નિરંતર ચાલુ રહે. ૮.

(3) વિઘ્નજય આશયનું સ્વરૂપ :

ધર્મઆરાધનામાં અંતરાયરૂપ બનતાં (૧) જઘન્ય (૨) મધ્યમ અને (૩) ઉત્કૃષ્ટ : આ ત્રણ પ્રકારનાં વિઘ્નોનો જય કરવો. વિઘ્નોને જીતી મોક્ષના માર્ગમાં અવિરત પ્રયાણ ચાલુ રાખવું. જેમ પ્રવાસીને મુસાફરીમાં (૧) પગે કાંટો વાગવાનું (૨) તાવનું અને (૩) દિશાભૂલનું વિઘ્ન નડે છે. જેથી સુખપૂર્વક મુસાફરી કરી ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકાતું નથી; તેમ મોક્ષના માર્ગે, ધર્મઆરાધનામાં કાંટો વાગ્યા જેવું પહેલું જઘન્ય વિઘ્ન; શીત, ઉષ્ણ વગેરે સઘળા ય પ્રતિકૂળ પરીષહો છે. એનાથી પરાભવ પામેલો ધર્મનો અર્થી જીવ પણ નિરાકુલપણે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. પરીષહોને સારી રીતે સહન કરવાથી આ વિઘ્નનો જય થઈ શકે.

तस्यैवाध्वनि जिगमिषोः पुरुषस्य दिङ्मोहकल्पो मोहविघ्नस्तेनाभिभूतस्य पुनः पुनः प्रेर्यमाणस्याप्यध्वनीनैर्न गमनोत्साहः कथञ्चित्प्रादुर्भवति, मोहविघ्नजयस्तु स्वयमेव मार्गसम्यक्परिज्ञानात् पश्चोच्यमानमार्गश्रद्धानान् मन्दोत्साहतापरित्यागेन गमनप्रवृत्तिहेतुर्भवति। इहापि दिङ्मोहगमनविघ्नकल्पो मिथ्यात्वादिजनितो मनोविभ्रमः परिगृह्यते, तज्जयस्तु मिथ्यात्वादिदोषनिराकरणद्वारेण मनोविभ्रमापसारकत्वेन प्रस्तुतधर्ममार्गेऽनवरतप्रयाणक-प्रवृत्त्या गमनाय सम्पद्यते।

एवं कण्टक-ज्वर-मोहविघ्नजयसमः त्रिविधो विघ्नजय उक्तः, स एव विशिष्यते- **'प्रवृत्तिफलः'** प्रवृत्तिः धर्मस्थानविषया फलमस्याशयविशेषस्य विघ्नजयसंज्ञितस्येति प्रवृत्तिफलः ॥९॥

: योगदीपिका :

विघ्नजयं लक्षयति-विघ्नेत्यादि। **विघ्नस्य**-धर्मान्तरायस्य **जयः खलु त्रिविधो विज्ञेयः** प्रतियोगिभेदाद् हीनमध्यमाभ्यां सहित उत्कृष्टः। एको हीनो विघ्नजयोऽपरो मध्यमोऽन्यस्तूत्कृष्ट इति त्रैविध्यमेव निदर्शनगर्भविशेषणेन समर्थयति। **मार्गे** प्रवृत्तस्य पुंस **इह** जगति ये कण्टकज्वरमोहाः कण्टकपादवेधज्वरोत्पत्तिदिग्मोहोत्पादा विघ्ना अस्खलिताविह्वल-नियतदिक्प्रवृत्ति-प्रतिबन्धकास्तज्जयाश्च विशिष्टप्रवृत्तिहेतवस्तत्समोऽयं धर्मस्थानेऽपि कण्टकानां शीतोष्णादीनां ज्वरकल्पानां शारीररोगाणां दिग्मोहकल्पस्य च मिथ्यात्वस्य जयः परिषहतितिक्षयारोग्यहेतुविहिताहारादिप्रवृत्ति-मनोविभ्रमापनायक-

---

બીજું તાવ જેવું મધ્યમ પ્રકારનું વિઘ્ન; મોક્ષના માર્ગમાં શારીરિક રોગો છે, એનાથી પરાભવ પામેલો આરાધક વિશિષ્ટ પ્રકારની ધર્મઆરાધના માટે અસમર્થ બને છે. આ શારીરિક દુઃખરૂપ વિઘ્નોનો જય કરનાર આત્મા સારી રીતે ધર્મઆરાધના કરવા માટે સમર્થ બને છે. આ વિઘ્નનો જય શારીરિક આરોગ્યનું કારણ હિત, મિત આહારાદિનો નિયમ સાચવવાથી થઇ શકે છે. જેથી નિમિત્ત પામીને રોગાદિનો, અશાતાદિનો ઉદય જ ન થવા પામે.

મોક્ષના માર્ગમાં ત્રીજું દિશાભૂલ જેવું ઉત્કૃષ્ટ વિઘ્ન **'મોહ'** છે, મિથ્યાત્વાદિ જન્ય મનની ભ્રમણા છે. આ વિઘ્નનો જય મિથ્યાત્વાદિ દોષના નિવારણ દ્વારા અથવા સમ્યક્ત્વની ભાવનાથી કરવો જોઇએ. મિથ્યાત્વ દોષના નિવારણથી અને સમ્યક્ત્વની ભાવનાથી મનોવિભ્રમરૂપ મૂઢતા દૂર થાય છે. તેથી મોક્ષમાર્ગમાં અનવરત (અખંડ) પ્રયાણ ચાલુ રહે છે. અધિકૃત ધર્મસ્થાનમાં નિરાબાધ પ્રવૃત્તિ કરાવવી એ વિઘ્નજય નામના આશયનું ફળ છે. વિઘ્ન પ્રવૃત્તિમાં અંતરાય કરે છે. ૯

सम्यक्त्वभावनया च जनितो यथोत्तरमधिकस्त्रिविधोऽपि समुदितः । **प्रवृत्तिरधिकृतधर्मस्थानविषया फलं** यस्य स तथा, अल्पस्यापि विघ्नस्य सत्त्वे कार्यासिद्धेरित्यवसेयम् ॥९॥

सिद्धिस्तत्तद्धर्मस्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया ।
अधिके विनयादियुता हीने च दयादिगुणसारा ॥१०॥

: विवरणम् :

एवं तृतीयमाशयभेदं प्रतिपाद्य सिद्धिरूपमाशयमाह - सिद्धिरित्यादि ।

सिद्धिर्नामाशयभेदः, सा च स्वरूपतः कीदृशी ? -**तत्तद्धर्मस्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया**-तस्य तस्य विवक्षितस्य धर्मस्थानस्य-अहिंसादेरवाप्तिः-प्राप्तिः सिद्धिरुच्यते, सा च तात्त्विकी, इदं च विशेषणं तत्तद्धर्मस्थानावाप्तेरतात्त्विकत्वपरिहारार्थं, न ह्यतात्त्विकी सा सिद्धिर्भवितुमर्हति, सा च सिद्धिः **अधिके**-पुरुषविशेषे सूत्रार्थोभयवेदिन्यभ्यस्तभावनामार्गे तीर्थकल्पे गुरौ **विनयादियुता**-विनय-वैयावृत्त्य-बहुमानादिसमन्विता, **हीने च**-स्वप्रतिपन्नधर्मस्थानापेक्षया हीनगुणे निर्गुणे वा सामान्येनैव प्राणिगणे **दयादिगुणसारा**-दया-दान-व्यसनपतितदुःखापहारादि-गुणप्रधाना, अधिकगुण-हीनगुणग्रहणान्मध्यमोपकार-फलवत्यपि सा सिद्धिरित्युक्तं भवति ॥१०॥

: योगदीपिका :

सिर्द्धि लक्षयति-सिद्धिरित्यादि । **सिद्धिश्च**तुर्थाशयरूपा **इहा**शयविचारे तस्य तस्याभिप्रेत-धर्मस्थानस्याहिंसादेरवाप्तिस्तात्त्विकी स्वानुषङ्गेन नित्यवैराणामपि

(4) સિદ્ધિ આશયનું સ્વરૂપ :

અહિંસા વગેરે તે તે ઈષ્ટ ધર્મોની પ્રાપ્તિ એ તાત્ત્વિક - વાસ્તવિક સિદ્ધિ છે.

(૧) આ આશયવાળો જીવ; વિશિષ્ટ પુરુષ એટલે કે - સૂત્ર, અર્થ અને એ બન્નેનો જાણકાર તેમજ ભાવનામાર્ગનો અભ્યાસી, તીર્થતુલ્ય ગુરુમહારાજ વગેરે પ્રત્યે વિનય, વેયાવચ્ચ, બહુમાન આદિના વર્તનવાળો હોય.

(૨) પોતાનાથી હીનગુણવાળા કે નિર્ગુણી જીવો પ્રત્યે દયા - દાન અને એનાં દુઃખ દૂર કરવાની અભિલાષાવાળો હોય અને મધ્યમજીવો પ્રત્યે મધ્યમ ઉપકારની ભાવનાવાળો હોય. ૧૦

(5) વિનિયોગ આશયનું સ્વરૂપ :

સિદ્ધિ પછીનું કાર્ય વિનિયોગ છે. પોતાને સિદ્ધ થયેલો ધર્મ બીજા જીવોને પ્રાપ્ત કરાવવાની પ્રવૃત્તિ એ વિનિયોગ છે. પોતાને જે ફળ પ્રાપ્ત થયું, અહિંસાદિ જે ધર્મ સિદ્ધ થયો તે ધર્મ-ફળ બીજાને પ્રાપ્ત થાય એ વિનિયોગ. તે ક્યારેય પણ નિષ્ફળ જતો નથી. વિનિયોગ કરનાર અને કરાવનાર (સ્વ - પર) બન્નેને ઉપકારક બને છે. પોતાને ભાવિ અનેક જન્મોમાં અખંડ

वैरादिविनाशकत्वेन पारमार्थिकी ज्ञेया। सा च सिद्धिरधिके-पुरुषविशेषे सूत्रार्थोभयनिष्णाते तीर्थकल्पे गुरौ विनयादिना **युता** आदिना वैयावृत्त्य-बहुमानादिग्रहः, **हीने च** स्वापेक्षया हीनगुणे निर्गुणे वा **दयादिगुणेन** दया-दान-दुःखोद्धाराद्यभिलाषेण **सारा** प्रधाना। उपलक्षणान्मध्यमोपकारफलवतीत्यप्यवसेयम् ॥१०॥

सिद्धेश्चोत्तरकार्यं विनियोगोऽवन्ध्यमेतदेतस्मिन्।
सत्यन्वयसम्पत्त्या सुन्दरमिति तत् परं यावत् ॥११॥

: विवरणम् :

एवं सिद्धिमभिधाय तत्फलभूतमेव विनियोगमाह - सिद्धेरित्यादि।

सिद्धेश्चोत्तरकार्यं विनियोगः-सिद्धेरुत्तरकालभावि कार्यं विनियोगो नामाशयभेदो, **विज्ञेय** इति सम्बन्धनीयम्, **अवन्ध्यं**-सफलं, न कदाचिन्निष्फलं, **एतद्**-धर्मस्थानमहिंसादि **एतस्मिन्** विनियोगे सति सञ्जाते अन्वयसम्पत्त्याऽविच्छेदसम्पत्त्या हेतुभूतया सुन्दरमेतत्पूर्वोक्तं धर्मस्थानमिति शब्दो भिन्नक्रमः परमित्यनेन सम्बन्धनीयो **यावत्परमिति** तद्धर्मस्थानं **परं**-प्रकृष्टम् यावत्सम्पन्नम्, अनेन विनियोगस्यानेकजन्मान्तर-सन्तानक्रमेण प्रकृष्टधर्म-स्थानावाप्तिहेतुत्वमावेदयति।

इदमत्र हृदयम्-अहिंसादिलक्षणधर्मस्थानावाप्तौ सत्यां स्वपरयोरुपकारायाविच्छेदेन तस्यैव धर्मस्थानस्य विनियोगो-व्यापारः स्वात्म-तुल्यपरफलकर्तृत्वमभिधीयते, एवं हि स्वयंसिद्धस्य वस्तुनो विनियोगः सम्यक्कृतो भवति, यदि परस्मिन्नपि तत्सम्पद्यते, विशेषेण नियोगो-नियोजनमध्यारोपणमितिकृत्वा, आशयभेदत्वाच्च विनियोगस्यावन्ध्यत्वप्रतिपादन-प्रक्रियया स्वपरोपकारहेतुत्वं दर्शयति सूत्रकारः ॥११॥

(निरंतरपणे) ते धर्मनी प्राप्ति थती रहे छे अने तेथी विनियोग करनार आत्मा ठेठ तीर्थंकरपदनी प्राप्ति, शैलेशीकरण सुधीना सर्वोत्कृष्ट धर्मो सुधी पहोंचे छे. जेम सोनानो घडो भांगी जाय तो पण सोनुं विद्यमान होवाथी एनी पूरेपूरी किंमत ऊपजे छे ; तेम कोई संयोगमां सिद्ध थयेला धर्मनो वियोग थाय तो पण ए धर्मना करेला विनियोगथी, निमित्त पामी धर्म संस्कार जागृत थाय छे अने जीवने फरी धर्मनी प्राप्ति थाय छे. ११.

आ रीते प्रणिधानादि आशयोनुं स्वरूप कह्युं. आ आशयो कथंचित् क्रियारूप होवा छतां वास्तविक रीते भाव छे. बाह्य क्रियाओमां, द्रव्य क्रियाओमां के व्यवहारधर्ममां प्राणरूप आंतरभाव- शुभभाव स्वरूप आ पांच आशयो छे. आ पांच आशयरूप भाव विनानी क्रियाओ द्रव्यक्रिया छे, तुच्छ छे, असार छे, पोनानुं फळ प्राप्त करावी आपवा असमर्थ छे. आ पांच आशयो सानुबंध बने एटले के धार्मिक द्रव्यक्रियाओमां एनी अखंड

: योगदीपिका :

विनियोगं लक्षयति-सिद्धेश्चेत्यादि। सिद्धेश्चोत्तरकालभावि**कार्यं** विनियोगो नामाशयभेदो विज्ञेयः। एतद्विनियोगाख्यं सिध्द्युत्तरकार्यम् **अवन्ध्यं** न कदाचिन्निष्फलमेतस्मिन् **सति**-सञ्जाते **अन्वयसम्पत्त्या** भङ्गेऽपि सुवर्णघटन्यायेन सर्वथा फलानपगमाद्, विनियोजितधर्मापगमेऽपि भूयो-झटिति तत्संकारोद्बोध-सम्भवादनेक-जन्मान्तरसन्तानक्रमेणाविच्छेदसम्पत्त्या हेतुभूतया। इतिहेतोः तत्सिध्द्युत्तरकार्यं **परं**-शैलेशीलक्षणं सर्वोत्कृष्टधर्मस्थानं **यावत्सुन्दरं** परोपकारगर्भक्रियाशक्त्या तीर्थकर-विभूतिपर्यन्तसुन्दरविपाकार्थकम्। अयं विनियोगफलोपदेशः, लक्षणं तु स्वात्मतुल्यपरफलकर्तृत्वमित्यवसेयम् ॥११॥

आशयभेदा एते सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽवगन्तव्याः।
भावोऽयमनेन विना चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा ॥१२॥

: विवरणम् :

एवमेतान् प्रणिधानादीनभिधाय कथञ्चित्क्रियारूपत्वप्राप्तावेषामाशयविशेषत्व-समर्थनायाह-आशयेत्यादि।

आशयभेदा-आशयप्रकारा **एते**-पूर्वोक्ताः **सर्वेऽपि** हि-सर्व एव कथञ्चित्क्रियारूपत्वेऽपि तदुपलक्ष्यतया **तत्त्वतः**-परमार्थेन **अवगन्तव्या**-विज्ञेयाः परिणामविशेषा एत इति। 'शुभाशयः पञ्चधाऽत्र विधा'वित्युक्तं, स किं भावादपरोऽथ भाव एवेत्याशङ्कायामिदमाह- **भावोऽयमिति**। **अयं**-पञ्चप्रकारोऽप्याशयो **भाव** इत्यभिधीयते, **अनेन**-भावेन **विना चेष्टा**-व्यापाररूपा कायवाङ्मनःसङ्गता **द्रव्यक्रिया तुच्छा**-भावविकला क्रिया द्रव्यक्रिया **तुच्छा**-असारा स्वफलासाधकत्वेन ॥१२॥

: योगदीपिका :

एवमेतान् प्रणिधानादीनुक्त्वा एषां भावत्वसमर्थनायाह-आशयेत्यादि।

હાજરી રહે તો વિના વિલંબે દીર્ઘકાળ પસાર થયા વગર આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

આ પાંચ આશયરૂપ ભાવ જ ધર્મતત્ત્વ છે. પરમયોગ પણ એ જ છે અને આ ભાવ જ ભવ્ય આત્માઓના મોક્ષની અભિલાષાનો-પ્રીતિવિશેષનો સૂચક છે. સારાંશ એ છે કે - ભાવ એ જ ધર્મતત્ત્વ છે, ભાવ એ જ પરમયોગ છે અને ભાવ એ જ વિમુક્તિરસ છે.

પાપના ક્ષયથી રાગ-દ્વેષના મેલની શુદ્ધિ થાય છે અને પાંચ આશયરૂપ ભાવથી શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ - પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩.

एते पूर्वोक्ताः **सर्वेऽपि** कथञ्चित् क्रियारूपत्वेऽपि **तत्त्वतः** परमार्थतस्तदुपलक्ष्या **आशयभेदा अवगन्तव्याः** । **अयं** पञ्चप्रकारोऽप्याशयो **भाव** उच्यते, उपयोगस्य भावनालक्षणत्वाद् **अनेन** भावेन विना **चेष्टा** कायवाङ्मनोव्यापाररूपा तुच्छा द्रव्यक्रियात्वेन फलाजननीत्यर्थः ॥१२॥

अस्माच्च सानुबन्धाच्छुद्ध्यन्तोऽवाप्यते द्रुतं क्रमशः ।
एतदिह धर्मतत्त्वं, परमो योगो विमुक्तिरसः ॥१३॥

: विवरणम् :

कस्मात्पुनर्द्रव्यक्रियायास्तुच्छत्वापादनेन भावप्राधान्यमाश्रीयत इत्याह-अस्मादित्यादि।

अस्माच्च-पूर्वोक्ताद्भावादाशयपञ्चकरूपात् **सानुबन्धात्** अनुबन्धः-सन्तानस्तेन सह वर्त्तते यो भावः स सानुबन्धस्तदविनाभूतः स चाव्यवच्छिन्नसन्तानः, तस्मादेवंविधाद् भावात् शुद्धेरन्तःप्रकर्षः **शुद्ध्यन्तो**ऽवाप्यते-प्राप्यते **द्रुतम्**-अविलम्बितं, प्रभूतकालात्ययविगमेन, **क्रमशः**- क्रमेणानुपूर्व्या तस्मिन् जन्मन्यपरस्मिन् वा कर्मक्षयप्रकर्षौ लभ्यते ।

ननु चैष एव भावो धर्मपरमार्थ आहोस्विदन्यद्धर्मतत्त्वमित्यारेकायां परस्य निर्वचनमाह-**एतदिह धर्मतत्त्वम्**, अत्र यद्यपि भावस्य प्रस्तुतत्वादेतदित्यत्र पुंलिङ्गतायामेष इति निर्देशः प्राप्नोति तथापि धर्मतत्त्वमित्यस्य पदस्य प्राधान्यापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, अर्थस्तु-एतदिह प्रस्तुतं भावस्वरूपं धर्मतत्त्वं, नान्यत्, **'परमो योग'** इति अयं भावः परमो योगो वर्त्तते, स च कीदृक् ?- **विमुक्तिरसः** विशिष्टा मुक्तिर्विमुक्तिस्तद्विषयो रसः-प्रीतिविशेषो यस्मिन् योगे स विमुक्तिरसः, विमुक्तौ रसोऽस्येति वा गमकत्वात्समासः, अथवा पृथगेव पदान्तरं, न विशेषणं, तेनायं भावो विमुक्तौ रसः-प्रीतिविशेषो विमुक्तिरस उच्यते, एतदुक्तं भवति भाव एव धर्मतत्वं, भाव एव च परमो योगो, भाव एव च विमुक्तिरस इति ॥१३॥

: योगदीपिका :

भावाच्च यत् स्यात्तदाह - अस्माच्चेति । **अस्माच्च** आशयपञ्चकरूपाद् भावात्, सानुबन्धाद्-अव्यवच्छिन्नसन्तानात् **क्रमशः** क्रमेण तस्मिन् जन्मन्यपरस्मिन् वा **द्रुतम्**-अविलम्बितं **शुद्धेः कर्मक्षयस्यान्तःप्रकर्षोऽवाप्यते** । **एतदिह** प्रस्तुतं भावस्वरूपं धर्मतत्त्वं

પ્રશ્ન : ભાવથી જ શુદ્ધિ થાય છે; એમ તમે કહ્યું પણ એ ભાવનો અભિલાષ કઈ રીતે શક્ય છે. અનાદિ અનંત ભૂતકાળમાં જીવે વારંવાર મોટે ભાગે પાપો જ સેવ્યાં છે. માટે જીવને પાપ ઉપર જ બહુમાન ભાવ વધુ છે.એનો ત્યાગ કરીને **શુભભાવને જ** ઇચ્છે અને પાપને બહુમહત્ત્વ ન આપે એ શી રીતે બને ?

ઉત્તર : અનંત ભૂતકાળથી કુભોજન, સાદાં ભોજન, ચાલુ ભોજનના રસાસ્વાદથી ટેવાયેલા

नान्यद् एतदित्यत्र विधेयपदलिङ्गविवक्षया नपुंसकत्वं, तेन न भावस्य प्रस्तुतत्वादेष इति निर्देशप्राप्तिः । अयं भावः-परमो योगो वर्त्ततेऽध्यात्मगर्भत्वात् । कीदृशो ? विशिष्टो मुक्तौ रसोऽभिलाषो यत्र स तथा । 'अयं भाव एव विशिष्टमुक्तेः (एताद्विशिष्टे प्र.) रस-आस्वाद' इति वा व्याख्येयम् ॥१३॥

अमृतरसास्वादज्ञः कुभक्तरसलालितोऽपि बहुकालम् ।
त्यक्त्वा तत्क्षणमेनं वाञ्छत्युच्चैरमृतमेव ॥१४॥

: विवरणम् :

ननु च 'भावाच्छुद्ध्यन्तोऽवाप्यत' इत्युक्तं, शुद्धिश्च पापक्षयेण प्रागुक्ता, कथं पुनः पापमतीतेऽनादौ काले यद्भूयो भूय आसेवितं तत्त्यक्त्वा भावमेवाभिलषति ? न पुनः पापं बहुमन्यत इत्याह - अमृतेत्यादि ।

अमृतरसस्यास्वादस्तं जानातीति **अमृतरसास्वादज्ञः कुभक्तरसलालितोऽपि** कुभक्तानां-कदशनानां यो रसस्तेन लालितोऽपि-अभिरमितोऽपि पुरुषो **बहुकालं**-प्रभूतकालं नैरन्तर्यवृत्त्या, अत एव "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" द्वितीया, **त्यक्त्वा**-परित्यज्य **तत्क्षणं**-तस्मिन्नेव क्षणे **शीघ्रमेनं**-कुभक्तरसममृतरसज्ञत्वेन **वाञ्छति**-अभिलषति-**उच्चैरमृतमेव**, सुरभोज्यममृतमभिधीयते, तद्धि सर्वरससम्पन्नत्वात् स्पृहणीयमतितरां भवति ॥१४॥

: योगदीपिका :

ननु भावाच्छुद्ध्यन्तोऽवाप्यत इत्युक्तम्, तत्रैव चाभिलाषः कथं स्याद् भूयो भवाभ्यस्ते पाप एव विरोधिनि बहुमानसम्भवादित्यत आह- अमृतेत्यादि ।

अमृत-रसस्यास्वादज्ञः पुरुषः कुभक्तानां कदशनानां रसेन लालितोऽप्यभिरमितोऽपि **बहुकालं**-नैरन्तर्यवृत्त्या प्रभूतकालम् । त्यक्त्वा तत्क्षणम्-अमृतलाभोपायश्रवणक्षण एवैनं कुभक्तरसं **वाञ्छत्युच्चैरतिशयेनामृतमेव** । तस्य निरुपाधिस्पृहणीयत्वात् ॥१४॥

માણસને ક્યારેક અમૃતના રસનો સ્વાદ ચાખવા મળ્યા પછી એ કુભોજન પ્રત્યે અરુચિવાળો થાય છે. કદાચ પાછું રોજ એ કુભોજન ખાવું પડે તો ય સદા માટે અમૃતરસના આસ્વાદનો જ એ ઇચ્છુક બન્યો રહે છે; તે જ રીતે અપૂર્વકરણના અપૂર્વ પરિણામથી સમ્યક્ત્વરૂપી અમૃતરસના સ્વાદને જાણનારો જીવ, દીર્ઘકાળથી સેવેલાં પાપને પણ બહુ મહત્ત્વ આપતો નથી. પાપ પ્રત્યે અરુચિભાવવાળો બન્યો રહે છે. અહીં પાપશબ્દથી મિથાયત્વ મોહનીયકર્મ અથવા મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના યોગે થતાં પ્રવચન ઉપઘાતાદિને સમજવાં. **૧૪-૧૫.**

પ્રશ્ન : સમ્યક્ત્વરૂપી અમૃતરસના સ્વાદને જાણનારો જીવ પાપને બહુ માનતો નથી, બહુ મહત્ત્વ આપતો નથી; એમ કહ્યું પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (વિરતિના અભાવે) પાપ કરતો દેખાય છે, પાપ

एवं त्वपूर्वकरणात् सम्यक्त्वामृतरसज्ञ इह जीवः ।
चिरकालाऽऽसेवितमपि न जातु बहु मन्यते पापम् ॥१५॥

: विवरणम् :

एवमित्यादि । **एवं त्वपूर्वकरणात्**-एवमेवापूर्वकरणाद् अपूर्वपरिणामात् **सम्यक्त्वामृतरसज्ञ इह जीवः** सम्यक्त्वामृतरसमनुभवद्वारेण जानातीति तज्ज्ञ उच्यते, **चिरकालासेवितमपि**-प्रभूतकालाभ्यस्तमपि **न जातु**-न कदाचिद् **बहु मन्यते**-बहुमानविषयीकरोति **पापं**-मिथ्यादर्शनमोहनीयं तत्कार्यं वा प्रवचनोपघातादि, इह च कुभक्तरसकल्पं पापं मिथ्यात्वादि, अमृतरसास्वादकल्पो भावः सम्यक्त्वादिरवसेय इति ॥१५॥

: योगदीपिका :

एवं त्वित्यादि । **एवं तु** एवमेव **अपूर्वकरणाद्** अपूर्वपरिणामात् **सम्यक्त्वामृतरसज्ञ इह**-जगति **जीवः चिरकालम्**-प्रभूत-भवान् यावद् **आसेवितम्**-अभ्यस्तमपि **न जातु** कदाचिद् **बहुमन्यते**-उत्कटेच्छाविषयीकरोति **पापं**-मिथ्यात्वमोहनीयं तत्कार्यं वा प्रवचनोपघातादि । इह कुभक्तरसकल्पं पापं मिथ्यात्वादि, अमृतरसास्वादकल्पो भावः सम्यक्त्वादिरवसेयः ॥१५॥

यद्यपि कर्मनियोगात्, करोति तत् तदपि भावशून्यमलम् ।
अत एव धर्मयोगात्, क्षिप्रं तत्सिद्धिमाप्नोति ॥१६॥

: विवरणम् :

'सम्यक्त्वामृतरसज्ञो जीवः पापं न बहुमन्यत' इत्युक्तं, तत्र सम्यग्दृष्टिरपि विरतेरभावात् पापं कुर्वन् दृश्यत एवेत्याशङ्क्याह-यद्यपीत्यादि ।

यद्यपि-कथञ्चित् **कर्मनियोगात्**-कर्मव्यापारात् **करोति** विदधाति **तत्**-पापं **तदपि भावशून्यमलं** तदपि-क्रियमाणं पापं भावशून्यम्, **इह** पापवृत्तिहेतुर्भावः क्लिष्टाध्यवसायस्तेन शून्यं, **अलम्**-अत्यर्थम्, सम्यग्दृष्टिर्हि पापं कुर्वाणोऽपि न भावतो बहु मन्यते, यथा 'इदमेव साधु' इति, **अत एव**-पापाबहुमानद्वारेण **धर्मयोगाद्**-धर्मोत्साहाद् धर्मसम्बन्धाद्वा **क्षिप्रम्**-अचिरेण **तत्सिद्धिमाप्नोति**-धर्मनिष्पत्तिमवाप्नोति ॥१६॥

કરે અને પાપનું બહુમાન ન હોય તે કેવી રીતે બને ? તેનું શું ?
ઉત્તર : જો કે એ જીવ તેવા પ્રકારના કર્મના ઉદયથી પાપ કરે છે પણ એ પાપ ભાવપૂર્વક એટલે કે ક્લિષ્ટ અધ્યવસાયથી કરતો નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માની પાપ પ્રવૃત્તિ રસપૂર્વકની હોતી નથી; તેથી એની એ પાપપ્રવૃત્તિને તપાવેલા લોખંડના પતરા ઉપર ન છૂટકે પગ મૂકવા જેવી કહી છે,

॥ इत्याचार्य - श्रीमद् यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे तृतीयोऽधिकारः ॥

: योगदीपिका :

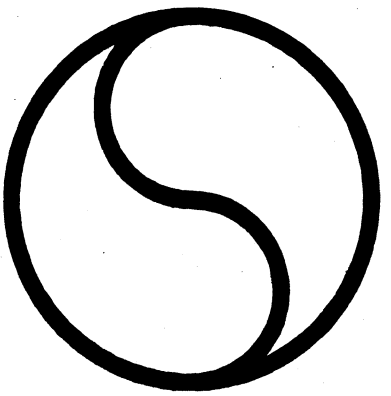
अविरतसम्यग्दृष्टेरपि पापक्रिया दृश्यत एवेति कथं न तद्बहुमान इत्यत आह- यद्यपीत्यादि।

यद्यपि कर्मणो निकाचितचारित्रमोहस्य **नियोगाद्**-व्यापारात्करोति **तत्**-पापं **तदपि**-तथापि **अलम्**-अत्यर्थं, **क्लेशेन**-क्लिष्टाध्यवसायेन **शून्यं** करोति, ततः सम्यग्दृष्टेस्तप्तलोहपदन्यासतुल्या पापे प्रवृत्तिरस्वारसिकीति न तद्बहुमान इत्यर्थः । अत एव 'इदं न साधु' इति पापाबहुमानादेव **धर्मयोगात्**-तीव्रधर्मोत्साहात् **शीघ्रं** तस्य-धर्मस्य **सिद्धिमाप्नोति** सम्यग्दृष्टिः ॥१६॥

॥ इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत-
योगदीपिकाव्याख्यायां तृतीयोऽधिकारः ॥
॥ इति सद्धर्मलक्षणाधिकारः ॥

સમકિતદૃષ્ટિ જીવને પાપનું બહુમાન ન હોવાથી અને ધર્મ આરાધનાનો ઉત્સાહ તીવ્ર હોવાથી ધર્મની સિદ્ધિ શીઘ્ર થાય છે. ૧૬.

ત્રીજું ષોડશક પ્રકરણ સમાપ્ત.....

॥ अथ चतुर्थः सद्धर्मसिद्धिलिङ्गाधिकारः ॥

सिद्धस्य चास्य सम्यग्, लिङ्गान्येतानि धर्मतत्त्वस्य ।
विहितानि तत्त्वविद्भिः, सुखावबोधाय भव्यानाम् ॥१॥

: विवरणम् :

'अस्य स्वलक्षणमिदं धर्मस्य' इत्युक्तं प्राक्, तत्रास्यैव धर्मस्वतत्त्वस्य विस्तरेण लिङ्गान्याह - सिद्धस्य चेत्यादि ।

सिद्धस्य च-निष्पन्नस्य च **अस्य**-प्रत्यक्षीकृतस्य **सम्यग्**-अवैपरीत्येन प्रशस्तानि वा लिङ्गानि-लक्षणानि **एतानि**-वक्ष्यमाणानि **धर्मतत्त्वस्य**-धर्मस्वरूपस्य **विहितानि**-शास्त्रेऽभिहितानि **तत्त्वविद्भिः** -परमार्थवेदिभिः **सुखावबोधाय**-सुखपरिज्ञानाय, येन तानि सुखेनैव बुध्यन्ते भव्यानां-योग्यानाम् ॥१॥

: योगदीपिका :

धर्मस्य स्वलक्षणमुक्तमथास्य विस्तरेण लिङ्गान्याह-सिद्धस्य चेत्यादि ।

सिद्धस्य-निष्पन्नस्य - **चास्य-धर्मतत्त्वस्य**-धर्मस्वरूपस्य **सम्यग्**-अवैपरीत्येन लिङ्गानि-लक्षणानि **तत्त्वविद्भिः** परमार्थज्ञैः **विहितानि**-शास्त्रेऽभिहितानि **भव्यानां**-योग्यानां **सुखावबोधाय**-सुखप्रतिपत्तये ॥१॥

औदार्यं दाक्षिण्यं, पापजुगुप्साऽथ निर्मलो बोधः ।
लिङ्गानि धर्मसिद्धेः, प्रायेण जनप्रियत्वं च ॥२॥

: विवरणम् :

तान्येव लिङ्गानि स्वरूपतो ग्रन्थकारः पठति-औदार्यमित्यादि ।

उदारस्य भावः **औदार्यं**-वक्ष्यमाणलक्षणं, दक्षिणः अनुकूलस्तद्भावो **दाक्षिण्यं**-निर्देक्ष्यमाणस्वरूपं, **पापजुगुप्सा**-पापपरिहारः, **अथ निर्मलो बोधः** अभिधास्यमानस्वरूपः, **लिङ्गानि**-चिह्नानि **धर्मसिद्धेः**-धर्मनिष्पत्तेः **प्रायेण**-बाहुल्येन **जनप्रियत्वं च**-लोकप्रियत्वं च ॥२॥

---

૪ - સદ્ધર્મ સિદ્ધિલિંગ ષોડશક

જ્ઞાની મહાપુરુષોએ ભવ્ય જીવો સુખપૂર્વક જાણી શકે એ માટે સિદ્ધ થયેલા - પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનાં પાંચ લક્ષણો શાસ્ત્રોમાં નીચે મુજબ કહ્યાં છે. ૧

(૧) ઔદાર્ય (૨) દાક્ષિણ્ય (૩) પાપજુગુપ્સા, (૪) નિર્મળબોધ અને (૫) ઘણું કરીને જનપ્રિયત્વ. ૨

: योगदीपिका :

तान्येव लिङ्गानि सङ्ख्याविशिष्टान्याह-औदार्यमित्यादि । स्पष्टम् ॥२॥

औदार्यं कार्पण्य-त्यागाद्विज्ञेयमाशय-महत्त्वम् ।
गुरुदीनादिष्वौचित्त्यवृत्ति कार्ये तदत्यन्तम् ॥३॥

: विवरणम् :

साम्प्रतमौदार्यलक्षणमाह - औदार्यमित्यादि ।

औदार्यं नाम धर्मतत्त्वलिङ्गं, **कार्पण्यत्यागात्**-कृपणभावपरित्यागादतुच्छवृत्त्या, **'विज्ञेयमाशयमहत्त्वं'** आशयस्य-अध्यवसायस्य महत्त्वं-विपुलत्वं, तदेव विशिष्यते- **'गुरुदीनादिष्वौचित्यवृत्ति'** गुरुषु-गौरवार्हेषु, तदधिकारे यथोक्तं -

"माता पिता कलाचार्य, एतेषां ज्ञातयस्तथा ।
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो, गुरुवर्गः सतां मतः ॥१॥"

दीनादिषु च-अनाधारेषु **यदौचित्यवृत्तिः** औचित्येन वृत्तिः, अस्मिन् औदार्ये आशयमहत्त्वे वा **तदौचित्यवृत्तिः कार्ये**-कार्यविषये **तद्**-औदार्यमाशयमहत्त्वं वा **अत्यन्तं**-अतिशयेन, औचित्यवृत्तिकारि वा एतद् गुर्वादिषु ॥३॥

:योगदीपिका :

औदार्यं लक्षयति-औदार्यमित्यादि ।

औदार्यं कार्पण्यस्य दानादिपरिणामसंकोचलक्षणस्य त्यागाद् **आशयस्य** चित्तस्य **महत्त्वं** असङ्कुचितदानादिपरिणाम-शालित्वं **विज्ञेयम्** । **तद्**-औदार्यं, **अत्यन्तम्**-अतिशयेन, गुर्वादयो मातृ-पितृ-कलाचार्य-तज्ज्ञाति-वृद्ध-धर्मोपदेष्टारो **दीनादयश्च** दीनान्ध-कृपण-

---

(१) **औदार्य** : कृपणताना तेमज क्षुद्रताना त्यागपूर्वक उदार मनोवृत्ति धारण करवी अर्थात् अध्यवसायोनी विशाळता होवी तेनुं नाम औदार्य. वळी, औदार्य गौरवने योग्य गुरुवर्ग प्रत्ये तथा दीनदुःखी जीवो प्रत्ये उचित वर्तन करवुं. संकुचितवृत्ति राख्या वगर एमने आपवा योग्य वस्तुनुं उदारतापूर्वक दान आपवुं ए औदार्य. गुरुवर्गमां माता,पिता,कलाचार्य (व्यावहारिक शिक्षण आपनार शिक्षक) तेमनो ज्ञाति वर्ग तथा वडीलो (वृद्ध पुरुषो) तेमज धर्मोपदेश आपनारा धर्मगुरुओनो समावेश थाय छे.

दीन-दुःखीमां : दीन-हीन-अंध, दरिद्र, निराधार, अनाथ जीवो आवे. तेमना प्रत्येनी उचित वृत्तिनुं आचरण ए पण औदार्य छे.

आमां तुच्छतानो त्याग, उदारवृत्ति (मननी विशाळता) अने औचित्यनुं पालन प्राणरूप छे. आ औदार्य ए धर्मप्राप्तिनुं पहेलुं लक्षण छे. उ

प्रभृतयस्तेषु यत् **कार्यं** दानादि तस्मिन् विषये औचित्येन वृत्तिर्यस्य तत्तथा ॥३॥

दाक्षिण्यं परकृत्येष्वपि, योगपरः शुभाशयो ज्ञेयः।
गाम्भीर्य-धैर्य-सचिवो, मात्सर्य-विघातकृत् परमः ॥४॥

: विवरणम् :

इदानीं दाक्षिण्यलक्षणमाह - दाक्षिण्यमित्यादि ।

दाक्षिण्यं-पूर्वोक्तस्वरूपं **परकृत्येष्वपि**-परकार्येष्वपि **योगपरः**-उत्साहपरः **शुभाशयः** - शुभाध्यवसायो **ज्ञेयः** । **गाम्भीर्यधैर्यसचिवः**-परैरलब्धमध्यो गम्भीरस्तद्भावो गाम्भीर्यं, धैर्यं-धीरता स्थिरत्वं ते गाम्भीर्यधैर्ये सचिवौ-सहायावस्येति, **मात्सर्यविघातकृत्**-परप्रशंसाऽसहिष्णुत्वविघातकृत् **परमः**-प्रधानः शुभाशय इति ॥४॥

: योगदीपिका :

दाक्षिण्यं लक्षयति-दाक्षिण्यमित्यादि ।

दाक्षिण्यं परेषां कृत्येषु-कार्येष्वपि **योगपरः**-उत्साहप्रगुणः **शुभाशयो ज्ञेयः** । **गाम्भीर्यं** परैरलब्धमध्यत्वम्, **धैर्यं** भयहेतूपनिपातेऽपि निर्भयत्वम्, ते **सचिवौ** सहायौ यस्य स तथा । **मात्सर्यं** परप्रशंसाऽसहिष्णुत्वं तस्य **विघातकृत् परमः**-प्रधानः ॥४॥

पापजुगुप्सा तु तथा, सम्यक्परिशुद्धचेतसा सततम् ।
पापोद्वेगोऽकरणं, तदचिन्ता चेत्यनुक्रमतः ॥५॥

: विवरणम् :

पापजुगुप्सालक्षणमाह - पापजुगुप्सा त्वित्यादि ।

पापजुगुप्सा तु तथा पापपरिहाररूपा, **सम्यक्परिशुद्धचेतसा**-अविपरीतपरिशुद्धमनसा, **सततम्**-अनवरतं **पापोद्वेगः**-अतीतकृतपापोद्विग्नता, **अकरणं**-

---

(२) **दाक्षिण्य :** દાક્ષિણ્ય એટલે બીજાઓ સાથે સાનુકૂળ વર્તવાનો ભાવ. બીજાનાં કાર્યો કરવાનો ઉત્સાહ. બીજાનાં કાર્યો કરવાના ઉત્સાહવાળો આ શુભભાવ ગાંભીર્ય અને ધૈર્યયુક્ત પણ હોવો જોઈએ. ગાંભીર્ય એટલે બીજાના ગુણદોષ પચાવવાની શક્તિ. જેનું ઊંડાણ અન્ય લોકો પકડી ન શકે તેવું ચિત્ત, અને ધૈર્ય એટલે ગમે તેવા ભયનાં કારણો ઉપસ્થિત થવા છતાં નિર્ભયપણું. આ દાક્ષિણ્યનો ભાવ, બીજાના ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને થતી ઈર્ષ્યાનો નાશ કરનારો પણ હોવો જોઈએ.

આ દાક્ષિણ્ય ગુણ બીજાના કાર્યમાં ઉત્સાહવાળો ગાંભીર્ય અને ધૈર્યથી યુક્ત તેમજ ઈર્ષ્યા દોષનો નાશક હોવાથી શ્રેષ્ઠ કોટિનો શુભાશય છે. ગંભીરતા અને ધીરતા દાક્ષિણ્ય આશયના સહાયજાક ગુણો છે. અને ઈર્ષ્યાનો નાશ (મૈત્રી ભાવનો વિકાસ) તેનું ફળ છે. ધર્મપ્રાપ્તિનું આ બીજું લક્ષણ છે. ૪

पापस्य वर्तमानकाले, **तदचिन्ता चेत्यनुक्रमतः**-तस्मिन् भाविनि पापे **अचिन्ता** अचिन्तनम्, **अनुक्रमेण** आनुपूर्व्या कालत्रयरूपया, अथवा **पापोद्वेगः** पापपरिहारः कायप्रवृत्त्या, **अकरणं** वाचा, **तदचिन्ता**-पापचिन्ता मनसा, सर्वाऽपीयं पापजुगुप्सा धर्मतत्त्वस्य लिङ्गम् ॥५॥

: योगदीपिका :

पाप-जुगुप्सालक्षणाह-पापेत्यादि ।

पापजुगुप्सा तु तथा-तेन प्रकारेण पापनिषेधकमुखकराद्यभिनयविशेषेणाभिव्यज्यमाना **सम्यग्**-अविपरीतं परिशुद्धं **यच्चेतो**-मनस्तेन **सततम**नवरतं, **पाप**स्यातीतकृतस्य **उद्वेगो** निन्दा, **अकरणं**-पापस्य वर्तमानकाले, तस्मिन् भाविनि पापे**ऽचिन्ता**ऽचिन्तनमित्यनुक्रमत-आनुपूर्व्या कालत्रयरूपया । यद्वा **पापोद्वेगः** - पापपरिहारः कायप्रवृत्त्या, **अकरणं** वाचा, **तदचिन्ता** पापाचिन्तनं मनसा । सर्वापीयं पापजुगुप्सा धर्मतत्त्वस्य लिङ्गम् ॥५॥

निर्मलबोधोऽप्येवं शुश्रूषाभाव-सम्भवो ज्ञेयः ।
शमगर्भशास्त्रयोगाच्छ्रुत-चिन्ता-भावनासारः ॥६॥

: विवरणम् :

अधुना निर्मलबोधलक्षणमाह - निर्मलेत्यादि ।

निर्मलबोधोऽपि-विमलबोधोऽपि **एवम्**-अनेन प्रकारेण **शुश्रूषाभावसम्भवः**-शुश्रूषायां यो भावः तत्समुत्थो **ज्ञेयो**-ज्ञातव्यः । **शमगर्भशास्त्रयोगात्**-प्रशमगर्भं यच्छास्त्रं तद्योगात्-तत्सम्बन्धात्, **श्रुतचिन्ताभावनासारः**- श्रुतसारश्चिन्तासारो भावनासार-स्त्रिविधो निर्मलबोधो विज्ञेयः, श्रुत-चिन्ता-भावनाज्ञानानां प्रतिविशेषं वक्ष्यति ॥६॥

: योगदीपिका :

निर्मलबोधं निरूपयति--- - निर्मलेत्यादि ।

---

(૩) **પાપજુગુપ્સા :** સારી રીતે શુદ્ધ મનથી પાપો પ્રત્યે ઘૃણા, પાપજુગુપ્સા, ભૂતકાળમાં કરેલાં - થયેલાં પાપોની નિંદા કરવી, વર્તમાનમાં પાપો ન કરવાં, ભવિષ્યનાં પાપોની વિચારણા છોડી દેવી; એને પાપનો ઉદ્વેગ કહેવાય અથવા પાપોદ્વેગ એટલે પાપનો પરિહાર-ત્યાગ. કાયાથી પાપ ન કરવું, વાણીથી પાપ વચન ન બોલવું અને મનથી પાપનો વિચાર છોડી દેવો એનું નામ પાપ-પરિહાર. આ રીતે પાપના ત્યાગરૂપ પાપજુગુપ્સા ધર્મપ્રાપ્તિનું ત્રીજું લક્ષણ છે. ૫

(૪) **નિર્મળબોધ :** ધર્મ કે તત્ત્વ સાંભળવાની ઇચ્છાથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું કે સમતાપોષક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કર્યા બાદ થતું નિર્મળજ્ઞાન, એને નિર્મળબોધ કહેવાય. આ નિર્મળબોધ શ્રુતજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

આ ત્રણેય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આગળ ૧૦મા અને ૧૧મા ષોડશકમાં વર્ણવવામાં આવશે. આવો નિર્મળબોધ એ ધર્મપ્રાપ્તિનું ચોથું લક્ષણ છે. ૬

निर्मलबोधोऽपि-एवमनेन प्रकारेण, शुश्रूषैव यो भावस्तत्-संभवो **ज्ञेयो** धर्मतत्त्वस्य लिङ्गम् । **शमगर्भं यच्छास्त्रं तद्योगात्**-तत्परिचयात् । श्रुतसारश्चिन्तासारो भावनासारश्चेति त्रिविधः । श्रुतचिन्ताभावनानां प्रतिविशेषं पुरस्ताद्वक्ष्यति ॥६॥

युक्तं जनप्रियत्वं, शुद्धं सद्धर्मसिद्धिफलदमलम् ।
धर्म - प्रशंसनादेर्बीजाधानादिभावेन ॥७॥

: विवरणम् :

सफलं जनप्रियत्वं प्रतिपादयति - युक्तमित्यादि ।

युक्तं-उचितं नायुक्तं, **जनप्रियत्वं** धर्मतत्त्वलिङ्गं, यतः **शुद्धं**-रागादिदोषरहितं, **तत्**-जनप्रियत्वं स्वपरयोः **धर्मसिद्धिफलदं**-धर्मनिष्पत्तिफलप्रदं **अलम्**-अत्यर्थं **धर्मप्रशंसनादेः**- धर्मप्रशंसन-धर्मप्रवृत्त्यादेः सकाशाद्, **बीजाधानादिभावेन**-बीजं पुण्यानुबन्धिपुण्यं तस्याधानं-न्यासो वपनम्, आदिशब्दादङ्कुर-पत्र-पुष्प-फल-कल्पविशेषपरिग्रहः, तेषां **भावेन**-उत्पादेन धर्मसिद्धि-फलदं वर्त्तते । जनो हि धर्मप्रशंसनादौ वर्तमानो बीजाधानादिभावेन धर्मसिद्धिफलमासादयति, स धर्मप्रशंसनादि यस्य जनप्रियत्वयुक्तस्य गुणेन करोति तस्य तज्जनप्रियत्वं शुद्धं सद्धर्मसिद्धिफलवद् भवति निमित्तभावोपगमेनेति ॥७॥

: योगदीपिका :

जनप्रियत्वं प्रतिपादयति-युक्तमित्यादि ।

युक्तं-उचितं **जनप्रियत्वं** धर्मतत्त्वलिङ्गं नत्वयुक्तं, यतस्तज्जनप्रियत्वं **शुद्धं** निरुपाधिकं स्वाश्रयगुणनिमित्तेन जनानां **धर्मप्रशंसनादेः** सकाशाद्, आदिना करणेच्छानुबन्ध-तदुपायान्वेषणातत्प्रवृत्ति-गुरुसंयोगसम्यक्त्वलाभग्रहणं, **बीजाधानं** धर्मतरोर्बीजस्य पुण्यानुबन्धिपुण्यस्य न्यासः, आदिनाऽङ्कुर-पत्र-पुष्प-फलविशेषपरिग्रहः तेषां **भावेन**-

---

(૫) **જનપ્રિયત્વ** : જનપ્રિયત્વ એટલે લોકોમાં પ્રિયપણું. ધર્મસિદ્ધિના લક્ષણરૂપ જનપ્રિયત્વ યોગ્ય હોવું જોઈએ, અયોગ્ય ન હોવું જોઈએ. જે જનપ્રિયત્વ યોગ્ય હોય તેને શુદ્ધ કહેવાય. શુદ્ધ જનપ્રિયત્વ તેને કહેવાય કે જે રાગ-દ્વેષાદિ દોષથી રહિત હોય. રાગ - દ્વેષ જેવા દોષોથી મળેલું ન હોય, સ્વ-પરને ધર્મસિદ્ધિનું સારી રીતે ફળ આપવા સમર્થ હોય. ધર્મસિદ્ધિ પામેલા જીવના જીવનમાં શાસ્ત્રોક્ત જનપ્રિયત્વ હોય (શુદ્ધ-યોગ્ય) તો બીજા જીવો જનપ્રિય ધર્માત્માના ધર્મની પ્રશંસા કરે અને જીવનમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરે. એથી પ્રશંસા કરનારા લોકોમાં પુણ્યાનુબંધીપુણ્યરૂપ બીજનું વાવેતર થાય. એ બીજમાંથી અંકુર ફૂટે, પાંદડા આવે, પુષ્પ ખીલે અને ફળ પ્રાપ્ત થાય. આ અંકુર, પત્ર, પુષ્પ અને ફળની જગ્યાએ કઈ કઈ ધર્મપ્રવૃત્તિ છે - એની સ્પષ્ટતા લલિતવિસ્તરા ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. આ જનપ્રિયત્વ ધર્મપ્રાપ્તિનું પાંચમું લક્ષણ છે. ૭

उत्पादेन, **अलम्**- अत्यर्थं धर्मसिद्धिफलदं वर्तते। जनप्रियस्य हि **धर्मः प्रशंसा**स्पदं भवति, ततश्च लोकानां बीजाधानादिधर्मसिद्धिरिति तत्प्रयोजकतया जनप्रियत्वं युक्तमित्युत्तानार्थः प्रकटार्थः स्पष्टार्थः ॥७॥

आरोग्ये सति यद्वद्, व्याधिविकारा भवन्ति नो पुंसाम् ।
तद्वद्धर्मारोग्ये, पापविकारा अपि ज्ञेयाः ॥८॥

: विवरणम् :

एवं धर्मतत्त्वलिङ्गान्यौदार्यादीनि विधिमुखेन प्रतिपाद्य धर्मतत्त्वव्यवस्थितानां पुंसां व्यतिरेकमुखेन विषयतृष्णादीनां स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुर्दृष्टान्तपूर्वकं विकाराभाव-मादिर्भावयितुमाह-आरोग्य इत्यादि।

आरोग्ये-रोगाभावे **सति**-जायमाने **यद्वदिति**-यथा **व्याधिविकारा**-रोगविकारा **भवन्ति नो पुंसां**-आरोग्यवतां **तद्वदिति**-तथा धर्मारोग्ये-धर्मरूपमारोग्यं तस्मिन् सति, **पापविकारा** अपि वक्ष्यमाणा न भवन्तीति विज्ञेयाः ॥८॥

: योगदीपिका :

एवं प्राथमिकगुणरूपाणि धर्मतत्त्वस्य लिङ्गान्यभिधाय दोषाभावरूपाणि तानि वक्तुमुपक्रमते-आरोग्य इत्यादि।

आरोग्ये-रोगाभावे सति **यद्वदिति**-यथा **व्याधिविकाराः पुंसां नो भवन्ति तद्वदिति**-तथा धर्मलक्षणे आरोग्ये सति **पापविकारा अपि ज्ञेया**, अभवनशीला इति शेषः ॥८॥

तन्नास्य विषयतृष्णा, प्रभवत्युच्चैर्न दृष्टिसम्मोहः ।
अरुचिर्न धर्मपथ्ये, न च पापा क्रोधकण्डूतिः ॥९॥

: विवरणम् :

पापविकारा ये न भवन्ति तान् विशेषतो निर्दिशति - तन्नास्येत्यादि।

तद्-एवं स्थिते **न अस्य**-धर्मतत्त्वयुक्तस्य पुरुषस्य **विषयतृष्णा**-वक्ष्यमाणलक्षणा **प्रभवति**-जायते, **उच्चैः**- अत्यर्थं **न दृष्टिसम्मोहो**-वक्ष्यमाणलक्षण एव, **अरुचिः**

આ રીતે ધર્મપ્રાપ્તિના સૂચક ઔદાર્યાદિ લિંગો બતાવ્યાં પછી હવે એ ધર્માત્માઓમાં અતિવિષયતૃષ્ણા વગેરે પાપવિકારો ન હોય, એ હકીકત દૃષ્ટાંતપૂર્વક બતાવે છે. ધર્મના ગુણ સ્વરૂપ ઉદારતા વિગેરે લિંગોનું નિરૂપણ કરીને ધર્મના દોષત્યાગ રૂપ લિંગોનું વર્ણન કરે છે.

રોગ થયા પછી અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી રોગજન્ય વિકારો (પીડાઓ) હોતા નથી, તેમ ધર્મ-આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પાપવિકારો પણ હોતા નથી. એ પાપવિકારોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. ૮

ધર્મ સિદ્ધ થયેલા આત્માઓમાં જેમ ઔદાર્ય આદિ પાંચ લક્ષણો-ગુણો દેખાય છે, તેમ

अभिलाषाभावो **न धर्मपथ्ये**-न धर्मपथ्यविषये, **न च पापा**-स्वरूपेण पापहेतुर्वा **क्रोधकण्डूतिः**- क्रोध एव कण्डूतिः, कण्डूशब्दः कण्ड्वादिषु पठ्यते, तस्य क्तिन्नन्तस्य रूपमेतत् ॥९॥

: योगदीपिका :

के ते पापविकारा ये धर्मारोग्ये सति न भवन्तीति व्यक्त्या निर्दिशति तन्नास्येत्यादि।

तद् एवं स्थिते **अस्य**-धर्मतत्त्वयुक्तस्य **विषयतृष्णा न भवति, उच्चैः** अत्यर्थं, **दृष्टिसम्मोहो** न प्रभवति, **अरुचिः** अभिलाषाभावो **न धर्मपथ्ये, न च पापा**-स्वरूपेण पापहेतुर्वा, क्रोध एव कण्डूतिः शम-घर्षण-कृत-हर्षा ॥९॥

गम्यागम्यविभागं, त्यक्त्वा सर्वत्र वर्तते जन्तुः ।
विषयेष्ववितृप्तात्मा, यतो भृशं विषयतृष्णेयम् ॥१०॥

: विवरणम् :

इदानीं विषयतृष्णाया लक्षणमाह - गम्येत्यादि ।

गम्यागम्ये लोकप्रतीते **तयोर्विभागः** - आसेवन-परिहाररूपस्तं **त्यक्त्वा**-विषयानियमेन व्यवस्थितः(म्) । **सर्वत्र वर्तते जन्तुः**-सामान्येन सर्वत्र प्रवर्तते जन्तुः-प्राणी **विषयेषु**-शब्द-स्पर्श-रस-रूप-गन्धेषु **अवितृप्तात्मा**-साभिलाष एव **यतो**-यस्या विषयतृष्णायाः सकाशाद् **भृशम्**-अत्यर्थं **विषयतृष्णेयमिति**-इयं विषयतृष्णोच्यते ॥१०॥

: योगदीपिका :

तत्र विषयतृष्णां लक्षयति-गम्येत्यादि ।

गम्यागम्ये लोकप्रतीते **तयोर्विभाग** आसेवनपरिहाररूपस्तं त्यक्त्वा, **यतो** यस्याः सकाशाद्विषयेषु शब्द-स्पर्श-रस-रूप-गन्धेषु **भृशम्**-अत्यर्थं **अवितृप्तात्मा**-अप्रशान्ताभिलाष एव **सर्वत्र जन्तुः वर्तते**-प्रवर्तते, इयं विषयतृष्णोच्यते ॥१०॥

---

(१) અતિવિષય તૃષ્ણા (૨) દૃષ્ટિસંમોહ, (૩) ધર્મપથ્યમાં અરુચિ અને (૪) ક્રોધકંડૂતિ - આ ચાર પાપવિકારો હોતા નથી. ૯

(१) **अतिविषयतृष्णा** : આ દોષને કારણે જીવ, લોકોમાં પ્રસિદ્ધ ગમ્ય-અગમ્ય, ઉચિત-અનુચિત વિષય સેવનનો અને પરિહારનો વિવેક ભૂલી શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ: આ પાંચ પ્રકારના વિષયભોગોમાં આસક્ત બને છે. પાંચે ઇન્દ્રિયાદિના વિષયોથી સદા અતૃપ્ત રહે છે. એની વિષયાભિલાષા શમતી નથી. આ પહેલો પાપવિકાર ધર્માત્માઓમાંથી નષ્ટ થયેલો હોય છે. ૧૦

(२) **दृष्टिसंमोह** : બીજો પાપવિકાર દૃષ્ટિસંમોહ ઘણો જ અધમદોષ છે. દૃષ્ટિ એટલે

गुणतस्तुल्ये तत्त्वे, संज्ञाभेदागमाऽन्यथादृष्टिः ।
भवति यतोऽसावधमो, दोषः खलु दृष्टिसम्मोहः ॥११॥

: विवरणम् :

इदानीं दृष्टिसम्मोहस्य लक्षणमाह - गुणत इत्यादि ।

गुण:-उपकारः फलं तदाश्रित्य **तुल्ये**-समाने द्वयोर्वस्तुनोःतद्भावस्तत्त्वं तस्मिंस्तुल्ये सति । **'संज्ञाभेदागमान्यथादृष्टिः'** आगमे आगमविषये अन्यथा-विपरीता दृष्टिः-मतिरस्येत्यागमान्यथादृष्टिः बहुव्रीहिसमासः, संज्ञाभेदेन-नामभेदेनागमान्यथादृष्टिरिति पुरुषः परिगृह्यते, **भवति**-जायते, **यतो**-यस्माद्दोषाद् **असौ** दोषः **अधमो**-निकृष्टः, **खलु**शब्दोऽवधारणेऽधम एव **दोषो** दृष्टिसम्मोहाभिधानः ।

इदमत्र हृदयं-निदर्शनमात्रेण द्वयोरारम्भयोर्भोगोपभोगलक्षणं फलमाश्रित्य तुल्यमेव तत्त्वं, तत्रैकस्मिन्नारम्भे प्रवृत्तः पुरुषस्तत्फलोपभोगात् तमारम्भं सावद्यं मन्यते, अपरस्तु तत्समान एव प्रवृत्तस्तमारम्भं निर्दोषं मन्यते, तत्फलं च स्वयमेवोपभुङ्क्ते यतो दोषात्, स दृष्टिसम्मोह इति ।

अथवा गुणः-परिणामो भावोऽध्यवसायविशेषस्तदङ्गीकरणेन तुल्ये तत्त्वे संज्ञाभेदागमान्यथादृष्टिः पुरुषो यतो दोषात् प्रवर्तते स दृष्टिसंमोहो नाम दोषो भवति । यत्र तु गुणतो-भावाख्याद् गुणान्न तुल्यं तत्त्वं-स्वरूपं द्वयोरारम्भात्मनोर्व्यक्तिभेदेन वस्तुनोः, तत्र चैत्यायतनादिविषये क्षेत्र-हिरण्य-ग्रामादौ शास्त्रीयाध्यवसायभेदेन प्रवृत्तत्वात्, स्वयं च तत्फलस्यानुपभोगात् केवलमागमानुसारितया तत्रोपेक्षापरित्यागेन ग्रामक्षेत्राद्यारम्भमपरिहरतोऽपि न दृष्टिसम्मोहाख्यो दोषः, तत्त्वतस्तस्यारम्भ-परिवर्जनात् । दर्शनं-आगमो जिनमतं तत्र सम्मोहः-संमूढता अन्यथोक्तस्यान्यथाप्रतिपत्तिर्दर्शनसम्मोहः न चैवंविधस्यागमिकस्य दोषः सम्भवतीति । तथा चागमः -

---

मतिनो संपूर्णरीते मोह-मूढता એ दृष्टिसंमोह नामनो दोष કહેવાય અથવા दर्शन એટલે आगम, એમાં મૂઢતા. આ દોષનું સ્વરૂપ અનેક રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

(૧) જે બે વસ્તુઓનો કે પ્રવૃત્તિનો ઉપકાર અથવા ફળ એકસરખાં હોય, ફક્ત એનાં નામ જુદાં હોય એટલા માત્રથી એ વસ્તુને જુદી માનવી એ दृष्टिसंमोह નામનો દોષ કહેવાય. **दा.त.** બે વ્યક્તિ જુદા જુદા આરંભ કરે છે. બન્ને આરંભનું ફળ એક જ છેઃ ભોગ ઉપભોગ. તેમાં એક વ્યક્તિ આરંભને સાવદ્ય માને અને બીજો નિરવદ્ય માને છે. આરંભને જ નિરવદ્ય માને છે તે दृष्टि संमोह દોષયુક્ત છે. જેમ કે - બે વ્યક्ति કેરી ખાય. બન્ને તેનું ફળ સરખું મેળવશેઃ વાદનો અનુભવ. એક વ્યક્તિ આ પ્રવૃત્તિને સાવદ્ય માને કેમ કે તેમાં એકેન્દ્રિય જીવની હિંસા છે. બીજી વ્યક્તિ કેરી ખાવાની પ્રવૃત્તિને નિરવદ્ય માને છે તેને दृष्टि संमोह છે કારણકે તે પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપથી સાવદ્ય છે છતાં તેને નિરવદ્ય માને છે. આમ ગુણ = ઉપભોગરૂપ ફળ સમાન હોવા

"चोएइ चेइयाणं, खेत्तहिरण्णाई गामगावाई ।
लग्गंतस्स उ जइणो, तिकरणसोही कहं णु भवे ? ॥१॥

[चोदयति चैत्यानां क्षेत्र-हिरण्यादयश्च ग्रामगोपादयः । लग्नस्य च यतिनः त्रिकरणशुद्धिः कथं नु भवेत् ?॥ पञ्चकल्पभाष्य१५६९॥]

अयं च स चोद्यपरिहारोऽवसेयः ।

यदि वा-अहिंसाप्रशमादीनां तन्त्रान्तरेष्वपि तुल्ये तत्त्वे परिभाषाभेदमात्रेणा-गमेष्वन्यथादृष्टिः पुरुषो यतो भवति स दृष्टिसम्मोह इति ॥११॥

: योगदीपिका :

दृष्टिसंमोहं लक्षयति-गुणत इत्यादि ।

गुण-उपकारफलं, तदाश्रित्य तुल्ये-समाने, **तत्त्वे**-द्वयोर्वस्तुनोः स्वरूपे, **संज्ञाभेदस्य**-नामभेदस्य आगमो-अवतारो यस्यां सा तथा **अन्यथा**-विपरीता दृष्टिः मतिर्**यतो** दोषाद् **असौ**-दोषो **अधमः खलु** अधम एव, **दृष्टिसम्मोहो**-दृष्टेर्मतेः सं-सामस्त्येन मोह इतिकृत्वा। तथा द्वयोरारम्भयोर्भोगोपभोगलक्षणं तुल्यफलमाश्रित्य प्रवृत्त एकस्तत्फलोपभोगी तमारम्भं सावद्यं मन्यते, अपरस्तु प्रवृत्तिनाम्ना निरवद्यं (मन्यते) तत्रापरस्य दृष्टिसम्मोहः।

यद्वा गुणो भावाख्यस्तमाश्रित्य तुल्ये तत्त्वे आरम्भद्वयादिगते, आगमे शास्त्रेऽन्यथादृष्टिर्यस्येति बहुव्रीहिस्ततः संज्ञाभेदेनागमान्यथादृष्टिरिति तत्पुरुष एतादृशः पुरुषो यतो दोषाद्भवति स दृष्टिसंमोहः, यथा यादृच्छिक्यां यागीयायां च हिंसायां स्वोपभोगमात्रफलभूतिकामनालक्षणक्लिष्टभावाविशेषेऽपि तद्विशेषाश्रयणं वैदिकानां दृष्टिसम्मोहः ।

यत्र तु गुणतो भावाख्यान्न तुल्यं तत्त्वं द्वयोरारम्भात्मनोर्व्यक्तिभेदेन वस्तुनोस्तत्र चैत्यायनादिविषयक्षेत्र-हिरण्य-ग्रामादौ शास्त्रीयाध्यवसायभेदेन प्रवृत्तत्वात् स्वयं च

છતાં સાવદ્ય અને નિરવદ્ય એવા સંજ્ઞા ભેદને કારણે જે આગમથી વિપરીત દૃષ્ટિ જન્મે તે દૃષ્ટિ સંમોહ.

(૨) ઉપરના પહેલા મુદ્દામાં દૃષ્ટિસંમોહ દોષ સમજાવવા માટે 'गुणतः' શબ્દનો અર્થ ઉપકારક ફળ કર્યો હતો. અહીં બીજા મુદ્દામાં गुणतः શબ્દનો અર્થ મનનો ભાવ, મનના પરિણામ, આત્માના અધ્યવસાય; એવો કરીને દૃષ્ટિસંમોહ દોષનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

બે કાર્યોમાં ભાવ સરખો હોય પણ નામ જુદાં હોય એટલામાત્રથી એ કાર્યને (વસ્તુને) જુદી માનવી એ શાસ્ત્રવિષયક અન્યથાદૃષ્ટિરૂપ દૃષ્ટિસંમોહ નામનો દોષ કહેવાય. દા.ત. (૧) સ્વેચ્છાપૂર્વકની હિંસાથી માંસભક્ષણરૂપ ફળ, હિંસા કરનાર પોતે ભોગવે છે; તેમ (૨) યજ્ઞ સંબંધી. હિંસામાં, ભૌતિક આબાદીની ઇચ્છા પોતે રાખે છે. આ બન્ને પ્રકારની હિંસામાં કલુષિત ભાવ સરખો છે, છતાં યજ્ઞની હિંસાને સારી માનવી, શાસ્ત્રોક્ત માનવી એ વૈદિકોનો દૃષ્ટિસંમોહ

तत्फलस्यानुपभोगात् केवलमागमानुसारितया तत्रोपेक्षापरित्यागेन ग्रामक्षेत्राद्यारम्भमपरिहरतोऽपि स्वपरयोर्भावापद्विनिवारणाध्यवसायप्रवृद्ध्या न दृष्टिसम्मोहाख्यो दोषो दर्शनमागमः तत्र सम्मोहः सम्मूढतेत्यर्थाभावात्तत्त्वतः तस्यारम्भपरिवर्जकत्वेनासम्मूढत्वात् ।

यद्वा गुणतः शब्दार्थतस्तुल्ये तत्त्वेऽहिंसादीनां संज्ञाभेदेनाकरणनियम-महाव्रतादिस्वपरिभाषाभेदेनागमेषु पातञ्जल- जैनादिशास्त्रेष्वन्यथादृष्टिः पुरुषो यतो भवति स्म दृष्टिसम्मोहः "महाव्रतादिप्रतिपादको मदीयागमः समीचीनोऽकरण-नियमादिप्रतिपादकोऽन्यागमो न समीचीन" इत्यस्य दुराग्रहत्वात्, सर्वस्यापि सद्वचनस्य परसमयेऽपि स्वसमयानन्यत्वाद् । उक्तं चोपदेशपदे -

"---सव्वप्पवायमूलं दुवालसंगं जओ जिणक्खायं ।
रयणागरतुल्लं खलु तो सव्वं सुंदरं तम्मि" ॥ (सर्वप्रवादमूलं द्वादशाङ्गं यतो जिनाख्यातम्। रत्नाकरतुल्यं खलु, ततः सर्वं सुन्दरं तस्मिन् ॥) इत्यन्यत्र विस्तरः ॥११॥

નામનો દોષ છે. (૩) જ્યાં ભાવ-અધ્યવસાય, આશય તુલ્ય ન હોય - એક સરખો ન હોય, પણ આરંભરૂપ (હિંસાત્મક) કાર્ય સરખું હોય; એમાં જિનમંદિરાદિ સંબંધી ખેતર, ધન તથા ગામ વગેરેના આરંભમાં પ્રવૃત્ત થનારને હૃદયનો ભાવ જુદો છે. એના ફળનો ઉપભોગ પણ પોતાને કરવાનો નથી.

જિનમંદિરાદિનાં ખેતર વગેરેની શાસ્ત્રોક્ત રીતે ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ, એમ સમજીને સ્વ-પરની ભાવઆપત્તિ અર્થાત્ ભાવિ દુઃખનિવારણનો અધ્યવસાય પ્રવર્ધમાન છે, તેથી સાંસારિક લાભની ઇચ્છાવાળા જીવના, સાંસારિક આરંભ કરતાં આ જિનમંદિર સંબંધી આરંભને જુદી દૃષ્ટિએ જુએ છે, ત્યાજ્ય નહિ પણ ઉપાદેય સમજે છે. સાંસારિક આરંભ કરનાર જીવના અધ્યવસાય કરતાં જિનમંદિરાદિ માટે આરંભ કરનાર જીવના અધ્યવસાય શુદ્ધ છે. એ કાર્યના ફળનો ઉપભોગ પણ પોતાને કરવાનો નથી તેમજ શાસ્ત્ર વિરોધી નથી ; તેથી અહીં દૃષ્ટિસંમોહ દોષ નથી.

(૪) ગુણ એટલે કે શબ્દના અર્થથી તત્ત્વ સમાન હોવા છતાં અકરણનિયમ, મહાવ્રત વગેરે પરિભાષા જુદી હોવાથી પાતંજલ, જૈન આદિ શાસ્ત્રોમાં એ તત્ત્વની બાબતમાં, જુદાપણું ન હોવા છતાં જુદાપણું માનવું એ દૃષ્ટિસંમોહ દોષ છે. મહાવ્રતાદિનું પ્રતિપાદક અમારું આગમ સુંદર છે અને અકરણનિયમ આદિનું પ્રતિપાદક બીજાનું આગમ બરાબર નથી; એમ માનવું એ શબ્દોની પક્કડરૂપ દૃષ્ટિસંમોહ દોષ છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં જે કાંઇ સદ્વચનો છે, તે સ્વશાસ્ત્રનાં જ છે, એટલે એવી ઉપર કહી તેવી પક્કડ ન રાખવી જોઈએ. ઉપદેશપદમાં કહ્યું છે કે - સઘળાં પ્રમુખ સત્યવાદોનું મૂળ જિનેશ્વરદેવોએ કહેલી દ્વાદશાંગી છે. એ દ્વાદશાંગી રત્નાકર તુલ્ય છે માટે એમાં જે કાંઇ છે તે સઘળું સુંદર છે. એટલે અન્ય શાસ્ત્રોમાં બીજા બીજા શબ્દોમાં કહેલી સુંદર

धर्मश्रवणेऽवज्ञा तत्त्वरसास्वादविमुखता चैव ।
धार्मिकसत्त्वाऽसक्तिश्च धर्मपथ्येऽरुचेर्लिङ्गम् ॥१२॥

: विवरणम् :

एवं दृष्टिसंमोहमभिधाय तदनन्तरं धर्मपथ्यविषयाया अरुचेर्लिङ्गमाह-धर्मेत्यादि ।

धर्मस्य श्रवणम्-अविपरीतार्थमाकर्णनं तत्र **अवज्ञा**-अनादरः तत्त्वे-परमार्थे रसः-आसक्तिहेतुः तस्य आस्वादः तस्मिन् विमुखता-वैमुख्यं **तत्त्वरसास्वादविमुखता चैव,** धार्मिका ये सत्त्वास्तैरसक्तिः - असंयोगः असम्पर्को '**धार्मिकसत्त्वाऽसक्तिश्च**', **धर्मपथ्ये** धर्मः पथ्यमिव तस्मिन्, **अरुचेर्लिङ्गमिति** प्रत्येकमभिसम्बन्धः करणीयः ॥१२॥

: योगदीपिका :

धर्मपथ्यारुचिं लिङ्गद्वारा लक्षयति-धर्मेत्यादि ।

धर्मस्य श्रवणमविपरीतार्थमाकर्णनं तत्र **अवज्ञा**-अनादर**स्तत्त्वे** परमार्थे वा **रसस्तस्यस्वादो**ऽनुभवस्तस्मिन् **विमुखता चैव । धार्मिका** ये **सत्त्वाः** प्राणिनस्तैः सह **असक्ति**रसंयोगश्च । **धर्म** एव **पथ्यं** पापव्याध्यपनायकत्वात्तत्र**अरुचेर्लिङ्गं** भवेदिति प्रत्येकमभि-सम्बन्धनीयम् ॥१२॥

વાતો આપણા જ ઘરની છે; એમ માનવું જોઈએ. આ વાત આપણી નથી એવો દૃષ્ટિસંમોહ દોષ ન રાખવો. આ રીતે આ દૃષ્ટિસંમોહ એ બીજો પાપવિકાર છે. ૧૧

(૩) **ધર્મપથ્યમાં અરુચિ :** ધર્મપથ્યમાં અરુચિ નીચેના ત્રણ મુદ્દાથી વિચારવી જોઈએ.

(૧) ધર્મશ્રવણની અરુચિ :- અનાદર-ધર્મશ્રવણ ન કરીએ તો ચાલે એવું બેપરવાઈપણું.

(૨) જીવાદિ તત્ત્વો, અહિંસાદિ વ્રતો કે ક્ષમાદિ ધર્મોના રસોનો આસ્વાદ ચાખવામાં વિમુખતા-બેદરકારી.

(૩) ધાર્મિક - પુરુષોનો સમાગમ ન ગમે, ધાર્મિક - પુરુષોનો સમાગમ-સંપર્ક ટાળે. આ ત્રણ બાબતો, જીવની ધર્મપથ્યમાં અરુચિ સૂચવે છે. આ ત્રીજો પાપ વિકાર છે. એ ધર્મસિદ્ધિવાળા જીવમાં હોતો નથી.

૧- ધર્મશ્રવણ, ૨ - તત્ત્વનો રસ અને ૩ - ધર્મી, જ્ઞાની, શિષ્ટપુરુષોનો સમાગમ : આ ત્રણ ચીજ આત્મવિકાસના માર્ગમાં ખૂબ જરૂરી છે. ધર્મપ્રાપ્તિ થાય તો જ ત્રીજો પાપવિકાર જાય અને આ ત્રણ વાતો જીવનમાં આવે. ૧૨

(૪) **ક્રોધની ખણજ :** કોઈના પણ સાચા ખોટા દોષો સાંભળી, કાર્યના - વસ્તુના પરમાર્થનો વિચાર કર્યા વગર અંદરથી ધમધમી જવું, બહારથી મુખની અપ્રસન્નતા, આંખો લાલચોળ થવી, કટુવચનો બોલવાં; એ ક્રોધની ખણજ છે. આવી ક્રોધની ખણજથી આત્માને દુર્ગતિમાં કેવાં કટુ ફળો ભોગવવાં પડશે એનો વિચાર ક્રોધકંડૂતિવાળો જીવ કરી શકતો નથી. ધર્મસિદ્ધિવાળા જીવમાં આ ચોથો પાપવિકાર પણ હોતો નથી. ૧૩

सत्येतरदोषश्रुतिभावादन्तर्बहिश्च यत् स्फुरणम् ।
अविचार्य कार्यतत्त्वं, तच्चिह्नं क्रोधकण्डूतेः ॥१३॥

: विवरणम् :

'न च पापा क्रोधकण्डूति'रित्युक्तं, तस्याश्चिह्नमाह-सत्येत्यादि ।

सत्यदोषश्रुतिभावादसत्यदोषश्रुतिभावाच्च **अन्तर्बहिश्च**-अभ्यन्तर-परिणाममाश्रित्यान्तः, बहिर्गताऽप्रसन्नताद्याकारद्वारेण बहिश्च **यत्स्फुरणं**-व्यावृद्धिश्चलनं वा **अविचार्य**-अनालोच्य **कार्यतत्त्वं**-कार्यपरमार्थं तत् **चिह्नं**-लक्षणं **क्रोधकण्डूतेः**-क्रोधकण्ड्वाः ॥१३॥

: योगदीपिका :

अथ क्रोधकण्डूतिं चिह्नद्वारा लक्षयति-सत्येत्यादि ।

सत्येतरदोषाणां - यथास्थितासद्भूतापराधानां **श्रुतिभावाद्** अन्तःप्रज्वलनद्वारा बहिश्चाप्रसन्नताव्यञ्जकाऽऽकारद्वारा यत्स्फुरणं-वृद्धिश्चलनं वा **अविचार्य**-अनालोच्य **कार्यतत्त्वं**-स्वात्मनोऽत्यन्ताहितं दुर्गतिविपाकलक्षणं क्रोधकार्यपरिणामं, तत् **चिह्नं** लक्षणं **क्रोधकण्डूतेः**-क्रोधकण्ड्वाः ॥१३॥

एते पापविकारा, न प्रभवन्त्यस्य धीमतः सततम् ।
धर्मामृतप्रभावाद्, भवन्ति मैत्र्यादयश्च गुणाः ॥१४॥

: विवरणम् :

एवमेते विषयतृष्णादयो व्यतिरेकमुखेनोक्ताः, तदभावमुपदर्शयन् मैत्र्यादि-गुणसम्भवमाह-एत इत्यादि ।

एते पापविकाराः-पूर्वोक्ता **न प्रभवन्ति**-न जायन्ते **अस्य**-पुरुषस्य **धीमतो**-बुद्धिमतः **सततम्**-अनवरतं, **धर्मामृतप्रभावात्**-धर्म एवामृतं तत्प्रभावाद्, **भवन्ति**-सम्पद्यन्ते **मैत्र्यादयश्च गुणा**-वक्ष्यमाणस्वरूपाः ॥१४॥

: योगदीपिका :

निगमयति एत इत्यादि ।

આ ચાર પાપવિકારોનો નાશ થયા પછી ધર્મપ્રાપ્તિવાળા બુદ્ધિમાન આત્માના જીવનમાં મૈત્ર્યાદિ ચાર ગુણો પ્રગટ થાય છે. પાપવિષના નાશક ધર્મરૂપી અમૃતના પ્રભાવે ધર્મતત્ત્વનાં લિંગરૂપે મૈત્ર્યાદિ ચાર ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ એ ધર્માત્મા મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરે છે. મૈત્રી વગેરે ચાર ધર્મસિદ્ધિના અભ્યાસરૂપ લિંગ છે. ૧૪

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ :

(૧) **મૈત્રી** : બીજા જીવોના હિતનો વિચાર કરવો તે મૈત્રી ભાવના.

एते विषयतृष्णादयः पूर्वोक्ताः **पापविकारा न प्रभवन्ति** न जायन्ते **अस्य** पुरुषस्य **धीमतो**-बुद्धिमतः **सततं**-अनवरतं, धर्ममेव यदमृतं पापविषनाशकत्वात्, तस्य प्रभावात्। तथा चैतानि दोषाभावरूपाणि धर्मतत्त्वलिङ्गान्युक्तानि अथाभ्यासिकगुणरूपाणि तल्लिङ्गान्याह- **मैत्र्यादयश्च गुणा** वक्ष्यमाणस्वरूपा धर्मामृतप्रभावादेव सम्पद्यन्ते ॥१४॥

परहितचिन्ता मैत्री, परदुःखविनाशिनी तथा करुणा।
परसुखतुष्टिर्मुदिता, परदोषोपेक्षणमुपेक्षा ॥१५॥

: विवरणम् :

मैत्र्यादीनामेव लक्षणमाह-परेत्यादि।

परेषां प्राणिनां **हितचिन्ता**-हितचिन्तनं मैत्री, ज्ञेयेति सर्वत्र वाक्यशेषः, ~~परेषां दुःखं~~ तद्विनाशिनी **तथा करुणा**-कृपा, परेषां सुखं तेन तस्मिन् वा **तुष्टिः**-परितोषोऽप्रीतिपरिहारो **मुदिता**, परेषां दोषा-अविनयादयः प्रतिकर्तुमशक्यास्तेषा-**मुपेक्षणं**-अवधीरणमुपेक्षा, सम्भवत्प्रतीकारेषु दोषेषु नोपेक्षा विधेया ॥१५॥

: योगदीपिका :

मैत्र्यादिलक्षणमाह-परेत्यादि।

परेषां प्राणिनां हितचिन्ता मैत्री ज्ञेया। परेषां यद्दुःखं तद्विनाशिनी परिणतिः करुणा॥ परेषां यत्सुखं तेन तस्मिन् वा तुष्टिरप्रीतिपरिहारो मुदिता। परेषां दोषा अविनयादयोऽप्रतीकार्यास्तेषा**मुपेक्षणम**वधीरणमुपेक्षा, सम्भवत्प्रतीकारेषु तु दोषेषु सापेक्षयतिना नोपेक्षा विधेया ॥१५॥

एतज्जिनप्रणीतं, लिङ्गं खलु धर्मसिद्धिमज्जन्तोः।
पुण्यादिसिद्धिसिद्धेः, सिद्धं सद्धेतुभावेन ॥१६॥

: विवरणम् :

एवं मैत्र्यादिगुणान् भावनारूपानभिधाय धर्मतत्त्वलक्षणोपसंहारं चिकीर्षुराह-एतदित्यादि।

---

(૨) **કરુણા** : બીજા જીવોનાં દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કરુણા ભાવના.

(૩) **પ્રમોદ-મુદિતા** : બીજા જીવોનું સુખ જોઈને પ્રસન્નતા અનુભવવી, ઈર્ષ્યા ન થવી તે મુદિતા ભાવના.

(૪) **ઉપેક્ષા - માધ્યસ્થ** : જે જીવોના અવિનયાદિ દોષો દૂર ન કરી શકાય એવા હોય, તેવા જીવો પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવું એ ઉપેક્ષા ભાવના. જ્યાં દોષો દૂર કરી શકાય એમ લાગતું હોય ત્યાં ઉપેક્ષા ન કરવી. ૧૫.

આ રીતે ભાવના સ્વરૂપ મૈત્ર્યાદિ ગુણોનું કથન કરીને, હવે ધર્મતત્ત્વના સ્વરૂપનો ઉપસંહાર કરે છે.

एतत्-पूर्वोक्तं सर्वमेवौदार्यादिविधि-प्रतिषेध-विषयं **जिनप्रणीतं**-जिनोक्तं लिङ्गं-लक्षणं, **खलु**शब्दो वाक्यालंकारे **धर्मसिद्धिमत्**-धर्मनिष्पत्तिमत्, **जन्तोः**-प्राणिनः **पुण्यादिसिद्धिसिद्धेः**-पुण्याद्युपाय-निष्पत्तेः, **सिद्धं**-प्रतिष्ठितं **सद्धेतुभावेन**-सत्कारणत्वेनावन्ध्य-हेतुत्वेनेति यावत्, पुण्योपायाश्च चत्वारो, यथोक्तं -

"दया भूतेषु वैराग्यं, विधिदानं यथोचितम् ।
विशुद्धा शीलवृत्तिश्च, पुण्योपायाः प्रकीर्त्तिताः ॥१॥" (**अष्टक प्रकरण** २४-८)

आदि-ग्रहणाद् ज्ञानयोगोपाय-परिनिष्पत्तेश्च सद्धेतुत्त्वेन सिद्धमेतल्लिङ्गमिति ॥१६॥

इत्याचार्य - श्रीमद् यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे चतुर्थोऽधिकारः।

: योगदीपिका :

उपसंहरन्नाह-एतदित्यादि ।

एतत्-पूर्वोक्तमौदार्यादि सर्वमेव **जिनप्रणीतं**-जिनोक्तं **लिङ्गं**-लक्षणं, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे, **जन्तोः**-प्राणिनो **धर्मसिद्धिमद्** व्यञ्जकतासम्बन्धेन धर्मनिष्पत्तिमत् **पुण्यस्यादय**-उपायाः-

"दया भूतेषु वैराग्यं विधिदानं यथोचितम् ।
विशुद्धा शीलवृत्तिश्च पुण्योपायाः प्रकीर्तिता" इति श्लोकोक्ताश्चत्वारः, त एव सिद्धयः परमैश्वर्यरूपत्वात्तासाम्, **सिद्धेः** निष्पत्तेः **सद्धेतुभावेना**ऽवन्ध्यहेतुत्वेन सिद्धम् । पुण्यादीत्यादिना ज्ञानयोगग्रहोऽग्रिम-सिद्धिशब्दश्चोपायार्थ इत्यन्ये ॥१६॥ ॥४॥

इति न्यायविशारद-महोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत 'योगदीपिका' व्याख्यायां चतुर्थोऽधिकारः ॥

॥ इति सद्धर्मसिद्धिलिङ्गाधिकारः ॥

પૂર્વની ગાથાઓમાં ધર્મસિદ્ધિનાં - પ્રાપ્તિનાં શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કહેલાં વિધિરૂપ ઔદાર્યાદિ પાંચ લિંગો અને નિષેધરૂપ વિષયતૃષ્ણા આદિ ચાર પાપવિકારો તેમજ અભ્યાસરૂપ મૈત્ર્યાદિ ચાર ગુણો-ભાવનાઓ, ધર્મસિદ્ધિવાળા જીવને પુણ્ય પ્રાપ્તિના તથા આદિ શબ્દથી જ્ઞાનયોગના સાચા-અવન્ધ્ય ઉપાયો હોવાથી એ ધર્મનાં લિંગ તરીકે સિદ્ધ થાય છે, પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

પુણ્યના ઉપાયો માટે કહ્યું છે કે, (૧) જીવો પ્રત્યે દયા (૨) વૈરાગ્ય (૩) વિધિપૂર્વકનું ઉચિત દાન અને (૪) નિર્મલ સદાચારના પાલનની મનોવૃત્તિઃ આ ચાર પુણ્યપ્રાપ્તિના ઉપાયો છે. ૧૬.

ચોથું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ अथ लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्त्यधिकारः ॥

एवं सिद्धे धर्मे, सामान्येनेह लिङ्गसंयुक्ते ।
नियमेन भवति पुंसां, लोकोत्तर-तत्त्व-सम्प्राप्तिः ॥१॥

: विवरणम् :

एवं तावत् सामान्येन व्यवस्थितस्य धर्मतत्त्वस्य लिङ्गं सप्रपञ्चमभिधायाधुना लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तिमाह - एवमित्यादि ।

एवं सिद्धे धर्मे-पूर्वोक्तनीत्या **सामान्येन**-लोकलोकोत्तराप्रविभागेन, **इह**-प्रक्रमे, **लिङ्गसंयुक्ते** प्रतिपादितनीत्या **नियमेन**-नियोगेन, **भवति**-जायते **पुंसां**-पुरुषाणां **लोकोत्तरस्य**-लोकोत्तमस्य **तत्त्वस्य** परमार्थस्य **सम्प्राप्तिः**-लाभ इति ॥१॥

: योगदीपिका :

एवं सामान्येन सलिङ्ग-धर्मसिद्धिमुक्त्वा ततो यत्स्यात्तदाह - एवमित्यादि ।

एवं-प्रागुक्तनीत्या, **सामान्येन**-लोकलोकोत्तराप्रविभागेन **इह** प्रक्रमे **लिङ्गसंयुक्ते**

---

૫ - લોકોત્તરતત્ત્વસંપ્રાપ્તિ ષોડશક

લૌકિક-લોકોત્તરધર્મનો વિભાગ પાડ્યા વગર સામાન્યથી ધર્મતત્ત્વનું અને એનાં લક્ષણોનું વિસ્તારપૂર્વક સ્વરૂપ સમજાવીને, હવે લોકોત્તરતત્ત્વની સંપ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ આ પાંચમા ષોડશકમાં બતાવે છે.

તે તે ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં કહેલા, યોગ્ય આચારને પાળનારા અર્થાત્ પોતપોતાનાં શાસ્ત્રમાં કહેલા, ધર્મવ્યવહારમાં રહેલા, અપુનર્બંધકાદિ મોક્ષાર્થી જીવોને લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે પૂ. આ. શ્રી યશોભદ્ર સૂ.મ.ની ટીકામાં જણાવ્યું છે. યોગદીપિકામાં મહોપાધ્યાયજીએ - તે તે ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં કથિત મુમુક્ષુજનને યોગ્ય આચારને પાળનારા વિવિધ અવસ્થાવાળા અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ શુદ્ધ અને જૈનશાસ્ત્રોમાં કહેલા વ્યવહારમાં રહેલ અપુનર્બંધક જીવો અને સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને લોકોત્તર પરમાર્થતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેની આચરણવિધિ સામાન્ય લોકોથી સમજી શકાય તેવી નથી.' એવા (સામાન્યલોકોથી) અજ્ઞાત પરમાર્થતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે... એમ કહ્યું છે.

આમાં લૌકિક અપુનર્બંધક જીવોને બાદ કરીને લોકોત્તર અપુનર્બંધકાદિ જીવોને જ લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ એક વિશેષવાત જણાવી છે.

લોકોત્તરતત્ત્વ એટલે આત્માનું ભાવઆરોગ્ય... એ ભાવઆરોગ્ય પણ બે પ્રકારે છે. (૧) **સમ્યક્ત્વ** અને (૨) **મોક્ષ.**

धर्मे सिद्धे नियमेन निश्चयेन भवति **पुंसां**-तत्तत्तंत्रोक्त-मुमुक्षुजनयोग्याचारप्रणेतृ-नानावस्थापुनर्बन्धकापेक्षया शुद्धानां स्वतन्त्रव्यवहारस्थापुनर्बन्धकानां सम्यग्दृशां च सर्वेषामेव, **लोकोत्तरस्य**-लोकानवगतेतिकर्त्तव्यताकस्य, **तत्त्वस्य**-परमार्थस्य सम्प्राप्तिः ॥१॥

आद्यं भावारोग्यं, बीजं चैषा परस्य तस्यैव।
अधिकारिणो नियोगाच्चरम इयं पुद्गलावर्त्ते ॥२॥

: विवरणम् :

इयं च लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तिर्यद्रूपा यस्मिंश्च काले सम्भवति तदेतदभिधातुमाह-आद्यमित्यादि।

आदौ भव**माद्यं भावारोग्यं**-भावरूपमारोग्यं, तच्चेह सम्यक्त्वं, तद्रूपत्वाल्लोकोत्तरतत्त्व-सम्प्राप्तेः, **बीजं चैषा** लोकोत्तर-तत्त्वसम्प्राप्तिः **परस्य**-प्रधानस्य **तस्यैव**-भावारोग्यस्य मोक्षलक्षणस्य, राग-द्वेष-मोहानां तन्निमित्तानां च जाति-जरा-मरणादीनां भावरोगरूपत्वात्तदभावरूपत्वाच्च निःश्रेयसस्य, **अधिकारिणः**-क्षीणप्रायसंसारस्य **नियोगाद्**-नियेमन **चरमे**-पर्यन्तभववर्तिनि, **इयं**-प्रस्तुता **पुद्गलावर्ते**-पुद्गलपरावर्ते समयप्रसिद्धे औदारिक-वैक्रिय-तैजस-कार्मण-प्राणापान-भाषा-मनोभिरेतत्परिणामपरिणत-सर्वपुद्गलग्रहणरूपे ॥२॥

: योगदीपिका :

इयं च यद्रूपा यस्मिंश्च काले स्यात् तदेतदभिधातुमाह-आद्यमित्यादि।

आदौ भवम्-**आद्यं**-भावरूपमारोग्यं **एषा** सम्यक्त्वस्पर्शाद् **बीजं** च **परस्य**-प्रधानस्य **तस्यैव** भावारोग्यस्य-मोक्षरूपस्य तस्य रागादिभावरोगाभावतः पापाप्रसिद्धेः, **इयम् अधिकारिणः**-क्षीणप्रायसंसारस्य **नियोगान्**-नियमाच्च**रमे पुद्गलपरावर्ते**-औदारिक-वैक्रिय-तैजस-कार्मण-प्राणापान-भाषा-मनोभिरेतत्-परिणामपरिणतसर्वपुद्गलग्रहणरूपे

એમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાથમિક બીજરૂપ ભાવઆરોગ્ય છે અને મોક્ષ અંતિમફળરૂપ ભાવઆરોગ્ય છે.

રાગ-દ્વેષ અને મોહ તેમજ તેના કારણે ચાલતી જન્મ-જરા-મરણાદિની પરંપરા ભાવરોગ હોવાથી, રાગાદિનો કે જન્મ-મરણાદિ ભાવરોગનો જ્યાં સદા માટે તદ્દન અભાવ છે ; એ મોક્ષને પ્રધાન ભાવઆરોગ્ય-પૂર્ણ ભાવઆરોગ્ય અથવા અંતિમ ભાવઆરોગ્ય કહેવાય. ૧

આ લોકોત્તરતત્ત્વનું સ્વરૂપ શું અને તેની પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય, તે કહે છે.

આદ્ય ભાવઆરોગ્યની પ્રાપ્તિ ક્ષીણપ્રાય સંસારવાળા જીવને, શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં જ થાય છે. તે પહેલાં અચરમાવર્તકાળમાં લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ, એટલે કે સમ્યક્ત્વરૂપ, બીજભૂત ભાવઆરોગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨

भवति ।

अभ्युच्चयपक्षोऽयं यावता सार्वतन्त्रिकी अपि अपुनर्बन्धकक्रियाऽन्यपुद्गलपरावर्ते न भवति, **"मोक्खासओ वि नन्नत्थ होई"** (मोक्षाशयोऽपि नान्यत्र भवति) (विंशति विंशिका ४-२) इत्यादिना मोक्षाशयस्यापि तत्र प्रतिषेधादित्यन्यत्र विस्तरो द्रष्टव्यः ॥२॥

स भवति कालादेव, प्राधान्येन सुकृतादिभावेऽपि ।
ज्वर-शमनौषध-समयवदिति समयविदो विदुर्निपुणम् ॥३॥

: विवरणम् :

कुतः पुनर्हेतोश्चरमपुद्गलावर्तो भवतीत्याशङ्कायामिदमाह - स इत्यादि ।

स-चरमपुद्गलावर्तो **भवति**-स्वरूपतः **कालादेव प्राधान्येन**-हेतुविवक्षायां कालप्राधान्यमाश्रित्य शेषकर्मादिहेत्वन्तरोपसर्जनीभावप्रतिपादनेन, **सुकृतादिभावेऽपि**-सुकृत-दुष्कृतकर्म-पुरुषकार-नियत्यादिभावेऽपि । कर्मादिभावेऽपीति पाठान्तरं नाश्रितं, छन्दोभङ्गभयात् । निदर्शनमाह-**ज्वरशमनौषधसमयवद्**-ज्वरं शमयतीति ज्वरशमनं तच्च तदौषधं च तस्य समयः-प्रस्तावो देशकालस्तद्वद् भवति चरमः । ज्वरशमनीयमप्यौषधं प्रथमापाते दीयमानं न कञ्चन गुणं पुष्णाति, प्रत्युत दोषानुदीरयति, तदेव चावसरे जीर्णज्वरादौ वितीर्यमाणं स्वकार्यं निर्वर्त्तयति, एवमयमप्यवसरकल्पो वर्त्तते चरम इति भावः । इत्येवं **समयविदः**-सिद्धान्तज्ञा **विदुः**-जानन्ति, **निपुणमिति** क्रियाविशेषणम् ॥३॥

: योगदीपिका :

જૈન-જૈનેતર સર્વશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી અપુનર્બંધક અવસ્થાની ક્રિયા, એક પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસાર બાકી હોય એવા જીવોને પ્રાપ્ત થતી નથી. ત્યાં તો મોક્ષના આશયનો પણ નિષેધ છે, એટલે કે ત્યાં જીવને મોક્ષનો આશય મોક્ષાભિલાષ હોતો નથી.

પ્રશ્ન : ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત કાળને લાવવાનો હેતુ શું છે ? અર્થાત્ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત શી રીતે આવે ?

ઉત્તર : ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળને લાવવાનો હેતુ કાળ જ છે, બાકીનાં કર્મ, પુરુષાર્થ, સ્વભાવ, નિયતિ વગેરે કારણો ચરમાવર્તકાળ માટે કારણરૂપે હોવા છતાં એ બધાં જ ગૌણ કારણો છે. મુખ્ય કારણ કાળ છે.

જેમ તાવને શાંત કરનારું ઔષધ શરૂઆતમાં - તાવ આવતાંની સાથે જ આપવામાં આવે તો, એ લાભ કરવાને બદલે ઊલટું નુકશાન કરનારું બને છે તેમજ બીજા અનેક દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ એ જ ઔષધ જ્યારે તાવ ધીમો પડે ત્યારે આપવામાં આવે તો પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે અર્થાત્ એ ઔષધનો ગુણ થાય છે ; તેમ, શાસ્ત્રકાર ભગવંતો સારી રીતે જાણે છે કે - ચરમાવર્તકાળ જ ભાવઆરોગ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ઔષધ-સેવનનો અવસર છે. ૩

कुतः पुनर्हेतोश्चरमपुद्गलपरावर्त्तो भवतीत्याह-स इत्यादि ।

स-चरमपुद्गलपरावर्त्तः कालादेव प्राधान्येनेतरहेत्वपेक्षाविलम्बाभावरूपेण भवति सुकृतादीनां भावेऽपि सामग्र्यां प्रवेशेऽपि, सुकृतपदं प्रकृताभिप्रायेण-अन्यथा कर्म सामान्यमात्रं ग्राह्यम्, आदिना पुरुषकारनियत्यादिग्रहः । निदर्शनमाह - **ज्वरस्य शमनं यदौषधं तत्समयवत्** यथाहि ज्वरशमनौषधमपि प्रथमापाते दत्तं न गुणकृत् प्रत्युत दोषोदीरकं, ज्वरजीर्णतासमये च दत्तं तद्गुणकृत्, स च परिपाकाख्य-पर्यायशालिकालेनैव जन्यते तथा सद्धर्मौषधमप्यचरमावर्त्ते दत्तं न गुणकृत्प्रत्युत दोषोदीरकमेव, चरमे तु दत्तं गुणकृत्स च भावपरिपाकाख्यपर्यायायुक्तकालादेव भवतीति **समयविदः**-सिद्धान्तज्ञा **निपुणं** यथा स्यात्तथा **विदुः** ॥३॥

नागमवचनं तदधः, सम्यक् परिणमति नियम एषोऽत्र ।
शमनीयमिवाभिनवे, ज्वरोदयेऽकाल इतिकृत्वा ॥४॥

: विवरणम् :

कस्मात्पुनः चरमपुद्गलावर्त्तः प्राधान्येन लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तेर्हेतुराश्रीयत इत्याह-नेत्यादि ।

नेति प्रतिषेधे, **आगमवचनं**-आर्षवचनं **तदधः**-तस्याधस्तात् पुद्गल-परावर्त्तादभ्यधिकसंसारस्य **सम्यग्**-विषयविभागेन **परिणमति** न परिणमत्येवेत्यर्थः, **नियम एषः**- प्रस्तुतः **अत्र** प्रक्रमे **शमनीयमिव**-औषधमिव **अभिनवे ज्वरोदये**-प्रत्यग्रे ज्वरप्रादुर्भावे, किमिति ? **अकाल इतिकृत्वा**-अप्रस्ताव इतिकृत्वा ॥४॥

: योगदीपिका :

उक्तमेव निदर्शनार्थं स्पष्टमाह-नेत्यादि ।

आगमवचनं तदधः-चरमपरावर्ताधिकसंसारे **न सम्यग्**-विषयविषयिविभागेन

प्रश्न : ચરમાવર્તકાળને જ મુખ્યતયા લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો હેતુ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર : ચરમાવર્તકાળમાં કરેલો ધર્મપુરુષાર્થ જ સફળ નીવડે છે. કારણ કે - ધર્મપુરુષાર્થ તેને જ કહેવાય, કે જે આગમ -અનુસારી હોય.

ચરમાવર્તકાળથી અધિક સંસાર બાકી હોય તેવા જીવને આગમવચનો, શ્રી તીર્થંકરગણધરભગવંતો આદિ મહર્ષિઓનાં વચનો મનમાં સારી રીતે પરિણમતાં નથી. એટલે કે - હેયજ્ઞેય - ઉપાદેયના વિભાગપૂર્વક સારી રીતે સમજાતાં નથી. જેમ તાવની શરૂઆતનો કાળ, તાવ ઉતારવાનું ઔષધ આપવાનો અકાળ છે; તેમ અચરમાવર્તકાળ આગમવચનની પરિણતિનો અકાળ છે. ધર્મપુરુષાર્થનો પણ અકાળ છે. ૪

અચરમાવર્તકાળમાં આગમવચન સારી રીતે અંતરાત્મામાં રુચતું નથી, પરિણમતું નથી એટલું જ નહીં પરંતુ વિપરીતરૂપે પરિણમે છે. જેમ આંખના તૈમિરિક રોગવાળો કે ઝાંખી

परिणमति, नियम एष प्रस्तुतः **अत्र**-प्रक्रमे **शमनीयमिव**-औषधमिव, **अभिनवे ज्वरोदये, अकालोऽप्रस्ताव इतिकृत्वा** ॥४॥

आगमदीपेऽध्यारोपमण्डलं तत्त्वतोऽसदेव तथा ।
पश्यन्त्यपवादात्मकमविषय इह मन्दधीनयनाः ॥५॥

: विवरणम् :

'नागमवचनं तस्याधस्तात्परिणमती' त्युक्तं, तदेव दर्शयति - आगमेत्यादि ।

आगमदीपे-आगमप्रदीपे **अध्यारोपमण्डलं**-भ्रान्तिमण्डलं अध्यारोपो-भ्रान्तिस्तया **मण्डलं**-मण्डलाकारं दीपे, अपरे तु भ्रान्तिसमूहं, **तत्त्वतः**-परमार्थेन वस्तुवृत्त्या **असदेव**-अविद्यमानमेव **तथा**-तेन रूपेण तैमिरिकदृश्येन, प्रदीपस्योपरिवर्तितया **पश्यन्ति** दृष्टिदोषात्। **अपवादात्मकं**-अपवादस्वरूपं-**अविषये**-योऽपवादस्य कथञ्चिन्न विषयस्तस्मिन्नविद्यमानमेव पश्यति, **इह**-लोके **मन्दधीनयनाः**-मन्दबुद्धिचक्षुषः । यथोक्तं-

मयूरचन्द्रकाकारं, नील-लोहितभासुरम् ।
प्रपश्यन्ति प्रदीपादेर्मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥५॥

: योगदीपिका :

न केवलं तदधस्तादागमवचनं न परिणमति, किन्तु विपरीतं परिणमतीत्याह-आगमेत्यादि । आगमदीपे-सिद्धान्तसद्वाद--प्रदीपेऽध्यारोपः-आरोपितरूपमेव मण्डलं,

"मयूरचन्द्रकाकारं, नील-लोहितभासुरम् ।
प्रपश्यन्ति प्रदीपादेर्मण्डलं मन्दचक्षुषः" ॥

इत्युक्तरूपम्, **अविषये**ऽपवादास्थानेऽपकृष्टावादात्मकम्, **इह**-लोके, **मन्दधीनयना**-मन्दबुद्धिचक्षुषस्**तत्त्वतो** वस्तुवृत्त्या, असदेव अविद्यमानमेव, तथा तैमिरिकदृश्येन तेन प्रकारेण

આંખવાળો દીવાની આજુબાજુમાં કાલ્પનિક વિવિધ રંગવાળું વર્તુળ-મંડલ જુએ છે. વાસ્તવમાં તે મંડલ નથી પણ આંખના રોગીને એવા વિવિધ રંગના મંડલની ભ્રાંતિ થાય છે; તેમ અચરમાવર્તકાળમાં મંદબુદ્ધિના દોષથી જીવને આગમરૂપી દીવા પ્રત્યે અર્થાત્ આગમની વાતોમાં કાલ્પનિક ભ્રમ પેદા થાય છે. બુદ્ધિરૂપી આંખની મંદતાવાળા એ જીવો, આગમમાં જ્યાં અપવાદનું સ્થાન ન હોય ત્યાં અપવાદ જુએ છે અથવા સત્યથી ભરેલાં આગમોને પણ ખામીવાળાં માને છે. એમાં પણ ભૂલ કાઢવાનું દોઢ-ડહાપણ કરે છે, તે દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની કહેવતને ચરિતાર્થ કરે છે. ૫

આગમરૂપી દીવામાં ભ્રાંતિ પેદા થાય એવી કોઇ વાત ન હોવા છતાં અચરમાવર્તી જીવ એમાંય અસત્યની કલ્પના કરે છે. આગમોમાં દાનાદિ ધર્મનું ફળ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે, છતાં દાન, શીલ, તપ અને ભાવરૂપ ચારે પ્રકારનો ધર્મ, એ જીવ અવિધિપૂર્વક કરે છે.

पश्यन्ति दृष्टिदोषात् ॥५॥

तत एवाविधिसेवा, दानादौ तत्प्रसिद्धफल एव ।
तत्तत्त्वदृशामेषा, पापा कथमन्यथा भवति ? ॥६॥

: विवरणम् :

यत एवागमदीपेऽध्यारोपमण्डलं तत्त्वतोऽसदेव पश्यन्ति तत एवेत्यादि । **तत एव**-अध्यारोपादेव भ्रान्तेरेवेत्यर्थः, अध्यारोपमण्डलदर्शनादेव वा, **'अविधिसेवा'** अविधेः-विधिविपर्ययस्य सेवा-सेवनं दानादौ विषये, आदिशब्दात् शील-तपो-भावना-परिग्रहः, **तत्प्रसिद्धफल एव**-तस्मिन्नागमे प्रसिद्धं फलं यस्य दानादेस्तस्मिन्, तस्यागमस्य तत्त्वं-परमार्थस्तं पश्यन्तीति **तत्तत्त्वदृशस्तेषाम्, एषा**-अविधिसेवा **पापा** स्वरूपेण **कथमन्यथा भवति** ?, न भवतीत्यर्थः ॥६॥

: योगदीपिका :

उक्तमेवार्थं कार्यलिङ्गेन समर्थयति-तत एवेत्यादि ।

तत एव-आगमदीपेऽध्यारोपमण्डलदर्शनादेव, **अविधेः** विधिविपर्ययस्य **सेवां** दानादौ विषये **तत्प्रसिद्धफल एव** आगमाभ्युपगतफल एव भवति अन्यथा आगमार्थाध्यारोपाभावे **तत्तत्त्वदृशां** आगमप्रामाण्याभ्युपगन्तृणाम् **एषा**-दानाद्यविधिसेवा **पापा**-पापहेतुः **कथं स्यात्,** फलार्थिनः फलानुपाये प्रवृत्तेरर्थभ्रमं विनाऽसम्भवादिति भावः ॥६॥

येषामेषा तेषामागमवचनं न परिणतं सम्यक् ।
अमृतरसास्वादज्ञः, को नाम विषे प्रवर्त्तेत ? ॥७॥

: विवरणम् :

अविधिसेवागतमेवाह - येषामित्यादि ।

येषां-जीवानां **एषा**-अविधिसेवा **तेषामागमवचनं**-सर्वज्ञवचनं **न परिणतं सम्यग्**-

---

આગમોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર તત્ત્વદૃષ્ટિ આત્માઓમાં પાપના કારણરૂપ અવિધિ સેવા ક્યાંથી હોઇ શકે ? ફળ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા જીવો ફળ મેળવવાનો જે ઉપાય ન હોય તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે, એ આગમશાસ્ત્રોના અર્થમાં ભ્રમ વગર સંભવી શકતું નથી. આગમના અર્થોમાં ભ્રાંતિ હોય તો જ દાનાદિધર્મો અવિધિપૂર્વકના હોય. જે જીવો અવિધિથી દાનાદિ ધર્મો કરે છે, તે જીવોને સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલાં આગમવચનો વિષયના વિભાગપૂર્વક સમજાયાં નથી, પરિણમ્યાં નથી, એમ માનવું રહ્યું ! એમનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે એ જ્ઞાનનું સાચું ફળ આપવા અસમર્થ છે,એમ સમજવું રહ્યું. અમૃતરસના આસ્વાદને જાણનાર કયો માણસ મારી નાખનાર વિષભક્ષણની પ્રવૃત્તિ કરે ? દાનાદિ ધર્મમાં દેખાતી અવિધિસેવા વિષભક્ષણની પ્રવૃત્તિ જેવી છે. એ જ સૂચવે છે કે - આગમવચન વાસ્તવમાં પરિણમ્યું નથી ! ૬ - ૭

न ज्ञेयविषयविभागेन चेतसि व्यवस्थितं, आगमवचनापरिणतौ कारणमाह-**अमृतरसास्वादज्ञः** पुमान् **को नाम** ?, न कश्चिद् **विषे** मारणात्मके **प्रवर्त्तेत** भक्षयितुं प्रवृत्तिं विदधीत विषप्रवृत्तिकल्पाऽविधिसेवा ततो विज्ञायते नागमवचनं सम्यक्परिणतमिति ॥७॥

: योगदीपिका :

ज्ञानफलाभावलक्षणापरिणामस्य अपि अविधिसेवा लिङ्गमित्याह-येषामित्यादि ।

येषां जीवानाम् **एषा**-अविधिसेवा **तेषाम् आगमवचनं न सम्यक्**-फलोपधानेन **परिणतं, को नामामृतरसास्वादज्ञः पुमान् विषे प्रवर्तेत**-भक्षणप्रवृत्तिं विदध्याद् ? विषप्रवृत्तिकल्पामविधिसेवां--- तत्त्वतो नागमवचनं फलतः परिणतमिति भावः ॥७॥

तस्माच्चरमे नियमादागमवचनमिह पुद्गलावर्त्ते ।
परिणमति तत्त्वतः खलु, स चाधिकारी भवत्यस्याः ॥८॥

: विवरणम् :

प्रतिषेधमुखेनोक्तमर्थं विधिमुखेनागमवचनपरिणामाश्रयमाह - तस्मादित्यादि ।

तस्माच्चरमे-अवसानवृत्तौ **नियमाद्**-नियमेन आगमवचनं पूर्वोक्तं **इह पुद्गलावर्ते**-प्रागुक्ते **परिणमति**-उत्तरोत्तरपरिणामविशेषमासादयति, स्वरूपेण परिस्फुरतीत्यर्थः, **तत्त्वतः खलु**-तत्त्वत एव, यस्यैतदागमवचनं परिणमति **स चाधिकारी**-अधिकारवान् **भवत्यस्याः**-लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तेः, शेषस्त्वनधिकारीति ॥८॥

: योगदीपिका :

निषेधमुखेनोक्तं विधिमुखेनाह - तस्मादित्यादि ।

तस्माच्चरमे पुद्गलावर्ते नियमेन **इह**-जगति **आगमवचनं तत्त्वतः खलु**-परमार्थत एव **परिणमति** उत्तरोत्तरफलमुपदधाति, **स च**-परिणतागमवचनः **अस्या** लोकोत्तरतत्त्व-सम्प्राप्तेरधिकारी **भवति**, न शेषः ॥८॥

आगम-वचन-परिणतिर्भव-रोग-सदौषधं[१] यदनपायम् ।
तदिह परः सद्बोधः सदनुष्ठानस्य हेतुरिति ॥९॥

([१] ०षधं भवति यस्मात् । निरपायं तदिह परः सद्० इति पाठान्तरम् ।)

આગમવચન પરિણામ પામે તો નિશ્ચિતપણે છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં જ પરિણામ પામે છે અને ઉત્તરોત્તર વધતી જતી પરિણતિરૂપ બને છે. વસ્તુતઃ આગમવચન જેને પરિણામ પામે તે જ લોકોત્તરતત્ત્વની સંપ્રાપ્તિનો અધિકારી બને છે. ૮

આગમતત્ત્વની પરિણતિ વિનાનો જીવ લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે અનધિકારી છે.

પ્રશ્ન : શા માટે આગમતત્ત્વની પરિણતિની આટલી બધી પ્રશંસા કરો છો ? એનું આટલું મહત્ત્વ બતાવો છો ?

ઉત્તર : આગમવચનની સાચી પરિણતિ જ સંસારરૂપી રોગનું ઔષધ છે. સંસારને મૂળમાંથી

: विवरणम् :

किमित्यागमवचनपरिणामः प्रशस्यत इत्याह - आगमेत्यादि ।

आगमवचनपरिणतिः-यथावत्तत्प्रकाशरूपा **भवरोगसदौषधं** भवरोगस्य-संसारामयस्य सदौषधं तदुच्छेदकारित्वेन, **यद्**-यस्मात् **अनपायम्**-अपायरहितं निर्दोषं वर्त्तते, **तदिह परः सद्बोधः**, तच्च भवरोगसदौषधमागमवचनपरिणत्याख्यं, परः-प्रधानः सद्बोधः-सम्यग्ज्ञानं वर्त्तते, **सदनुष्ठानस्य**-सुन्दरानुष्ठानस्य **हेतुः**-कारणमितिकृत्वा ॥९॥

: योगदीपिका :

किमित्येवमागमवचनपरिणामोऽधिक्रियत इत्यत आह-आगमेत्यादि ।

आगमवचनस्य परिणतिः- अज्ञानावरणह्रासोत्थोपादेयत्वाद्यविषय-बालादिज्ञानतुल्यविषयप्रतिभासोत्तीर्ण ज्ञानावरण-ह्रासोत्थोपादेयत्वादि-विषयात्मपरिणामवज्ज्ञानरूपा । **भवरोगस्य सदौषधं** तदुच्छेदकत्वेन, **यद्**-यस्माद् **अनपायं** निर्दोषम्, प्रतिबन्धेऽपि श्रद्धादिभावात्, **तत्**-तस्माद् **इह** आगम-वचनपरिणत्यां सत्यां, **परः**-प्रकृष्टः सज्ज्ञानावरण-ह्रासोत्थत्वाच्छुद्धोपादेयत्वादिविषयत्वाच्च---सदबोधस्तत्त्वसंवेदननामा प्रकाशः, **सदनुष्ठानस्य**-विरतिरूपस्य **हेतुः**-फलोपहितकारणमिति-कृत्वाऽऽगमवचनपरिणामोऽधिक्रियते ॥९॥

दश-संज्ञाविष्कम्भणयोगे, सत्यविकलं ह्यदो भवति ।
परहितनिरतस्य सदा, गम्भीरोदारभावस्य ॥१०॥

: विवरणम् :

ઊખેડી નાખનાર હોવાથી એ સદૌષધ છે, સાચું ઔષધ છે, રામબાણ ઔષધ છે. કોઈપણ જાતનું નુકશાન - સાઈડ ઈફેક્ટ કરનારું ન હોવાથી નિર્દોષ ઔષધ છે.આ આગમવચનની પરિણતિ જ શ્રેષ્ઠકોટિનો સદ્બોધ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને એ સદ્બોધ સદનુષ્ઠાનનો હેતુ છે, માટે આગમવચનની પરિણતિને મહત્ત્વ અપાય છે, એને પ્રશસ્ય ગણવામાં આવે છે. આ કથનનો સારાંશ એ છે કે - અજ્ઞાનાવરણ-કર્મનો હ્રાસ થવાથી જીવને વિષય-પ્રતિભાસ નામનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં હેયોપાદેયનો વિવેક ન હોવાથી આ જ્ઞાન બાલકાદિને થતા સામાન્ય જ્ઞાન જેવું છે. એથી આગળ વધતાં જ્ઞાનાવરણકર્મના હ્રાસથી હેય-ઉપાદેય આદિને વિષય કરનારું આત્મપરિણતિમત્જ્ઞાન થાય છે. એનું જ નામ આગમવચન-પરિણતિ છે. આગમવચનની પરિણતિ આવ્યા પછી સમ્યગ્જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી ઉત્પન્ન થયેલું, શુદ્ધરીતે હેય-ઉપાદેય આદિને વિષય કરનારું જ્ઞાન-સદ્બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સદ્બોધને તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન કહેવાય છે. આ તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન વિરતિરૂપ સદનુષ્ઠાનનું કારણ બને છે. એટલે આ બધી પ્રક્રિયાના મૂળમાં આગમવચનની પરિણતિને પ્રાધાન્ય અપાય છે. ૯.

कथं पुनः सद्बोधादनुष्ठानं परिपूर्णं भवतीत्याह - दशेत्यादि ।

दश च ताः संज्ञाश्च **दशसंज्ञाः** तासां **विष्कम्भणं**-यथाशक्तिनिरोधः, **तद्योगे**-तत्सम्बन्धे सति तन्निरोधोत्साहे वा, **अविकलं**हि-अखण्डं **अदः**-एतत्सदनुष्ठानं **भवति, परहितनिरतस्य**-परोपकाराभिरतस्य **सदा**-सर्वकालं **गम्भीरोदारभावस्य**-गाम्भीर्यौदार्ययुक्तमनसः ॥१०॥

: योगदीपिका :

कः पुनः सद्बोधपूर्वानुष्ठानस्य विशेष इत्याह-दशेत्यादि ।

दशानां संज्ञानां विष्कम्भणं यथाशक्तिनिरोधः, **तद्योगे** तन्निरोधोत्साहे वा, **हि** यतः-**अदः** प्रकृतानुष्ठानं **भवति**, अतो-ऽ**विकलं**-संपूर्णं भवति तद्वैकल्यापादक-संज्ञाविष्कम्भणात्। **परहिते निरतस्य** तथा **सदा** सर्वकालं **गम्भीर उदारश्च भावो** यस्य स तथा तस्य, अत इदमविकलत्वाद्विशिष्यत इति भावः ॥१०॥

પ્રશ્ન : तत्त्वसंवेदनज्ञानરૂપ સદ્બોધથી પ્રાપ્ત થયેલ વિરતિરૂપ સદનુષ્ઠાન પરિપૂર્ણ કઈ રીતે બને?

ઉત્તર : બીજા જીવોના હિતમાં રક્ત એટલે કે હિતમાં સારી રીતે તત્પર અને ગંભીરતા, ઉદારતાયુક્ત ચિત્તવાળા આત્માને આહાર, નિદ્રા, (ભય,) મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોક અને ઓઘ - આ દશ સંજ્ઞાઓનો યથાશક્તિ નિગ્રહ કરવાથી-નિરોધ કરવાથી, એના ઉપર અંકુશ મૂકવાથી અથવા સંજ્ઞાઓના નિરોધના ઉત્સાહથી વિરતિરૂપ સદનુષ્ઠાન પૂર્ણતાને પામે છે, અર્થાત્ વિરતિરૂપ સદનુષ્ઠાનની સિદ્ધિના શિખરે પહોંચાય છે.

(૧) આહારાદિ સંજ્ઞાઓનો અભ્યાસ જીવને અનાદિથી છે. તે દરેક સંજ્ઞાઓને જાગૃત થવાનાં ચાર-ચાર કારણો બતાવ્યાં છે. કોઈને કોઈ નિમિત્ત પામી એ સંજ્ઞાઓ જાગૃત ન થાય એની ખૂબ સાવધાની રાખવાની છે. નહીંતર સદનુષ્ઠાનની આરાધના દરમ્યાન એ સંજ્ઞાઓ ચિત્તમાં વિક્ષેપ ઊભો કરી, ચિત્તને ડામાડોળ બનાવી સદનુષ્ઠાનને ડહોળ્યા વગર નહિ રહે. માટે જ સંજ્ઞાઓને રોકવાના ઉપાયો, આત્માએ વિવેકપૂર્વક સતત સેવતા રહેવું જોઈએ.

(૨) તુચ્છ સ્વાર્થવૃત્તિ, લોકોત્તર અનુષ્ઠાનની આરાધના વખતે અનેક દોષો ઉત્પન્ન કરે છે. પરોપકાર-પરાયણ જીવ, એ દોષોથી બચી સંજ્ઞાઓના નિગ્રહ દ્વારા સદનુષ્ઠાનની પૂર્ણતાને પામે છે.

(૩) લોકોત્તર સદનુષ્ઠાનની તાત્ત્વિકતા, મહત્તા સમજવા માટે સદનુષ્ઠાનનો આરાધક આત્મા ગાંભીર્યગુણવાળો હોવો જોઈએ. એથી સદનુષ્ઠાનમાં કદી ન્યૂનતા આવી શકતી નથી. એ આત્મા સદનુષ્ઠાનની પૂર્ણતા તરફ પ્રગતિ સાધતો જાય છે.૧૦.

પ્રશ્ન : દશ સંજ્ઞાઓનું વિષ્કંભણ - નિગ્રહ સુલભ નથી, ઘણું દુર્લભ છે, દુષ્કર છે. એ સુલભ, સુકર કઈ રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તર : સર્વજ્ઞ પરમાત્માનાં વચનો - આગમ વચનો ચિત્તમાં પરિણામ પામ્યા પછી દુષ્કર એવું

सर्वज्ञवचनमागमवचनं यत्, परिणते ततस्तस्मिन् ।
नासुलभमिदं सर्वं, ह्युभयमलपरिक्षयात् पुंसाम् ॥११॥

: विवरणम् :

कथं पुनरिदं दशसंज्ञाविष्कम्भणादि दुर्लभमपि भवतीत्याह - सर्वज्ञेत्यादि ।

सर्वज्ञवचनमागमवचनं **यद्**-यस्मात् **परिणते ततस्तस्मिन्**-आगमवचने-**नासुलभमिदं**-न दुर्लभमिदं किन्तु सुलभमेव भवति, **सर्वं हि** पूर्वोक्तं **उभयमलपरिक्षयात्**-क्रियामल-भावमलपरिक्षयात् **पुंसां**-पुरुषाणाम् ॥११॥

: योगदीपिका :

दशसंज्ञाविष्कंभणमपि दुर्लभं कथं स्यादित्याह-सर्वज्ञेत्यादि ।

यद्-यस्माद् **आगमवचनं**-सर्वज्ञवचनम्, **ततस्तस्मिन् परिणते** विधिरूपे अध्यात्मयोगेन **उभयमलपरिक्षयात्**-क्रियामल-भावमलोच्छेदात्**पुंसां**-पुरुषाणामिदं **सर्वं** दशसंज्ञा-विष्कम्भणं **हि** निश्चितं **नासुलभं** किन्तु सुलभमेव ॥१॥

विधिसेवा दानादौ सूत्रानुगता तु सा नियोगेन ।
गुरुपारतन्त्र्ययोगादौचित्याच्चैव सर्वत्र ॥१२॥

: विवरणम् :

'अध्यारोपादविधिसेवा दानादौ" इत्युक्तं तद्विपर्ययेणाह - विधिसेवेत्यादि ।

विधिसेवा-आगमाभिमतन्यायसेवा **दानादौ**-विषये ज्ञेया, **सूत्रानुगता तु**-आगमानुगता

પણ સંજ્ઞાઓનું વિષ્કંભણ સુકર - સુલભ બની જાય છે. આગમવચનની પરિણતિથી જીવને વિધિની રતિ અને અધ્યાત્મ યોગની પ્રાપ્તિ થવાના કારણે, આત્મા ઉપર લાગેલા ક્રિયામળ અને ભાવમળનો ક્ષય થાય છે. એથી સંજ્ઞાઓનો નિગ્રહ થાય છે, સંજ્ઞાઓ જાગૃત થતી નથી, પીડાદાયક બનતી નથી. આગમવચનની પરિણતિથી સ્વાર્થ, ક્ષુદ્રતા, તુચ્છતા વગેરે અનેક દોષો નષ્ટ થઇ જાય છે અને પરોપકાર-પરાયણતા, ગાંભીર્ય આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧.

આગમવચનમાં અધ્યારોપથી-ભ્રાંતિથી અચરમાવર્તી જીવો દાનાદિ ધર્મોમાં અવિધિ કરે છે. એ હકીકત કહ્યા પછી ચરમાવર્તી જીવ આગમવચનની પરિણતિથી દાનાદિ ધર્મોમાં વિધિસેવા શી રીતે કરે છે, દાનાદિ ધર્મો કેવા વિધિપૂર્વક કરે છે; એ બતાવે છે. દાનાદિ ધર્મોમાં આગમાનુસારી વિધિસેવા બે રીતે થાય છે.

(૧) પિતા વગેરે પોતાના ગુરુવર્ગને પરતંત્ર રહીને દાન આપવું. એમની આજ્ઞા મુજબ દાન આપવું, સ્વેચ્છા પૂર્વક નહીં...

(૨) દીન, દુઃખી, તપસ્વી આદિ દરેકને સમાન રીતે અનૌચિત્યનો પરિહાર કરી અને ઔચિત્ય પૂર્વક દાન આપવું... ૧૨

આવી દાનાદિ ધર્મની સેવાને, આરાધનાને અભ્રાંત સૂત્ર - જ્ઞાનાનુસારિણી દાનાદિ વિધિ

तु **सा**- विधिसेवा **नियोगेन**-नियमेन, **गुरुपारतन्त्र्ययोगाद्**-गुरुपरतन्त्रसम्बन्धात्, **औचित्याच्चैव**-अनौचित्यपरिहारेण **सर्वत्र**-दीनादावविशेषेण ॥१२॥

: योगदीपिका :

'अध्यारोपादविधिसेवा दानादौ' इत्युक्तं, तदभावे यत् स्यात्तदाह-विधिसेवेत्यादि ।

विधिसेवा-सर्वाङ्गपरिशुद्धप्रवृत्तिर्दानादौ **सूत्रानुगता तु** अभ्रान्तसूत्रज्ञानानुसारिण्येव स्यात् सा विधिसेवा, **नियोगेन**-नियमेन, **गुरुपारतन्त्र्यस्य योगाद्** भवेन्न तु यादृच्छिकज्ञानमात्राद् **औचित्याच्चैव**-अनौचित्यपरिहारेण च, **सर्वत्र**-दीनादौ ॥१२॥

न्यायात्तं स्वल्पमपि हि, भृत्यानुपरोधतो महादानम् ।
दीन-तपस्व्यादौ गुर्वनुज्ञया दानमन्यत्तु ॥१३॥

: विवरणम् :

'विधिसेवा दानादौ' इत्युक्तं तत्र महादानदानयोर्विशेषाभिधित्सयेदमाह-न्यायात्तमित्यादि।

न्यायात्तं-ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्-शूद्राणां स्वजातिविहितन्यायोपात्तं **स्वल्पमहि हि**-स्तोकमपि हि **भृत्यानुपरोधतो**-भृत्यानुपरोधेन पोष्यवर्गाविघातेन **महादानं**-विशिष्टदानं **दीनतपस्व्यादौ** विषये **गुर्वनुज्ञया**-पित्रादिकुलपुरुषानुज्ञया यदेवं विशेषणं तन्महादानम्। **दानमन्यत्तु**-न्यायानुपात्त-भृत्याद्युपरोधादिना विपर्ययेण दीयमानमन्यत्पुनर्दानमेव भवति ॥१३॥

: योगदीपिका :

दानादिविधिसेवायां महादान-दानयोर्विशेषमाह-न्यायात्तमित्यादि ।

સેવા કહેવાય. લોકોત્તરતત્ત્વની સંપ્રાપ્તિમાં, ભાવરૂપે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી ક્રિયા રૂપે (૧) દાનાદિ વિધિસેવા (૨) દેવપૂજા (૩) ગુરુસેવા આદિ તથા સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(i) હવે દાનાદિની વિધિસેવામાં મહાદાન અને દાનનો તફાવત બતાવે છે:

મહાદાન :- બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વગેરે પોતપોતાની જાતિમાં, વિહિત કરેલી ન્યાયનીતિપૂર્વક મેળવેલી વસ્તુ પોતાના પોષ્ય વર્ગને બાધ ન પહોંચે, અંતરાય ન થાય એ રીતે પોતાના પિતા વગેરે વડીલ કુલપુરુષની આજ્ઞાપૂર્વક દીન, તપસ્વી વગેરેને આપે તે "મહાદાન" કહેવાય. ૧૩

દાન :- ન્યાય, નીતિ વગર મેળવેલું, પોતાના પોષ્યવર્ગને બાધ પહોંચે એ રીતે અને પિતા વગેરે વડીલની અનુમતિ વગર અપાયેલું દાન તે "દાન" કહેવાય. મહાદાન અને દાનનો તફાવત બતાવ્યા પછી દેવાર્ચનની વાત કરે છે.

(ii) ઈષ્ટ-દેવાર્ચન :- દેવાધિદેવનું પૂજન.

(૧) તે પરમતારક વીતરાગદેવના, વીતરાગતાદિ મહાન ગુણોના જ્ઞાનપૂર્વક,

न्यायेन-ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्-शूद्राणां स्वजातिविहितव्यापारेण **आत्तं** स्वीकृतं **स्वल्पमपि हि, दीन-तपस्व्यादौ** विषये गुरूणां पित्रादिकुलवृद्धानामनुज्ञया, **भृत्यानुपरोधेन** पोष्यवर्गाविघातेन, भृत्यपदमितरपोष्योपलक्षणम् । **यद्दानं** तन्महादानम्, **अन्यत्तु**-एतद्विशेषणरहितं पुनर्दानमेव ॥१३॥

देवगुणपरिज्ञानात्तद्भावानुगतमुत्तमं विधिना ।
स्यादादरादियुक्तं यत्तद्देवार्चनं चेष्टम् ॥१४॥

: विवरणम् :

एवं महादानं दानं चाभिधाय देवार्चनमाह - देवेत्यादि ।

'देवगुणपरिज्ञानाद्' देवगुणानां-वीतरागत्वादीनां **परिज्ञानम्**-अवबोधस्तस्मात्, **'तद्भावानुगतमुत्तमं विधिना'** तेषु गुणेषु भावो-बहुमानस्तेनानुगतं-युक्तम्, **उत्तमं**-प्रधानं, **विधिना**-शास्त्रोक्तेन, **स्यादादरादियुक्तं यद्**-आदरकरण-प्रीत्यादिसमन्वितं **यत्** स्यात् **तद्देवार्चनं चेष्टं**-तच्च देवार्चनमिष्टम् ॥१४॥

: योगदीपिका :

देवार्चनेऽप्येनमतिदेशमाह-देवेत्यादि ।

देवगुणानां वीतरागत्वादीनां **परिज्ञानात्तेषु** गुणेषु यो **भावो**-बहुमानस्तेनानुगतं युक्तं **उत्तमं**-प्रधानं, **विधिना**-शास्त्रोपदेशेन, यदादरादिना युक्तं स्याद्, आदिना करण-प्रीत्यविघ्नसम्पदागमादिसङ्ग्रह । तद्देवार्चनं चेष्टम्, अन्यत्तु देवार्चनमात्रम्--- ॥१४॥

एवं गुरुसेवादि च काले सद्योग-विघ्नवर्जनया ।
इत्यादिकृत्यकरणं, लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तिः ॥१५॥

---

(२) એ ગુણોના બહુમાનપૂર્વક,
(૩) શાસ્ત્રોક્ત પૂજાની વિધિપૂર્વક અને
(૪) આદર આદિપૂર્વક,

આદિ શબ્દથી પૂજા કરવાની પ્રીતિ વગેરે પૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારનું દેવપૂજન, ઇષ્ટ દેવપૂજન છે. બાકી પૂજન માત્ર છે. ૧૪.

(iii) ગુરુસેવા : અવસરે ધર્માચાર્ય વગેરે ગુરુઓની વિધિપૂર્વક સેવા કરવી, આદિ શબ્દથી પૂજન વગેરે કરવું ; તે પણ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે બીજી ધર્મ પ્રવૃત્તિઓને બાધ ન પહોંચે તે રીતે કે એને ગૌણ કર્યા સિવાય કરવું જોઇએ.

આ રીતે વિધિપૂર્વકના દાન, શીલ, તપ, ભાવ વગેરે ધર્મની આરાધના, દેવના ગુણોનું જ્ઞાન, એના ઉપરનું બહુમાન, વિધિ અને આદર પૂર્વકની ઇષ્ટદેવપૂજા અને સ્વાધ્યાય આદિ યોગોને બાધ ન પહોંચે એવી વિધિયુક્ત ધર્મગુરુઓની સેવા વગેરે આગમમાં કહેલાં કાર્યો લોકોત્તરતત્ત્વની સંપ્રાપ્તિ રૂપ છે.

: विवरणम् :

प्रस्तुत एव सम्बन्धार्थमिदमाह - एवमित्यादि ।

'एवं गुरुसेवादि च' एवं विधिनैव गुरूणां-धर्माचार्यप्रभृतीनां सेवा, आदिशब्दात्पूजनादिग्रहः, **काले**-अवसरे, **'सद्योगविघ्नवर्जनया'** सन्तश्च ते योगाश्च सद्योगा-धर्मव्यापाराः स्वाध्यायध्यानादयस्तेषु विघ्न उपरोधो विघातस्तस्य वर्जनया गुरुसेवादिविधेयम्, **इत्यादिकृत्यकरणं**-एवमादीनां कृत्यानां-कार्याणामागमोक्तानां करणं-विधानं, **लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्ति**रुच्यत इति ॥१५॥

: योगदीपिका :

अन्यत्राप्येनमतिदेशमाह एवमित्यादि ।

एवं विधिनैव **गुरूणां** धर्माचार्यादीनां **सेवा** तदादि, आदिना पूजनादिग्रहः । **काले**-अवसरे **सद्योगानां**-शोभनधर्म-व्यापाराणां स्वाध्यायध्यानादीनां, **विघ्नवर्जनया** विघातत्यागेन विधेयमिति वाक्यशेषः । **इत्यादी**नामेवमादीनां **कृत्याना**मागमोक्तानां **करणं**-विधिना सम्पादनं **लोकोत्तरतत्त्वसंप्राप्ति**रुच्यते । विधियुक्तं हि दानादि यन्महत्पदेष्टपदसत्पदादिभिर्विशेष्यते तदेव लोकोत्तरपदाभिधेयमिति भावः ॥१५॥

इतरेतरसापेक्षा त्वेषा पुनराप्तवचनपरिणत्या ।
भवति यथोदितनीत्या पुंसां पुण्यानुभावेन ॥१६॥

: विवरणम् :

इयं च कथं सम्पद्यत इत्याह - इतरेतरेत्यादि । **इतरेतरसापेक्षा तु**-इतरेतरसापेक्षैव परस्पराविरोधिनी **'एषा पुनराप्तवचनपरिणत्या'** एषा पुनर्लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तिराप्तस्य यद् वचनं तत्परिणत्या आगमपरिणत्या **भवति यथोदितनीत्या**-जायते यथोक्तन्यायेन **पुंसां पुण्यानुभावेन**-पुरुषाणां पुण्यविपाकेन ॥१६॥

દાન, દેવપૂજા અને ગુરુસેવા શાસ્ત્રોક્ત વિધિયુક્ત ન હોય તો તે લૌકિક કહેવાય. શાસ્ત્રોક્ત વિધિયુક્ત દાનને મહાદાન કહેવાય. શાસ્ત્રોક્ત વિધિયુક્ત પૂજાને ઇષ્ટપૂજા કહેવાય અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વકની ગુરુસેવાને ગુરુસેવાનો સદ્યોગ કહેવાય. ૧૫

આ રીતે આરાધેલા આ ત્રણે ધર્મો, લોકોત્તરધર્મો કહેવાય.

પ્રશ્ન : દાનાદિમાં લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કઇ રીતે થાય ?

ઉત્તર : દાનાદિ ધર્મોનું પરસ્પર સાપેક્ષભાવે સેવન થાય, પરસ્પર એકબીજાને બાધ ન પહોંચે એ રીતે આરાધન થાય તો, આ દાનાદિ લૌકિકમાંથી લોકોત્તર બને. પરસ્પર એક બીજાને બાધ ન પહોંચે એ રીતે આરાધન, આગમવચનની પરિણતિથી થઇ શકે અને એ માટે સદ્બુદ્ધિના કારણરૂપ પુણ્યાનુબંધીપુણ્યનો ઉદય થવો જોઇએ. ધર્મનાં અનુષ્ઠાનો પણ એકબીજાને બાધક

इत्याचार्य - श्रीमद्यशोभद्रसूरिकृत - षोडशाधिकारविवरणे पञ्चमोऽधिकारः॥

: योगदीपिका :

इयं पुनरेकार्थक्रियायां सकलार्थक्रियासापेक्षा स्यादित्याह-इतरेतरेत्यादि ।

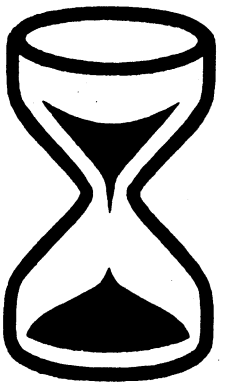
एषा पुनर्लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तिराप्तवचनस्य परिणत्या, 'एकक्रिया सकलक्रियासापेक्षा' इति संस्काररूपया, **यथोदितनीत्या** यथोक्तन्यायेन, **पुंसां पुण्यानुभावेन**-सद्बुद्धिहेतु-पुण्यविपाकेन **इतरेतरसापेक्षा** परस्परकार्याविरोधिन्येव भवति। कार्यान्तरविरोधिनः सत्कार्यस्यापि लौकिकत्वादिति भावः ॥१६॥

इति न्यायविशारद - महोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत - 'योगदीपिका' व्याख्यायां पञ्चमोऽधिकारः ॥

॥ इति लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्त्यधिकारः ॥

બનતાં હોય તો તે લૌકિક છે, લોકોત્તર નથી. ૧૬

પાંચમું ષોડશક સમાપ્ત...

॥ अथ षष्ठो जिन-भवन-विधानाधिकारः ॥

अस्यां सत्यां नियमाद् विधिवज्जिन-भवन-कारण-विधानम् ।
सिद्ध्यति परम-फलमलं ह्यधिकार्यारम्भकत्वेन ॥१॥

: विवरणम् :

इदानीं लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तौ यद् भवति तदाह - अस्यामित्यादि ।

अस्यां सत्यां नियमाद्-लोकोत्तर-तत्त्व-सम्प्राप्तौ **विधिवद्**-विधिना, **जिन-भवन-कारण-विधानं**-जिनभवनं कारयत्यन्यैः तस्य जिन-भवन-कारणस्य विधानं-सम्पादनं-**सिद्ध्यति परमफलं**-प्रकृष्टफलं **ह्यलम्**-अत्यर्थं **अधिकार्यारम्भकत्वेन**-अधिकारिण आरम्भकत्वं तेन ॥१॥

: योगदीपिका :

लोकोत्तरतत्त्वसंप्राप्तिरुक्ता तदुत्तरं यल्लभ्यते तदाह-अस्यामित्यादि ।

अस्यां-लोकोत्तरतत्त्वसंप्राप्तौ सत्यां, **नियमाद्** योग्यता-नियमाद् **विधिवद्**-विधिना, जिनभवनस्य कारणैः प्रयोज्यकर्तृभिः कृत्वा **विधानं**- सम्पादनं सिध्द्यति, **परमफलं**-प्रकृष्टफलं, **ह्यलम्**-अत्यर्थम्, अधिकारी आरंभको यत्र तत्त्वेन-तद्भावेन ॥१॥

न्यायार्जित-वित्तेशो मतिमान् स्फीताशयः सदाचारः ।
गुर्वादिमतो जिन-भवन-कारणस्याधिकारीति ॥२॥

: विवरणम् :

कः पुनरस्याधिकारीत्याह - न्यायेत्यादि ।

न्यायार्जितवित्तेशो-न्यायोपार्जित-द्रव्य-स्वामी **मतिमान्**-प्रतिभासम्पन्नः, **स्फीताशयः**-वृद्धिंगतधर्माध्यवसायः, **सदाचारः**-शोभनाचारो **गुर्वादिमतो**-गुरूणां-पितृ-

---

૬ – જિનભવન વિધાન ષોડશક

લોકોત્તરતત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી આરાધનાના અન્યયોગોમાં જીવ કઈ રીતે આગળ વધે છે, તે આ છઠ્ઠા પોડશકમાં બતાવે છે.

લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિવાળો એ જીવ દેવાધિદેવના પૂજન માટે કારીગરો દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ ફળ આપનાર જિનમંદિરનું વિધિપૂર્વક નિર્માણ કરાવે છે. ૧

આ જિનમંદિર બંધાવનાર અધિકારી જીવ કેવો હોય ? કેવી યોગ્યતાવાળો હોય ? કેવા ગુણવાળો હોય ? તે બતાવે છે.

पितामहादीनां राजामात्य-प्रभृतीनां च मतः-अभिमतो बहुमतो **जिनभवनकारणस्य** प्रस्तुतस्य, **अधिकारीति** शास्त्र-नियुक्तत्वेन ॥२॥

: योगदीपिका :

कीदृग्गुणः पुनरयमधिकारीत्याह-न्यायेत्यादि ।

न्यायार्जितवित्तस्येशः-स्वामी, **मतिमान्**-आयतिहितज्ञः, **स्फीताशयः** प्रवृद्ध-धर्माध्यवसायः, **सदाचारः**-अनिन्द्याचारः, गुर्वादीनां-पितृपितामहादिराजामात्यादीनाम् अभिमतो-बहुमतः, **जिनभवनकारणस्याधिकारी** शास्त्राज्ञाशुद्धत्वाद्, **इति**रधिकारिविशेषणसमाप्त्यर्थः ॥२॥

कारणविधानमेतच्छुद्धा भूमिर्दलं च दार्वादि ।
भृतकानतिसन्धानं, स्वाशयवृद्धिः समासेन ॥३॥

: विवरणम् :

'जिनभवनकारणविधान' मित्युक्तं तद्गतमिदमाह - कारणेत्यादि ।

कारणे-निर्वर्तने प्रयोजकव्यापारे**विधानमेतद्**-विधिरेष वर्त्तते, प्रकार इत्यर्थः, **शुद्धा भूमि**र्वक्ष्यमाणा, **दलं च दार्वादि**-दारुप्रभृति **भृतकानतिसन्धानं** भृतकानां-कर्मकराणामवञ्चनं स्वाशयवृद्धिः-शुभपरिणामवृद्धिः **समासेन**-सङ्क्षेपेण ॥३॥

: योगदीपिका :

कारणविधिगतमाह - कारणेत्यादि ।

कारणे निर्वर्त्तन-प्रयोजक-व्यापारे**विधानमेतद्**-विधि-द्वार-राशिरेषः-**शुद्धा भूमिः**-वक्ष्यमाणा, **दलं च दार्वादि**-दारुप्रभृति, भृतकानां-कर्मकराणाम् अनतिसन्धानम्-अवञ्चनं, स्वाशयस्य-शुभपरिणामस्य वृद्धिः, **समासेन**-सङ्क्षेपेण ॥३॥

---

(१) ન્યાયથી મેળવેલા ધનવાળો (૨) બુદ્ધિની પ્રતિભાવાળો (૩) વૃદ્ધિ પામતી ધર્મની ભાવનાવાળો (૪) સુંદર આચારવાળો - અનિંદ્ય આચારવાળો (૫) ગુર્વાદિ સંમત એટલે કે પિતા, દાદા, રાજા, મંત્રી વગેરેને માન્ય હોય.... આવી યોગ્યતાવાળો જીવ જિનમંદિરના નિર્માણમાટે અધિકારી છે, લાયક છે. ૨

આવો જીવ જિનમંદિર બંધાવવા માટે શાસ્ત્રાજ્ઞા મુજબ યોગ્ય હોવાથી તે જિનમંદિરના નિર્માણનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ પામે છે.

એ જિનમંદિર કરાવવાની વિધિના ચાર મુદ્દા આ પ્રમાણે છે. (૧) શુદ્ધ ભૂમિ (૨) લાકડું, પાષાણ વગેરે સામગ્રી (૩) મંદિરનું કામ કરનાર કારીગરોને ઠગવા નહીં (૪) શુભ આશયની વૃદ્ધિ. ૩

આ મુદ્દાઓનું વિશેષ વિવેચન નીચે મુજબ છે.

शुद्धा तु वास्तु-विद्या-विहिता सन्न्यायतश्च योपात्ता ।
न परोपताप-हेतुश्च सा मुनीन्द्रैः समाख्याता ॥४॥

: विवरणम् :

'शुद्धा भूमि' रित्युक्तं सैवोच्यते - शुद्धेत्यादि ।

शुद्धा तु-शुद्धा पुनः भूमिः **वास्तुविद्याविहिता**-वास्तुविषया विद्या तया विहिता-समर्थिताऽनिराकृता, **सन्न्यायतश्च योपात्ता**-सन्न्यायेन च या गृहीता, न पराभिभवेन । **न परोपतापहेतुश्च**-न प्रातिवेश्मिकोपतापहेतुश्च **सा मुनीन्द्रैः समाख्याता** शुद्धा भूमिरिति ॥४॥

: योगदीपिका :

तत्र शुद्धभूमिस्वरूपं तावदाह - शुद्धा त्वित्यादि ।

शुद्धा तु-शुद्धा पुनर्भूमि**र्वास्तुविषया** या विद्या तया **विहिता** समर्थिताऽनिराकृतेति यावत् । **सन्न्यायतश्च** सुशोभन-न्यायेन **योपात्ता**-गृहीता, **न** तु धनिकपराभवेन । न-नैव परस्य प्रातिवेश्मिकादेरुपतापहेतुश्च **सा मुनीन्द्रैः**-परमज्ञानिभिः **समाख्याता** ॥४॥

शास्त्रबहुमानतः खलु सच्चेष्टातश्च धर्मनिष्पत्तिः ।
पर-पीडा-त्यागेन च विपर्ययात् पाप-सिद्धिरिव ॥५॥

: विवरणम् :

किमित्येवमुपदिश्यत इत्याह - शास्त्रेत्यादि ।

शास्त्रबहुमानतः खलु-वास्तु-विद्या-शास्त्र-बहुमानेन **सच्चेष्टातश्च**-पराभिभव-परिवर्जनेन **धर्मनिष्पत्तिः**-धर्मसंसिद्धिः **परपीडात्यागेन च**-परोपतापविरहेण च, **विपर्ययात्पापसिद्धिरिव**-शास्त्राबहुमानाऽसच्चेष्टा-परपीडा-लक्षणाद्विपर्ययात् पाप-सिद्धिरिव-पापनिष्पत्तिरिव कारणत्रयाद्धर्मनिष्पत्तिर्भवतीति ॥५॥

: योगदीपिका :

किमित्येवमुपदिश्यत इत्याह-शास्त्रेत्यादि ।

शास्त्रस्य-प्रकृत-विध्युपदेशकस्य वास्तुशास्त्रादेः, **बहुमानतः खलु**-बहुमानादेव,

(૧) **પ્રશ્ન :** ભૂમિ કેવી હોવી જોઈએ ?

ઉત્તર : ભૂમિ (૧) વાસ્તુવિદ્યા - શિલ્પશાસ્ત્ર સંમત હોવી જોઈએ. વાસ્તુવિદ્યામાં નિષેધ ન કર્યો હોય તેવી જોઈએ. (૨) ન્યાયપૂર્વક મેળવેલી હોવી જોઈએ. (૩) જગ્યાના માલિકનો પરાભવ કરીને કે એના ઉપર દબાણ કરીને લીધેલી ન હોવી જોઈએ. (૪) આજુબાજુના પડોશીઓને દુઃખ ન થાય એ રીતે લીધેલી હોવી જોઈએ; એમ શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કહ્યું છે. ૪

આ રીતે વિધાન કરવામાં શાસ્ત્રકારોનો ખાસ ઉદેશ એ છે કે, ૧. શાસ્ત્રના અબહુમાનથી ૨. બીજાઓના પરાભવથી કે ૩. બીજાઓને સંતાપ પમાડીને કરેલા ધર્મથી પાપની સિદ્ધિ થાય

सच्चेष्टात उत्पन्न (तश्चेत्यत्र प्रत्यन्तरे) पराभिभव-त्याग-प्रधानोद्यमाच्च, **परपीडायाः**-परोपतापस्य **त्यागेन** भाविनोऽनुत्पादेन च **धर्मनिष्पत्तिर्भवति विपर्ययाद्** उक्त-विपरीत-हेतु-त्रयात्शास्त्राबहुमानासच्चेष्टा-परपीडालक्षणात् **पापस्य** सिद्धिरुत्पत्तिरिव । यद्विपर्ययः पापहेतुः स धर्महेतुरिति न्यायगतिः ॥५॥

तत्रासन्नोऽपि जनोऽसम्बन्ध्यपि दानमानसत्कारैः ।
कुशलाशयवान् कार्यो नियमाद्बोध्यङ्गमयमस्य ॥६॥

: विवरणम् :

न केवलमेवम्, इत्थं धर्मनिष्पत्तिरित्याह - तत्रेत्यादि ।

तत्रासन्नोऽपि जनो-यस्तद्देशवर्ती **असम्बन्ध्यपि**-स्वजनादिसम्बन्धरहितोऽपि **दानमानसत्कारैः**- दानमन्नपानवस्त्रादेः मानो-मान्यत्वं, सत्कारः-सत्क्रिया आसन-प्रदानादिरूपा तैः, **कुशलाशयवान् कार्यो** जन इति वर्त्तते, **नियमाद्**-नियमेन बोधेरङ्ग-कारणं **अयं** कुशलाशयः **अस्य** जनस्य, बोधिलाभहेतुः कुशलाशयो भवति जनस्येति यावत् ॥६॥

: योगदीपिका :

अन्यदपि तदा धर्म-सिद्ध्यङ्गमाह-तत्रेत्यादि ।

तत्र-जिनभवनारम्भे **आसन्नोऽपि**-यस्तद्देशवर्त्ती जनो **असम्बन्ध्यपि**-स्वजनादि-सम्बन्धरहितोऽपि सोऽपि, दानमन्न-पान-वस्त्रादि-वितरणं मानोऽभ्युत्थानादिक्रिया सत्कार-आसनप्रदानादिव्यापारस्तैः कृत्वा । '**कुशलाशयवान्** ''धन्योऽयं जैनो धर्मो यत्रैतादृशमौचित्यम्' इति प्रशंसाभिव्यङ्ग्य-शुभ-परिणाम-

---

છે. પાપ બંધાય છે; તેમ ૧. વાસ્તુવિદ્યા શાસ્ત્રના બહુમાનપૂર્વક ૨. બીજાના પરાભવનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક તેમજ ૩. બીજાને સંતાપ કરાવ્યા વગર અને ભવિષ્યમાં સંતાપ ન થાય તે રીતે ધર્મ કરવામાં આવે તો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. ૫

માત્ર આટલો વિધિ કરવાથી જિનમંદિરના નિર્માણનો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે, એમ નહીં પરંતુ જ્યાં જિનમંદિર બાંધવું છે, ત્યાં એની આજુબાજુમાં રહેતા લોકો સ્વજન આદિ સંબંધવાળા ન હોય તો પણ; તેમને દાન, માન અને સત્કારવડે કુશલ આશયવાળા બનાવવા જોઈએ. એમને અન્ન, પાણી, વસ્ત્ર વગેરે આપવું તે દાન કહેવાય. એમને માન્યતા આપવી, ઊભા થવું તે માન કહેવાય અને બેસવા આસન વગેરે આપવું તે સત્કાર કહેવાય. આજુબાજુના લોકો કુશલ આશયવાળા બન્યા છે કે નહિ એ તેમના મુખમાંથી નીકળતા જૈનધર્મની ધન્યતાના ઉદ્‌ગારો, ઔચિત્યની પ્રશંસાના ઉદ્‌ગારો ઉપરથી સમજી શકાય. આ કુશલ આશય નિશ્ચયથી એ લોકોને

युक्तः **कार्यः नियमान्**- निश्चयेन **अयं**-कुशलाशयो **अस्य** जनस्य **बोध्यङ्गं**-बोधिहेतुरतश्च परोपकार-गुणात्कारयितुर्महान् लाभः ॥६॥

दलमिष्टकादि तदपि च शुद्धं तत्कारिवर्गतः क्रीतम् ।
उचित-क्रयेण यत्स्यादानीतं चैव विधिना तु ॥७॥

: विवरणम् :

'दलं च दार्वादि' इत्युक्तं तदाह - दलमित्यादि ।

दलमिष्टकादि तदपि च शुद्धं, आदिग्रहणात्पाषाणादिग्रहः, कीदृक्-शुद्धं ? **तत्कारिवर्गतः क्रीतं उचितक्रयेण यत्स्यात्**-तत्करणशीलास्तत्कारिणः-स्वयमेव प्रवृत्ता इष्टकादिषु तद्वर्गात् क्रीतमुचितमूल्येन यत्तच्छुद्धं, **आनीतं चैव विधिना** तु-लोकशास्त्रदृष्टेन ॥७॥

: योगदीपिका :

दलं च दार्वादीत्युक्तं तत्राह - दलमित्यादि ।

दलं जिनभवनोपादानम् **इष्टकादि** आदिना पाषाणादि । **तदपि शुद्धं** कीदृक् शुद्धं ? यत्तत्कारिणां स्व-प्रयोजन-सिद्ध्यर्थमेवेष्टकादिकरणशीलानां पुरुषाणां **वर्गतः**-समूहाद् **उचितक्रयेणो**चितमूल्येन **क्रीतं**-स्वीकृतं, **तु**-पुनः, **विधिना** लोकशास्त्रदृष्टेन भारवाहकापरिपीडनादिलक्षणेन **आनीतं चैव** ॥७॥

दार्वपि च शुद्धमिह यत्नानीतं देवताद्युपवनादेः ।
प्रगुणं सारवदभिनवमुच्चैर्ग्रन्थ्यादिरहितं च ॥८॥

: विवरणम् :

दल-विशेष-गतमेवाह-दार्वपीत्यादि ।

दार्वपि च शुद्धमिह ज्ञेयमिति गम्यते यत्नानीतं देवताद्युपवनादेः-देवतादीनामुपवनं तत्समीपवर्ति, आदिग्रहणाद् देवपुरुष ग्रहो द्वितीय-आदि-शब्दात् तिर्यग्-मनुष्य-सम्बन्धि-कानन-ग्रहः, दारुविशेषणमाह-**प्रगुणम्**-अवक्रं **सारवत्**-स्थिरं खदिरसारवद् **अभिनवं**-प्रत्यग्रं न जीर्णम्, **उच्चैः**-अत्यर्थं, **ग्रन्थ्यादिरहितं च**-ग्रन्थ्यादि-दोषविकलम् ॥८॥

બોધિની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે અને જિનમંદિર બનાવનારને પણ એ રીતે પરોપકાર થવાથી મહાન લાભનું કારણ છે. ૬

(૨) દલ :- ઈંટ, પાષાણ વગેરે સામગ્રી શુદ્ધ હોવી જોઈએ. એટલે કે ઈંટ વગેરે બનાવનારાઓ પાસેથી યોગ્ય કિંમતથી ખરીદેલી હોવી જોઈએ. ઓર્ડર આપીને બનાવરાવેલી નહીં, પરંતુ એ લોકોએ પોતાના ધંધા માટે બનાવી હોય એ સામગ્રી યોગ્ય કિંમતથી લેવી, એ શુદ્ધ કહેવાય. ૭

ઈંટ વગેરે સામગ્રી પણ વિધિપૂર્વક લાવેલી હોવી જોઈએ અર્થાત્ મજૂર વગેરે ઉપર

: योगदीपिका :

दलविशेषमाह - दार्वपि चेत्यादि ।

दार्वपि चेह - जिनभवनविधाने **शुद्धं** तद् ज्ञेयमिति गम्यं । **यत्नानीतं** देवतादीनां देव्यादीनामुपवनं समीपवर्त्ति वनं तदादेः प्रथमादिपदात्पुंदेवग्रहः द्वितीयादिपदात्तिर्यङ् - मनुष्य-सम्बन्धि-कानन-ग्रहः, तथा **प्रगुणम्**-अवक्रं, **सारवत्**-स्थिरं खदिरसारवत्, **अभिनवं**-प्रत्यग्रं न जीर्णम्-**उच्चै**-अतिशयेन **ग्रन्थ्यादि**भिर्दोषै **रहितं** ॥८॥

सर्वत्र शकुन-पूर्वं, ग्रहणादावत्र वर्त्तितव्यमिति ।
पूर्ण-कलशादिरूपश्चित्तोत्साहानुगः शकुनः ॥९॥

: विवरणम् :

'विधिना' इत्युक्तं तमेवाह - सर्वत्रेत्यादि ।

सर्वत्र-इष्टकादौ **शकुनपूर्वं**-शकुनमूलं **ग्रहणादावत्र वर्तितव्यमिति**-ग्रहणानयनादौ प्रवर्तितव्यं, नान्यथा, कः पुनः शकुन इत्याह-**पूर्णकलशादिरूपो**-जल-परिपूर्ण-घट-दूर्वाभारोद्धृत-मृत्तिकादिरूपः । अयं च बाह्य इत्यान्तरपरिग्रहार्थं विशेषणमाह-**चित्तोत्साहानुगः शकुनः**-मनःसमुत्साहमनुगच्छति यः स इति ॥९॥

: योगदीपिका :

'दलं विधिनाऽऽनीतम्' इत्युक्तं, तत्र विधिगतमेवाह-सर्वत्रेत्यादि ।

अत्र जिनभवनलक्षण-महाकार्यारम्भे **सर्वत्र**-इष्टकादौ **ग्रहणादौ**-ग्रहणानयनादौ **शकुनपूर्वं**-शकुनमूलं यथा स्यात्तथा प्रवर्तितव्यं नाऽन्यथा । कः पुनः शकुन इत्याह **पूर्णकलशो**-जलपरिपूर्णघटस्तदादिरूप आदिना दधिदूर्वाक्षत-भारोद्धृत-मृत्तिकादि-ग्रहणम्, अयं च बाह्य इत्यान्तरपरिग्रहार्थं विशेषणमाह-**चित्तोत्साहानुगो**-मनःप्रत्ययानुसारी शकुनः, इदमुपलक्षणं-गुरुवचनानुगतत्त्वस्याप्यन्यत्राऽऽत्मप्रत्यय-गुरुप्रत्यय-शकुन-प्रत्ययैस्त्रिधा शुद्धस्य कार्यस्य सिद्ध्युन्मुखत्वप्रतिपादनादिति द्रष्टव्यं ॥९॥

અતિભાર ઉપડાવીને પીડા થાય તે રીતે લાવેલી ન હોવી જોઈએ. જિનમંદિર માટે લાકડું પણ પ્રયત્ન પૂર્વક દેવ - દેવીઓનાં ઉપવનમાંથી અથવા એની નજીકમાં રહેલાં મનુષ્ય, તિર્યંચ સંબંધી જંગલમાંથી લાવેલું, વાકું નહીં પણ સીધું, ખેરના લાકડા જેવું સ્થિર, જીર્ણ નહીં પણ નવું અને બિલકુલ ગાંઠ વગેરે દોષોથી રહિત હોવું જોઈએ. ૮

જિનમંદિર બનાવવા માટે ઈંટ, પાષાણ, લાકડું વગેરે સામગ્રી વિધિપૂર્વક લાવવી જોઈએ એમ કહ્યું : તેથી હવે તે વિધિ બતાવવામાં આવે છે.

ઈંટ વગેરે લેવા જવામાં અને યોગ્ય કિંમતથી ખરીદી કર્યા પછી લાવવામાં બધે જ શુકન જોવાં જોઈએ. પાણીથી ભરેલો પૂર્ણઘટ (કળશ), દહીં, દૂર્વા (એક પ્રકારનું

भृतका अपि कर्त्तव्या य इह विशिष्टाः स्वभावतः केचित् ।
यूयमपि गोष्ठिका इह वचनेन सुखं तु ते स्थाप्याः ॥१०॥

: विवरणम् :

'भृतकानतिसन्धानं' इत्युक्तं, ते कीदृशा इत्याह - भृतका इत्यादि ।

भृतका अपि-कर्मकरा अपि **कर्तव्या**-विधेयाः, **य इह विशिष्टा** लोक-व्यवहारेण **स्वभावतः केचित्**-स्वभावेनैव । किमिति विशिष्टा आश्रीयन्त इत्याह-**यूयमपि**-भवन्तोऽपि **गोष्ठिका इह**-प्रस्तुत-जिन-भवने, अनेन **वचनेन सुखं तु**-सुखेनैव **ते स्थाप्याः**-स्थापनीयाः प्रस्तुतकार्ये विशिष्टत्वाद् भवन्ति ॥१०॥

: योगदीपिका :

भृतकानतिसन्धानगतमाह-भृतका इत्यादि ।

भृतकाः-कर्मकरा **अपि कर्त्तव्या इह ये विशिष्टा** लोकव्यवहारेण **स्वभावतः**-स्वभावेनैव **केचिद्** भवन्ति, '**यूयमपि**-भवन्तोऽपि **गोष्ठिका** सहाया **इह** जिन-भवन-विधाने' **अनेन वचनेन सुखं तु** सुखेनैव **ते स्थाप्या** विशिष्टत्त्वाद्, इत्थं स्थापितास्ते निर्वाहका भवन्ति ॥१०॥

अतिसन्धानं चैषां कर्त्तव्यं न खलु धर्ममित्राणाम् ।
न व्याजादिह धर्मो भवति तु शुद्धाशयादेव ॥११॥

: विवरणम् :

अनतिसन्धानमेवाह - अतीत्यादि ।

अतिसन्धानं च-वञ्चनं **एषां**-भृतकानां कर्त्तव्यं, **न खलु**-नैव कर्त्तव्यं **धर्ममित्राणां**-धर्मसुहृदां, किमिति ? **न व्याजादिह** धर्मः, किं तु निर्व्याजप्रवृत्तेरेव, **भवति तु शुद्धाशयादेव**-

---

ઘાસ) અક્ષત, માટી વગેરે બાહ્ય શુકન છે. મનનો ઉત્સાહ એ અંદરનું શુકન છે. ચિત્તના ઉત્સાહને શુકન અનુસરે છે.

જે કાર્ય કરવાનો પોતાના મનમાં વિચાર આવ્યો તે પછી ગુરુ મહારાજ પાસે ગયા અને તેઓએ પણ એ જ કાર્યનું સૂચન કર્યું અને એ કાર્ય કરવા જતાં શુકન પણ સારા થયા. આ રીતે (૧) આત્મપ્રત્યય (૨) ગુરુપ્રત્યય અને (૩) શુકનપ્રત્યય એમ ત્રણ બાબતો કાર્યવિધિની - સફળતાની સૂચક બને છે. ૯

પ્રશ્ન : કારીગરો કેવા પસંદ કરવા ?

ઉત્તર : સામાન્ય રીતે લોકોમાં સ્વભાવથી સારા ગણાતા હોય એવા પસંદ કરવા અને તમે પણ અમારા કાર્યમાં મિત્ર જેવા છો, સહાયક છો એવાં પ્રોત્સાહક વચનોથી એમને કાર્ય સોપવું, આ રીતે તેમને રાખ્યા હોય તો તેઓ સારી રીતે કાર્ય પૂરું કરી આપનારા બને છે.

निर्व्याज-प्रवृत्ति-गतात् ॥११॥

: योगदीपिका :

अतीत्यादि। **एषां**-भृतकानाम्, **अतिसन्धानं च न खलु**-नैव **कर्त्तव्यं धर्ममित्राणां**-धर्मसुहृदां, किमिति ? **इह** शुभ-कर्मणि **न व्याजाद्धर्मं**-किन्तु **शुद्धाशयादेव**-निर्व्याज परिणामादेव ॥११॥

देवोद्देशेनैतद् गृहिणां कर्तव्यमित्यलं शुद्धः ।
अनिदानः खलु भावः, स्वाशय इति गीयते तज्ज्ञैः ॥१२॥

: विवरणम् :

'स्वाशयवृद्धिः' इत्युक्तं, तत्र कः स्वाशय इत्याह - देवेत्यादि।

देवोद्देशेन-देवाभिसन्धिना-एतज्-जिन-भवनं **गृहिणां कर्त्तव्यं**-विधेयम् **इत्यलं, शुद्धो**-दोषरहितः **अनिदानः खलु भावो**-निदानरहित एव भावः-अध्यवसायः **स्वाशय इति गीयते तज्ज्ञैः**-शुभाशय इत्युच्यते तद्वेदिभिः ॥१२॥

: योगदीपिका :

अथ स्वाशयवृद्धिर्वाच्या, तत्र कः स्वाशय इत्याह-देवेत्यादि।

देवोद्देशेन-जिनभवनभक्त्यभिसन्धिमात्रेण, **एतद्**-जिनभवनं **गृहिणां कर्त्तव्यं** न तु ऐहिकादिफलाभिलाषेण इत्येष **अलम्**-अत्यर्थं, **शुद्धो** - निर्दोषो **अनिदानः खलु**-निदानरहित एव **भावो** अध्यवसायः **स्वाशयः**-शुभाशय **इति**

---

(૩) મંદિર બાંધવાનું કાર્ય કરનાર કારીગરોને ઠગવા નહીં એમ કહ્યું. હવે તે બાબત સ્પષ્ટ કરે છે. ધર્મમિત્ર જેવા એ કારીગરોને ઠગવા નહીં. કપટ (દંભ) પૂર્વક કરેલો ધર્મ, ધર્મ નથી પરંતુ શુદ્ધભાવપૂર્વક-કપટરહિતપણે કરેલો ધર્મ, હકીકતમાં ધર્મ છે. ૧૦ - ૧૧

(૪) જિનમંદિરનું કાર્ય ચાલું હોય ત્યારે શુભપરિણામની વૃદ્ધિ કરવી એ પણ એક કર્તવ્ય બતાવ્યું હતું.

હવે એની સ્પષ્ટતા કરે છે.

અનંત ઉપકારી ભગવાન જિનેશ્વરદેવનું ભક્તિભાવપૂર્વક મંદિર બંધાવવું એ અમારું કર્તવ્ય છે. આવા ભાવને શુભભાવ કહેવાય. એ ભાવ પણ શુદ્ધ-નિર્દોષ, નિયાણારહિત એટલે કે - આલોક - પરલોકના સુખની અભિલાષા વગરનો હોવો જોઈએ. એના જ્ઞાતા વિદ્વાનોએ આવા ભાવને જ શુભાશય કહ્યો છે. ૧૨

હવે એ શુભભાવની - શુભાશયની વૃદ્ધિ કઈ રીતે કરવી, એ બતાવે છે.

જિનમંદિરનું બાંધકામ ચાલું હોય ત્યારે આટલું કામ થયું, આટલું ભવિષ્યમાં કરવાનું બાકી

गीयते तज्ज्ञैः-तद्वेदिभिः ॥१२॥

प्रतिदिवसमस्य वृद्धिः कृताकृतप्रत्युपेक्षणविधानात् ।
एवमिदं क्रियमाणं, शस्तमिह निदर्शितं समये ॥१३॥

: विवरणम् :

अधुना वृद्धिमाह - प्रतीत्यादि ।

प्रतिदिवसमस्य-कुशलाशयस्य **वृद्धिः**-अभ्युदयरूपा **'कृताकृतप्रत्युपेक्षण-विधानात्'** इदं कृतं-निर्वर्त्तितमिदमकृतं-करणीयमद्यापि भाविनि काले तयोः **प्रत्युपेक्षणम्**-अवलोकनं तद्विधानाद् यथोक्तं फलद्वारेण-

"प्रशान्ताः सुगतिं यान्ति, संयताः स्वर्ग-गामिनः ।
शान्तायतन-कर्तृणां, सदा पुण्यं प्रवर्द्धते ॥१॥"

एवम्-उक्तेन न्यायेन **इदं**-जिनभवनं **क्रियमाणं**-विधीयमानं, **शस्तं**-प्रशस्तम् **इह** अधिकारे **निदर्शितं**-नितरां दर्शितं अनुज्ञातं **समये**-सिद्धान्ते ॥१३॥

: योगदीपिका :

एतद्वृद्धिमाह-प्रतीत्यादि ।

प्रतिदिवसमस्य-कुशलाशयस्य **वृद्धिः** कार्या, कृताकृतयोरेतत्प्रतिबन्धेन निष्पन्न-निष्पाद्ययोः कार्ययोः प्रत्युपेक्षणस्य अवलोकनस्य विधानात्, तथा हि-

"एतद् दृष्ट्वाऽऽर्हतं चैत्यमनेके सुगतिं गताः ।
यास्यन्ति बहवश्चान्ये, ध्यान-निर्धूतकल्मषाः ॥१॥
यात्रा-स्नात्रादिकर्मेह, भूतमन्यच्च भावि यत् ।
तत्सर्वं श्रेयसां बीजं, ममार्हच्चैत्यनिर्मित्तौ ॥२॥
साधु जातो विधिरयं, कार्योऽतः परमेष मे ।
अर्हच्चैत्येष्विति ध्यानं, श्राद्धस्य शुभवृद्धये ॥३॥

છે એનું નિરીક્ષણ રોજ કરતાં રહેવું એ શુભભાવ કહેવાય છે. આ રીતે શુભભાવનાની વૃદ્ધિ પૂર્વક બનાવવામાં આવતા જિનમંદિરને શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનીઓએ ખૂબ જ પ્રશંસનીય કહ્યું છે. એનું સુંદર ફળ બતાવતાં કહ્યું છે કે - પ્રશાંત આત્મા (કષાયનો નિગ્રહ કરનાર) સુગતિગામી બને છે. સંયમી આત્માઓ સ્વર્ગગામી બને છે અને જિનેશ્વરપરમાત્માનું મંદિર બંધાવનારા આત્માઓનું પુણ્ય સદા વધે છે. આ પુણ્ય વધવામાં કારણ શુભભાવની વૃદ્ધિ છે. અન્ય ગ્રંથોમાં પણ શુભભાવની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહ્યું છે કે - અરિહંત પરમાત્માનું આવું મંદિર જોઈને અનેક આત્માઓ સદ્ગતિમાં ગયા છે અને ઘણા આત્માઓ પ્રભુના ધ્યાન દ્વારા પાપમેલ ધોઈને સદ્ગતિમાં જશે. આવાં મંદિરોમાં ભૂતકાળમાં યાત્રા, સ્નાત્રાદિ શુભકાર્યો થયાં, ભવિષ્યમાં પણ થશે. એ

अहंपूर्विकया भक्त्या, ये च कुर्वन्ति यात्रिकाः ।
तेऽपि प्रवर्द्धयन्त्येव भावं, श्रद्धानशालिनाम् ॥४॥

एवम्-उक्तद्वारशुद्ध्या **क्रियमाणं** जिनभवनं प्रशस्तमिह **समये**-जैनसिद्धान्ते प्रदर्शितम् ॥१३॥

एतदिह भावयज्ञः सद्गृहिणो जन्मफलमिदं परमम् ।
अभ्युदयाव्युच्छित्त्या, नियमादपवर्गबीजमिति ॥१४॥

: विवरणम् :

किमिति शस्तं निदर्शितमित्याह-एतदित्यादि ।

एतद्-जिनभवनम् **इह** लोके **भावयज्ञो**-भावपूजा **सद्गृहिणः**-सद्गृहस्थस्य **जन्मफलमिदं परमं**-जन्मफलमिदं प्रधानं वर्तते **'अभ्युदयाव्युच्छित्त्या'** अभ्युदयस्य-स्वर्गादेरव्यवच्छेदेन-सन्तत्या **नियमादपवर्गबीजमिति**-नियमेनापवर्गस्य-मोक्षस्य कारणमितिकृत्वा ॥१४॥

: योगदीपिका :

किमिति शस्तं निदर्शितमित्याह-एतदित्यादि ।

एतद्-जिनभवनविधानम् **इह**-लोके **भावयज्ञो**-यजेर्देवपूजार्थत्त्वाद् भांवपूजा द्रव्यस्तवस्याप्य-स्योक्तविधिशुद्धिद्वाराऽऽ-ज्ञाराधन-लक्षण-भावपूजा-गर्भितत्त्वात् । **सद्गृहिणः**-सद्गृहस्थस्य जन्मनः फलमिदं **परमम्**-प्रधानमाजन्मार्जितधनस्यै-तावन्मात्रसारत्त्वात् । **अभ्युदयस्य** स्वर्गादेरव्यवच्छेदेन-सन्तत्या **नियमान्**-निश्चयेन-अपवर्गतरो-र्मोक्षवृक्षस्य बीजमेतत् ॥१४॥

સર્વપ્રકારના કલ્યાણનું બીજ છે. હું જે આ જિનમંદિરનું નિર્માણ કરી રહ્યો છું, એમાં અત્યારસુધી બધો જ વિધિ સારો થયો. હવે ભવિષ્યમાં મારે આટલું આટલું કરવાનું બાકી છે. શ્રાવકના જિનમંદિર સંબંધી આ વિચારો શુભભાવની વૃદ્ધિ સ્વરૂપ છે. હું કરું, હું કરું એવા ઊછળતા ભાવપૂર્વક જે યાત્રિકો અહીં ભક્તિ કરશે, શ્રદ્ધાવંત જીવો પરમાત્મા પ્રત્યેના ભક્તિભાવને વધારશે. જિનમંદિર બંધાવી રહેલા ભાગ્યશાળીઓના આવા વિચારો શુભભાવની વૃદ્ધિસ્વરૂપ છે અને પ્રશસ્ત છે; એમ જૈન શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. ૧૩

પ્રશ્ન : જિનમંદિરનું નિર્માણ અને એમાં બતાવેલી વિધિ વગેરેને શાથી પ્રશંસનીય કહો છો ?

ઉત્તર : જિનમંદિરનું નિર્માણ કરવું એ ભાવયજ્ઞ છે, ભાવપૂજા છે. વાસ્તવમાં આ દ્રવ્યસ્તવ હોવા છતાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિની શુદ્ધિદ્વારા ભગવાનની આજ્ઞાના પાલનરૂપ ભાવપૂજા હોવાથી ભાવસ્તવ છે. સદ્ગૃહસ્થના માનવજન્મનું આ જ શ્રેષ્ઠફળ છે. કારણ કે - જિંદગીભર મહેનત

देयं तु न साधुभ्यस्तिष्ठन्ति यथा च ते तथा कार्यम् ।
अक्षयनीव्या ह्येवं ज्ञेयमिदं वंशतरकाण्डम् ॥१५॥

: विवरणम् :

एवं जिन-भवन-कारणमभिधाय तद्गतविशेषमाह - देयं त्वित्यादि ।

देयं तु न साधुभ्यो-यतिभ्यो न देयमेव, यथा 'युष्मदीयमेतद् अत्र शीर्णोद्धारादि भवद्भिर्विधेयं' किं तु स्वयमेव तत् प्रतिजागरणीयं, **'तिष्ठंति यथा च ते तथा कार्यम्'** ते साधवो यथा च तिष्ठन्ति तथा विधेयम् ।

कथं पुनस्तेषां साधूनां सबाल-वृद्धानां तत्राऽऽयतनेऽवस्थानमित्याह- **अक्षयनीव्या हि** 'नीविर्मूलधनं स्याद्'-इति प्रसिद्धिः, अक्षया चासौ नीविश्च तया करणभूतया यत्तन्मूलधन-मायतन-सम्बन्धि तत्सर्वप्रयत्नेन परिपालयद्भिः संवर्द्धयद्भिश्चाक्षयं कर्त्तव्यमित्यक्षयनीविः अक्षयनीतिर्वा । बाल-वृद्ध-ग्लान-साधु-साधर्मिक-प्रभृतीनां हि तदुपष्टम्भादेव साधूनां तत्रावस्थानं प्रकल्पते, अन्यथैतद्गुणमन्तरेण क्षेत्रान्तरमाश्रयणीयं स्यात्, तेनासौ लोकोत्तर-तत्त्व-सम्प्राप्ति-व्यवस्थितो गृही सर्वं देशकालाद्यपेक्षया साध्ववस्थानायैवं विधत्ते । **'एवं ज्ञेयमिदं वंशतरकाण्डम्'** एवम्-उक्त-न्यायेन, ज्ञेयमिदं-जिन-भवनं, शीर्णोद्धारद्वारेणानेकपुरुष-सन्तानमाश्रित्य स्वपरोपकारकत्वेन वंशस्य सकलस्यैव (कुलस्यैव) **तरकाण्डं**-तरणोपायरूपं । अनेन हि एवं कुर्वता सकलोऽपि भाविपुरुषप्रवाहः सद्धर्मावाप्त्या संसाराम्बुनिधेस्तारितो भवति, स्व-वंशज-पूर्व-पुरुष-पक्षपातेन सद्धर्म-प्रवृत्त्युपलम्भादिति ॥१५॥

કરી મેળવેલા ધનનો કોઈ સાર હોય તો તે જિનમંદિરનું નિર્માણ કરવું તે છે. સ્વર્ગ આદિ સદ્ગતિની પરંપરાના સર્જનદ્વારા જ જિનમંદિરોનું નિર્માણ નિશ્ચિત મોક્ષવૃક્ષનું બીજ છે. ૧૪

આ શ્લોકમાં શાસ્ત્રકારભગવંતે પ્રતિષ્ઠાની બાબતમાં ઘણી મહત્ત્વની વાતો કહી છે, જે નીચે મુજબ છે.

(૧) ભાવનાશીલ શ્રાવકે જિનમંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યા પછી, આ તમારું છે, તમારે એની સાર - સંભાળ કરવી, જીર્ણોદ્ધાર વગેરે પણ તમારે કરાવવો એવું કહીને સાધુઓને જિનાલય ન સોપવું પણ પોતે જ એની સાર - સંભાળ વગેરે કરવી.

(૨) શ્રદ્ધાસંપન્ન વિવેકી શ્રાવકે એવા કોઈ વિશિષ્ટ કારણ સિવાય સર્વવિરતિધર સાધુઓને દ્રવ્યસ્તવમાં ન જોડવા.

(૩) પરંતુ આબાલ વૃદ્ધ સાધુઓ તેમજ સાધર્મિકો ત્યાં રહે, આવે, જિનવાણીનું શ્રવણ

: योगदीपिका :

एवं जिनभवनकारणमभिधाय तद्गतविशेषमाह-देयं त्वित्यादि ।

तज्जिनभवनं कृत्वा **साधुभ्यस्तु** न देयं यथा 'युष्मदीयमेतत्तदत्र जीर्णोद्धारादि भवद्भिर्विधेयेमिति', किन्तु स्वयमेव तत् प्रतिजागरणीयं, व्युत्पन्न-श्राध्दानामात्यन्तिक-कारणं विना साधूनां द्रव्य-स्तव-नियोजनायोगात् ।

यथा च ते साधवः सबाल-वृद्धास्तत्रायतने तिष्ठन्ति **तथा कार्यम्, अक्षयनीव्या हि**-निश्चितमहीयमान-चैत्यायतन-सम्बन्धि-मूल-धनेन हेतुना कृत्वा, तद्धि मूलधनं श्राद्धैः सर्वप्रयत्नेन परिपालयद्भिः संवर्ध्दयद्भिश्च तथाऽक्षयं कर्त्तव्यं यथाऽभिसन्धि-विशेष-शुद्धेन तेन बालक-वृद्ध-ग्लान-साधु-साधर्मिक-प्रभृतीनामुपष्टम्भादाधाकर्मिकादि-दोष-रहित-तत्प्रतिबद्ध-बहिर्मण्डपादौ साधूनामवस्थानं धर्मोपदेशाय कल्पते, क्षेत्रेऽपि च तादृश-चैत्य-स्फाति-गुण-युक्त एव तेषामवस्थानं कल्पते। एतद्गुणमन्तरेण तु क्षेत्रान्तरमाश्रयणीयं स्यात् तेनासौ लोकोत्तर-तत्त्व-संप्राप्ति-व्यवस्थितो गृही देश-कालाद्यपेक्षया साध्ववस्थानायैव सर्वमेवं विधत्ते ।

एवम् उक्तन्यायेन **ज्ञेयमिदम्**-जिनभवनं शीर्णोद्धारद्धारेण अनेकपुरुषसन्तानाश्रितो-

---

કરે, ધર્મધ્યાન કરે એવી વ્યવસ્થા દેરાસરના બહારના રંગમંડપમાં અથવા નજીકના સ્થાનમાં કરવી જોઈએ. જેને આપણે હાલમાં ઉપાશ્રય કે પૌષધશાળા કહીએ છીએ.

(૪) આ કાર્ય અક્ષયનીવિથી કરવું. નીવિ એટલે મૂળધન. આ મૂળધન શ્રાવકોએ સાચવવું અને એવી રીતે વધારવું કે જેથી આશયથી શુદ્ધ બનેલું તે ધન બાળ, વૃદ્ધ, ગ્લાન, તપસ્વી આદિને ઉપકારક બને. તેમને આધાકર્મી વિગેરે દોષથી રહિત વસતિ પ્રાપ્ત થાય. તેમાં વસતા સાધુઓ ધર્મદેશના આપી શકે. આવા ઉજમાલ ક્ષેત્રમાં જ સાધુ ભગવંતો રહે તે યોગ્ય છે. ક્ષેત્ર ઉજમાળ ન હોય તો તેઓ વિહાર કરી જાય અને ધર્મદેશનાના લાભથી શ્રાવકો વંચિત રહે. આ મૂળધન દેરાસરની રક્ષા વગેરે ઉપરાંત આબાલવૃદ્ધ સાધુ સમુદાય તેમજ શ્રાવક - સાધાર્મિકના અવસ્થાન માટેના આશયવાળું હોય છે. આ વિશિષ્ટ અભિપ્રાય એમાં હોય છે.

(૫) શ્રાવકે આ રીતે બનાવેલું જિનમંદિર એમની કુલ પરંપરામાં આવતા આત્માઓને જીર્ણોદ્ધારાદિ દ્વારા તરવાનું સાધન બની જાય. અને એથી જિનમંદિરના નિર્માતાએ પોતાની ભાવિ પરંપરાને સંસારથી તારી કહેવાય.

લોકોત્તરતત્ત્વની પ્રાપ્તિવાળો શ્રાવક, દેશકાળની અપેક્ષાએ સાધુઓને સ્થિરતા માટે આ બધું કરે છે તેમજ ભાવિ પેઢીને પોતાના પૂર્વજોના પક્ષપાતથી જિનમંદિર દ્વારા તથા સાધુ તેમજ સાધર્મિકના સમાગમદ્વારા સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજા પુણ્યશાળીઓએ બંધાવેલાં જિનમંદિરોમાં પણ યથાશક્તિ ભક્તિ કરવાથી પોતાના પૂર્વજોનાં મંદિરનાં એકાંત મમત્વ દ્વારા મિથ્યાત્વ આદિ દોષો પણ લાગતા નથી. ૧૫

षकारफलस्यावन्ध्यत्वाद् **वंशस्य** सकलस्यैव **तरकाण्डं**-तरणकाष्ठम्, एवं हि कुर्वता सकलोऽपि भाविपुरुष-प्रवाहः संसारान्निस्तारितो भवति पूर्व-पुरुष-पक्षपाताहित-तच्चैत्य-भक्ति-विशेषेण स्ववंशेन सद्धर्मप्रत्युपालम्भाद्, इतरचैत्येष्वपि तथाशक्ति भक्त्यत्यागेन मिथ्यात्वाद्यसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् ॥१५॥

यतनातो न च हिंसा यस्मादेषैव तन्निवृत्ति-फला ।
तदधिक-निवृत्ति-भावाद्विहितमतोऽदुष्टमेतदिति ॥१६॥

: विवरणम् :

ननु च पृथिव्याद्युपमर्दमन्तरेण जिन-भवन-कारणं न सम्भवति, तत्र च नियमेन हिंसा अङ्गीकर्त्तव्येत्याशङ्क्याह - यतनात इत्यादि ।

यतनातः-प्रयत्नात् शास्त्रोक्तात्, **न च**-नैव हिंसा, यथोक्तं-

"रागद्दोसविउत्तो जोगो असढस्स होइ जयणाओ" (राग-द्वेषवियुक्तो योगोऽशठस्य भवति यतनातः ।)

एवं यतना-लक्षणाभिधानाद् राग-द्वेष-विमुक्तत्वेन भावतो हिंसानुपपत्तेः, तस्याश्च भावहिंसायाः शास्त्रे परिहर्त्तव्यत्वेन प्रतिपादनात्, द्रव्यहिंसामप्यङ्गीकृत्य यस्माद्, **एषैव**-यतनैव **तन्निवृत्तिफला**-हिंसानिवृत्तिफला ।

कथं पुनर्हिंसानिवृत्तिफलत्वं यतनाया इत्याशङ्क्याह-**तदधिकनिवृत्तिभावात्** तस्यां-हिंसायामधिकनिवृत्तिः-अधिकारम्भनिवृत्तिस्तद्भावात्, तत्र हि जिन-भवनादिविधाने प्रयत्न-पूर्वकं प्रवर्त्तमानस्य निष्फल-परिहारेण सफलमेव कुर्वतः सतोऽवश्यमेवारम्भान्तरेभ्योऽस्ति

प्रश्न : पृथ्वीकाय आदि जीवोनी हिंसा वगर जिनमंदिर बंधाववुं शक्य नथी माटे जिनमंदिर बांधवामां हिंसा छे, ए हकीकतनो स्वीकार करवो जोईए ?

उत्तर : शास्त्रमां कहेली जयणा (जीवरक्षानी काळजी) पूर्वक जिनमंदिर बंधावववामां हिंसानो दोष नथी. जैनशासनमां जयणा ए हिंसादोषनी निवारक महान वस्तु छे.

अशठ एटले के कपटरहित, सरळ-भद्रिक परिणामवाळा आत्मानो जयणाथी थतो व्यापार राग-द्वेष रहित होय छे, एवुं आगमवचन छे. आवी जयणापूर्वक जिनमंदिर आदिनां निर्माणमां आत्माना अध्यवसाय अहिंसाना होवाथी जिनमंदिर बंधावववामां भावहिंसा नथी. शास्त्रमां भावहिंसाने ज त्याजय कही छे. जिनमंदिर बांधवामां थती द्रव्यहिंसा पण परिणामे जीवने हिंसाथी निवृत्त करनारी छे. द्रव्यहिंसा सर्वथा छोडी शकाती नथी. साधुने पण विहारादिमां नदी वगेरे ऊतरतां द्रव्यहिंसा थाय छे. त्यां जेम द्रव्यहिंसा अपरिहार्य छे, तेम जिनमंदिरनां निर्माणमां पण द्रव्यहिंसा अपरिहार्य छे. जयणापूर्वक जिनमंदिर बनाववामां थती हिंसा जीवने, बीजा एथी अधिक हिंसावाळा असद् आरंभोथी - हिंसानां कामोथी बचावे छे.

गरीयान् विशेष इति। '**विहितमतोऽदुष्टमेतदिति**' विहितं शास्त्रे जिनभवनमतो हेतोरदुष्टम्-अदोषवद् **एतत्**-पूर्वोक्तं जिनभवनकारणमिति ॥१६॥

इत्याचार्यश्रीमद् यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे षष्ठोऽधिकारः ॥

: योगदीपिका :

ननु पृथिव्याद्युपमर्दमन्तरेण जिनभवनकारणं न सम्भवति तत्र च नियमेन हिंसेति कथमतो धर्मवृद्धिरित्याशङ्क्याह-यतनात इत्यादि।

यतना - राग-द्वेष-रहितः शास्त्राज्ञाशुद्धः प्रयत्नः।

"रागद्दोसविउत्तो जोगो असढस्स होई जयणाओ" इत्यागमात्।

ततो **न च**-नैव हिंसा जिनभवनविधाने, यतनायां सत्यां भावहिंसाऽनुपपत्तेः, तस्या एव शास्त्रे परिहरर्त्तव्यत्वेन प्रतिपादनाद्, द्रव्यहिंसायास्तु सर्वथा साधुविहारादावपि दुःपरिहरत्वात्। द्रव्यहिंसामप्याश्रित्याऽऽह **यस्माद् एषैव**-यतनैव **तन्निवृत्तिफला**-हिंसानिवृत्ति-फला, कथमिति चेत्? तस्यां हिंसायां **अधिकनिवृत्तेः** अधिकारम्भत्यागस्य भावात्।

तत्र हि जिनभवनादिविधाने सर्वादरेण प्रवर्त्तमानस्य निष्फलपरिहारेण सफलमेव कुर्वतोऽवश्यमेवास्ति आरम्भान्तर-निवृत्तिविशेषः। **विहितं शास्त्रे** जिनभवनमतो हेतोः **अदुष्टम्**-अदोषवद् **एतद्**-जिनभवन-विधानम् इति। विहितत्वादेव न निरारम्भ-सामायिकादिना तदन्यथासिध्दिः, एकानुष्ठानस्य विहितान्यानपवादकत्वाद्, अन्यथा दानादीनामपि तेनान्यथासिद्ध्यापत्तेरिति दिक् ॥१६॥

इति न्यायविशारद-महोपाध्यायश्रीमद्-यशोविजयगणिप्रणीत
'योगदीपिका' व्याख्यायां षष्ठोऽधिकारः ॥

॥ इति जिन-भवन-विधानाधिकारः ॥

જિનમંદિરના નિર્માણનું શાસ્ત્રોમાં વિધાન - ફરમાન હોવાથી પણ તે દોષરહિત છે.

હિંસાદિ આરંભ દોષથી રહિત સામાયિક વગેરે નિરવદ્ય ધર્મો સર્વજ્ઞભગવાને કહ્યા છે, તેથી હિંસાદિ આરંભ દોષોવાળા જિનમંદિરનું નિર્માણ કરવું જરૂરી નથી એમ કહેવું એ પણ યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રોમાં કહેલા ધર્મ અંગેનાં જુદાં જુદાં વિધાનો એકબીજાનાં બાધક નથી. નહીંતર દાનાદિ ધર્મો પણ અન્યથાસિદ્ધ બની જાય. અર્થાત્ એ પણ ન કરવા જોઈએ, એમ સાબિત થાય. સારાંશ એ થયો કે - જિનમંદિરના નિર્માણનું વિધાન પણ એના અધિકારી જીવોનાં કલ્યાણ માટે છે. ૧૬

છઠ્ઠું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ सप्तमो जिनबिम्बविधानाधिकारः ॥

जिनभवने तद्बिम्बं कारयितव्यं द्रुतं तु बुद्धिमता ।
साधिष्ठानं ह्येवं तद्भवनं वृद्धिमद् भवति ॥१॥

: विवरणम् :

एवं जिनभवनकारणविधानमभिधाय तद्बिम्बस्य कारयितव्यतां प्रत्याह - जिनभवन इत्यादि ।

जिनभवने-जिनायतने **तद्बिम्बं**-जिनबिम्बं **कारयितव्यं**-कारणीयं **द्रुतं तु**-शीघ्रमेव **बुध्दिमता**-बुद्धिसम्पन्नेन । किमिति द्रुतं कारयितव्यमित्याह-**हि**-यस्मात् **साधिष्ठानं**-संाधिष्ठातृकमेव जिनबिम्बेनैव **तद्भवनं** प्रस्तुतं **वृद्धिमद् भवति**-वृद्धिभाग्भवति ॥१॥

: योगदीपिका :

एवं जिनभवनकारणविधानमभिधाय तदबिम्बस्य कारयितव्यतां सङ्गमयति-जिनेत्यादि। **जिनभवने तस्य**-जिनस्य **बिम्बं कारयितव्यं द्रुतं तु**-शीघ्रमेव **बुद्धिमता**-कार्य-क्रम-धी-शालिना **हि**-यत एवं-जिन-बिम्ब-कारणे तत् प्रस्तुतं **भवनं साधिष्ठानं**-अधिष्ठातृ-सहितं **वृद्धिमद् भवति**-तज्जनितपुण्यस्य तत्प्रवर्ध्दकत्वात् ॥१॥

जिनबिम्ब-कारण-विधिः काले पूजा-पुरस्सरं कर्तुः ।
विभवोचितमूल्यार्पणमनघस्य शुभेन भावेन ॥२॥

: विवरणम् :

तद्बिम्बकारणविधिमाह - जिनेत्यादि ।

जिनबिम्बकारणविधिः अभिधीयत इति वाक्यशेषः, **काले**-अवसरे **पूजापुरःसरं**-

---

૭ - જિનબિંબવિધાન ષોડશક

છઠ્ઠા ષોડશકમાં જિનમંદિર બંધાવવાનું વિધાન બતાવ્યું. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ હવે આ સાતમા ષોડશકમાં જિનબિમ્બ ભરાવવાનું વિધાન બતાવે છે.

બુદ્ધિ સંપન્ન આત્માએ જિનમંદિરમાં પધરાવવા યોગ્ય જિનબિમ્બ જલદીથી ભરાવવું જોઈએ. કારણ કે જિનબિમ્બથી અધિષ્ઠિત - સહિત એવું જિનમંદિર પુણ્યની વૃદ્ધિ કરનારું થાય છે. ૧

જિનબિંબ ભરાવવાનો વિધિ : શુભમુહૂર્તમાં હૃદયના શુદ્ધભાવથી મૂર્તિ બનાવનાર કારીગરની (શિલ્પીની) ભોજન, પત્ર, પુષ્પ, ફળ વગેરે દ્વારા પૂજા (સન્માન) કરીને, કારીગર

भोजन-पत्र-पुष्प-फल-पूजा-पूर्वकं **कर्तुः**-शिल्पिनः वैज्ञानिकस्य **विभवोचितस्य मूल्यस्य**-धनस्य **अर्पणं**-समर्पणं **अनघस्य**-अव्यसनस्य **शुभेन**-प्रशस्तेन **भावेन**-अन्तःकरणेन ॥२॥

: योगदीपिका :

बिम्बकारणविधिमाह-जिनेत्यादि ।

जिन-बिम्ब-कारणविधिरभिधीयत इति वाक्यशेषः । **काले**-शुभमुहूर्त्तादौ, **पूजा** भोजन-पत्र-पुष्प-फलादिना पुरस्सरा यत्र यस्यां क्रियायाम् । तथा **कर्तुः** शिल्पिनः, **विभवोचि**तस्य-स्वसम्पदनुसारिणो **मूल्य**स्यार्पणम् **अनघस्य**-व्यसनरहितस्य, **शुभेन**-प्रशस्तेन, **भावेन**-अध्यवसायेन ॥२॥

नार्पणमितरस्य तथा युक्त्या वक्तव्यमेव मूल्यमिति ।
काले च दानमुचितं शुभभावेनैव विधि-पूर्वम् ॥३॥

:विवरणम् :

'अनघस्य'इत्युक्तं, तद्व्यतिरेकेणाह - नार्पणमित्यादि ।

इतरस्य-स्त्री-मद्य-द्यूतादि-व्यवसनवतो **नार्पणं तथा** क्रियते यथाऽनघस्य, **युक्त्या**-लोक-न्यायेन **'वक्तव्यमेव मूल्यमिति'** इति-एवं स्वरूपं मूल्यमिदं वक्तव्यं, **काले च**-प्रस्तावे च दानमुचितं, मूल्यस्येति गम्यते, **शुभभावेनैव** नाशुभभावेन, **विधिपूर्वम्**-अविधिपरिहारेण ॥३॥

: योगदीपिका :

अनघस्येति विशेषणव्यवच्छेद्यं साक्षादाह-नेत्यादि ।

इतरस्य-स्त्री-मद्य-द्यूतादि-व्यसनवतः **अर्पणं** तथा न कर्त्तव्यं यथाऽनघस्य, अनधिकारिणि तदर्पणस्यान्याय्यत्वात् । **युक्त्यैव**-लोकन्यायेनैवेत्येवं स्वरूपं यथावस्थं

જો વ્યસનરહિત હોય તો એને બિમ્બ ભરાવનાર શ્રાવક પોતાની સંપત્તિને અનુરૂપ મૂલ્ય આપીને જિનબિંબ ભરાવે. ૨.

મૂર્તિ બનાવનાર કારીગર જો સ્ત્રી, મદિરા, જુગાર આદિનાં વ્યસનવાળો હોય તો એને નિર્વ્યસની કારીગરની જેમ મૂલ્ય ન આપવું પણ લોકોમાં ચાલતા વ્યવહાર મુજબ મૂર્તિ ભરાવવાની કિંમત નક્કી કરવી અને યોગ્ય સમયે (મૂર્તિ તૈયાર થયા પછી) શુભભાવથી વિધિપૂર્વક, પૂર્વે નક્કી કરેલી કિંમત મુજબ ધન આપવું. ૩

પ્રશ્ન : વ્યસની કારીગર માટે આવું વિધાન શાથી કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તર : વ્યસની કારીગર સાથે પહેલેથી જ આ રીતે નક્કી કરવાથી શિલ્પીને (કારીગરને)

मूल्यं वक्तव्यं न तु न्यूनाधिकम् । **काले च** प्रस्तावे च **दानमुचितं** मूल्यस्येति गम्यते **शुभभावेनैव-विधिपूर्वम्** अविधिपरिहारेण ॥३॥

चित्तविनाशो नैवं प्रायः सञ्जायते द्वयोरपि हि ।
अस्मिन् व्यतिकर एष प्रतिषिद्धो धर्म-तत्त्वज्ञैः ॥४॥

: विवरणम् :

सव्यसनं प्रति किमेवमुपदिश्यत इत्याह - चित्तेत्यादि ।

चित्तविनाशः-चित्तकालुष्यं **नैवम्**-उक्तनीत्या प्रायो-बाहुल्येन सञ्जायते **द्वयोरपि हि**-कारयितृवैज्ञानिकयोः, **अस्मिन्** प्रस्तुते **व्यतिकरे**-सम्बन्धे, एष चित्तविनाशश्चित्तभेदः **प्रतिषिद्धो**-निराकृतो **धर्मतत्त्वज्ञैः**-धर्मस्वरूपवेदिभिः ॥४॥

: योगदीपिका :

किमित्येवं सव्यसनस्यार्पणं निषिध्यत इत्यत्र हेतुमाह-चित्तेत्यादि ।

एवम् उक्तनीत्या **चित्तविनाशः**चित्तकालुष्यं **द्वयोरपि हि**-कारयितृवैज्ञानिक-योरनुशयोपालम्भाभ्याम्, **न सञ्जायते प्रायो**- बाहुल्येन, **अस्मिन् व्यतिकरे**-प्रस्तुत-शुभ-कार्यारम्भे **एष** चित्तविनाशः **प्रतिषिद्धो**-विपरीतफलत्वेनोपदिष्टो **धर्मतत्त्वज्ञैः**-धर्मस्वरूपवेदिभिः ॥४॥

एष द्वयोरपि महान् विशिष्ट-कार्य-प्रसाधकत्वेन ।
सम्बन्ध इह क्षुण्णं न मिथः सन्तः प्रशंसन्ति ॥५॥

: विवरणम् :

'अस्मिन् व्यतिकरे' इत्युक्तं, तमेवाश्रित्याह - एष इत्यादि ।

एषः-योगो द्वयोरपि, पूर्वोक्तयोः **महान्**-गुरुः **विशिष्टकार्यप्रसाधकत्वेन**-जिनबिम्ब-निर्वर्त्तकत्वेन **इह**-सम्बन्धे **क्षुण्णं**-वैकल्यं **न मिथः**-परस्परं **सन्तः**-सत्पुरुषाः **प्रशंसन्ति**-स्तुवन्ति ॥५॥

તથા મૂર્તિ ભરાવનાર પુણ્યશાળી શ્રાવકને પાછળથી પ્રાયઃ કરીને મનદુઃખ થવાનો પ્રસંગ ન આવે. બંનેનું ચિત્ત કલુષિત ન થાય. ધર્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જાણનાર શાસ્ત્રકારોએ મૂર્તિ ભરાવવાના શુભકાર્યમાં ચિત્તના કલુષિતભાવનો નિષેધ કર્યો છે. કારણકે - ચિત્તનો કલુષિતભાવ વિપરીત ફળને આપનાર છે. પ્રતિમા ભરાવનાર પુણ્યશાળી શ્રાવક તથા પ્રતિમા ઘડનાર કારીગર, આ બંનેનો પરસ્પર ચિત્તનો પ્રસન્નભાવ, અકલુષિતભાવ જિનબિંબના નિર્માણના વિશિષ્ટ કાર્યને સાધી આપનાર હોવાથી મહાન છે, શ્રેષ્ઠ છે. સત્પુરુષો પ્રતિમા નિર્માણના કાર્યમાં પરસ્પરના ચિત્તના થોડા પણ કલુષિતભાવને ફળની હાનિ કરનારો હોવાથી સારો માનતા નથી. ૪-૫.

: योगदीपिका :

अविनष्ट-चित्तसम्बन्धं स्तुवन्नाह-एष इत्यादि ।

एषः-परस्परमविनष्ट-चित्त-योगो, **द्वयोरपि**-प्रागुक्तयो**र्विशिष्टकार्यस्य**-फलवज्जिन-बिम्ब-लक्षणस्य **प्रसाधकत्वेन**-निर्विघ्ननिर्वर्तकत्त्वेन **महान्**-गुरुः, **इह सम्बन्धे** क्षुण्णं-वैकल्यं **मिथः**-परस्परं **सन्तः**-सत्पुरुषा न **प्रशंसन्ति**, स्तोकस्यापि चित्तभेदस्य फलहानिकरत्वादिति भावः ॥५॥

यावन्तः परितोषाः कारयितुस्तत्समुद्भवाः केचित् ।
तद्बिम्बकारणानीह तस्य तावन्ति तत्त्वेन ॥६॥

: विवरणम् :

जिनबिम्बकारणे भावप्राधान्यमुररीकृत्याह - यावन्त इत्यादि ।

यावन्तो-यत्परिणामाः **परितोषाः**-प्रीतिविशेषाः **कारयितुः**-अधिकृतस्य तस्य **तत्समुद्भवा**- बिम्बसमुद्भवाः **केचित्**-केऽपि, चिच्छब्दोऽप्यर्थे, **तद्बिम्बकारणानि**-जिनबिम्ब-निर्वर्तनानि **इह**-प्रक्रमे **तस्य**-कारयितुस्तावन्ति-तत्परिमाणानि **तत्त्वेन**-परमार्थेन ॥६॥

: योगदिपीका :

जिन-बिम्ब-कारणे भाव-प्राधान्यं पुरस्कुर्वन्नाह - यावन्त इत्यादि ।

यावन्तो-यत्परिणामाः **परितोषाः**-प्रीतिविशेषाः - **कारयितुः**-अधिकृतस्य **तत्समुद्भवा**-बिम्ब-निमित्त-जनिताः **केचित्**-केऽपि चिच्छब्दोऽप्यर्थे, **इह**-प्रक्रमे **तस्य**-कारयितुः तद्बिम्ब-कारणानि **जिनबिम्बनिर्वर्त्तनानि तावन्ति**- तत्परिमाणानि **तत्त्वेन**-परमार्थेन तावत्फलसम्पत्तेः, फलस्य भावानुसारित्वात्, ततः प्रीतिविशेष इह सानुबन्धः कर्त्तव्य इति हृदयम् ॥६॥

अप्रीतिरपि च तस्मिन् भगवति परमार्थ-नीतितो ज्ञेया ।
सर्वापाय-निमित्तं ह्येषा पापा न कर्तव्या ॥७॥

હવે જિનબિંબ ભરાવવામાં ભાવનું પ્રાધાન્ય શું છે, તે બતાવે છે.

જિનબિંબ ભરાવનાર ભાગ્યશાળીને જેટલાં પ્રીતિવિશેષો એટલે કે મનના આનંદો - માનસિક પરિતોષો થાય છે. તે બધા વાસ્તવમાં જિનબિંબ નિર્માણના કારણે થાય છે. તેથી એ પ્રીતિવિશેષોને સાનુબંધ બનાવવા જોઈએ. અર્થાત્ એ પ્રીતિવિશેષોની પરંપરા ચાલવી જોઈએ કારણ કે - વાસ્તવમાં ફળની પ્રાપ્તિ ભાવના અનુસારે જ થાય છે. ૬

: विवरणम् :

'चित्तविनाशोऽत्र प्रतिषिद्ध'--- इत्युक्तं तमाश्रित्याह-अप्रीतिरित्यादि ।

अप्रीतिरपि च-चित्त-विनाश-रूपा **तस्मिन्**-शिल्पिनि क्रियमाणा **भगवति**-जिने **परमार्थनीतितः**- परमार्थ-न्यायेन कारयितुर्ज्ञेया, **'सर्वापायनिमित्तं हि'** यतः सर्वेषामपायानां-प्रत्यवायानां निमित्तमप्रीतिस्तस्माद् एषा पापाऽप्रीतिः **न कर्त्तव्या**-न विधेया ॥७॥

: योगदीपिका :

चित्तविनाशनिषेधोक्तौ पुष्टहेतुमाह-अप्रीतिरित्यादि ।

अप्रीतिरपि च चित्त-विनाश-रूपा **तस्मिन्**-शिल्पिनि बिम्बद्वारा क्रियमाणे **भगवति**-जिने **परमार्थ-नीतितः** कारणारुचिः कार्यारुचिमूला इति परमार्थन्यायेन कारयितुर्ज्ञेया । **हि**-यतः **सर्वेषामपायानां**-प्रत्यूहानां निमित्तमियमप्रीतिस्तस्माद् एषा **पापा न कर्त्तव्या**-न विधेया ॥७॥

अधिक-गुणस्थैर्नियमात् कारयितव्यं स्व-दौर्हृदैर्युक्तम् ।
न्यायार्ज्जित-वित्तेन तु जिन-बिम्बं भाव-शुद्धेन ॥८॥

: विवरणम् :

कथं पुनस्तत्कारयितव्यमित्याह - अधिकेत्यादि ।

अधिक-गुणस्थैः-अधिक-गुण-वर्तिभिः प्राक्तन-कालापेक्षया **नियमान्**-नियमेन **कारयितव्यं**-कारणीयं **स्वदौर्हृदैः**-स्वमनोरथैः शिल्पिगतैः **युक्तं**-सहितं **न्यायार्ज्जितवित्तेन तु**-न्यायोपात्त-द्रविणेन तु करणभूतेन **जिनबिम्बं**-जिन-प्रतिमा-रूपं **भावशुद्धेन** भावेन सदन्तः-करणलक्षणेन शुद्धं-यन्न्यायार्ज्जितवित्तं तेन ॥८॥

કારીગર અને જિનબિંબ ભરાવનાર ભાગ્યશાળી - એ બંનેના ચિત્તનો વિનાશ ન થવો જોઈએ, તેથી હવે એ બાબતની સ્પષ્ટતા કરે છે.

કારીગર સાથે અપ્રીતિ વાસ્તવમાં પરમાત્મા પ્રત્યેની અપ્રીતિની સૂચક છે. આ અરુચિ, અપ્રીતિ સર્વ પ્રકારના અપાયોનું કારણ હોવાથી એ પાપરૂપ છે માટે અપ્રીતિ ન કરવી જોઈએ. ચિત્તવિનાશનો નિષેધ કરવામાં શાસ્ત્રકારભગવંતોએ આ મહત્ત્વનું કારણ બતાવ્યું. કારીગરને અપ્રીતિ થાય એ યોગ્ય નથી. એને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવીને જિનબિંબ કરાવવું જોઈએ. ૭

વળી એ જિનબિંબ કઈ રીતે કરાવવું ?

અધિક ગુણવાળા ભગવાન જિનેશ્વરપરમાત્માનું બિંબ ઘડાતું હોય ત્યારે બિંબ ભરાવનાર પુણ્યાત્માને પહેલાં કરતાં જે વિશેષ મનોરથો થાય તે મનોરથોનો આરોપ શિલ્પીમાં કરીને એ

: योगदीपिका :

यत एवं शिल्पिगताऽप्रीतिरयुक्ता ततस्तद्गतानाहार्येच्छया प्रीतिमुत्पाद्य जिनबिम्बं कारयितव्यमित्यनुशास्ति-अधिकेत्यादि ।

अधिकगुणः-क्रियमाण-बिम्ब-प्रतियोगी भगवान् **तत्स्थैः** तद्वर्तिभिः **स्वदौर्हृदैः**-स्वमनोरथैः शिल्पिगतैर्**युक्तं**-सहितं **नियमान्**-निश्चयेन **न्यायार्जितवित्तेनैव भावशुद्धेन**-अन्तःकरण-निर्मलेन **जिनबिम्बं** कारयितव्यम् ॥८॥

अत्रावस्था-त्रय-गामिनो बुधैर्दौर्हृदाः समाख्याता : ।
बालाद्याश्चैत्ता यत्तत्क्रीडनकादि देयमिति ॥९॥

: विवरणम् :

स्वदौर्हृदैर्युक्तं इत्युक्तं, तद्विवरीषुराह - अत्रेत्यादि ।

अत्र-जिनबिम्बकारणे **अवस्थात्रयगामिनो**-बाल-कुमार-युव-लक्षणावस्था-त्रय-गामिनो **बुधैः विद्वद्भिःदौर्हृदा**-मनोरथाः **समाख्याताः**-कथिता '**बालाद्याश्चैत्ता यत्**' चित्ते भवाश्चैत्ताः शिल्पि-चित्त-गता यद् यस्मात् वर्त्तन्ते **तत्**-तस्माच्चैत्त-बालाद्यवस्था-त्रय-मनोरथ-सम्पत्तये '**क्रीडनकादि**' क्रीडनकं-विस्मयकारि भोगोपकरणजातं देयम्-उपढौकनीयं इति-एवं प्रकारम् । इदमुक्तं भवति-शिल्पी बालो युवा मध्यमवया वा प्रतिमा-निर्माणे व्याप्रियते, तस्य तदवस्था-त्रयमनादृत्य प्रतिमागतावस्था-त्रय-दर्शिनश्चैत्ता ये दौर्हृदाः समुत्पद्यन्ते तत्परिपूरणाय यतितव्यम् ॥९॥

: योगदीपिका :

उक्तदौर्हृदयोगमेव विवृणोति - अत्रेत्यादि ।

अत्र जिन-बिम्ब-कारणे **अवस्था-त्रय-गामिनो**-बाल-कुमार-युव-लक्षणावस्था-त्रयानुसारिणः **दौर्हृदा**-मनोरथा **बालाद्या**-बालादि-शिल्प्यारोपिताः **चैत्ताः**- चित्तप्रभवा **बुधैः समाख्याता यद्**-यस्माद्वर्त्तन्ते **तत्**-तस्मात् **क्रीडनकादि** क्रीडनकं विस्मयकृदुप-

---

મનોરથો પૂર્ણ કરવા પૂર્વક તેમજ ન્યાયથી મેળવેલા અને શુભભાવથી શુદ્ધ કરેલા ધનથી જિનબિંબ ભરાવવું જોઈએ. ૮

પ્રતિમા ભરાવનાર શ્રાવકના મનમાં ઉત્પન્ન થતા મનોરથો પૂર્ણ કરવા પૂર્વક જિનબિંબ ભરાવવું એમ કહ્યું. એ મુદ્દાનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

જ્ઞાનીઓએ જિનબિંબ ભરાવતાં બાલ્યઅવસ્થા, કુમારઅવસ્થા, તેમજ યુવાવસ્થા સંબંધી એમ ત્રણે પ્રકારના મનોરથ કહ્યા છે. શિલ્પી બાલ હોય, કુમાર હોય અથવા યુવાન હોય એના મનમાં પોતાની ઉંમર પ્રમાણે જે મનોરથો જાગે એ વસ્તુઓ આપીને મનોરથો પૂર્ણ કરવાના નથી પરંતુ ઘડાતી પ્રતિમાની ત્રણ અવસ્થાઓને લક્ષમાં રાખીને જે મનોરથો પ્રતિમા ઘડાવનાર શ્રાવકને

भोगोपकरणजातम्-आदिना भोगोपकरणसंग्रह इत्येवं प्रकारं चैतद्बालाद्यवस्थात्रय-मनोरथसम्पादकं देयम् ।

इदमुक्तं भवति - शिल्पी बालो युवा मध्यमवया वा प्रतिमानिर्माणे व्याप्रियते, तस्य तदवस्थात्रयमनादृत्य प्रतिमागतावस्था-त्रय-भावनेन चैत्त-दौर्हृद-त्रयमुत्थाप्य शिल्प्यालम्बनेन तत्परिपूरणाय यतितव्यमिति ॥९॥

यद्यस्य सत्कमनुचितमिह वित्ते तस्य तज्जमिह पुण्यम् ।
भवतु शुभाशय-करणादित्येतद्भावशुद्धं स्यात् ॥१०॥

: विवरणम् :

'भावशुद्धेन' इत्युक्तं तदुपदर्शनायाह - यदित्यादि ।

यत्-स्वरूपेण यन्मात्रं **यस्य सत्कं**-यस्य सम्बन्धि, वित्तमिति गम्यते, **अनुचितम्**-अयोग्यम् **इह**-वित्ते मदीये कथंचिदनुप्रविष्टं तस्य-पुरुषस्य तस्माज्जातं **तज्जमिह**-बिम्ब-करणे **पुण्यं**-पुण्यकर्म **भवतु**-अस्तु **शुभाशयकरणात्**-शुभ-परिणाम-करणाद् इति-एवमुक्तनीत्या **एतन्** न्यायार्ज्जितं वित्तं पूर्वोक्तं **भावशुद्धं स्यात्** । परकीय-वित्तेन स्व-वित्तानुप्रविष्टेन पुण्य-करणानभिलाषाद् भावेन-अन्तःकरणेन शुद्धं भवेत् ॥१०॥

: योगदीपिका :

भावशुद्धेनेति यदुक्तं तद्विवरीषुराह-यदित्यादि ।

यद्-यन्मात्रं **यस्य सत्कं**-यस्य सम्बन्धि वित्तमिति गम्यते **अनुचितं** स्वीकारायोग्यम् **इह**-मदीये वित्ते कथञ्चिदनुप्रविष्टं, **तस्य**-तत्स्वामिनः **तज्जं**-तद्वित्तोत्पन्नम् **इह**-बिम्बकरणे **पुण्यं** भवत्वित्येवं **शुभाशयकरणाद्** एतन्न्यायार्जितवित्तं भावशुद्धं स्यात् । परकीयवित्तेन स्ववित्तानुप्रविष्टेन पुण्यकरणानभिलाषात्सर्वांशेन स्ववित्तशुद्धेः ॥१०॥

ઉત્પન્ન થાય તેને અનુરૂપ આશ્ચર્યકારી રમકડાં વગેરે ભોગોપભોગનાં ઉપકરણો શિલ્પીને આપી એના મનોરથ પૂર્ણ કરવા જોઈએ. ૯

ન્યાયોપાર્જિત અને મનના ભાવ દ્વારા શુદ્ધ કરેલા ધનથી પ્રતિમા ભરાવવી જોઈએ, એમ કહ્યું. હવે એ મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

પ્રભુપ્રતિમાના નિર્માણમાં વપરાતા મારા આ ધનમાં બીજી વ્યક્તિઓનું, એમના હક્કનું જેટલું ધન જાણે - અજાણે આવ્યું હોય, એટલું પુણ્ય એ પુણ્યાત્માઓને મળો, એ રીતે પોતાના ન્યાયોપાર્જિત ધનને શુભભાવથી શુદ્ધ કરી પ્રભુપ્રતિમા ભરાવવી જોઈએ. પોતાના ધનમાં આવી ગયેલા બીજાના ધનથી પુણ્ય કમાવવાની અભિલાષા તેને ન હોવાથી એ ધન અંતઃકરણ (ભાવથી) શુદ્ધ થયું ગણાય અને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના ધનની પણ શુદ્ધિ થઈ ગણાય. ૧૦

જિનબિંબ ભરાવવાનો વિધિ કહેવાય છે, એમ કહ્યું હતું. હવે એ મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

मन्त्रन्यासश्च तथा प्रणवनमःपूर्वकं च तन्नाम ।
मन्त्रः परमो ज्ञेयो मननत्राणे ह्यतो नियमात् ॥११॥

: विवरणम् :

'जिनबिम्बकारणविधिरभिधीयत' इत्युक्तं तद्गतमेव विशेषमाह - मन्त्रेत्यादि।

मन्त्रन्यासश्च तथा-जिनबिम्बे कारयितव्यतयाऽभिप्रेते मन्त्रस्य न्यासो विधेयः । कः पुनः स्वरूपेण मन्त्र इत्याह-'**प्रणवनमः-पूर्वकं च तन्नाम मन्त्रः परमो ज्ञेयः**' प्रणवः-**ॐ**कारो नमःशब्दश्च तौ पूर्वे-आदी यस्य **तत्** प्रणवनमः-पूर्वकं **तस्य**-विवक्षितस्य ऋषभादेर्यन्नाम तन्नाम मन्त्रः **परमः**-प्रधानो **ज्ञेयो**-वेदितव्यः । किमित्याह-'**मननत्राणे ह्यतो नियमाद्**' हिर्यस्माद् अतः- प्रणवनमः- पूर्वकान्नाम्नः सकाशाद् ज्ञान-रक्षणे नियमाद्भवत इतिकृत्वा मन्त्र उच्यते तन्नामैवेति ॥११॥

: योगदीपिका :

बिम्बकारणविधिशेषमाह - मन्त्रेत्यादि ।

तथा कारयितव्यतयाऽभिप्रेते जिनबिम्बे, **मन्त्रन्यासश्च** विधेयः । कः पुनः स्वरूपेण मन्त्र इत्याह **प्रणव-ॐ**कारो **नमःशब्दश्च** तौ पूर्वौ आदी यस्य तत्तथा **तन्नाम** क्रियमाणबिम्बर्षभादिनाम **मन्त्रः परमः**-प्रधानो **ज्ञेयः**, हि-यतो **अतः**-प्रणवनमः पूर्वकजिननाम्नो नियमान्-निश्चयान् (मनन-त्राणे ज्ञानरक्षणे भवतो इत्यधिकं प्रत्यन्तरे) मननात् त्राणाच्च मन्त्र उच्यत इति ॥११॥

बिम्बं महत् सुरूपं कनकादि-मयं च यः खलु विशेषः ।
नास्मात्फलं विशिष्टं भवति तु तदिहाशय-विशेषात् ॥१२॥

જે પરમાત્માનું બિંબ ભરાવવાની ઇચ્છા હોય, તે પરમાત્માના નામના મંત્રનું આલેખન કરવું. (જે પાષાણમાંથી મૂર્તિ ભરાવવાની હોય તે પાષાણ ઉપર આ મંત્રનું આલેખન કરવું, એમ સંભવે છે) દા.ત. ઋષભદેવ પરમાત્માની મૂર્તિ ભરાવવી હોય તો ૐ નમઃ ઋષભાય એ મંત્રનું આલેખન કરવું. મંત્ર તેને કહેવાય કે - જેનું રટણ કરવાથી જ્ઞાન અને રક્ષણ બેની પ્રાપ્તિ થાય. ૧૧

પ્રશ્ન : જિનબિંબ રત્નનું, સોના-ચાંદી વગેરેનું સુંદર મોટું બનાવવાથી વિશિષ્ટ ફળ મળે કે પરિણામવિશેષથી એટલે કે મનના ભાવવિશેષથી વિશિષ્ટ ફળ મળે ?

ઉત્તર : જિનબિંબ મોટું હોય, સુંદર હોય, સુવર્ણ-રત્ન આદિથી બનાવેલું હોય, માત્ર એના પર જ વિશિષ્ટ ફળનો આધાર નથી પરંતુ બિંબ ભરાવતી વખતના મનના વિશિષ્ટભાવો ઉપર વિશિષ્ટ ફળનો આધાર છે. માટે "જ્યાં ભાવ અધિક ત્યાં ફળ પણ અધિક" એ ન્યાયે ભાવવિશેષને જગાડવામાં સહાયક થતી બાહ્ય વસ્તુઓનો પણ શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ સ્વીકાર કર્યો

: विवरणम् :

ननु च रत्नकनकादिभिः सुरूपमहाबिम्बकरणे विशिष्टं फलमाहोस्वित् परिणाम-विशेषादित्याशङ्क्याह-बिम्बमित्यादि ।

बिम्बं-प्रतिमारूपं **महत्** प्रमाणतः **सुरूपं**-विशिष्टाङ्गावयव-सन्निवेश-सौन्दर्यं **कनकादिमयं च**-(सुवर्ण) रत्नादिमयं च **यः खलु विशेषो** बाह्यवस्तुगतः **नास्मात्फलं विशिष्टम्** अस्मादेव विशेषान्न फलविशेषो-न फलमधिकं, नैतदविनाभावि फलमित्यर्थः। **भवति तु**-भवत्येव **तद्**-विशिष्टं फलम् **इह**-प्रक्रमे **आशयविशेषाद्**, यत्र भावोऽधिकस्तत्र फलमप्यधिकमिति हृदयम् ॥१२॥

: योगदीपिका :

ननु किं रत्न-कनकादि-बिम्बकरणे विशिष्टं फलमाहोस्वित् परिणामविशेषादिति जिज्ञासायामाह- बिम्बमित्यादि ।

बिम्बं प्रतिमारूपं **महत्प्रमाणतः सुरूपं**-विशिष्टाङ्गावयव-सन्निवेशसौन्दर्यं **कनकादिमयं च**-सुवर्णरत्नादिमयं, **यः खल्वयं विशेषो** बाह्यवस्तुगतो नास्माद्विशिष्टं फलं (भवति प्र.) बाह्य-वस्तु-विशेषानुविधायी न फलविशेष इत्यर्थः । **तु**-पुनस्तद्विशिष्टं फलम् **इह** प्रक्रमे **आशय-विशेषाद्** । यत्र भावोऽधिकस्तत्र फलमप्यधिकमिति हृदयम्। भाव-विशेषाधायकतया च बाह्य-विशेषोऽप्याद्रियत एव । तदुक्तं व्यवहारभाष्ये

"लक्खणजुत्ता पडिमा पासाईआ समत्तलंकारा ।
पल्हायइ जह व मणं तह णिज्जरमो वियाणाहि" इति ॥१२॥
(लक्षणयुक्ता प्रतिमा प्रासादिका-समस्तालङ्कारा ।
प्रह्लादयति यथा वा मनस्तथा निर्जरा विजानीहि ॥)

आगम-तन्त्रः सततं तद्बद्धक्त्यादि-लिङ्ग-संसिद्धः ।
चेष्टायां तत्स्मृतिमान् शस्तः खल्वाशयविशेषः ॥१३॥

છે. વ્યવહારથી થતી બાહ્ય વસ્તુઓનો પણ શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ સ્વીકાર કર્યો છે. વ્યવહાર ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે - પ્રતિમા લક્ષણયુક્ત હોય, આભૂષણોથી શોભતી હોય, જોતાં જ મનને આનંદ આપનારી હોય, એના દર્શનથી જેમ જેમ મન પ્રસન્ન બને ; તેમ તેમ કર્મનો ક્ષય થાય, એમ જાણવું. ૧૨

ભાવવિશેષથી ફળ વિશેષની પ્રાપ્તિ થાય, એમ કહ્યું. તેથી સારા ભાવનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

જે ભાવ આગમાનુસારી હોય, આગમધર પુરુષો પ્રત્યે હંમેશ - સતત ભક્તિ - બહુમાન, વિનય, પૂજન આદિથી યુક્ત હોય અને દરેક પ્રવૃત્તિમાં આગમવચનોનાં સ્મરણવાળો હોય તે

: विवरणम् :

'आशयविशेषाद्विशिष्टं फलम्' इत्युक्तं, स एव आशयविशेषो यादृक्षः प्रशस्तो भवति तादृक्षमाह - आगमेत्यादि ।

आगमतन्त्रः-आगमपरतन्त्रः-आगमानुसारी **सततम्**-अनवरतं तद्वद्-स आगमो विद्यते येषां ते **तद्वन्तस्तेषु** भक्त्यादीनि-भक्ति-बहुमान-विनय-पूजनादीनि यानि लिङ्गानि तैः संसिद्धो-निश्चितः **तद्वद्भक्त्यादिलिङ्गसंसिद्धः, चेष्टायां**-व्यापारकरणे **तत्स्मृतिमान्**-आगमस्मृतियुक्तः **शस्तः खलु**-प्रशस्तो भवति **आशयविशेषः**-परिणामभेदः ॥१३॥

: योगदीपिका :

आशयविशेषः कीदृगिष्ट इत्याह-आगमेत्यादि ।

आगमतन्त्र-आगमानुसारी **सततम्**-अनवरतं **तद्वतां**-आगमवतां भक्त्यादीनि यानि लिङ्गानि तैः संसिद्धो निश्चितः, भक्त्यादीत्यादिना विनय-पूजनादिग्रहः, **चेष्टायां**-प्रवृत्तौ, **तत्स्मृतिमान्** आगम-स्मृति-युक्तः, **शस्तः**-प्रशस्तः **खल्वाशयविशेषः**-परिणाभेदः ॥१३॥

एवंविधेन यद्बिम्बकारणं तद्वदन्ति समयविदः ।
लोकोत्तरमन्यदतो लौकिकमभ्युदयसारं च ॥१४॥

: विवरणम् :

एवमाशयविशेषमभिधाय तेन बिम्बकरणं समर्थयन्नाह - एवमित्यादि ।

एवंविधेन-आशयेन **यद्बिम्बकारणं** पूर्वोक्तं **तद् वदन्ति**-प्रतिपादयन्ति **समयविदः**-शास्त्रज्ञा, **लोकोत्तरं**-आगमिकं **अन्यदतो लौकिकम्** अतः-अस्मादाशय-विशेष-समन्विताद् जिन-बिम्बकारणाद् अन्यल्लौकिकं वर्त्तते, **अभ्युदयसारं च** तद्भवति ॥१४॥

ભાવને પ્રશસ્તભાવ - આશયવિશેષ કહેવાય. ૧૩

ઉપર કહેલી વિધિપૂર્વક અથવા વિધિરહિત બિંબ ભરાવવાથી ફળમાં કેવો ભેદ પડે છે, તે હવે બતાવે છે.

આવા પ્રશસ્ત ભાવપૂર્વક જિનબિંબ ભરાવવામાં આવે તો એને શાસ્ત્રકાર ભગવંતો લોકોત્તર એટલે શાસ્ત્રાનુસારી કહે છે. પ્રશસ્તભાવ વગર કે પૂર્વોક્તવિધિ સાચવ્યા વગર જિનબિંબ ભરાવવામાં આવે એને શાસ્ત્રકારોએ લૌકિક કહ્યું. એનાથી આલોક - પરલોકનાં ભૌતિક સુખ મળે. ૧૪

લૌકિક રીતે ભરાવેલું બિંબ અભ્યુદયને આપનાર છે, તો લોકોત્તર બિંબ ભરાવવાનું ફળ શું તે બતાવો ?

જિનબિંબ ભરાવવું વગેરે આરાધનાઓ લોકોત્તર રીતે થાય તો એનું પરમફળ મોક્ષ મળે અને જ્યાં સુધી મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી અભ્યુદય એટલે કે સ્વર્ગાદિ સુખો મળે તે પણ શ્રેષ્ઠકોટિનાં

: योगदीपिका :

ईदृग्विधिनाऽन्यथा च बिम्बकारणस्य नाम-भेदं फल-भेदं चाभिधित्सुराह-एवमित्यादि।

एवंविधेनाशयेन प्रागुक्तेन **यद्बिम्बकारणम् तत्समयविदः**-शास्त्रज्ञाः **'लोकोत्तरमन्यदतो लौकिकमभ्युदयसारं च'** लोकोत्तरमागमिकमन्यदतो (लोकोत्तरं आगमिकं वदन्ति अतोऽस्मादन्यद् विपरीतं लोकिकं वदन्ति अभ्युदयसारं च तद्भवति विषयविशेषात् इति प्रत्यन्तरे) लौकिकमतो अस्मादाशयविशेष-समन्वितात् जिनबिम्बकारणादन्यद्-**लौकिकं वर्त्तते अभ्युदयसारं** च तद्भवति ॥१४॥

लोकोत्तरं तु निर्वाणसाधकं परमफलमिहाश्रित्य ।
अभ्युदयोऽपि हि परमो भवति त्वत्रानुषङ्गेण ॥१५॥

: विवरणम् :

'लौकिकमभ्युदयसारम्' इत्युक्तं, लोकोत्तरं तु कीदृगित्याह - **लोकोत्तरमित्यादि।**

लोकोत्तरं पुनः **निर्वाणसाधकं**-मोक्षसाधकं **परमफलमिहाश्रित्य**-प्रकृष्ट-फलमङ्गीकृत्य **अभ्युदयोऽपि**-स्वर्गादिः **परमः**-प्रधानो **भवति त्वत्रानुषङ्गेण** भवत्येवात्र प्रसङ्गेन, न मुख्यवृत्त्या ॥१५॥

: योगदीपिका :

लौकिकमभ्युदयसारमित्युक्तं लोकोत्तरं तु कीदृगित्याह-लोकेत्यादि ।

लोकोत्तरं तु- **पुननिर्वाणसाधकं परमं**- मुख्योद्देश्यं **फलमिहाश्रित्य, अभ्युदयोऽपि हि** स्वर्गादिः **परमः**-प्रधानः **भवति** तु भवत्येव, **अत्रानुषङ्गेण** उद्देश्यसिद्धौ अवर्जनीय-भावव्यापार-लक्षणेन ॥१५॥

कृषिकरण इव पलालं नियमादत्रानुषङ्गिकोऽभ्युदयः ।
फलमिह धान्यावाप्तिः परमं निर्वाणमिव बिम्बात् ॥१६॥

: विवरणम् :

प्रधानानुषङ्गिकप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह - कृषीत्यादि ।

મળે. લોકોત્તર ધર્મની આરાધનાઓનું મુખ્ય ફળ મોક્ષ છે. ગૌણફળ સ્વર્ગાદિક સુખોની પ્રાપ્તિ છે. **૧૫**

આ મુખ્ય અને ગૌણફળ સમજવા માટે દૃષ્ટાંત આપે છે કે -

ખેતીમાં જેમ ધાન્યની પ્રાપ્તિ મુખ્ય ફળ છે. ઘાસની પ્રાપ્તિ ગૌણફળ છે; એમ અહીં લોકોત્તર રીતે જિનબિંબ ભરાવવાનું મુખ્ય ફળ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ છે. ગૌણ ફળ સ્વર્ગાદિ સુખોની

कृषिकरण इव पलालं-प्रतीतं **नियमादत्र**-जिन-बिम्ब-कारणे **आनुषङ्गिकोऽभ्युदयः**-स्वर्गादिः, **फलमिह** दृष्टान्ते **धान्यावाप्तिः**-शस्यलाभः **परमं निर्वाणमिव बिम्बात्**, धान्यनिर्वाणावाप्त्योः साम्यं दर्शयति ॥१६॥

इत्याचार्य - श्रीमद्यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे सप्तमोऽधिकारः ॥

: योगदीपिका :

प्रधानानुषङ्गभावे दृष्टान्तमाह - कृषीत्यादि ।

कृषिकरणे पलालमिव नियमाद् अत्र जिनबिम्बकारणे **आनुषङ्गिकोऽभ्युदयः** स्वर्गादिः, सच्छायपथेनास्य मोक्षनयन-स्वभावत्वात् । **परमं**-मुख्यं फलम् **इह** जगति बिम्बान्निर्वाणं **भवति**, धान्यावाप्तिरिव कृषिकरणादिति विपरिणतमनुषज्यतेऽन्यथाऽसङ्गतेः **विधिना** कृषिकरणबिम्बकारणयोः पलालाभ्युदययोर्धान्य-निर्वाणावाप्त्योश्च साम्यमिति सिद्धम् ॥१६॥

इति न्यायविशारद महोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयगणि प्रणीतयोगदीपिका व्याख्यायां सप्तमोऽधिकारः ॥

॥ इति जिनबिम्बविधानाधिकारः ॥

પ્રાપ્તિ છે. આ રીતે ખેતી અને બિંબ ભરાવવાના વિષયમાં ઘાસ અને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ તથા ધાન્ય અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિનું સમાનપણું સિદ્ધ થયું. ૧૬

સાતમું ષોડશક સમાપ્ત...

॥ अष्टमो जिनबिम्बप्रतिष्ठाधिकारः ॥

निष्पन्नस्यैवं खलु जिनबिम्बस्योदिता प्रतिष्ठाऽऽशु ।
दशदिवसाभ्यन्तरतः सा च त्रिविधा समासेन ॥१॥

: विवरणम् :

एवं बिम्ब-कारण-विधिमुपदर्श्य प्रतिष्ठाविधिमाह - निष्पन्नस्येत्यादि ।

निष्पन्नस्य-निष्पत्तिमतः **एवं**-उक्तरीत्या, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे, **जिनबिम्बस्य**-अर्हत्प्रतिमायाः **उदिता**-गदिता **प्रतिष्ठा**-प्रतिष्ठानं **आशु**-शीघ्रं **दशदिवसाभ्यन्तरतो** - दशदिवसाभ्यन्तरे, **सा च त्रिविधा समासेन**-सा च प्रतिष्ठा त्रिभेदा सङ्क्षेपेण ॥१॥

: योगदीपिका :

बिम्बकारणानन्तरं प्रतिष्ठा विधाप्येति तद्विधिमाह-निष्पन्नस्येत्यादि ।

एवम्-उक्तविधिना **निष्पन्नस्य जिनबिम्बस्याशु** शीघ्रं **प्रतिष्ठोदिता दशदिवसाभ्यन्तर** एव, सप्तम्यर्थे तस्प्रत्ययः, **सा च** प्रतिष्ठा **समासेन** सङ्क्षेपेण **त्रिविधा** त्रिभेदा ॥१॥

व्यक्त्याख्या खल्वेका क्षेत्राऽऽख्या चापरा महाख्या च ।
यस्तीर्थकृद्यदा किल तस्य तदाऽऽद्येति समयविदः ॥२॥

: विवरणम् :

त्रैविध्यमेवाह - व्यक्त्येत्यादि ।

व्यक्त्याख्या खल्वेका वक्ष्यमाणा, **क्षेत्राऽऽख्या च तथैव अपरा, महाऽऽख्या**

---

૮ - જિનબિંબ-પ્રતિષ્ઠા ષોડશક

સાતમા ષોડશકમાં જિનબિંબ ભરાવવાનો વિધિ બતાવ્યા બાદ, આ આઠમા ષોડશકમાં એ જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠાનો વિધિ બતાવે છે.

જિનમંદિરમાં જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા જલદીથી-દશ દિવસની અંદર જ કરવી જોઈએ. એ પ્રતિષ્ઠા સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારની છે. ૧.

(૧) **વ્યક્તિ પ્રતિષ્ઠા :** જે કાળે, જે તીર્થંકરપરમાત્મા વિદ્યમાન હોય; તે કાળે, તે તીર્થપતિ તીર્થંકર પરમાત્માના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરવી. તે પહેલી વ્યક્તિ પ્રતિષ્ઠા, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. ૨.

(૨) **ક્ષેત્ર પ્રતિષ્ઠા :** ભરત કે ઐરવતક્ષેત્રમાં થતા શ્રીઋષભદેવાદિ ૨૪ તીર્થંકર-પરમાત્માઓનાં બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરવી તે મધ્યમકક્ષાની - ક્ષેત્ર પ્રતિષ્ઠા નામની બીજી પ્રતિષ્ઠા છે.

च-महाप्रतिष्ठा । व्यक्त्याख्यास्वरूपमाह-**यस्तीर्थकृद्यदा किल** वर्तमान इत्यर्थः, **तस्य तदाद्येति समयविदः**- तस्यैव तदा प्रतिष्ठा व्यक्त्याख्या ॥२॥

: योगदीपिका :

त्रैविध्यमेवाह-व्यक्त्याख्येत्यादि ।

एका खलु व्यक्त्याख्याऽपरा क्षेत्राऽऽख्याऽपरा च महाख्या । तत्र व्यक्तिप्रतिष्ठा-स्वरूपमाह - **यस्तीर्थकृद् यदा किल** वर्तमान-तीर्थाधिपति**स्तस्य तदा**-तत्काले **आद्या**-व्यक्तिप्रतिष्ठेति **समयविदो** ब्रुवते ॥२॥

ऋषभाद्यानां तु तथा सर्वेषामेव मध्यमा ज्ञेया ।
सप्तत्यधिकशतस्य तु चरमेह महाप्रतिष्ठेति ॥३॥

: विवरणम् :

क्षेत्राऽऽख्यामाह - ऋषभाद्यानामित्यादि ।

ऋषभाद्यानां तु तथा-तीर्थकृतां चतुर्विंशतेः **सर्वेषामेव मध्यमा ज्ञेया**, भरतैरावतयोश्चतुर्विंशत्युत्पत्तेः, ततः[तत् प्रत्यन्तरे] क्षेत्रापेक्षया क्षेत्राऽऽख्या, **सप्तत्यधिकशतस्य तु**-महाविदेह-भरतैरावतापेक्षया सर्वक्षेत्राङ्गीकरणेन **चरमेह महाप्रतिष्ठेति** गुणनिष्पन्नाभिधाना ॥३॥

: योगदीपिका :

क्षेत्राऽऽख्यामाह - ऋषभेत्यादि ।

ऋषभाद्यानां तु सर्वेषामेव तीर्थकृतां **तथा** तेन रूपेण प्रतिष्ठा मध्यमा क्षेत्राख्या **ज्ञेया** स्वक्षेत्रचतुर्विंशतिविषयत्वात्, इयं च भरतैरावतयोः । **सप्तत्यधिकशतस्य तु** महाविदेह-भरतैरावतेषूत्कृष्टकालमङ्गीकृत्य **चरमेह महाप्रतिष्ठेति** गुणनिष्पन्नाभिधाना ॥३॥

भवति च खलु प्रतिष्ठा निजभावस्यैव देवतोद्देशात् ।
स्वात्मन्येव परं यत् स्थापनमिह वचननीत्योच्चैः ॥४॥

---

(૩) **મહાપ્રતિષ્ઠા** : મહાવિદેહ, ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટકાળે થતા ૧૭૦ તીર્થંકર પરમાત્માનાં બિંબોની પ્રતિષ્ઠા એ છેલ્લી-ત્રીજી યથાર્થનામવાળી મહાપ્રતિષ્ઠા છે. આ ત્રણે પ્રતિષ્ઠા ગુણનિષ્પન્ન-સાર્થક નામવાળી પ્રતિષ્ઠાઓ છે. ૩.

પ્ર. પ્રતિષ્ઠા શું વસ્તુ છે ? મોક્ષમાં ગયેલા મુખ્ય દેવવિશેષ શ્રીતીર્થંકરપરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા કરો છો કે સંસારની દેવજાતિમાં રહેલા કોઈ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરો છો ?

ઉ. ના, મોક્ષમાં ગયેલા કોઈ અરિહંતભગવંતોની કે સિદ્ધભગવંતની પ્રતિષ્ઠા કરતા નથી, કેમ કે - મંત્રાદિના સંસ્કારવિશેષથી તેઓને અહીં લાવવા અશક્ય છે અને જો અહીં લવાતા હોય તો એમની 'મુક્તતા'માં વિરોધ આવે.

: विवरणम् :

आह-किमियं प्रतिष्ठा नाम ?, किं मुख्यस्यैव देवताविशेषस्य मुक्तिरूपापन्नस्य आहोस्विदन्यस्य संसारवर्तिनः ?, तत्र न तावन्मुख्यस्य युज्यते, तस्य मन्त्रादिभिः संस्कार-विशेषैरानयनासम्भवात्, तैरानीयमानस्य च मुक्तत्वविरोधाद्। अथान्यस्य तत्रापि संसारवर्तिनो नियमेन देवजात्यनुप्रविष्टस्य न सन्निधानं संस्कारविशेषैरपि सम्भवति, कादाचित्कं तु सन्निधानं न प्रतिष्ठां प्रयोजयति, सर्वदा तस्याऽभावादिति पर्यनुयोगे सत्यात्मीयभावस्यैव विशिष्टस्य प्रतिष्ठात्वप्रतिपादनायाह - **भवतीत्यादि**।

भवति च खलु प्रतिष्ठा-शास्त्राभिमता **निजभावस्यैव**-कारयितृ [कारयितुः प्र.] भावस्यैव **देवतोद्देशात्** मुख्यदेवतोद्देशेन, **स्वात्मन्येव** स्वजीव एव **परं**-प्रधानं **यद्**-यस्मात्**स्थापनमिह** प्रतिष्ठा, न निजभावं--- देवताविषयमन्तरेणान्यस्य, **वचननीत्या**-आगम-नीत्या, **उच्चैरत्यर्थं**, बाह्यजिन-बिम्बादिगता तु प्रतिष्ठा बहिर्निज-भावोपचार-द्वारेण, निज एव हि भावो मुख्य-देवता-विशेष-स्वरूपालम्बनः 'स एवायम्' इत्यभेदोपचारेण विदुषां भक्तिमतां पूज्यतापदवीमासादयति ॥४॥

: योगदीपिका :

अथ किमियं प्रतिष्ठा नाम ? किं मुख्यस्य देवता-विशेषस्य मुक्ति-गतस्य सन्निधानमुतान्यस्य तदनुजीविनः संसारस्थस्य ? नाद्यः मुक्ति-गतस्य मन्त्रादि-संस्कार-विशेषैरानयना-संभवाद्, नापि द्वितीयः संसारस्थस्यापि देवजात्यनुप्रविष्टस्य संस्कार-विशेषैर्नियमतः सन्निधाना-दर्शनात्कादाचित्कस्य च तस्य प्रतिष्ठाऽप्रयोज्यत्वादिति पर्यनुयोगे सति आत्मीयभावस्यैव विशिष्टस्य प्रतिष्ठात्वमुपपादयन्नाह-भवति चेत्यादि।

भवति च खलु प्रतिष्ठा-शास्त्रोक्ता **निजभावस्यैव**-कारयितृभावस्यैव **देवतोद्देशाद्**-मुख्यदेवतोद्देशेन **स्वात्मन्येव**-स्वजीव एव **परं**-प्रधानं **यद्**-यस्मात्, **स्थापनमिह** प्रतिष्ठा

સંસારની દેવજાતિમાં રહેલા બીજા કોઈ દેવની પણ પ્રતિષ્ઠા થતી નથી. મંત્રાદિ સંસ્કારવિશેષથી એનું પણ સંનિધાન થતું દેખાતું નથી. કદાચ ક્યારેક સંનિધાન થાય તો પણ એ પ્રતિષ્ઠા વાસ્તવમાં પ્રતિષ્ઠા નથી. કારણ હંમેશા અધિષ્ઠાન રહેતું નથી. પ્રતિષ્ઠાનું જે ફળ ભવ્યજીવોને મળવું જોઈએ તે એવી પ્રતિષ્ઠાથી મળતું નથી. તેથી પ્રતિષ્ઠાકારકના આત્મભાવની પ્રતિષ્ઠા જ સાચી પ્રતિષ્ઠા, વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા કે મુખ્યપ્રતિષ્ઠા છે અને એ જ શાસ્ત્રસંમત છે. મુખ્ય પરમાત્માને ઉદ્દેશીને એટલે કે વીતરાગપરમાત્માના આલંબનથી તેઓનાં વીતરાગત્વાદિ સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા શુદ્ધસ્વરૂપને જોઈને 'મારા આત્માનું પણ આવું જ શુદ્ધસ્વરૂપ છે' એમ વિચારી પોતાના આત્મામાં જ પરમાત્માનું - પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનું - પરમાત્મા સાથેના સમભાવનું સ્થાપન કરવું; એ જ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે.

न तु निज-भाव-विषय-देवतामन्तरेणान्यस्य । **वचननीत्या** आगमोक्तन्यायेन **उच्चैः**-अत्यर्थम्।

यद्यपि वचनानुष्ठान-व्युत्पत्ति-महिम्ना विहित-क्रियामात्रे एव नियमतः स्मर्यमाण-भगवद्गुणानां स्वात्मनि स्थापनं सम्भवति तथापि यदेक-गुण-सिद्ध्युद्देशेन यदनुष्ठानं विहितं तत स्तदेक-गुण-द्वारा प्रायः परमात्म-समापत्तिर्व्युत्पन्नस्य सम्भवति, इह तु स्थापनोद्देशेनैव विधिप्रवृत्तेस्तस्या भावतः सर्वगुणारोपविषयत्वात्सर्वैरेव गुणैः 'स एवाहम्' इति स्वात्मनि परमात्मा स्थापितो भवतीति महान् विशेष, इतच्च **उच्चै**रिति पदेनाभिव्यज्यते । अयं भावस्तात्त्विक-प्रतिष्ठा ।

बाह्या तु जिनबिम्बादिः [गता प्र.] 'स एवायम्' इति निजभावस्यैव मुख्यदेवताविषयस्योपचारात्मिका प्रतिष्ठितत्त्वज्ञानाहितभक्तिविशेषेण लोकानां विशिष्टपूजाफलप्रयोजिकेति द्रष्टव्यम् ।

एतेन प्रतिष्ठाकारयितृगतादृष्टं न पूजा-फल-प्रयोजकं परेषां तदभावात् तददृष्टक्षये प्रतिमा-पूज्यतानापत्तेः चाण्डालादिस्पर्शेन व्यधिकरणेन तन्नाशायोगाच्चेति प्रतिष्ठाहिता चाण्डालादिस्पर्शनाश्या शक्तिः पूजा-फल-प्रयोजिकेति मीमांसक मीमांसितमपास्तम् । प्रतिष्ठितत्त्व-ज्ञानाहित-भक्ति-विशेषद्वारा प्रतिष्ठायाः पूजा फलप्रयोजकत्वाद् अस्पृश्यस्पर्शादिप्रतिसंधानस्य च भक्तिविशेष-व्याघातकत्वेन अनुपपत्त्यभावात् शक्तिपक्षे चाप्रतिष्ठितत्त्व-भ्रमेऽपि विशिष्टपूजाफलापत्तेः । एतेन 'प्रतिष्ठाध्वंश एवास्पृश्यस्पर्शाभावविशिष्टः पूजा-फलप्रयोजक' इति मणिकृन्म-तमप्यपास्तमिति दिग् ।

પ્રભુપ્રતિષ્ઠા કે બીજું કોઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન - ધર્મક્રિયાઓ જિનવચનના આધારે - શાસ્ત્રોક્ત રીતે કરવાની હોય છે. તે દરેકમાં પરમાત્માના સ્મરણદ્વારા પરમાત્માના ગુણોનું આત્મામાં સ્થાપન થાય છે એને સમાપત્તિયોગ કહેવાય છે. પરંતુ બીજાં બધાં ધર્માનુષ્ઠાનોમાં અને પ્રભુપ્રતિષ્ઠાના અનુષ્ઠાનમાં ઘણો મોટો તફાવત છે. તે તે એક ગુણની સિદ્ધિના ઉદ્દેશથી વિહિત કરેલાં ધર્માનુષ્ઠાનોમાં તે તે એક ગુણદ્વારા પરમાત્મા સાથે સમજુ - વિવેકીને સમાપત્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે પ્રભુપ્રતિષ્ઠામાં, પરમાત્મા જેવા સર્વગુણથી સંપન્ન છે, હું પણ તેવો જ સર્વગુણ સંપન્ન છું : આ ભાવપૂર્વક પરમાત્માનું પોતાના આત્મામાં સ્થાપન થાય છે; એટલે પ્રભુપ્રતિષ્ઠામાં સર્વગુણો દ્વારા પરમાત્મા સાથેના સમાપત્તિયોગની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે શાસ્ત્રોક્તવિધિ વિધાનપૂર્વક થયેલી પ્રતિષ્ઠાથી ભવ્ય જીવોને પ્રતિષ્ઠાતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે અને એથી ભક્તિપૂર્વક વિશેષ પ્રકારની પૂજા કરવામાં કારણભૂત બને છે, તેમજ પૂજાભક્તિનો ભાવ ઊછળે છે. એટલા જ માટે પૂજા-ભક્તિનો ભાવ જગાડનારી પ્રતિષ્ઠાને ફળદાયક પ્રતિષ્ઠા કહી અને એવી જુદા જુદા પ્રકારની પ્રતિષ્ઠાઓને જ્ઞાનીભગવંતોએ માન્ય રાખી છે. એવી કેટલીક પ્રતિષ્ઠાઓ પૂજાવિંશિકામાં નીચે મુજબ છે.

भक्तिविशेषाधायकतयैव यतः प्रतिष्ठा फलवती तत एव स्वप्रतिष्ठापितत्त्वादिविशेषा अपि पुरुषविशेषे भक्तिविशेषाधायकतयाऽऽद्रियते तथा चोक्तं ग्रन्थकृतैव पूजाविंशिकायां-

"सयकारियाइ एसा जायइ ठवणाइ बहुफला केइ ।
गुरुकारियाइ अन्ने विसिट्ठ-विहि-कारियाए अ ॥१३॥
थंडिल्ले वि य एसा मण-ठवणाए पसत्थिगा चेव ।
आगास-गोमयाइहिं एत्थ मुवलेवणाइ हियं ॥१४॥
उवयारंगा इह सोवओग-साहारणाण इट्ठफला ।
किंचि विसेसेण तओ सव्वे ते विभइयव्वत्ति ॥१५॥

आसामर्थलेशो यथा-**स्वयंकारितया स्थापनयैषा** पूजा बहुफला जायत इति **केचिन्मन्यन्ते, गुरवो**-मातृ-पितृ-पितामहादयस्तैः **कारितयेत्यन्ये, विशिष्टविधिकारित**-येत्यपरे, **स्थण्डिले** शुद्धस्थानमात्रेऽप्येषा **मनःस्थापनया** विशिष्टविधिसामग्रीं विना प्रञ्चनमस्कार-स्थापनामात्रेणापि **प्रशस्ताभिमता अत्राकाशगोमयादिभिः** पवित्रोर्ध्वस्थ-गोमयादिभि**रुपलेपनादि** भूम्यादे**र्हितं** तावन्मात्रविधेरपि फलत्वात् । एते सर्वेऽपि पक्षाः **स्वोपयोगसाधारणानामनुष्ठानानां उवयारङ्गंति**-उपकाराङ्गानीति **किंचिद्विशेषेणेष्ट-फलाः**, कर्म हि सर्वं सर्वस्योपयोगसदृशं प्रशस्तं न तु कस्यचित् किञ्चिज्जात्या प्रतिनियतं ततो यस्य यदुपकारकं तस्य तदिष्टमिति स्वकृत-स्थापनादि-पक्षाः **सर्वेऽपि विभक्तव्याः** स्वकृत-स्थापनादि-बुद्ध्या भक्तिविशेषोत्पत्तौ समीचीना ममत्वकलहाद्युत्पत्तौ चासमीचीना इति भावः । इत्थं च ये गुर्वादिप्रतिष्ठापितत्त्वं सर्वथानुपयोगीति वदन्ति, ये च विधिप्रतिष्ठापितत्त्व एव निर्भरं कुर्वन्ति तेषामभिप्रायं त एव विदन्ति इति कृतमतिविस्तरेण ॥४॥

---

(१) કેટલાક ભવ્યાત્માઓ એમ માને છે કે - આપણે પોતે પ્રતિષ્ઠા કરી, પૂજા-ભક્તિ કરીએ તો બહુ ફળ મળે અને એ રીતે પ્રતિષ્ઠા કરાવે.

(૨) કેટલાક લોકોને, પોતાના માતા-પિતા-દાદા વગેરે વડીલોએ - પૂર્વજોએ બનાવેલું આ જિનમંદિર છે, તેઓએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે; એ વિચારથી પૂજાભક્તિનો ભાવ જાગે છે.

(૩) કેટલાક પુણ્યાત્માઓને સારી રીતે શુદ્ધવિધિ-વિધાનપૂર્વક થયેલી પ્રતિષ્ઠા જાણીને પૂજા-ભક્તિનો ભાવ જાગે છે.

(૪) વિશિષ્ટ વિધિ કે સામગ્રી વગર સુંદર ભૂમિમાં નવકારથી માનસિક સ્થાપના કરાય તો પણ ફળદાયી છે, પ્રશસ્ત છે.

(૫) ખુલ્લી જગ્યામાં છાણ વગેરેથી ભૂમિને લીંપવા વગેરે વિધિ કરવા માત્રથી પણ પ્રતિષ્ઠા ફળદાયી છે. એ રીતે પણ કેટલાક ભાવિકો પ્રતિષ્ઠા કરે છે.

ઉપકારનું અંગ હોવાથી ઉપર કહેલી પ્રતિષ્ઠાની માન્યતાઓમાં તે તે ભાવિકો પોતે જેને માનતા હોય, તેમાં ઉપયોગપૂર્વક કરાયેલા અનુષ્ઠાનમાં જીવોને વિશિષ્ટ અભિમત ફળ પ્રાપ્ત થાય

बीजमिदं परमं यत् परमाया एव समरसापत्तेः ।
स्थाप्येन तदपि मुख्या हन्तैषैवेति विज्ञेया ॥५॥

: विवरणम् :

किमिति स्वात्मन्येव परं स्थापनमुच्यते, नान्यत्रेत्याह - बीजमित्यादि ।

बीजं कारणमिदं निज-भावस्यैव देवतोद्देशात् स्वात्मनि स्थापनं, वर्तते **परमं**-प्रधानं **यद्**-यस्मात् **परमाया एव**-प्रकृष्टाया एव **समरसापत्तेः**-समतापत्तेः, इदमुक्तं भवति-मुख्य-देवता-स्वरूपगतवीतरागत्वादि-गुण-व्यवस्थापनं चेतसि तेनैव मुख्यदेवता-स्वरूपेण समतापतेर्हेतुर्भवति । **स्थाप्येनापि**-बिम्बेनापि तदेवंविधं स्थापनं समरसापत्ति-बीजं सम्भवतीति-कृत्वा **मुख्या**-निरुपचरिता **हन्त**-प्रत्यवधारणे एषैव-निज-भावस्यैव प्रतिष्ठा, नान्या मुख्येति **विज्ञेया** ॥५॥

: योगदीपिका :

.....प्रकृतमुच्यते ।

ननु किमिति स्वात्मन्येव परं स्थापनमुच्यते नान्यत्रेत्याशङ्क्याह-बीजमित्यादि ।

इदं स्वात्मनि मुख्य-देवता-स्वरूप-गत-वीतरागत्वादि-गुणस्थापनं **बीजं**-कारणं वर्तते **परमं**-प्रकृष्टं **यद्**-यस्मात्**परमाया** एव-प्रकृष्टाया **एव समरसापत्तेः**-मुख्यदेवतास्वरूप-तुल्यतापत्तेः । **स्थाप्येनापि**-बिम्बेनापि सह बहिरुपचाराद्धारा **तद्** - भाव-स्थापनमुक्त-समापत्तिबीजमिति योगः । **इति**कृत्वा **मुख्या**-निरुपचरिता **हन्त**-प्रत्यवधारणे **एषैव**-

---

છે અર્થાત્ ઉપકારનું અંગ બને છે. કોઈને માટે કોઈ અનુષ્ઠાન નિયત સ્વરૂપે પ્રશસ્ત મનાતું નથી. અર્થાત્ જે જેને માટે ઉપકારક બને તે તેને માટે ઈષ્ટ ફળવાળું બને છે. પરંતુ ખોટું મમત્વ કે કલહ વગેરે ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુભૂત બનતી હોય તો એ પ્રતિષ્ઠાઓ પ્રશસ્ત ન કહેવાય, માન્ય ન ગણાય.

કેટલાક લોકો ગુર્વાદિથી પ્રતિષ્ઠિત કરાયેલી પ્રતિષ્ઠાઓને સર્વથા નકામી કહે છે. વિધિપ્રતિષ્ઠિત હોય તેને જ માન્ય કરે છે. તેમનો આ અભિપ્રાય તો તેઓ પોતે જ જાણે. ૪

પ્રશ્ન : બીજે ક્યાંય સ્થાપન કરવું એને પ્રતિષ્ઠા ન કહેતાં પોતાના ભાવનું, પોતાના આત્મામાં સ્થાપન કરવું... એ જ સાચી પ્રતિષ્ઠા છે; એમ કહો છો, એ શાથી ?

ઉત્તર : પરમાત્માને ઉદ્દેશીને જાગેલા પોતાના શુભભાવનું પોતાના આત્મામાં સ્થાપન કરવું એ ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સમરસાપત્તિનું બીજ છે, કારણ છે. મુખ્ય દેવતાના સ્વરૂપમાં રહેલા વીતરાગત્વાદિ ગુણોનું પોતાના ચિત્તમાં સ્થાપન કરવું તે જ મુખ્ય દેવતાના સ્વરૂપ સાથે સમાપત્તિનો હેતુ છે. અર્થાત્ તૈયાર થયેલા જિનમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થનાર જિનબિંબના માધ્યમથી થતી પોતાના ભાવની પ્રતિષ્ઠા એ જ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે. બહારમાં થતી જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા એ ઔપચારિક પ્રતિષ્ઠા છે. ૫

निजभावप्रतिष्ठैव **विज्ञेया** नान्या ॥५॥

मुक्त्यादौ तत्त्वेन प्रतिष्ठिताया न देवतायास्तु ।
स्थाप्ये न च मुख्येयं तदधिष्ठानाद्यभावेन ॥६॥

: विवरणम् :

ननु च मुक्त्यादिव्यवस्थितस्यैव प्रतिष्ठा किं नेष्यत इत्याशङ्क्याह - मुक्त्यादावित्यादि।

मुक्त्यादौ स्थाने **तत्त्वेन**-परमार्थेन **प्रतिष्ठिताया**-व्यवस्थिताया **न देवतायास्तु**-नैव देवतायाः प्रतिष्ठा, विप्रकर्षात्, **स्थाप्ये**-बिम्बे **न च मुख्येयं**-नैव मुख्या देवताविषया प्रतिष्ठा मन्त्रादि-संस्कारपूर्विका **तदधिष्ठानाद्यभावेन** तया-देवतया अधिष्ठानं-आश्रितत्त्वं आदि-शब्दात्सन्निधानग्रहः, तदभावेन हेतुना, अवीतरागासर्वज्ञरूपसंसारिदेवविषया त्वमुख्या तदधिष्ठानादिभावेन सम्भवत्यपीति ॥६॥

: योगदीपिका :

ननु मुक्त्यादि-व्यवस्थितस्यैव प्रतिष्ठा किं नेष्यत इत्याशङ्क्याह-मुक्त्यादावित्यादि।

मुक्त्यादौ स्थाने **तत्त्वेन**-परमार्थेन **प्रतिष्ठिताया देवतायास्तु, न-नैव** स्वजीवे प्रतिष्ठा विप्रकर्षा किन्तु तद्भावस्यैव । **स्थाप्ये** बिम्बे **न च** - नैव मुख्य-देवता विषयेयं प्रतिष्ठा तया - मुख्यदेवताया अधिष्ठानादेरभावेन-अधिष्ठानं-आश्रयणम् आदिनाऽहङ्कारममकार-वासनारूपसन्निधानग्रहः तच्चाधिष्ठानादि अवीतरागसंसारिदेवतायाः कदाचित् स्याद्, वीतराग-देवतायास्तु सर्वथानुपपन्नमिति भावः ॥६॥

इज्यादेर्न च तस्या उपकारः कश्चिदत्र मुख्य इति ।
तदतत्त्वकल्पनैषा बालक्रीडासमा भवति ॥७॥

: विवरणम् :

अत्रैवाभ्युच्चयमाह - इज्यादेरित्यादि ।

इज्या-पूजा तदादेः सत्काराभरण-स्नात्रादेः, **न च**-नैव **तस्या**-देवतायाः प्रस्तुताया **उपकारः**-सुखानुभव-सम्पादन-लक्षणः **कश्चिदत्र मुख्य इति** न कश्चिन्निरुपचरितो

પ્રશ્ન : મોક્ષમાં ગયેલા ભગવાનના કે સંસારની દેવગતિમાં રહેલા કોઈ દેવની પ્રતિષ્ઠાનો, પ્રતિષ્ઠા તરીકે સ્વીકાર કેમ નથી કરતા ?

ઉત્તર : મોક્ષમાં રહેલા પરમાત્મા બહુ દૂર હોવાથી એમની સ્થાપના પ્રતિષ્ઠાકારકના આત્મામાં કે સ્થાપનીય બિંબમાં વાસ્તવમાં થતી નથી, પરંતુ દેવતા વિષયક પોતાના ભાવની જ પોતાના આત્મામાં જ પ્રતિષ્ઠા થાય છે, મુક્તિમાં રહેલા ભગવાનની બિંબમાં પ્રતિષ્ઠા કરવી એ મુખ્ય - પરમાર્થથી પ્રતિષ્ઠા નથી. કારણ કે પરમાત્માનું મંત્રના સંસ્કારથી બિંબમાં અધિષ્ઠાપન સંભવતું નથી. પ્રતિમામાં કોઈ સંસારી - અવીતરાગ-અસર્વજ્ઞ દેવનું અધિષ્ઠાન, સંનિધાન

मुख्यदेवताया उपकारः सम्भवति, **तत्**-तस्माद्-**अतत्त्वकल्पनैषा**-अपरमार्थ-कल्पनैषा मुक्तिगत-देवतोपकार-विषया **बालक्रीडासमा भवति**-बालक्रीडया तुल्येयं वर्त्तते, यथा बालो नानाविधैरुपायैः क्रीडा-सुखमनुभवति, तथा तदुपकारार्थमिष्यमाणैः पूजा-सत्कारादिभिर्देवता-विशेषोऽपि परितोषमनुभवतीति बालक्रीडातुल्यत्वमुपकारपक्षे दोषः, ये त्वात्मश्रेयोऽर्थं कुर्वते पूजासत्कारादि न तेषामयं दोषो भवतीति भावः ॥७॥

: योगदीपिका :

अत्रैवाभ्युच्चयमाह - इज्यादेरित्यादि ।

इज्या - पूजा तदादेः, आदिना सत्काराभरणस्नात्रादिग्रहः **न च**-नैव **तस्याः** प्रस्तुतदेवताया **उपकारः** सुखानुभवसम्पादन-लक्षणः **कश्चिदत्र मुख्यो**-निरुपचरित इत्युपदर्शनीयः । **तत्**-तस्माद्-**अतत्त्वकल्पना**-अपरमार्थकल्पनैषा-मुक्तिस्थदेवतोपकार-विषया **बाल-क्रीडा-समा** भवति । यथा बालो नानाविधैः क्रीडनोपायैः क्रीडा-सुखमनुभवति तथेज्यादिभिर्देवताविशेषोऽपि परितोषमिति बालक्रीडातुल्यत्त्वमुपकारपक्षे दोषः । ये त्वात्मश्रेयोऽर्थं पूजादि कुर्वते न तेषामयं दोष इति भावः ॥७॥

भावरसेन्द्रात्तु ततो महोदयाज्जीवभावरूपस्य ।
कालेन भवति परमाऽप्रतिबद्धा सिद्धकाञ्चनता ॥८॥

: विवरणम् :

'प्रतिष्ठा निजभावस्यैवे' त्युक्तं, तदेवानुसन्धातुमाह - भावेत्यादि ।

भावरसेन्द्रात्तु-भावो रसेन्द्र इव तस्मात्पुनः **तत** इति मुख्यदेवतास्वरूपालम्बनाद् **महोदयात्**-पुण्यानुबन्धि-पुण्य-विभूति-लाभेन **जीवतास्वरूपस्य** आत्मस्वरूपस्यैव **कालेन**-विवक्षितेन कियतापि **भवति**-जायते **परमा**-प्रकर्षवर्तिनी **अप्रतिबद्धा**-

---

संभवित होवा छतां એ प्रतिष्ठा मुख्य प्रतिष्ठा नथी. ६.

स्नात्र, अभिषेक, सत्कार, आभूषण आदि पूजाथी कोई उपकार એटले के - सुખनो अनुभव प्रतिष्ठित मुख्य देवने थतो नथी. अहीं आपणे पूजा करीએ એनाथी मोक्षमां रहेला भगवानने सुખनो अनुभव थाय छे; એम मानवुं એ अतत्त्वनी कल्पना छे, એ बाળક્રીડા छे परंतु जे पोताना आत्मકલ્યાણ माटे भगवंतनी पूजा-सत्कारादि भક્તિ करे छे, तेमने आ उपकार मानवामां दोष लागतो नथी. ७

पोताना भावनी ज प्रतिष्ठा એ ज खरी प्रतिष्ठा छे ; એम कही એना अनुसंधानमां हवे शास्त्रકારमहर्षि महत्त्वनी वात जणावे छे. प्रतिष्ठित थतो निजभाव એ भाव-रसेन्द्र छे. रसेन्द्र એटले सुवर्णसिद्धिरस, એना जेवो आ भाव छे. એनाथी पुण्यानुबंधी-पुण्यनी प्राप्ति द्वारा शुद्ध थतुं जतुं आत्मस्वરૂप प्रકર્ષभावने पामतुं सिद्धपणुं प्राप्त करे छे.

अप्रतिस्खलिता अनुपहता **सिद्धकाञ्चनता** - सिद्धसुवर्णत्वम् ॥८॥

: योगदीपिका :

निजभावपक्ष एवोपपत्तिमाह-भावेत्यादि ।

भावो रसेन्द्र इव तस्मात्तु **तत** इति मुख्य-देवता-स्वरूपालम्बनाद् **महोदयात्**-पुण्यानुबन्धि-पुण्य-सम्पल्लाभेन **जीवभावरूपस्य** जीवात्म-स्वभावताम्रस्य [जीवताम्ररूपस्य] **कालेन**-कियतापि **भवति, परमा**-प्रकर्षवर्तिनी **अप्रतिबद्धा** अनुपहता **सिद्धकाञ्चनता**- सिद्धभावस्वर्णता ॥८॥

वचनानलक्रियातः कर्मेन्धनदाहतो यतश्चैषा ।
इतिकर्त्तव्यतयाऽतः सफलैषाऽप्यत्र भावविधौ ॥९॥

: विवरणम् :

कथं सिद्धकाञ्चनता भवतीत्याह - वचनेत्यादि ।

वचनम्-आगमः सोऽ**नल** इव तस्य **क्रिया**-स्व-क्रिया-व्यापारस्तस्या वचनानलक्रियातः **'कर्मेन्धनदाहतो यतश्चैषा'** कर्मेन्धनस्य दाहस्ततो यतश्चैषा-सिद्धकाञ्चनता भवति, न च वचनानलक्रियया कर्मेन्धनदाहमन्तरेण भावरसेन्द्रादेव सिद्धकाञ्चनता सम्पद्यते, तस्माद्वचनानल-क्रियापि कर्मेन्धन-दाह-निमित्त-भूता आश्रयणीया, **इतिकर्त्तव्यतया**-इन्धन-प्रक्षेपकल्प-शुभ-व्यापार-रूपया वचनानलक्रिया-गतया, प्रतिष्ठाया वचन-क्रिया-रूपत्वादन्तर्गतत्त्वम्, **अतो** हेतोः **सफला**-फलवती, **एषा**-बिम्बगता प्रतिष्ठा **अत्र** प्रक्रमे **भावविधौ** भवति, अनेन भाव-प्रकार-मुख्य-देवता-विषयस्य भावस्य हेतुत्वेन प्रसिद्धेरिति ॥९॥

: योगदीपिका :

अयं केवल-भाव-व्यापारस्तत्र शास्त्रादिव्यापारमाह-वचनेत्यादि ।

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે - જેમ સુવર્ણસિદ્ધિરસથી તાંબુ વગેરે ધાતુઓનું સોનું બને છે; તેમ પ્રતિષ્ઠા વખતના આત્મભાવરૂપ સુવર્ણસિદ્ધિરસથી તાંબા જેવો આત્મા સિદ્ધપરમાત્મારૂપ સુવર્ણ બને છે. ૮

શાસ્ત્રકાર ભગવંત, આત્માનું સિદ્ધસુવર્ણપણું કઈ રીતે થાય છે, એ મુદ્દો હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રતિષ્ઠાવિધિને દર્શાવતાં શાસ્ત્રવચનોને અગ્નિની ઉપમા આપી, એ શાસ્ત્રવચનના આધારે થતી પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાવિધિરૂપ અગ્નિથી કર્મરૂપી લાકડાં બળીને ભસ્મ થાય છે અને તેથી આત્મા સિદ્ધસુવર્ણપણું પ્રાપ્ત કરે છે, શુદ્ધ સોના જેવો બને છે. તેથી પ્રતિષ્ઠાભાવની સાથે સાથે, કર્મરૂપી લાકડાંને બાળીને ભસ્મ કરનારી શાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રતિષ્ઠા અંગેની બાહ્યક્રિયાનો પણ આશ્રય કરવો જોઈએ. આવી પ્રતિષ્ઠા જ ફળદાયક બને છે. ૯

वचनमागम एवा**नलो**ऽग्निस्तस्य **क्रिया**-नियतविधि-व्यापार-रूपा **तस्याः** सकाशात् **कर्मेन्धन-दाहतो यतश्चैषा** सिद्ध-काञ्चनता भवति, न तु केवल-भाव-रसेन्द्रादेव अतोऽस्माद्धेतोः **एषा**-बिम्बगता प्रतिष्ठापि **अत्र**-प्रक्रमे **भाव-विधौ**-भावसहकारितायां वचन-क्रिया-रूपत्वेन इन्धन-प्रक्षेप-कल्प-शुभ-व्यापार-रूपया इतिकर्त्तव्यतया सहिता सफला ॥९॥

एषा च लोक-सिद्धा शिष्टजनापेक्षयाऽखिलैवेति ।
प्रायो नानात्वं पुनरिह मन्त्रगतं बुधाः प्राहुः ॥१०॥

: विवरणम् :

'सफलैषा प्रतिष्ठा' इत्युक्तं, सा कथं कर्त्तुर्जायत इत्याह - एषेत्यादि ।

एषा च प्रतिष्ठा **लोकसिद्धा**-पूर्वाचार्यसिद्धा पुरुष-पारम्पर्य-क्रमायाता **शिष्ट-जनापेक्षया**-विशिष्ट-भव्यापेक्षया **अखिलैव** सर्वैव लोक-लोकोत्तरगता **प्रायो**-बाहुल्येन, **नानात्वं**-विशेषः **पुनरिह**-प्रक्रमे लोकोत्तरप्रतिष्ठायां **मन्त्रगतं**-मन्त्रविषयं **बुधा** आचार्याः **प्राहुः** - ब्रुवते ॥१०॥

: योगदीपिका :

इयं प्रतिष्ठा कथं ज्ञेयेत्याह - एषा चेत्यादि ।

एषा च - प्रतिष्ठा **अखिलैव** लोकलोकोत्तरगता सर्वैव, **शिष्टजनापेक्षया** विशिष्ट-भव्यापेक्षया **लोकसिद्धा** पुरुषपारम्पर्य-प्रतीता, **प्रायो**-बाहुल्येन, **नानात्वं**- विशेषः **पुनरिह** लोकोत्तर-प्रतिष्ठायां **मन्त्रगतं** मन्त्रविषयं **बुधाः** प्राहुः ॥१०॥

आवाहनादि सर्वं वायुकुमारादि-गोचरं चात्र ।
सम्मार्जनादि-सिद्ध्यै कर्तव्यं मन्त्र-पूर्वं तु ॥११॥

: विवरणम् :

नानात्वमेवाह - आवाहनादीत्यादि ।

આવી પ્રતિષ્ઠા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વાચાર્યોએ તેને વિહિત કરેલી છે. પૂર્વપુરુષોની પરંપરાથી ચાલી આવેલી છે. વિશિષ્ટ ભવ્યજીવોની અપેક્ષાએ લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા છે. એમાં લોકોત્તર પ્રતિષ્ઠામાં મંત્રવિષયક તફાવત છે. ૧૦

હવે તે તફાવત બતાવે છે.

પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ભૂમિશોધન, સુગંધીજળનું અભિવર્ષણ - છંટકાવ વગેરે કાર્યો માટે વાયુકુમાર, મેઘકુમાર વગેરે દેવોનું આહ્વાન એટલે કે એમને આમંત્રણ આપવું, બોલાવવા, એમનું પૂજન કરવું, તેમને તેમનું પોતપોતાનું કામ સોંપવું... વગેરે કાર્યો, કુલ પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા મંત્રોચ્ચારપૂર્વક કરવાનાં હોય છે. ૧૧

आवाहनादिसर्वम्-आवाहन-पूजन-स्व-कर्म-नियोगादि **वायुकुमारादिगोचरं (चात्र)** - वायु-मेघ-कुमारादि-विषयं **चात्र**-प्रतिष्ठायां **सम्मार्ज्जनादिसिद्ध्यै**-क्षेत्र-संशोधनाभिवर्षणादि-निष्पत्तये **कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्वं तु**-कुलक्रमायातमन्त्रपूर्वकम् ॥११॥

: योगदीपिका :

नानात्वमेवाह आवाहनेत्यादि ।

आवाहन-पूजन-स्वकर्मनियोगादि **वायु-कुमारादि-गोचरं च**-वायु-मेघ-कुमारादि-विषयं च **अत्र**-प्रतिष्ठायां **संमार्जनादीनां** क्षेत्र-संशोधनाभिवर्षणादीनां **सिद्धयै**-निष्पत्तये **कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्वं तु** कुल-क्रमायात-मन्त्र-पुरस्सरमेव ॥११॥

न्यास-समये तु सम्यक् सिद्धानुस्मरण-पूर्वकमसङ्गम् ।
मुक्तौ (सिद्धौ प्र.) तत्स्थापनमिव कर्त्तव्यं स्थापनं मनसा ॥१२॥

: विवरणम् :

कथं पुनः सा प्रतिष्ठा कर्त्तव्येत्याह - न्यासेत्यादि ।

न्याससमये तु-मन्त्रन्यासकाले **सम्यग्**-अवैपरीत्येन **सिद्धानुस्मरणपूर्वकं**-परमपदस्थ-सिद्धानुस्मृतिमूलम्-**असङ्गं**-शारीर-मानस-सङ्ग-रहितम् अत्यन्तोपयुक्ततया **मुक्तौ**-परमपदे **तत्स्थापनमिव**-सिद्धस्थापनमिव, केवल-दर्शनादि-चिच्छक्ति-समन्वितं, **कर्त्तव्यं**-विधेयं **स्थापनं**-प्रतिष्ठा **मनसा**-अन्तःकरणेन, भूयान् भाव-व्यापार एवायमितिकृत्वा ॥१२॥

: योगदीपिका :

न्यासेत्यादि । **न्याससमये तु सम्यग्** अवैपरीत्येन **सिद्धानुस्मरणपूर्वम् असङ्गं** शारीर-मानस-सङ्ग-रहितं **मुक्तौ**-परमपदे **तस्य**-केवलज्ञानादि-चिच्छक्ति-समन्वितस्य स्थापनमिव कर्त्तव्यं, **स्थापनं**-प्रतिमाया[यां], **मनसा**-प्रतिष्ठाविधिशुद्धेनान्तःकरणेन, भावोन्नयनव्यापारोऽयमेव इतिकृत्वा ॥१२॥

હવે પ્રતિષ્ઠા કઈ રીતે કરવી તે બતાવે છે.

પ્રતિમાજી ઉપર મંત્રન્યાસ કરતી વખતે સારી રીતે સિદ્ધભગવંતોના સ્મરણપૂર્વક; શારીરિક, માનસિક સંગથી રહિત બની, મનના અત્યંત ઉપયોગ પૂર્વક-તન્મયતાપૂર્વક સિદ્ધોને જાણે પરમપદમાં બિરાજમાન કરી રહ્યા હોઈએ એ રીતે જિનબિંબને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનાદિ ચૈતન્યશક્તિયુક્ત બનાવવું. જિનબિંબ ઉપર મંત્રન્યાસ અંતઃકરણપૂર્વક કરવાનો કહ્યો તેથી આ ક્રિયા મહાન-ઉચ્ચ શુભભાવ સહિતની છે, એમ સાબિત થાય છે.

(વર્તમાનમાં જિનબિંબની આધિવાસના, અજંનશલાકા વગેરે જે મંત્રન્યાસરૂપ વિધિઓ થાય છે તે, આ પ્રક્રિયાનું જ સૂચકવિધાન હોય એમ લાગે છે.) ૧૨

बीजन्यासः सोऽयं मुक्तौ भाव-विनिवेशतः परमः ।
सकलावञ्चक-योग-प्राप्तिफलोऽभ्युदय-सचिवश्च ॥१३॥

: विवरणम् :

ननु च येयं निजभावस्य देवतोद्देशेन प्रतिष्ठा सा किमुच्यत इत्याह - बीजेत्यादि।

'बीजन्यासः सोऽयं' बीजस्य-पुण्यानुबन्धि-पुण्यस्य सम्यक्त्वस्य वा न्यासो-निक्षेपोऽयं वर्तते येयं प्रतिष्ठा नाम, कथं बीजन्यास इत्याह-**मुक्तौ**-सिद्धौ **भावविनिवेशतः**-सदन्तःकरण-विनिवेशात् **परमः**-प्रधानः **सकलानाम्** अवञ्चकयोगानां **प्राप्तिः** फलमस्य बीज-न्यासस्य स तथा, **अभ्युदयसचिवश्च**-अभ्युदय-सहायश्च, अवञ्चकयोगाश्च त्रयः, तद्यथा-सद्योगावञ्चकः क्रियावञ्चकः फलावञ्चकः, तत्स्वरूपं चेदं -

सद्भिः कल्याण-सम्पन्नैर्दर्शनादपि पावनैः ।
तथा दर्शनतो योग, आद्यावञ्चक उच्यते ॥१॥
तेषामेव प्रणामादि-क्रियानियम इत्यलम् ।
क्रियाऽवञ्चकयोगः स्यान्महा-पाप-क्षयोदयः ॥२॥
फलावञ्चकयोगस्तु, सद्भ्य एव नियोगतः ।
सानुबन्धफलावाप्तिर्धर्मसिद्धौ सतां मता ॥३॥

(योगदृष्टिसमुच्चय २१९-२०-२१) ॥१३॥

: योगदीपिका :

सेयं प्रतिष्ठा किमुच्यत इत्याह - बीजेत्यादि ।

सोऽयं बीजस्य पुण्यानुबन्धि-पुण्यस्य सम्यक्त्वस्य वा, **न्यासो**-निक्षेपः येयं प्रतिष्ठा

प्रश्न : પરમાત્માને ઉદ્દેશીને ભાવેલા પોતાના શુભભાવની પ્રતિષ્ઠા કરવી એમ કહ્યું, તે પ્રતિષ્ઠાને શું કહેવાય ?

ઉત્તર : આ પ્રતિષ્ઠાને બીજન્યાસ કહેવાય. પુણ્યાનુબંધીપુણ્યને અથવા સમ્યક્ત્વને બીજ કહેવાય. એનો ન્યાસ એનું નામ પ્રતિષ્ઠા. પ્રતિષ્ઠા વખતે પ્રતિષ્ઠાકારકે અંતઃકરણના ભાવને મુક્તિમાં સ્થાપિત કર્યો હોવાથી એ શ્રેષ્ઠકોટિનો ભાવ છે. સઘળાય અવંચકયોગની પ્રાપ્તિનું ફળ આપનાર છે અને અભ્યુદયને પણ સાધી આપનાર એ ભાવ છે.

ત્રણ અવંચકયોગોનું સ્વરૂપ :

(૧) **યોગાવંચક :** જેમનાં દર્શનથી પણ પાવન થઈ જવાય એવા સત્પુરુષોનાં દર્શન મળે તે પહેલો યોગાવંચક યોગ.

(૨) **ક્રિયાવંચક :** તે સત્પુરુષોના પ્રણામ આદિ ક્રિયાના નિયમવાળો મહાન પાપક્ષય કરનારો બીજો ક્રિયાવંચક યોગ.

नाम, कुतो बीजन्यास इत्याह - **मुक्तौ** सिद्धौ **भावविनिवेशतः** चित्तप्रतिबन्धात् । कीदृशोऽयम् ? **परमः**- प्रधानः तथा सकलानामवञ्चकयोगानां प्राप्तिः फलं यस्य स तथा, **अभ्युदयसचिवश्च** अभ्युदयसहायश्च । अवञ्चकयोगाश्च त्रयः सद्योगावञ्चकः फलावञ्चकः क्रियाऽवञ्चकश्च । तत्स्वरूपं चेदम् -

सद्भिः कल्याणसम्पन्नैर्दर्शनादपि पावनैः ।
तथादर्शनतो योग आद्यावञ्चक उच्यते ॥१॥
तेषामेव प्रणामादि-क्रिया-नियम इत्यलम् ।
क्रियाऽवञ्चकयोगः स्यान्महा-पाप-क्षयोदयः ॥२॥
फलावञ्चकयोगस्तु सद्भ्य एव नियोगतः ।
सानुबन्ध-फलावाप्तिर्द्धर्मसिद्धौ सतां मता ॥३॥

(इति योगदृष्टिसमुच्चये)॥१३॥

लव-मात्रमयं नियमादुचितोचित-भाववृद्धि-करणेन ।
क्षान्त्यादि-युतैर्मैत्र्यादि-सङ्गतैर्बृंहणीय इति ॥१४॥

: विवरणम् :

'बीजन्यास' इत्युक्तं, अयं च संवर्द्धनीय इत्याह - लवेत्यादि ।

लवमात्रं-स्तोकमात्रं **अयं**-प्रतिष्ठा-गतो भावो **नियमाद्**-नियमेन **उचितोचितभाव-वृद्धिकरणेन**-उचितोचिता चासौ देशकालाद्यनुरूपा भाव-वृद्धिश्च तत्-सम्पादनेन **क्षान्त्यादियुतैः**-क्षमा-मार्दवाऽऽर्जव-सन्तोष-समन्वितैः **मैत्र्यादिसङ्गतैः**-मैत्री-करुणा-मुदितोपेक्षा-सहितैः **बृंहणीय इति**-संवर्द्धनीय इति एवम् उक्तन्यायेन ॥१४॥

: योगदीपिका :

अयं च बीजन्यास उपायेन संवर्द्धनीय इत्याह-लवेत्यादि ।

लवमात्रम्-अपिर्गम्यः स्तोकमात्रमपि यथा स्यात्तथा किं पुनरधिकमात्रमित्यर्थः । **अयं** प्रतिष्ठा-गतो भावो **नियमान्**-निश्चयेन **उचितोचिता** चासौ देशकालाद्यनुरूपा **भाव-**

---

(૩) **ફલાવંચક :** એ જ સત્પુરુષો દ્વારા નિશ્ચિતપણે ધર્મનાં ઉત્તરોત્તર સાનુબંધ ફળોની પ્રાપ્તિ થાય તે ત્રીજો ફલાવંચક યોગ છે. ૧૩

પ્રતિષ્ઠા સમયનો બીજન્યાસરૂપ ઉત્તમભાવ અલ્પમાત્ર હતો. એને મૈત્ર્યાદિ સહિતના ક્ષમાદિ ધર્મો દ્વારા દેશ-કાળને અનુરૂપ દિવસે દિવસે વધારવો જોઈએ. ૧૪

હવે આ પ્રકરણને અંતે એ જ બીજન્યાસરૂપ ઉત્તમભાવની, વિવિધ વિશેષણો દ્વારા ગ્રંથકાર સ્તુતિ કરે છે.

वृद्धिश्च तत्संपादनेन **क्षान्त्यादियुतैः**- क्षमा-माद्र्दवाऽऽर्ज्जव-संतोष-समन्वितैः **मैत्र्यादिसङ्गतैः**मैत्री-करुणा-मुदितोपेक्षा-सहितैः **बृंहणीयो**-वर्द्धनीय **इति**-उक्तन्यायेन॥१४॥

निरपायः सिद्धार्थः स्वात्मस्थो मन्त्रराडसङ्गश्च ।
आनन्दो ब्रह्मरसश्चिन्त्यस्तत्त्वज्ञमुष्टिरियम् ॥१५॥

: विवरणम् :

'अयं संवर्द्धनीय' इत्युक्तं, स एव विशिष्य स्तूयते - निरपाय इत्यादि ।

अपायेभ्यो निर्गतो **निरपायः**, सिद्धा अर्था अस्मिन्निति **सिद्धार्थः**, स्वात्मनि तिष्ठतीति **स्वात्मस्थो**, न परस्थो, **मन्त्रराट्**-मन्त्रराजोऽयं **असङ्गश्च**-सङ्ग-विकलः **आनन्दः** तद्धेतुत्वाद् **ब्रह्मरसो** ब्रह्म-सत्यं तपो ज्ञानं तद्विषयो रसोऽस्येति **चिन्त्यः**-चिन्तनीयः **तत्त्वज्ञमुष्टिरियं**-तत्त्वज्ञानां मुष्टिः-हितोपदेशोऽविसंवादस्थानं, एवं प्रतिष्ठागतो भावः संस्तुत इति ॥१५॥

: योगदीपिका :

अयमेव विशिष्य स्तूयते - निरपाय इत्यादि ।

अपायेभ्यो निर्गतो **निरपायः** सिद्धा अर्था अस्मिन्निति **सिद्धार्थः** स्वात्मनि तिष्ठतीति **स्वात्मस्थः**, स्वाभाविक-गुणरूपत्वेनाऽल्पस्यापि बलीयस्त्वादौपाधिक-प्रबल-कर्मनाशक इति भावः । **मन्त्रराट्**-मन्त्रराजः परम-मनन-त्राण-गुणवत्त्वाद्, **असङ्गश्च** सङ्ग-रहितश्च, **आनन्दः** तद्धेतुत्वाद् **ब्रह्म**-सत्य-तपो-ज्ञान-रूपं तस्य **रस** आस्वादः **चिन्त्यः** चिन्तनीयः

---

(१) **निरपाय** : अनर्थरहित छे.

(२) **सिद्धार्थ** : जेथी सर्व प्रयोजन सिद्ध थाय छे.

(३) **आत्मस्थ** : परमां नहीं, पण पोताना आत्मामां रहेलो छे. स्वाभाविक गुणरूप होवाथी थोडो पण ए भाव बळवान होवाथी प्रबळ कर्मनो क्षय करनार छे.

(४) **मंत्रराज** : श्रेष्ठ मंत्रोनी गरज सारे एवो छे.

(५) **असंग** : संगरहित छे, माटे निर्मळ छे.

(६) **आनंद** : आनंदनो हेतु होवाथी आनंदस्वरूप छे.

(७) **ब्रह्मरस** : ब्रह्म एटले सत्य, तप, ज्ञान, एना आस्वादरूप छे.

(८) **चिन्त्य** : चिंतन करवा योग्य छे.

(९) **तत्त्वज्ञमुष्टि** : तत्त्वज्ञपुरुषोनो हितोपदेश छे, अविसंवादनुं स्थान छे. आवा महान विशेषणोथी प्रतिष्ठा वखतना शुभभावनी ग्रंथकार महर्षिए स्तवना करी, महत्ता दर्शावी. १५.

तत्त्वज्ञानां मुष्टिरल्पेन बहुहितसङ्ग्रहोऽयं--- प्रतिष्ठा-गतो भावः ॥१५॥

अष्टौ दिवसान् यावत् पूजाऽविच्छेदतोऽस्य कर्त्तव्या ।
दानं च यथाविभवं दातव्यं सर्वसत्त्वेभ्यः ॥१६॥

: विवरणम् :

एवं प्रतिष्ठाविधिं परिसमाप्य तच्छेषमाह - अष्टावित्यादि ।

अष्टौ दिवसान् यावत्-अष्ट दिनानि मर्यादया **पूजा**-पुष्प-बलि-विधानादिभिः **अविच्छेदतः**-अविच्छेदेन **अस्य**-बिम्बस्य **कर्त्तव्या**-करणीया । **दानं तु यथाविभवं** - विभवानुसारेण **दातव्यं सर्वसत्त्वेभ्यः** शासनोन्नतिनिमित्तम् ॥१६॥

इत्याचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे अष्टमोऽधिकारः ॥

: योगदीपिका :

एवं प्रतिष्ठाविधिं परिसमाप्य तच्छेषमाह-अष्टावित्यादि ।

अष्टौ दिवसान् यावदविच्छेदेन-नैरन्तर्येण **पूजा** पुष्पबलि-विधानादिभिः**अस्य** बिम्बस्य कर्त्तव्या, **दानं च यथाविभवं**-विभवानुसारेण **दातव्यं सर्वसत्त्वेभ्यः** शासनोन्नति-निमित्तम् ॥

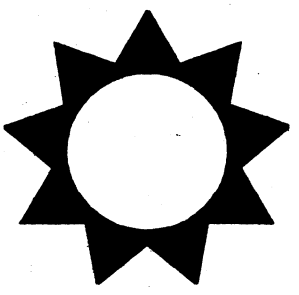
इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत 'योगदीपिका' व्याख्यायां अष्टमोऽधिकारः ॥

॥ इति जिन-बिम्ब-प्रतिष्ठाधिकारः ॥

હવે પ્રતિષ્ઠાવિધિમાં બાકી રહેલી વાત બતાવે છે.

આઠ દિવસ સુધી નિરંતર પુષ્પબલિ વિધાનાદિથી જિનબિંબની પૂજા કરવી અને શાસનની ઉન્નતિ માટે પોતાના વૈભવ - અનુસારે સર્વજીવોને દાન આપવું. ૧૬.

આઠમું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ नवमो जिन-पूजाधिकारः ॥

स्नान-विलेपन-सुसुगन्धि-पुष्प-धूपादिभिः शुभैः कान्तम् ।
विभवानुसारतो यत् काले नियतं विधानेन ॥१॥
अनुपकृत-पर-हितरतः शिवदस्त्रिदशेश-पूजितो भगवान् ।
पूज्यो हितकामानामिति-भक्त्या पूजनं पूजा ॥२॥

: विवरणम् :

'पूजा अविच्छेदतोऽस्य कर्त्तव्या' इत्युक्तं सैव स्वरूपतोऽभिधीयते कारिकाद्वयेन-स्नानेत्यादि।

स्नानं गन्ध-द्रव्य-संयोजितं स्नात्रं वा **विलेपनं**-चन्दन-कुङ्कुमादिभिः, **सुष्ठु सुगन्धि पुष्पाणि**-जात्यादि-कुसुमानि, तथा **सुगन्धिधूपो** गन्ध-युक्ति-प्रतीतः, तदादिभिरपरैरपि शुभैर्गन्ध-द्रव्य-विशेषैः **कान्तं**-मनोहारि, **विभवानुसारतो**-विभवानुसारेण **यत्पू**जनमिति सम्बन्धः, **काले**-त्रि-सन्ध्यं स्ववृत्त्यविरुद्धे वा **नियतं**-सदा **विधानेन**-शास्त्रोक्तेन ॥१॥

अनुपकृतेत्यादि । उपकृतं उपकारो, न विद्यते उपकृतं येषां त इमेऽनुपकृताः, अकृतोपकारा इत्यर्थः, ते च परे च तेभ्यो हितं तस्मिन् रतः-अभिरतः प्रवृत्तो **अनुपकृत-पर-हित-रतो** निष्कारण-वत्सलः, शिवं ददातीति **शिवदः** त्रिदशानामीशाः **त्रिदशेशास्तैः पूजितो भगवान्**-समग्रैश्वर्यादि-सम्पन्नः **पूज्यः**-पूजनीयो **हितकामानां**-हिताभिलाषिणां सत्त्वानाम् **इति**-एवंविधेन कुशलपरिणामेन **भक्त्या**-विनयसेवया **पूजनं** पूजा उच्यते॥२॥

: योगदीपिका :

पूजाविच्छेदतोऽस्य कर्त्तव्या-इत्युक्तं सैव स्वरूपतोऽभिधीयते स्नानेत्यादिकारिका-युग्मेन ।

---

૯ – જિનપૂજાસ્વરૂપ ષોડશક

જિનમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલા શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતના બિમ્બની પૂજા નિરંતર કરવી, એમ કહ્યું. એ પ્રભુપૂજાનું સ્વરૂપ, આ નવમા ષોડશકમાં વર્ણવાય છે.

સુગંધી પદાર્થયુક્ત જળથી સ્નાત્ર-અભિષેક, ચંદન - કેસર - બરાસ આદિથી વિલેપન, જાઈ વગેરે સુગંધી પુષ્પો, સુગંધી ધૂપ વગેરેથી તથા બીજાં પણ શુભ-સુગંધી દ્રવ્યોથી પોતાના વૈભવના અનુસારે, શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક, રોજ ત્રણે સંધ્યાએ પ્રભુપૂજન કરવું અથવા પોતાની આજીવિકાને બાધ ન આવે એવા સમયે (તે રીતે) પ્રભુપૂજન કરવું તે પૂજા. ૧.

''જે જીવોએ પોતાના ઉપર કોઈ ઉપકાર નથી કર્યો છતાં, એવા જીવો ઉપર પણ ઉપકાર

स्नानं-गन्ध-द्रव्यसंयोजिते स्नात्रं, **विलेपनं**-चन्दनकुङ्कुमादिभिः **सुष्ठु-सुगन्धि**-पुष्पाणि जात्यादीनि सुगन्धि-**धूपः** काकतुण्डादेः तदादिभिरपरैरपि शुभैर्गन्ध-द्रव्यविशेषैः **कान्तं** मनोहारि, **विभवानुसारतः**-संपदनुसारेण **यत्पूजन**मित्यग्रे सम्बन्धः **काले** त्रिसन्ध्यं स्ववृत्त्यऽविरुद्धे वा काले **नियतं**-सदा, **विधानेन** शास्त्रोक्तेन ॥१॥

न विद्यते उपकृतमुपकारो येभ्यस्ते च, ते परे च तेभ्यो हितं तस्मिन् रतः । अनुपकृत-उपकारफलाभागी सन् परहितरत इति वा निःकारणवत्सल इत्यर्थः । **शिवदो**-मोक्षार्पकः, त्रिदशैः इन्द्रैः पूजितो **भगवान्** समग्रैश्वर्यादि-सम्पन्नः **पूज्यः** -पूजनीयो **हितकामानां**-हितार्थिनां प्राणिनाम् **इति**-एवं-विध-कुशल-परिणाम-रूपया **भक्त्या यत्पूजनं** सा **पूजो**च्यते ॥२॥

पञ्चोपचार-युक्ता काचिच्चाष्टोपचार-युक्ता स्यात् ।
ऋद्धि-विशेषादन्या प्रोक्ता सर्वोपचारेति ॥३॥

: विवरणम् :

तामेव भेदेनाह - पञ्चेत्यादि ।

पञ्चोपचारयुक्ता-पञ्चाङ्ग-प्रणिपात-रूपा **काचिच्चाष्टोपचारयुक्ता स्याद्**-अष्टाङ्ग-प्रणिपात- रूपा **ऋद्धि-विशेषो** दशार्णभद्रादिगतस्तस्मादपरा प्रोक्ता, **सर्वोपचारेति** सर्वैः प्रकारैः-अन्तःपुर-हस्त्यश्वरथादिभिरुपचारो-विनयो यस्यां सा सर्वोपचारा ।

तत्राद्या

"दो जाणू दोण्णि करा पंचमयं होइ उत्तमङ्गं तु" (चेइयवंदणमहाभास २३७)

एवमेभिः पञ्चभिरुपचारैर्युक्ता, अथवा आगमोक्तैः पञ्चभिर्विनय-स्थानैर्युक्ता, तद्यथा-

---

કરનારા, નિષ્કારણવત્સલ, ઈન્દ્રોવડે પૂજાયેલા, સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિથી યુક્ત એવા પરમાત્માનું પૂજન, પોતાનું હિત ઈચ્છતા જીવોએ ભક્તિથી કરવું જોઈએ." - હૃદયની આવી ભક્તિથી મનોહર પૂજન કરવું તે પૂજા. ૨.

હવે એ પૂજાના પ્રકારો બતાવે છે.

(૧) પંચોપચારા પૂજા : બે ઢીંચણ, બે હાથ તથા મસ્તક જમીનને સ્પર્શે એ રીતે નમસ્કાર-વિનય કરવો, એ પંચાંગ પ્રણિપાતરૂપ પંચોપચારા પૂજા છે. અથવા

(૧) સચિત્તનો ત્યાગ (૨) અચિત્તનો અત્યાગ (૩) ખેસ ધારણ કરવો (૪) ભગવાનનાં દર્શન થતાં જ અંજલિબદ્ધ પ્રણામ કરવો (૫) મનથી એકાગ્ર બનવું... આ પાંચ અભિગમ (વિનય) સાચવવા, તે પંચોપચારા પૂજા.

(૨) અષ્ટોપચારા પૂજા : મસ્તક, છાતી, પેટ, પીઠ, બે બાહુ અને બે સાથળ - આ આઠ અંગો દ્વારા વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરવો,તે અષ્ટોપચારા પૂજા.

"सचित्ताणं दव्वाणं विउसरणयाए, अचित्ताणं दव्वाणं अविउसरणाए, एगसाडिएणं उत्तरासंगेणं, चक्खुफासे अंजलिपग्गहेणं, मणसो एगत्तीभावकरणेणं"- *(ओववाइयसुत्तं ३२)*

द्वितीया त्वष्टभिरङ्गैः शरीरावयवैरुपचारो यस्यां, तानि चामून्यङ्गानि-

"सीरमुरोयरपिट्ठी दो बाहू ऊरुया य अट्ठंगा"--- (आवश्यक नि. भा. १६०)

तृतीया तु देवेन्द्रन्यायेन, यथोक्तमागमे -

"सव्वबलेणं सव्वसमुदएणं सव्वविभूईए सव्वविभूसाए सव्वायरेण"--- इत्यादि ॥ (ओववाइयसुत्तं ३१)

: योगदीपिका :

तामेव भेदेनाह - पञ्चेत्यादि ।

एका **पञ्चोपचारयुक्ता** पञ्चभिः जानु-द्वय-कर-द्वयोत्तमाङ्ग-लक्षणैरुपचारैर्युक्तेतिकृत्वा पञ्चभिरुपचारैः अभिगमैर्युक्तेति वा कृत्वा । **काचिदष्टोपचार-युक्ता**-अष्टभिरङ्गैः शीर्षोर-उदर-पृष्ठ-बाहु-द्वयोरुद्वय-लक्षणैरुपचारोऽस्यामिति हेतोः । **अन्या ऋद्धिविशेषाद्दशार्ण-**भद्रादिन्यायेन **सर्वोपचारा**-सर्वैः प्रकारैरन्तःपुरहस्त्यश्व-रथादिभिः ।

'सव्वबलेणं सव्वसमुदएणं सव्वविभूइए सव्वविभूसाए सव्वायरेणं'--- इत्याद्यागमा-दुपचारो विनयोऽस्यामिति कृत्वा ॥३॥

न्यायार्जितेन परिशोधितेन वित्तेन निरवशेषेयम् ।
कर्त्तव्या बुद्धिमता प्रयुक्त-सत्सिद्धि-योगेन ॥४॥

: विवरणम् :

इयं च यादृशेन वित्तेन कार्या पुरुषेण च तदाह - न्यायेत्यादि ।

न्यायार्जितेन-न्यायोपात्तेन **परिशोधितेन**-भावविशेषाद् **वित्तेन**-द्रव्येण **निरवशेषा**-सकला **इयं** पूजा कर्त्तव्या-करणीया **बुद्धिमता**-प्रज्ञावता **प्रयुक्तसत्सिद्धियोगेन** प्रयुक्तः सत्सिद्धियोगः- सत्साधनव्यापारो येन स तथा ॥४॥

---

(३) **सर्वोपचारा पूजा :** अंतःपुर, हाथी, घोडा, रथ, सैन्य वगेरे विशिष्ट सर्व ऋद्धि साथे विनयपूर्वक वंदन करवुं ते सर्वोपचारा पूजा. राजा दशार्णभद्रे वीरप्रभुनी आवी सर्वोपचारा पूजा करी हती. अर्थात् सर्वप्रकारना सैन्यथी, सर्वप्रकारना समुदायथी, सर्वप्रकारनी शोभाथी, सर्व प्रकारनी ऋद्धिथी, सर्व प्रकारनी विभूषाथी अने सर्वप्रकारना आदरादिथीः एम आगममां कहेलो विनय जेमां छे ते सर्वोपचारा पूजा. ३

प्रश्न : केवा धनथी अने केवा पुरुषे आ पूजा करवी जोईए ?

उत्तर : न्यायथी मेळवेला अने भावविशेषथी शुद्ध करेला धनथी तेमज पूजानां बधां ज

: योगदीपिका :

इयं च यथा येन कार्या तथाऽऽह-न्यायेत्यादि ।

न्यायेनार्ज्जितेन प्रथममुपात्तेन, ततः **परिशोधितेन** भावविशेषाद्, **वित्तेन**-धनेन **निरवशेषा**-सकला **इयं**-पूजा **कर्तव्या बुद्धिमता प्रयुक्तः सत्सिद्धियोगः** सत्साधन-व्यापारो येन स तथा, तेन ॥४॥

शुचिनाऽऽत्म-संयम-परं, सित-शुभ-वस्त्रेण वचन-सारेण ।
आशंसा-रहितेन च, तथा तथा भाव-वृद्ध्योच्चैः ॥५॥

: विवरणम् :

कीदृक्प्रयत्नेन पुनः पुंसा करणीयेयमित्याह - शुचिनेत्यादि ।

शुचिना-द्रव्यत भावतश्च स्नान-देशसर्वस्नानाभ्यां, देश-स्नानं हस्त-पाद-मुख-प्रक्षालनं, सर्व-स्नानं शिरसा स्नातत्वे सति, आगमप्रसिद्ध्या, भावात् शुचिना भावस्नानेन (शुचिभावस्ना प्र.), विशुद्धाध्यवसायेनेत्यर्थः, **'आत्मसंयमपरम्'** आत्मनः-शरीरस्य संयमः-संवृत्ताङ्गोपाङ्गेन्द्रियत्वं तत्परं-तत्प्रधानं यथा भवत्येवं पूजा कर्त्तव्या, **सितशुभवस्त्रेण**-सितवस्त्रेण च शुभवस्त्रेण च, शुभमिह सितादन्यदपि पट्टयुग्मादि रक्त-पीतादिवर्णं परिगृह्यते, **वचनसारेण**-आगम-प्रधानेन **आशंसारहितेन** च-इहपरलोकाद्याशंसा-विकलेन च **तथा तथा भाववृद्ध्योच्चैः**-येन येन प्रकारेण पुष्प-वस्त्रादि-विरचनागतेन भाव-वृद्धिः सम्पद्यते तेन तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥५॥

: योगदीपिका :

शुचिनेत्यादि ।

शुचिना हस्त-पाद-मुख-प्रक्षालन-शिरःस्नान-रूप-देश-सर्व-भेद-भिन्न-द्रव्य-स्नानेन शुद्धाध्यवसाय-रूप-भाव-स्नानेन च पवित्रेण, **आत्मनः** शरीरस्य **संयमः**-

---

सुंदर साधनो मेળવી, બુદ્ધિમાન પૂજકે બધા જ પ્રકારની પૂજા કરવી જોઈએ. ૪

પ્રશ્ન : પૂજા કરનાર પુરુષે કેવા પ્રયત્નથી પૂજા કરવી જોઈએ ?

ઉત્તર : સ્નાન દ્વારા પવિત્ર થઈને, શ્વેત અને શુભવસ્ત્રો પહેરીને આશંસા રહિતપણે, શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક, શરીર તથા ઈન્દ્રિયો ઉપર સંયમ રાખીને, તે તે પ્રયત્નોથી શુભભાવોની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય તે રીતે પૂજા કરવી જોઈએ.

હાથ, પગ, મોઢું વગેરેનું પ્રક્ષાલન એ દેશથી દ્રવ્યસ્નાન કહેવાય. મસ્તકસહિત સર્વ અંગોનું સ્નાન એ સર્વથી દ્રવ્યસ્નાન કહેવાય. આ રીતે બંને પ્રકારનાં દ્રવ્યસ્નાન દ્વારા તેમજ શાસ્ત્રમાં કહેલ ભાવથી એટલે કે અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિથી ભાવસ્નાન દ્વારા પવિત્ર થઈ પ્રભુપૂજા કરવી જોઈએ.

શરીર અને શરીરનાં અંગોપાંગ ઉપર સંયમ રાખીને, અંગોપાંગોને સારી રીતે ઢાંકીને પૂજા

संवृताङ्गोपाङ्गेन्द्रियत्वं **तत्परं** तत्प्रधानं यथाभवत्येवं पूजा कर्त्तव्या **सितमुज्ज्वलं शुभं**-शोभनं च **वस्त्र** यस्य स तथा, तेन शुभमिह सितादन्यदपि पट्टयुग्मादि रक्त-पीतादि-वर्णं गृह्यते **वचनसारेण**-आगमप्रधानेन आशंसया-इहपरलोकफलवाञ्छया **रहितेन** च, **तथा तथा** तेन तेन पुष्प-वस्त्रादि-विरचना-प्रकारेण **भाववृद्ध्या, उच्चैः** अतिशयेन ॥५॥

पिण्ड-क्रिया-गुण-गतैर्गंभीरैर्विविध-वर्णसंयुक्तैः ।
आशय-विशुद्धि-जनकैः, संवेग-परायणैः पुण्यैः ॥६॥
पाप-निवेदन-गर्भैः, प्रणिधान-पुरस्सरैर्विचित्रार्थैः ।
अस्खलितादि-गुणयुतैः, स्तोत्रैश्च महामति-ग्रथितैः॥७॥

: विवरणम् :

प्रतिष्ठाऽनन्तरं पूजा प्रस्तुता, सा च पुष्पामिष-स्तोत्रादि-भेदेन बहुधा, तत्र पुष्पादि-पूजामभिधाय स्तोत्र-पूजां कारिकाद्वयेनाह - पिण्डेत्यादि ।

पिण्डः-शरीरमष्टोत्तर-सहस्र-लक्षण-लक्षितं **क्रिया**-समाचाश्चरितं, तच्च सर्वातिशायि दुर्वार-परीषहोपसर्ग-समुत्थ-भय-विजयित्वेन, **गुणाः**-श्रद्धा-ज्ञान-विरति-परिणामादयो जीवस्य सहवर्तिनः अविनाभूताः सामान्येन, केवलज्ञानदर्शनादयस्तु विशेषेण, **तद्गतैः**-तद्विषयैस्तत्प्रतिबद्धैः **गम्भीरैः**- सूक्ष्म-मति-विषय-भावाभिधायिभिः आन्तर्भावप्रवर्तितैश्च **विविधवर्णसंयुक्तैः**-विचित्राक्षर-संयोगैः छन्दोऽलङ्कारवशेन, **आशयविशुद्धिजनकैः**-भावविशुद्ध्यापादकैः **संवेगपरायणैः** संवेगः- संसारभयं मोक्षाभिलाषो वा परमयनं-गमनं येषु तानि परायणानि, संवेगे परायणानि संवेगपरायणानि तैः, पुण्यहेतुत्वात्**पुण्यानि** तैः ॥६॥

કરવી જોઈએ. શ્વેતરંગના અથવા બીજાં પણ લાલ-પીળા વર્ણનાં બે શુભવસ્ત્રો પહેરીને પૂજા કરવી જોઈએ. આગમને પ્રાધાન્ય આપી, આગમોક્તવિધિપૂર્વક, આ લોક પરલોકનાં કોઈ સુખ કે ફળની આશંસા રાખ્યા વગર પૂજા કરવી જોઈએ તેમજ પુષ્પ, વસ્ત્ર આદિની જે રીતે રચના-ગોઠવણ કરવાથી ભાવની વૃદ્ધિ થતી હોય તે રીતે પૂજા કરવી જોઈએ. ૫

પ્રતિષ્ઠા પછી પૂજાવિધિનું વિવેચન ચાલુ છે, એમાં પુષ્પપૂજા, નૈવેદ્યપૂજા, સ્તોત્ર વગેરે વગેરે પૂજાના અનેક પ્રકાર છે. પુષ્પાદિ પૂજાનું વિવેચન કર્યા પછી હવે સ્તોત્રપૂજાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

પ્રશ્ન : સ્તોત્રપૂજા માટેનાં સ્તોત્રો કેવાં હોવા જોઈએ ?

ઉત્તર : (૧) ૧૦૦૮ લક્ષણોથી શોભતા વીતરાગપરમાત્માના દિવ્યદેહનું, ક્રિયા એટલે ભયંકર ઉપસર્ગો અને પરીષહોના સર્વશ્રેષ્ઠ વિજયીપણાવાળું ચારિત્ર તેમજ સામાન્યથી સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયીના પરિણામોનું તથા વિશેષથી કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનાદિ ગુણોનું જેમાં વર્ણન હોય, (૨) સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજી શકાય એવા ગંભીરભાવોથી ભરેલાં હોય, (૩) વિવિધ પ્રકારના શબ્દોનાં સૌંદર્યથી, લાલિત્યથી તેમજ છંદો અને અલંકારોથી યુક્ત હોય, (૪) ભાવોની

पापेत्यादि । पापानां-रागद्वेषमोहकृतानां स्वयंकृतत्त्वेन निवेदनं-परिकथनं, तद्गर्भो-हृदयमन्तर्गतभावो येषां तानि, तैः **पाप-निवेदन-गर्भैः, प्रणिधानम्**-ऐकाग्र्यं **तत्पुरस्सरैः** उपयोग-प्रधानैरिति यावत्, **विचित्रार्थैः**-बहुविधार्थैः, **अस्खलितादि-गुणयुतैः**-अस्खलितममिलितमव्यत्याम्रेडितमित्यादि-गुणयुक्तैः अभिव्याहारमाश्रित्य **स्तोत्रैश्च**-स्तुतिविशेषैश्च **महामतिग्रथितैः**-महाबुद्धिपुरुष-विरचित-सन्दर्भैः, इयं पूजा कर्तव्येति पश्चात् सम्बन्धनीयम् ॥७॥

: योगदीपिका :

इयमधिकृता पूजा पुष्पामिष-स्तोत्रादि-भेदेन बहुविधा तत्र पुष्पादि-पूजामभिधाय स्तोत्रपूजां कारिकाद्वयेनाह- पिण्डेत्यादि ।

पिण्डः शरीरमष्टोत्तर-लक्षण-सहस्र-लक्षितं **क्रिया** सर्वातिशायि-दुर्वार-परीषह-जयाद्याचार-रूपा, **गुणा** जीव-स्वभावाविनाभूताः सामान्येन ज्ञानादयो, विशेषेण केवलज्ञानादयस्तद्गतैः तद्विषयैः, **गम्भीरैः**-सूक्ष्म-मति-गम्यार्थैः **विविधाः**-छन्दोऽलङ्कारभजनया विचित्रा ये **वर्णास्तैः संयुक्तैराशयविशुद्धे**र्नवम(शान्त)रसा भिव्यञ्जनया चित्तशुद्धेर्जनकैः, **संवेगो** भवभयं मोक्षाभिलाषो वा (तस्य) परमयनं गमनं येषु तानि तथा तैः पुण्यहेतुत्त्वात् **पुण्यैः** ॥६॥

पापेत्यादि । **पापानां** राग-द्वेष-मोह-कृतानां, स्वयंकृतत्वेन **निवेदनं गर्भो**ऽन्तर्गतभावो येषां तानि तथा तैः । **प्रणिधानं** ऐकाग्र्यं **तत्पुरस्सरैः** उपयोगप्रधानैरिति यावद्, **विचित्रार्थैः** बहुविधार्थयुक्तैः, **अस्खलितादयो** गुणा अस्खलितामिलिताव्यत्याम्रेडितादि-लक्षणास्तैर्युतै-रभिव्याहारकाले, **स्तोत्रैश्च महामतिभिः**- विशिष्टबुद्धिभिः**ग्रथितै**रियं पूजा कर्त्तव्येति पश्चात्सम्बन्धनीयम् ॥७॥

વિશુદ્ધિ કરનારાં હોય, (૫) સંવેગ એટલે સંસારનો ભય અથવા મોક્ષનો અભિલાષ; એને પ્રગટાવનારાં હોય, (૬) પુણ્ય એટલે પવિત્ર અથવા પુણ્યનો બંધ કરાવનારાં હોય, (૭) રાગ-દ્વેષ અને મોહને વશ બની જીવે પોતે કરેલાં પાપોના નિવેદનથી યુક્ત હોય અર્થાત્ પોતે કેવાં કેવાં પાપો કર્યાં છે, પોતે કેવો પાપી-મહાપાપી છે; એને જણાવનારાં હોય, (૮) એ સ્તોત્રો મનની એકાગ્રતાપૂર્વક બોલાતાં હોય, (૯) અનેક પ્રકારના હૃદયંગમ અર્થોથી ભરેલાં હોય, (૧૦) અસ્ખલિત, અમિલિત, અવ્યત્યામ્રેડિત વગેરે ઉચ્ચારના ૧૭ ગુણથી યુક્ત હોય, (૧૧) તેમજ મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષોએ રચેલાં હોય... આવા મહાન સ્તોત્રોથી સ્તોત્રભક્તિ થાય તો નિશ્ચિત શ્રેષ્ઠ કોટિનો શુભભાવ જન્મે; એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. ૬-૭

शुभभावार्थं पूजा स्तोत्रेभ्यः स च परः शुभो भवति ।
सद्भूत-गुणोत्कीर्तन-संवेगात् समरसापत्त्या ॥८॥

: विवरणम् :

कथं पुनः स्तोत्रेभ्यः पूजा भवतीत्याह - शुभेत्यादि ।

शुभभावार्थं पूजा-शुभभावनिमित्तं पूजा सर्वापि पुष्पादिभिः, **स्तोत्रेभ्यः**-स्तुतिभ्यः **स च**-भावः **परः** प्रकृष्टः **शुभो भवति**-शुभहेतुर्जायते, एवं च पुष्प-वस्त्रादीनामिव स्तोत्राणामपि प्राक्तनाध्यवसायापेक्षया शुभतरपरिणामनिबन्धनत्वेन पूजाहेतुत्वं सिद्ध्यति।

कथं पुनः स्तोत्रेभ्यः शुभो भाव ? इत्याह-**'सद्भूतगुणोत्कीर्तनसंवेगात्'** सद्भूतानां-विद्यमानानां तथ्यानां च गुणानां-ज्ञानादीनां यत्कीर्तनं तेन संवेगो-मुक्त्यभिलाषस्तस्मात्, **'समरसापत्त्या'** समभावे रसः-अभिलाषो यस्यां सा समरसा सा चासावापत्तिश्च-प्राप्तिरधिगतिरधिगम इत्यनर्थान्तरं, तया हेतुभूतया समरसापत्त्या-परमात्म-स्वरूप-गुण-ज्ञानोपयोग-रूपया, परमार्थतस्तद्भवनेन तदुपयोगानन्यवृत्तितया, स्तोत्रेभ्य एव शुभो भावो भवतीति तात्पर्यम् ॥८॥

: योगदीपिका :

कथं पुनः स्तोत्रेभ्यः पूजा स्यादित्याह- शुभेत्यादि ।

शुभभावार्थं पूजा सर्वापि पुष्पादिभिरिष्यते, **स च** भावः स्तोत्रेभ्यः **परः** प्रकृष्टः **शुभो भवति सद्भूतानां**-विद्यमानानां **गुणानां**-ज्ञानादीनां **यत्कीर्तनं** तेन **संवेगो** मोक्षाभिलाषस्ततः समे भावे रमोऽभिलाषो यस्यां तादृश्याऽऽपत्त्या प्राप्त्या, हेतुभूतया परमात्मगुणोपयोगेन परमार्थतस्तदनन्यवृत्तिलक्षणया । ततश्च पुष्पादितः शुभतर-परिणाम-निबन्धनत्त्वेन स्तोत्राणां विशिष्टपूजाहेतुत्त्वं सिद्धं भवति ॥८॥

कायादि-योग-सारा त्रिविधा तच्छुद्ध्युपात्त-वित्तेन ।
या तदतिचार-रहिता सा परमाऽन्ये तु समयविदः ॥९॥

આ સ્તોત્રભક્તિ સ્તોત્રપૂજારૂપ છે. પુષ્પ, નૈવેદ્ય, વસ્ત્ર આદિ સામગ્રીથી કરાતી પૂજા જેમ શુભભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, એ જ રીતે સ્તોત્રભક્તિ પણ ઉત્કૃષ્ટકોટિનો શુભભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે સ્તોત્રપૂજા કહેવાય છે. સ્તોત્રના માધ્યમથી વીતરાગપરમાત્માના જ્ઞાનાદિ સદ્‌ભૂત-ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું કીર્તન થાય છે. એ કીર્તનથી મોક્ષનો અભિલાષ (સંવેગ) પ્રગટે છે. એનાથી સમરસાપત્તિ-પરમાત્માના સ્વરૂપ સાથે એકાકારતા-તન્મયતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે સ્તોત્રભક્તિ પણ શુભભાવને જગાડનારી હોવાથી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પૂજા સિદ્ધ થાય છે. ૮

હવે બીજી રીતે પૂજાના ત્રણ ભેદ બતાવે છે : -

(૧) કાયયોગસારા પૂજા (૨) વચનયોગસારા પૂજા (૩) મનોયોગસારા પૂજા.

: विवरणम् :

अधुना अन्यथा पूजाया एव भेदत्रयमाह - कायादीत्यादि ।

कायादयो योगाः कायादीनां वा, **तत्सारा**-तत्प्रधाना **त्रिविधा**-त्रिप्रकारा पूजा, काय-योग-सारा, वाग्योग-सारा, मनो-योग-सारा च, **'तच्छुद्ध्युपात्तवित्तेन'** तेषां-कायादियोगानां शुद्धिः- कायादिदोषपरिहारस्तयोपात्तं यद्वित्तं तेन करण-भूतेन, **या तदतिचाररहिता**-शुद्ध्यातिचार-विकला सा परमा-प्रधाना पूजा, **अन्ये तु समयविदः**-अपरे त्वाचार्याः इत्थमभिदधति ॥९॥

: योगदीपिका :

अथान्यथा पूजाभेदत्रयमाह- कायेत्यादि ।

कायादयो ये योगास्तत्सारा-तत्प्रधाना, **त्रिविधा**-त्रिप्रकारा, काय-योग-सारा, वाग्-योग-सारा, मनो-योग-सारा च, तेषां कायादि-योगानां शुद्धिः कायादि-दोष-परिहार-पूर्वा एकाग्र-प्रवृत्तिस्तयोपात्तं यद्वित्तं तेन क(का)रणभूतेन, **या तदतिचारैः** शुध्द्यतिचारै **रहिता**, **सा परमा**-प्रधाना पूजा **अन्ये तु समयविद**-आगमज्ञा इति वदन्तीति शेषः ॥९॥

विघ्नोपशमन्याद्या, गीताऽभ्युदयप्रसाधनी चान्या ।
निर्वाण-साधनीति च, फलदा तु यथार्थसंज्ञाभिः ॥१०॥

: विवरणम् :

'कायादियोगसारा त्रिविधा पूजा' इत्युक्तं---, तदेव त्रैविध्यमाह - विघ्नेत्यादि ।

विघ्नानुपशमयतीति **विघ्नोपशमनी आद्या**-काययोगसारा **गीता**-कथिता, अभ्युदयं प्रसाधयतीत्यभ्युदयप्रसाधनी **च अन्या**-अपरा वाग्योगप्रधाना, निर्वाणं साधयतीति

શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ કાયાદિ યોગોના દોષોનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક તેમજ કાયાદિ યોગોની શુદ્ધિદ્વારા મેળવેલા ધનથી કરવામાં આવતી પૂજાના આ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે - જે ધનથી પ્રભુપૂજા કરવાની છે; તે ધન ઉપાર્જન કરતી વખતે મનના, વચનના અને કાયાના દોષોનો- અતિચારોનો ત્યાગ કરી; મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ધન મેળવવું અને એ ધનથી પૂજા કરવી, એ પૂજાને કાયાદિયોગસારા પૂજા કહેવાય અને આ પૂજા શ્રેષ્ઠ પૂજા છે, એમ અન્ય આગમવિશારદો કહે છે. ૯

આ ત્રણ પ્રકારની પૂજાના યથાર્થ ત્રણ નામ બતાવે છે.

(૧) **વિઘ્નોપશમની** : વિઘ્નોનો નાશ કરતી હોવાથી પહેલી કાયયોગસારા પૂજાનું આ યથાર્થનામ છે.

(૨) **અભ્યુદયપ્રસાધની** : જ્યાં સુધી મોક્ષફળ ન મળે ત્યાં સુધી સ્વર્ગાદિ સુખોને પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર હોવાથી બીજી વચનયોગસારા પૂજાનું આ યથાર્થનામ છે.

निर्वाणसाधनीति च मनोयोगसारा, स्वतन्त्रा वा त्रिविधा, **फलदा तु** फलदैवैकैका **यथार्थसंज्ञाभिः**-अन्वर्थाभिधानैः ॥१०॥

: योगदीपिका :

तिसृणामप्येतासामन्वर्थनामभेदमाह-विघ्नेत्यादि ।

विघ्नानुपशमयतीति **विघ्नोपशमनी आद्या** काययोगसारा **गीता** कथिताऽभ्युदयं प्रसाधयतीति **अभ्युदयप्रसाधनी चान्या** अपरा वाग्योगप्रधाना, निर्वाणं साधयतीति च मनोयोगसारा **फलदा** तु फलदैवैकैका(सैवैकका प्र.) । **यथार्थसंज्ञाभिरन्वर्थाभिधानैरेतासां** समन्तभद्रा सर्वमङ्गला सर्वसिद्धिफला इत्येतान्यन्वर्थनामानि गीयन्ते । तथेह प्रथमा प्रथमावञ्चक-योगात्सम्यग्दृष्टेर्भवति, द्वितीया तु द्वितीयावञ्चकयोगादुत्तरगुणधारिणस्तृतीया च तृतीयावञ्चकयोगात्परमश्रावकस्यैव । प्रथमकरणभेदेन ग्रन्थ्यासन्नस्य च धर्ममात्रफलैवेयं सद्योगादिभावादनुबन्धासिद्धेश्चेत्ययं पूजाविंशिकायां विशेषः ॥१०॥

प्रवरं पुष्पादि सदा चाद्यायां सेवते तु तद्दाता ।
आनयति चान्यतोऽपि हि नियमादेव द्वितीयायाम् ॥११॥
त्रैलोक्यसुन्दरं यत् मनसाऽऽपादयति तत्तु चरमायाम् ।
अखिल-गुणाधिक-सद्योग-सार-सद्ब्रह्म-यागपरः ॥१२॥

: विवरणम् :

तिसृष्वपि यद्भवति तदाह - प्रवरमित्यादि ।

प्रवरं-प्रधानं **पुष्पादि**-पुष्प-गन्ध-माल्यादि **सदा च**-सर्वदैव **आद्यायां**-प्रथमायां **सेवते तु** सेवत एव ददात्येव **तद्दाता**-तस्याः- पूजायाः कर्ता-दाता, **आनयति च** वचनेन **अन्यतोऽपि हि**-क्षेत्रान्तरात् प्रस्तुतं पुष्पादि **नियमादेव**-

---

(૩) **निर्वाणसाधनी** : મોક્ષપદ સાધી આપનારી હોવાથી ત્રીજી મનોયોગસારા પૂજા પણ આ યથાર્થનામવાળી છે. અથવા વિઘ્નોપશમની વગેરે ત્રણ પ્રકારની સ્વતંત્ર પૂજા છે.

આ ત્રણ પૂજાઓનાં **૧. સમંતભદ્રા ૨. સર્વમંગલા ૩. સર્વસિદ્ધિફલા** - એવાં ત્રણ સાર્થક નામ પણ કહેવાય છે.

- આમાંની પહેલી પૂજા પ્રથમ - યોગાવંચક યોગના કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માને હોય છે.

- બીજી પૂજા, બીજા ક્રિયાવંચક યોગના કારણે ઉત્તરગુણના ધારક શ્રાવકને હોય છે.

- ત્રીજી પૂજા, ત્રીજા ફલાવંચકયોગના કારણે પરમ શ્રાવકને જ હોય છે. ૧૦

શાસ્ત્રકારમહર્ષિ હવે આ ત્રણે પૂજાઓમાં જે ક્રિયા-પ્રક્રિયા થાય છે, તે બતાવે છે.

- પહેલા પ્રકારની પૂજા કરનાર પૂજક રોજ શ્રેષ્ઠ કોટિનાં ફૂલો, સુગંધી ફૂલોની માળા વગેરે લાવી પોતાના હાથે (કાયયોગ) પ્રભુપૂજા કરે છે.

नियमेनैव **द्वितीयायां** पूजायाम् ॥११॥

त्रैलोक्येत्यादि । **त्रैलोक्यसुन्दरं**-त्रिषु लोकेषु प्रधानं, यत्-पारिजात-कुसुमादि नन्दनादि-वन-गतं **मनसा**-अन्तःकरणेन **आपादयति**-सम्पादयति तत्तु-तदेव **चरमायां**-निर्वाण-साधन्यां, तद्दाता-इति-अत्राप्यभिसम्बध्यते। अयमेव विशिष्यते-**अखिलैर्गुणैरधिकं सद्योगानां**-सद्धर्मव्यापाराणां **सारं**-फलकल्पमजरामरत्वेन, धर्मस्य सारोऽजरामरत्त्वमिति तत्त्वं(कृत्वा प्र.), सद्योगसारं यत् **सद्ब्रह्म**-परमात्मस्वरूपं तस्य यागो-यजनं पूजनं **तत्परः**-तत्प्रधानः, प्रस्तुतस्तद्दाताऽखिल-गुणाधिक-सद्योग-सार-सद्ब्रह्म-यागपर उच्यते ॥१२॥

: योगदीपिका :

तिसृष्वषि यद्भवति तदाह-प्रवरमित्यादि ।

प्रवरं प्रधानं **पुष्पादि** पुष्पगन्धमाल्यादि **सदाच** सर्वदैव **आद्यायाम्**-प्रथमपूजायां **सेवते तु**-सेवत एव स्वहस्तेन ददात्येवेत्यर्थः । **तद्दाता** तत्पूजाकर्ता । **आनयति** च वचनेन **अन्यतोऽपि** हि क्षेत्रान्तरात् प्रस्तुतं पुष्पादि **नियमादेव** निश्चयादेव **द्वितीयायां** पूजायाम् ॥११॥

त्रैलोक्येत्यादि । **त्रैलोक्ये** त्रिषु लोकेषु प्रधानं **सुन्दरं** यत्पारिजात-कुसुमादि नन्दन-वन-गतं **तत्तु**-तदेव **मनसान्तःकरणेन, आपादयति**-उपनयति **चरमायां** निर्वाण-साधन्यां, तद्दातेत्यत्राप्यभिसम्बन्ध्यते, अयमेव विशिष्यते- अखिलै-र्गुणैरधिकं सद्योगानाम्-सद्धर्मव्यापाराणां सारं फलकल्पमजरामरत्त्वेन हेतुना यत् **सद्ब्रह्म**-परमात्मस्वरूपं तस्य **यागो**-यजनं पूजनं-**तत्परः**- तदेक-दत्त-बुद्धिः । अखिल-गुणाधिकस्य हि पूजाऽखिलगुणाधिकं पूजोपकरणं मनसि निधाय अतिशयितपरितोषाय बुद्धिमता विधेयेत्यर्थः ॥१२॥

- બીજા પ્રકારની પૂજા કરનાર પૂજક પોતાના સેવકો વગેરેને વચનથી આજ્ઞા કરીને (વચનયોગ) બીજાં સ્થાનોમાંથી પણ ફૂલ વગેરે મંગાવી પ્રભુપૂજા કરે છે.

- ત્રીજા પ્રકારની પૂજા કરનારો શ્રાવક-પૂજક ત્રણ લોકમાં સુંદર-નંદન વગેરે વનોમાંથી મંદાર, પારિજાત વગેરે કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોને મનથી (મનોયોગ) લાવીને ભાવથી પ્રભુપૂજા કરે છે !

સઘળીય સદ્ધર્મની પ્રવૃત્તિઓનું (ક્રિયાઓનું) સારભૂત શ્રેષ્ઠ ફળ અજરામરપણું છે. એ ફળને પ્રાપ્ત કરનાર પરમાત્માનું પૂજન પરમાત્મામાં જ તન્મય ચિત્તવાળો બનીને કરે છે.

શાસ્ત્રકારોનો ઉપદેશ છે કે - સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણના સ્વામી પરમાત્માની પૂજા બુદ્ધિમાન પૂજકે, સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણવાળા પૂજાનાં ઉપકરણોની મનથી કલ્પના કરીને મનના અત્યંત પરિતોષ માટે કરવી જોઈએ. ૧૧-૧૨

स्नानादौ कायवधो न चोपकारो जिनस्य कश्चिदपि ।
कृतकृत्यश्च स भगवान् व्यर्था पूजेति मुग्धमतिः ॥१३॥

: विवरणम् :

प्रतिष्ठानन्तरं स्नानादि चिकीर्षितं, तत्र जीवकायवधमाशङ्क्याह - स्नानादावित्यादि।

स्नानादौ-स्नान-विलेपन-सुगन्धि-पुष्पादौ पूर्वोक्ते **कायवधो**-जल-वनस्पत्यादि-वधः परिदृष्टरूप एव, **न चोपकारः**-सुखानुभवरूपस्तदनुपभोगेन, **जिनस्य**-वीतरागस्य मुक्ति-व्यवस्थितस्य **कश्चिदपि**-कोऽपि, **कृतकृत्यश्च**-निष्ठितार्थश्च **स भगवान्**-न किञ्चित् तस्य करणीयमस्त्यपरैः, एवं **व्यर्था पूजा**-निरर्थिका पूजेत्येवं **मुग्धमतिः**-अव्युत्पन्नमतिर्मूढमतिर्वा पर्यनुयुङ्क्ते ॥१३॥

: योगदीपिका :

अत्र पूजायां स्नानादि-गतं पूर्वपक्षमुद्भावयति - स्नानादावित्यादि ।

स्नानादौ स्नान-विलेपन-सुगन्धि-पुष्पादौ पूर्वोक्ते **कायवधो** जल-वनस्पत्यादि-वधः स्पष्ट एव भवति, स च प्रतिषिद्धः **न चोपकारः**- सुखानुभवरूपो **जिनस्य**-वीतरागस्य मुक्ति-व्यवस्थितस्य, ततः-स्नानाद्यविनाभाविकायवधात् **कश्चिदपि** भवति । **कृतकृत्यश्च**-निष्ठितार्थश्च **स भगवान्**, न किञ्चित्तस्य करणीयमस्मदादिभिरस्ति, तस्माद्-**व्यर्था**-निष्प्रयोजना **पूजेत्येवं** मूढमतिरव्युत्पन्नबुद्धिः पर्यनुयुङ्क्ते ॥१३॥

कूपोदाहरणादिह कायवधोऽपि गुणवान् मतो गृहिणः ।
मन्त्रादेरिव च ततस्तदनुपकारेऽपि फलभावः ॥१४॥
कृतकृत्यत्त्वादेव च तत्पूजा फलवती गुणोत्कर्षात् ।
तस्मादव्यर्थैषाऽऽरम्भवतोऽन्यत्र विमलधियः ॥१५॥

प्रश्न : પ્રતિષ્ઠા પછી સ્નાન-અભિષેક, વિલેપન, અને પુષ્પાદિથી પૂજા કરવાનું કહ્યું પણ એમાં પાણી, વનસ્પતિ આદિ જીવોની હિંસા હોવાથી સ્નાત્રાદિ યોગ્ય નથી.

સ્નાન, વિલેપન તેમજ સુગંધી પુષ્પાદિથી પ્રભુની પૂજા કરવામાં પાણી, વનસ્પતિ આદિ જીવોની હિંસા પ્રત્યક્ષ-સ્પષ્ટ દેખાય છે; જેનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. વળી એ પૂજાથી મોક્ષમાં રહેલા વીતરાગ જિનેશ્વરદેવને કોઈ સુખનો અનુભવ થતો નથી... તથા ભગવાન કૃતકૃત્ય છે એમનાં બધાં જ કાર્યો પૂર્ણ થયાં હોવાથી, હવે આપણે એમનું કોઈ કાર્ય કરવાનું રહેતું નથી. તેથી પ્રભુ પૂજા વ્યર્થ છે; આવું મૂઢમતિ માને છે. ૧૩

ઉત્તર : આવો પ્રશ્ન કરનાર મૂઢમતિ-મુગ્ધમતિ જીવને શાસ્ત્રકારભગવંત નીચે મુજબ પ્રત્યુત્તર આપે છે.

પ્રભુ પૂજામાં થતો કાયવધ (પાણી, વનસ્પતિ આદિની હિંસા) શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ કૂવાના

: विवरणम् :

पूजाव्यर्थत्त्वपरिहाराय कारिकाद्वयमाह - कूपेत्यादि ।

कूपोदाहरणात् समयप्रसिद्धाद् **इह**-पूजा-प्रस्तावे **कायवधोऽपि**-जल-वनस्पत्याद्युपरोधोऽपि **गुणवान्**-सगुणो **मतः**-अभिप्रेतो **गृहिणो**-गृहस्थस्य; एतावता वचनेन काय-वध-दोषः परिहृतः, **मन्त्रादेरिव च**-मन्त्राग्नि-विद्यादेरिव च **ततः**-तस्याः सकाशाद् यथा **तदनुपकारेऽपि**-स्मर्यमाण-मन्त्र-सेव्यमान-ज्वलनाभ्यस्यमान-विद्यादेरनुपकारेऽपि स्मर्यमाण-मन्त्रादीनां स्वगतोपकाराभावात् **फलभावः**- फलोद्भावो यथा विष-शीतापहार-विद्यासिद्ध्यादिरूपो मन्त्रादेस्तथा जिनपूजनतो जिनानामनुपकारेऽपि पूजकस्य विशिष्ट-पुण्य-लाभरूपः फल-भावः । अनेनापि न चोपकारो जिनस्येति दोषः परिहृतः ॥१४॥

कृतेत्यादि । **कृतकृत्यत्वादेव च**-सर्वसिद्धार्थत्वादेव च **तत्पूजा**-देवपूजा **फलवती**-सफला **गुणोत्कर्षात्**-कृतकृत्यस्योत्कृष्टगुणत्वाद्, अनेन पूजाया अभावे यत्कृतकृत्यत्वं हेतुत्वेनोपन्यस्तं तत्परिहृतमवगन्तव्यम्, **तस्मादिति** निगमनम् **अव्यर्थैषा**-सप्रयोजना पूजा **आरम्भवतोऽन्यत्र विमलधियः**-विमलबुद्धेः पुरुषस्याऽन्यत्र शरीर-स्वजन-निकेतनादौ आरम्भवत-आरम्भप्रवृत्तस्य ॥१५॥

: योगदीपिका :

एतद्दोषपरिहाराय कारिकाद्वयमाह- कूपेत्यादि ।

कूपोदाहरणात् समयप्रसिद्धाद् **इह**-पूजाप्रस्तावे **कायवधोऽपि**-जलवन-स्पत्याद्युपघातोऽपि **गुणवान्**-सगुणो **मतो**-अभिप्रेतो **गृहिणो**-गृहस्थस्याल्पव्ययेन बह्वायभावात् । अनेन काय-वध-दोषः परिहृतः । ततस्तस्याः पूजायाः सकाशात् **तदनुपकारेऽपि** पूज्यानुपकारेऽपि **मन्त्रादेरिव च** मन्त्राग्निविद्यादेरिव च **फलभावः**-

---

દૃષ્ટાંતથી, ગૃહસ્થ માટે નુકશાન થોડું અને લાભ ઘણો હોવાથી ગુણકારી છે. મંત્ર, વિદ્યા કે અગ્નિથી મંત્રાદિને કોઈ લાભ થતો નથી. છતાં સ્મરણ કરાતો મંત્ર, સ્મરણ કરનારને, સેવવામાં આવતો અગ્નિ, અગ્નિનું સેવન કરનારને અને રટવામાં આવતી વિદ્યા, રટનારને તેના સ્વભાવથી ક્રમશઃ વિષના નાશનો, ઠંડીના નાશનો તથા વિદ્યાસિદ્ધિનો લાભ કરે છે; તેમ પ્રભુપૂજા, પ્રભુને પોતાને કોઈ લાભ કે ઉપકાર ભલે ન કરે પણ પૂજકને સ્વાભાવિક રીતે જ વિશિષ્ટ પુણ્યના લાભરૂપ ફળને આપે છે માટે પૂજા વ્યર્થ નથી પરંતુ સાર્થક છે.

પરમાત્મા કૃતકૃત્ય છે તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ગુણોના ધારક છે તેથી જ તેમની કરેલી પૂજા સફળ છે, શ્રેષ્ઠગુણવાળી છે.

પોતાના શરીર માટે, સ્વજન પરિવાર માટે તેમજ ઘર-દુકાન આદિ માટે આરંભમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર ગૃહસ્થને-શ્રાવકને એ અસદારંભથી તેમજ વધુ હિંસાના દોષથી પાછા ફરવા માટે પૂજા જરૂરી છે -સપ્રયોજન છે; એમ નિર્મલબુદ્ધિવાળા કહે છે.

फलोत्पादः, यथा स्मर्यमाण-मन्त्र-सेव्यमान-ज्वलनाभ्यस्यमान-विद्यादेरनुपकारेऽपि मन्त्रादीनां तत्स्वाभाव्याद् विष-शीतापहार-विद्यासिद्ध्यादि-रूपफल-भावस्तथा जिन-पूजनतो जिनानामनुपकारेऽपि पूजकस्य तत्स्वाभाव्याद् विशिष्ट-पुण्य-लाभ-रूप-फलभावः। एतेन न चोपकारो जिनस्येति दोषः परिहृतः ॥१४॥

कृतेत्यादि। **कृतकृत्यत्त्वादेव च**-सिद्धार्थत्त्वादेव च **तत्पूजा**-देवपूजा **फलवती**-सफला **गुणोत्कर्षाद्** उत्कृष्टगुणविषयत्त्वादनेन चरम-दोषो निरस्तः। निगमयति **तस्मादव्यर्था**-सप्रयोजना एषा **पूजाऽन्यत्र** शरीर-स्वजन-निकेतनादौ **आरम्भवत** इति **विमलधियो** निर्मलबुद्ध्यो ब्रुवते।

ननु-अन्यत्रारम्भवतोऽत्राधिकार इति कोऽयं नियमो जिनपूजनस्य, कूपोदाहरणेन स्वजनितारम्भ-दोष-विशोधन-पूर्वक-गुणान्तरासादकत्वे यतेरप्यधिकारप्रसङ्गात्, सावद्यत्त्वे चान्यत्राऽऽरम्भ-वतोऽप्यनधिकारप्रसङ्गाद्, न हि कुटुम्बाद्यर्थे गृही सावद्ये प्रवर्त्तत इति धर्मार्थमपि तेन तत्र प्रवर्त्तितव्यं, यतो नैकं पापमाचरितमित्यन्यदप्याचरितव्यमिति।

अत्रोच्यते, अन्यत्रारम्भवतोऽसदारम्भस्य सतो नाशाय सदारम्भे जिनपूजादावधिकारित्त्वं, अनुबन्धार्हिंसारूपात् ततस्तस्य तन्नाशसम्भवात्, यतेस्तु सदा सर्वारम्भनिवृत्तत्वाद् न तत्राधिकारः प्रक्षालनाद्धी(प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्।) त्यादि न्यायात्, तस्मादसदारम्भ-निवृत्ति-कामनावान् इहाधिकारीति न कश्चिद्दोषः।

कूपोदाहरणेनापि प्रवर्तमानस्य साधोस्तत्रावद्यमेव चित्ते स्फुरति, उत्कृष्टगुणारूढत्त्वात्, न तु गृहिणोऽतथात्त्वादिति।

कर्तृ-परिणाम-वशादधिकारानधिकारौ, अत एव सामायिकस्थस्य गृहिणोऽपि तत्रानधिकारोऽन्यस्यापि पृथिव्याद्युपमर्दभीरोर्यतनावतः सावद्य-सङ्क्षेपरुचेर्यति-

---

પ્રશ્ન : પોતાના શરીર આદિ માટે આરંભ કરનારો ગૃહસ્થ, કૂવાના દૃષ્ટાંતથી જિનપૂજાનો અધિકારી છે. આવો નિયમ શાથી નક્કી કરો છો ? ગૃહસ્થશ્રાવકે શરીરાદિ માટે કરેલા આરંભદોષની શુદ્ધિપૂર્વક વિશિષ્ટ પુણ્યનો લાભ વગેરે ગુણ થતો હોવાથી એણે પૂજા કરવી યોગ્ય છે - એમ કહેશો તો સાધુને પણ પૂજા કરવાની આપત્તિ આવશે.

પૂજા જો સાવદ્યવાળી છે તો શરીર કુટુંબ માટે આરંભ કરનાર ગૃહસ્થને એવી પૂજાનો અધિકાર નથી. કુટુંબ માટે પાપપ્રવૃત્તિ કરનાર ગૃહસ્થને ધર્મ માટે પાપ કરવું એ યોગ્ય નથી, કોઈ એક પાપ કરતો હોય એણે બીજું પાપ કરવું; એ કેટલું યોગ્ય છે?

ઉત્તર : શરીર, કુટુંબાદિ માટે આરંભ કરનાર ગૃહસ્થને એ અસદારંભ જન્ય દોષના નાશ માટે સદારંભરૂપે જિનપૂજા આદિમાં ગૃહસ્થનો અધિકાર છે. અનુબંધ અહિંસારૂપ જિનપૂજાથી એ દોષનો નાશ થાય છે. હંમેશ માટે સર્વઆરંભ(સાવદ્ય)થી નિવૃત્ત થયેલા હોવાથી સાધુ જિનપૂજાના અધિકારી નથી. કૂવાના દૃષ્ટાંતથી જિનપૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરનાર સાધુને આમાં પાપ

क्रियानुरागिणो न धर्मार्थं सावद्य-प्रवृत्तिर्युक्तेत्यप्याऽऽहुरिति कृतं विस्तरेण ॥१५॥

इति जिनपूजां धन्यः श्रृण्वन् कुर्वंस्तदोचितां नियमात् ।
भव-विरह-कारणं खलु सदनुष्ठानं द्रुतं लभते ॥१६॥

: विवरणम् :

एवं सचोद्यपरिहारं पूजामभिधाय फलद्वारेण निगमयन्नाह - इतीत्यादि ।

इति एवमुक्तनीत्या **जिनपूजां**-देवपूजां **धन्यः**-पुण्यभाक् **श्रृण्वन्**-अर्थतः **कुर्वन्** क्रियया **तदा**-तस्मिन्काले **उचितां**-योग्यां **नियमाद्**-नियमेन **भवविरहकारणं खलु**-भवविगम-निमित्तमेव **सदनुष्ठानं**-शोभनानुष्ठानं **द्रुतं**-आशु एव **लभते**-अवाप्नोतीति ॥१६॥

इत्याचार्यश्रीमद् यशोभद्रसूरिकृत षोडशाधिकार विवरणे नवमोऽधिकारः ॥

: योगदीपिका :

एवं सचोद्यपरिहारं पूजामभिधाय फलद्वारेण निगमयन्नाह इतीत्यादि ।

इति-एवं **जिनपूजां धन्यो** धर्मधनः **श्रृण्वन्**-अर्थतः **कुर्वन्** क्रियया **तदा** तस्मिन् काले **उचितां** यो **नियमान्निश्चयेन भवविरहकारणं सदनुष्ठानम्**-शोभनानुष्ठानं **द्रुतं** खलु-शीघ्रमेव **लभते** ॥१६॥

इति न्यायविशारद-महोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत-
योगदीपिकाव्याख्यायां नवमोऽधिकारः॥

॥ इति जिन-पूजाधिकारः ॥

થઈ રહ્યું છે, એવા જ વિચારે મનમાં સ્ફૂરે છે. માટે અસદારંભથી નિવૃત્તિ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો શ્રાવક દ્રવ્ય પૂજામાં અધિકારી છે.કારણ કે સાધુ ઉત્કૃષ્ટ ગુણો ઉપર ચઢેલો છે. ત્યારે ગૃહસ્થ તેવો ન હોવાથી જિનપૂજા માટે સ્નાનાદિ કરવામાં હું પાપ કરી રહ્યો છું, એવું એના મનમાં થતું નથી. તેથી ક્રિયા કરનારના મનના ભાવો ઉપર અધિકારીપણું કે અનધિકારીપણું નક્કી થાય છે. એટલા જ માટે સામાયિકમાં રહેલો શ્રાવક પણ દ્રવ્યપૂજાનો અધિકારી નથી તેમજ પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની હિંસાના ભયવાળા, જયણાવાળા સાવદ્યના સંક્ષેપની રુચિવાળા અને સાધુ ધર્મની ક્રિયાના અનુરાગી એવા સદ્‌ગૃહસ્થે પણ ધર્મને માટે સાવદ્યપ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય નથી; એમ શાસ્ત્રકારો એ કહ્યું છે. ૧૪-૧૫.

હવે પૂજાનું ફળ બતાવવા દ્વારા આ નવમા ષોડશકનો ઉપસંહાર કરે છે.

ઉપર કહેલી રીતે અર્થથી જિનપૂજાને સાંભળતો અને ક્રિયાથી પૂજાના કાળે ઉચિત જિનપૂજાને કરતો પુણ્યશાળી ધર્મધનવાળો આત્મા, એના ફળસ્વરૂપે નિશ્ચિત અને શીઘ્રપણે ભવવિરહમાં કારણરૂપ સુંદર અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૬.

નવમું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ दशमः सदनुष्ठानाधिकारः ॥

सदनुष्ठानमतः खलु बीज-न्यासात् प्रशान्त-वाहितया ।
सञ्जायते नियोगात्, पुंसां पुण्योदय-सहायम् ॥१॥

: विवरणम् :

'सदनुष्ठानं लभत इत्युक्तं, तदाह - सदनुष्ठानमित्यादि ।

सदनुष्ठानं प्रागुक्तम् **अतः खलु बीज-न्यासाद्**-अस्मात्पुण्यानुबन्धि-पुण्य-निक्षेपात् **प्रशान्तवाहितया**-प्रशान्तं वोढुं शीलं यस्य तत्प्रशान्तवाहि तद्भावस्तत्ता तया, चित्त-संस्कार-रूपया **सञ्जायते**-निष्पद्यते **नियोगात्**-नियमेन **पुंसां**-मनुष्याणां **पुण्योदयसहायं**-पुण्यानुभाव-सहितम् ॥१॥

: योगदीपिका :

सदनुष्ठानं लभत इत्युक्तं, तत्स्वरूपमेवाह-सदनुष्ठानमित्यादि ।

सदनुष्ठानमतः खलु उचितक्रमजनितादेव **बीजन्यासात्**-पुण्यानुबन्धि-पुण्य-निक्षेपात्, **प्रशान्तं वोढुं** शीलं यस्य तद्भावस्तया चित्त-संस्कार-रूपया **सञ्जायते**-निष्पद्यते नियोगाद् अभ्यासात् **पुंसां**-मनुष्याणां **पुण्योदयसहायं**-पुण्यानुभावसहकृतम् ॥१॥

तत्प्रीति-भक्ति-वचनाऽसङ्गोपपदं चतुर्विधं गीतम् ।
तत्त्वाभिज्ञैः परम-पद-साधनं सर्वमेवैतत् ॥२॥

: विवरणम् :

तदेव भेदद्वारेणाह - तदित्यादि ।

तत्-सदनुष्ठानं प्रीतिश्च भक्तिश्च वचनं चासङ्गश्चैते उपपदम्-उपोच्चारितपदं यस्य सदनुष्ठानस्य तत्तथा **चतुर्विधं**-चतुर्भेदं **गीतं**-शब्दितं, प्रीत्यनुष्ठानं भक्त्यनुष्ठानं

૧૦ - સદનુષ્ઠાન ષોડશક

જિનપૂજાને અર્થથી સાંભળતો અને ક્રિયાથી કરતો ધન્યાત્મા ભવવિરહના કારણરૂપ સદનુષ્ઠાનને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહ્યું. હવે શાસ્ત્રકારભગવંત આ દશમા ષોડશકમાં એ સદનુષ્ઠાનના સ્વરૂપને વર્ણવે છે.

આત્મામાં પુણ્યાનુબંધીપુણ્યનું બીજ પડ્યું હોવાથી તેમજ ચિત્તમાં પ્રશાંતવાહિતાના સંસ્કાર પડ્યા હોવાથી જીવોને નિશ્ચિતરૂપે પુણ્યોદયની સહાયવાળા સદનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧

એ સદનુષ્ઠાન ચાર પ્રકારનું છે.

(૧) પ્રીતિ અનુષ્ઠાન, (૨) ભક્તિ અનુષ્ઠાન, (૩) વચન અનુષ્ઠાન (૪) અસંગ અનુષ્ઠાન.

અનુષ્ઠાનના સ્વરૂપના જ્ઞાતા પુરુષોએ મોક્ષના સાધનરૂપ અનુષ્ઠાનના આ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. ૨

वचनानुष्ठानमसङ्गानुष्ठानं, **तत्त्वाभिज्ञैः**-स्वरूपाभिज्ञैः **परमपदसाधनं**-मोक्षसाधनं **सर्वमेवैतच्चतुर्विधम्** ॥२॥

: योगदीपिका :

तदेव भेदत आह-तदित्यादि ।

तत्-सदनुष्ठानं **प्रीतिभक्तिवचनासङ्ग** एते शब्दा **उपपदानि**-पूर्वपदानि यस्य तत्तथा **चतुर्विधं गीतं** शब्दितं **तत्त्वाभिज्ञैः**-तत्त्वविद्भिः परमपदस्य मोक्षस्य साधनं सर्वमेवैतच्चतुर्विधं प्रीत्यनुष्ठानं, भक्त्यनुष्ठानं वचनानुष्ठानं असङ्गानुष्ठानं च ॥२॥

यत्रादरोऽस्ति परमः, प्रीतिश्च हितोदया भवति कर्त्तुः ।
शेषत्यागेन करोति, यच्च तत् प्रीत्यनुष्ठानम् ॥३॥

: विवरणम् :

तत्राद्यरूपमाह - यत्रेत्यादि ।

यत्रानुष्ठाने **आदरः**-प्रयत्नातिशयोऽस्ति परमः, **प्रीतिश्च**-अभिरुचिरूपा **हितोदया**-हित उदयो यस्याः सा तथा भवति **कर्त्तुः**- अनुष्ठातुः **शेषत्यागेन**-शेष-प्रयोजन-त्यागेन तत्काले **करोति यच्च**तीव धर्मादरात् **तदे**वंभूतं **प्रीत्यनुष्ठानं** विज्ञेयम् ॥३॥

: योगदीपिका :

तत्राद्यस्वरूपमाह-यत्रेत्यादि ।

यत्रानुष्ठाने आदरः प्रयत्नातिशयोऽस्ति, **प्रीतिश्चा**भिरुचिरूपा **हित उदयो** यस्याः सा, तथा **भवति कर्तु**रनुष्ठातुः **शेषा**णां प्रयोजनानां **त्यागेन** च तत्काले **यच्च** करोति तदेकमात्रनिष्ठतया **तत्प्रीत्यनुष्ठानं** ज्ञेयम् ॥३॥

गौरव-विशेष-योगाद् बुद्धिमतो यद्विशुद्धतर-योगम् ।
क्रिययेतर-तुल्यमपि ज्ञेयं तद्भक्त्यनुष्ठानम् ॥४॥

---

(૧) **પ્રીતિ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ :** જે અનુષ્ઠાનમાં પ્રયત્ન સારો - શ્રેષ્ઠ હોય, શ્રેષ્ઠકોટિની અભિરુચિ હોય કે જે અભિરુચિ અનુષ્ઠાન આચરનારના હિતનો ઉદય કરનારી હોય અને ધર્મ ઉપરના અત્યંત આદરથી બીજું બધું કાર્ય છોડીને, એક નિષ્ઠાથી તે કાળે એ જ અનુષ્ઠાનને સેવવું તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન. ૩

(૨) **ભક્તિ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ :** ક્રિયાથી - બાહ્યક્રિયાથી પ્રીતિ અનુષ્ઠાન જેવું જ આ અનુષ્ઠાન હોવા છતાં પૂજનીયતાના ભાવના કારણે બુદ્ધિમાન આત્માનું વિશુદ્ધ ક્રિયાવાળું અનુષ્ઠાન તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન. ૪

: विवरणम् :

द्वितीयस्वरूपमाह - गौरवेत्यादि ।

गौरवविशेषयोगाद् गौरवं-गुरुत्वं पूजनीयत्त्वं तद्विशेषयोगात्-तदधिकसम्बन्धात् **बुद्धिमतः** पुंसो **यदनुष्ठानं विशुद्धतरयोगं**-विशुद्धतरव्यापारं **क्रियया**-करणेन **इतरतुल्यमपि**-प्रीत्यनुष्ठान-तुल्यमपि **ज्ञेयं तद्,** एवंविधं **भक्त्यनुष्ठानम्** ॥४॥

: योगदीपिका :

द्वितीयमाह-गौरवेत्यादि ।

गौरवं-गुरुत्वं पूज्यत्वं तस्य **विशेषयोगो** अधिकसम्बन्धः, ततो **बुद्धिमतो** विशेष-ग्राहि-धी-शालिनः । **यद्** अनुष्ठानं **विशुद्धतरयोगं** विशुद्धतरव्यापारं **क्रियया**-बाह्यकरणेन, **इतर-तुल्यमपि**-प्रीत्यनुष्ठानतुल्यमपि **ज्ञेयं** तदेवविधं **भक्त्यनुष्ठानम्** ॥४॥

अत्यन्त-वल्लभा खलु पत्नी, तद्वद्धिता च जननीति ।
तुल्यमपि कृत्यमनयो-र्ज्ञातं स्यात् प्रीतिभक्तिगतम् ॥५॥

: विवरणम् :

आह-कः पुनः प्रीतिभक्त्योर्विशेषः ?, उच्यते - अत्यन्तेत्यादि ।

अत्यन्तवल्लभा खलु-अत्यन्तवल्लभैव **पत्नी**-भार्या, **तद्वत्**-पत्नीवदत्यन्तेष्टैव **हिता च**-हितकारिणीति-कृत्वा **जननी** प्रसिद्धा **तुल्यमपि**-सदृशमपि **कृत्यं**-भोजनाच्छादनादि अनयोः जननीपत्न्योः **ज्ञातम्**-उदाहरणं **स्यात् प्रीतिभक्तिगतं**-प्रीतिभक्तिविषयम् । इदमुक्तं भवति-प्रीत्या पत्न्याः क्रियते, भक्त्या मातुः, इतीयान् प्रीतिभक्त्योर्विशेषः ॥५॥

: योगदीपिका :

कः पुनः प्रीतिभक्त्योर्विशेष ? उच्यते-अत्यन्तेत्यादि ।

अत्यन्तवल्लभा खलु-अत्यन्तप्रियैव, **पत्नी**-भार्या, **तद्वत्**-पत्नीवदत्यन्तेष्टैव **हिता च** हितकारिणीति कृत्वा **जननी**-माता, **तुल्यमपि**-सदृशमपि **कृत्यं**-भोजनाच्छादनादि,

---

प्रश्न : प्रीति अनुष्ठान अने भक्ति अनुष्ठानमां तफावत शुं छे ?

उत्तर : प्रीति अनुष्ठान अने भक्ति अनुष्ठाननो भेद समजाववा माटे शास्त्रकार, पत्नी अने मातानुं दृष्टांत आपे छे. पत्नी अत्यंत प्रिय होय छे. माता प्रिय होवा उपरांत अत्यंत हितकारिणी होय छे. ए बन्नेने भोजन आपवानुं, साडी वगेरे वस्त्रो लावी आपवानुं, ओढवा पाथरवानी सामग्री आपवानुं कार्य एक सरखुं होवा छतां पत्नीनुं ए कार्य प्रीतिथी थाय छे. जयारे मातानुं कार्य, माता प्रत्ये पूज्यभाव होवाना कारणे भक्तिथी करायछे. पत्नी अने मातानुं कार्य करवामां जेम तफावत छे, तेम प्रीति अने भक्ति अनुष्ठानमां पण तफावत छे. ५

अनयोः जननीपत्न्योः **ज्ञातमुदाहरणं स्यात् प्रीतिभक्तिगतं**-प्रीति-भक्ति-विषयम्। प्रीत्या पत्न्याः क्रियते भक्त्या मातुः, इतीयान् विशेष इति भावः। प्रीतित्व-भक्तित्वे क्रिया-गुण-मानोरथिक-हर्ष-गतौ जातिविशेषाविति तर्कानुसारिणः ॥५॥

वचनात्मिका प्रवृत्तिः, सर्वत्रौचित्य-योगतो या तु ।
वचनानुष्ठानमिदं, चारित्रवतो नियोगेन ॥६॥

: विवरणम् :

तृतीयस्वरूपमाह - वचनेत्यादि।

वचनात्मिका-आगमात्मिका **प्रवृत्तिः**-क्रियारूपा **सर्वत्र**-सर्वस्मिन् धर्मव्यापारे क्षान्ति-प्रत्युपेक्षादौ, **औचित्य-योगतो या तु** - देश-काल-पुरुष-व्यवहाराद्यौचित्येन **वचनानुष्ठानमिदम्** एवं प्रवृत्ति-रूपं **चारित्रवतः** साधोः **नियोगेन**-नियमेन नान्यस्य भवति इति ॥६॥

: योगदीपिका :

तृतीयस्वरूपमाह - वचनेत्यादि।

वचनात्मिका-आगमार्थानुस्मरणाविनाभाविनी **प्रवृत्तिः**-क्रियारूपा **सर्वत्र**-सर्वस्मिन् धर्मव्यापारे क्षान्ति-प्रत्युपेक्षादौ, **औचित्य-योगतो** देश-काल-पुरुष-व्यवहाराद्यानुकूल्येन **या तु** भवति। **इदम्**-एवं प्रवृत्तिरूपं **वचनानुष्ठानं चारित्रवतः** साधोः **नियोगेन**-नियमेन भवति, तस्यैव भव-दुर्ग-लङ्घन षष्ठ-गुणास्थानावाप्तेः, तत्र च लोकसंज्ञाऽभावात्, न्यान्यस्य, विपर्ययात्। निश्चय-नय-मतमेतद्, व्यवहारतस्तु अन्यस्यापि मार्गानुसारिणो वचने प्रवर्तमानस्य देशत इदं भवत्येवेति द्रष्टव्यम् ॥६॥

यत्त्वभ्यासातिशयात् सात्मी-भूतमिव चेष्ट्यते सद्भिः ।
तदसङ्गानुष्ठानं, भवति त्वेतत्तदावेधात् ॥७॥

---

(૩) **વચન અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ :** ક્ષમા વગેરે કે પડિલેહણ વગેરે સર્વ પ્રકારની ધર્મપ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રવચનના આધારે; દેશ, કાળ, વ્યક્તિ તેમજ વ્યવહારને અનુકૂળ રીતે ઔચિત્યપૂર્વક કરવી તે વચન અનુષ્ઠાન. આ વચન અનુષ્ઠાન ચારિત્રવંત સાધુને હોય છે. બીજાઓને હોતું નથી. આ વાત નિશ્ચયનયના મતે છે. વ્યવહારનયથી ભગવાનની આજ્ઞામાં વર્તતા માર્ગાનુસારી જીવોને પણ દેશથી આ વચન અનુષ્ઠાન હોય છે. ૬

(૪) **અસંગ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ :** વારંવાર વચન અનુષ્ઠાનના આસેવનથી અને એના પડેલા ઊંડા સંસ્કારથી ચંદનગંધ ન્યાયથી જે અનુષ્ઠાન આત્મસાત્ થાય તે જિનકલ્પિક આદિ સત્પુરુષો વડે આચરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૭

: विवरणम् :

तुर्यस्वरूपमाह - यदित्यादि ।

यत्पुनरभ्यासातिशयाद्-अभ्यास-प्रकर्षाद् भूयो-भूयस्तदासेवनेन **सात्मीभूतमिव**-आत्मसाद्भूतमिव चन्दन-गन्ध-न्यायेन **चेष्ट्यते** क्रियते **सद्भिः-सत्पुरुषैर्**जिन-कल्पिकादिभिः, **तद्**-एवंविध**मसङ्गानुष्ठानं, भवति त्वेतत्** जायते पुन एतत् **तदावेधाद्**-वचनावेधादागमसंस्कारात् ॥७॥

: योगदीपिका :

तुर्यस्वरूपमाह- यत्त्वित्यादि ।

यत्तु यत्पुनः, **अभ्यासातिशयाद्**-भूयोभूयस्तदासेवनेन संस्कार-विशेषात् सात्मीभूतमिव चन्दन-गन्ध-न्यायेनाऽऽत्मसाद्भूतमिव, **चेष्ट्यते**-क्रियते, **सद्भिः**-सत्पुरुषैर्जिनकल्पिकादिभि**स्तदे**वविध**मसङ्गानुष्ठानम्** । **भवति त्वेतद्** जायते पुनरेतत् **तदावेधात्** प्राथमिक-वचन-संस्कारात् ॥७॥

चक्रभ्रमणं दण्डात्, तदभावे चैव यत् परं भवति ।
वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु तज्ज्ञापकं ज्ञेयम् ॥८॥

: विवरणम् :

वचनासङ्गानुष्ठानयोर्विशेषमाह - चक्रेत्यादि ।

चक्रभ्रमणं-कुम्भकार-चक्र-परावर्त्तनं **दण्डाद्**-दण्ड-संयोगात् **तदभावे चैव यत्परम्**-अन्यद् **भवति, वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु**-प्रस्तुतयोस्तु **ज्ञापकम्**-उदाहरणं ज्ञेयम्। यथा चक्र-भ्रमणमेकं दण्डसंयोगाज्जायते प्रयत्नपूर्वकं, एवं वचनानुष्ठानमप्यागम-संयोगात् प्रवर्त्तते, यथा चान्यच्चक्रभ्रमणं दण्डसंयोगाभावे केवलादेव संस्काराऽपरिक्षयात् सम्भवति, एवमागम-संस्कार-मात्रेण वस्तुतो वचन-निरपेक्षमेव स्वाभाविकत्त्वेन यत्प्रवर्तते तदसङ्गानुष्ठान-मितीयान् भेद इति भावः ॥८॥

હવે શાસ્ત્રકાર, કુંભારના ચક્રભ્રમણના દૃષ્ટાંતથી વચન અનુષ્ઠાન અને અસંગ અનુષ્ઠાનનો તફાવત બતાવે છે.

શરૂઆતમાં કુંભારના ચક્રનું ભ્રમણ દંડના પ્રયોગથી-સંયોગથી થાય છે. ત્યારબાદ દંડના પ્રયોગ વિના જ ચક્ર ફરતું રહે છે. વચન અનુષ્ઠાન અને અસંગ અનુષ્ઠાનના તફાવતને સમજવા આ દૃષ્ટાંત ખૂબ જ બંધબેસતું છે. જેમ શરૂઆતમાં દંડના સંયોગથી પ્રયત્નપૂર્વક કુંભારના ચક્રનું ભ્રમણ થાય છે તેમ, વચન અનુષ્ઠાન પણ આગમવચનના આધારે થાય છે, તે પછી દંડના પ્રયોગવિના પણ પૂર્વે આપેલ વેગ સમાપ્ત થયો ન હોવાથી ચક્રનું ભ્રમણ થતું રહે છે તેમ, વચન અનુષ્ઠાનમાં પડેલા આગમવચનના સંસ્કારથી, આગમવચનની અપેક્ષા વગર જ સ્વાભાવિક રીતે

: योगदीपिका :

वचनासङ्गानुष्ठानयोर्विशेषमाह-चक्रेत्यादि ।

चक्र-भ्रमणं-कुम्भकारचक्रपरावर्तनं **दण्डाद्**-दण्डसंयोगात्, **तदभावे चैव यत्परमन्यद्भवति, वचनाऽसङ्गानुष्ठानयोः** प्रस्तुतयोस्तु तदेव **ज्ञापकम्** उदाहरणं **ज्ञेयम्**। यथा चक्र-भ्रमणमेकं दण्ड-संयोगात् प्रयत्नपूर्वकाद्भवति, एवं वचनानुष्ठानमप्यागम-संयोगात् प्रवर्तते, यथा चान्यच्चक्र-भ्रमणं दण्ड-संयोगाभावे केवलादेव संस्काराऽपरिक्षयात्सम्भवति, एवमागम-संस्कार-मात्रेण वस्तुतो वचन-निरपेक्षमेव स्वाभाविकत्त्वेन यत्प्रवर्त्तते तदसङ्गानुष्ठानमितीयान् भेद इति भावः ॥८॥

अभ्युदयफले चाद्ये, निःश्रेयस-साधने तथा चरमे ।
एतदनुष्ठानानां, विज्ञेये इह गतापाये ॥९॥

: विवरणम् :

एषामेव चतुर्णामनुष्ठानानां फलविभागमाह - अभ्युदयेत्यादि ।

अभ्युदयफले च-अभ्युदय-निर्वर्त्तके च **आद्ये**-प्रीतिभक्त्यनुष्ठाने, **निःश्रेयससाधने**-मोक्षसाधने **तथा चरमे**-वचनासङ्गानुष्ठाने, **एतेषामनुष्ठानानां** मध्ये **विज्ञेये इह**-प्रक्रमे **गतापाये**-अपायरहिते निरपाये ॥९॥

: योगदीपिका :

एषामेव चतुर्णामनुष्ठानानां फलविभागमाह-अभ्युदयेत्यादि ।

अभ्युदयः-स्वर्गस्तत्**फले** एवाद्ये प्रीतिभक्त्यनुष्ठाने, **निःश्रेयसं**-मोक्षस्तत्**साधने, तथा चरमे** वचनासङ्गानुष्ठाने, **एतेषामनुष्ठानानां** मध्ये **विज्ञेये इह**-प्रक्रमे, **गतापाये** विघ्न-रहिते । अत एव पूर्व-संयमः स्वर्गहेतुरपूर्व-संयमश्च मोक्ष-हेतुरिति सिद्धान्तनयः ॥९॥

उपकार्यपकारि - विपाक - वचन - धर्मोत्तरा मता क्षान्तिः ॥
आद्य - द्वये त्रि - भेदा, चरम - द्वितये द्वि - भेदेति ॥१०॥

જે અનુષ્ઠાન થતું રહે તે અસંગ અનુષ્ઠાન અર્થાત્ વચન અનુષ્ઠાન આગમવચનના આધારે થાય છે. અસંગ અનુષ્ઠાન વારંવાર સેવાતા વચન અનુષ્ઠાનમાં પડેલા આગમના સંસ્કારથી થાય છે. વચન અનુષ્ઠાન અને અસંગ અનુષ્ઠાનમાં આ તફાવત છે. ૮

હવે આ ચારે અનુષ્ઠાનોનું ફળ બતાવે છે.

પ્રીતિ અનુષ્ઠાન અને ભક્તિ અનુષ્ઠાનનું ફળ અભ્યુદય છે. એટલે કે એ બે અનુષ્ઠાનનાં ફળરૂપે મનુષ્યલોક અને દેવલોકનાં ભૌતિક સુખો મળે છે. છેલ્લાં બે અનુષ્ઠાન - વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાનો વિઘ્નરહિત છે અને મોક્ષફળને આપનારાં છે. ૯

: विवरणम् :

एतेष्वेव चतुर्षु अनुष्ठानेषु पञ्चविधक्षान्तियोजनामाह - उपकारीत्यादि ।

उपकारी - उपकारवान् **अपकारी** तु-अपकारप्रवृत्तः **विपाकः**-कर्मफलानुभवनमनर्थपरम्परा वा **वचनं**-आगमः **धर्मः**प्रशमादिरूपः **तदुत्तरा**-तत्प्रधाना **मता**-सम्मता **पञ्चविधा क्षान्तिः**-क्षमा । **आद्यद्वये**-आद्यानुष्ठानद्वये **त्रिभेदा**-त्रिप्रकारा, **चरमद्वितये**-चरमानुष्ठानद्वितये **द्विभेदेति**-द्विधा ।

तत्रोपकारिणि क्षान्तिरुपकारि- क्षान्तिः, तदुक्तं दुर्वचनाद्यपि सहमानस्य । तथा अपकारिणि क्षान्तिरपकारि क्षान्तिः 'मम दुर्वचनाद्यसहमानस्यायमपकारी भविष्यति' इत्यभिप्रायेण क्षमां कुर्वतः । तथा विपाके क्षान्तिः विपाक-क्षान्तिः कर्मफलविपाकं नरकादिगतमनुपश्यतो दुःखभीरुतया मनुष्यभव एव वाऽनर्थपरम्परामालोचयतो विपाकदर्शनपुरस्सरा सम्भवति । तथा वचनक्षान्तिः आगममेवालम्बनीकृत्य या प्रवर्तते, न पुनरुपकारित्वापकारित्व-विपाकाख्यमालम्बनत्रयं, सा वचनपूर्वकत्वादन्य-निरपेक्षत्वात्तथोच्यते । धर्मोत्तरा तु क्षान्तिश्चन्दनस्येव शरीरस्य छेद-दाहादिषु सौरभादिस्वधर्मकल्पा परोपकारकारिणी न विक्रियते सहजत्वेनाऽवस्थिता सा तथोच्यते ॥१०॥

: योगदीपिका :

एतेष्वेव चतुर्षु अनुष्ठानेषु पञ्चविधक्षान्तियोजनामाह- उपकारीत्यादि ।

उपकारी-उपकारकृद् **अपकारी**-दुःखदः **विपाको**-अदृष्टकर्मफलानुभवो दृष्टानर्थपरम्परा वा, **धर्मः** प्रशमादिरूपः, **तदुत्तरा**-तत्पदोत्तरपदाभिधेया **क्षान्तिः** क्षमा

હવે આ ચાર અનુષ્ઠાનમાં પાંચ પ્રકારની ક્ષમા કઈ રીતે ઘટે, તે શાસ્ત્રકાર ભગવંત બતાવે છે.

ક્ષમા પાંચ પ્રકારની છે; તે આ પ્રમાણે (૧) ઉપકારી ક્ષમા, (૨) અપકારી ક્ષમા, (૩) વિપાક ક્ષમા, (૪) વચન ક્ષમા અને (૫) ધર્મોત્તરા ક્ષમા.

(૧) **ઉપકારી ક્ષમા** : ઉપકાર કરનાર ઉપકારીના દુર્વચનો-કટુવચનો સહન કરવાં, તે ઉપકારી ક્ષમા.

(૨) **અપકારી ક્ષમા** : આનાં દુર્વચનો હું સહન નહિ કરી શકું તો અપકાર કરશે, એમ વિચારી જે ક્ષમા રાખવી; તે અપકારી ક્ષમા.

(૩) **વિપાક ક્ષમા** : ક્રોધ કરવાથી બંધાયેલાં કર્મનાં ફળ નરકાદિ ગતિમાં કેવાં ભોગવવાં પડશે (એ દુઃખના ડરથી) અથવા મનુષ્યભવમાં જ ક્રોધથી થતી અનર્થની પરંપરાનો વિચાર કરી જે ક્ષમા રાખવી, તે વિપાક ક્ષમા.

पञ्चविधा मता-अभिप्रेता । **तत्राद्यद्वये** प्रथमानुष्ठानयुग्मे **त्रिभेदा**-त्रिप्रकारा, **चरम-द्वितये तु**-वचनासङ्ग-रूपे **द्विभेदेति**-द्विधा ।

तत्रोपकार्युक्तं दुर्वचनाद्यपि सहमानस्योपकारिक्षान्तिः, 'मम प्रतिवचनेन मा भूदुपकारसम्बन्धक्षय' इति कृत्वा । 'ममदुर्वचनाद्यसहमानस्यायमपकारी भविष्यति' इति धिया क्षमां कुर्वतोऽपकारिक्षान्तिः। विपाकं नरकादिगतकर्मफलानुभवलक्षणमनुपश्यतो दुःखभीरुतया, मनुष्यभव एव वाऽनर्थपरम्परामालोचयतो, विपाकदर्शनपुरस्सरा या क्षमा सा विपाकक्षमा ।

'आसुरत्तं ण गच्छेज्जा सुच्चा णं जिणसासणं'

इत्याद्यागममेवालम्बनीकृत्य या प्रवर्तेत सा वचनक्षमा; उपकारित्वादिहेतुत्रयनिरपेक्षत्वेन वचनमात्रपूर्वकत्वात् । धर्मक्षान्तिस्तु सा या चन्दनस्येव शरीरस्य छेददाहादिषु सौरभादिस्वधर्मकल्पा परोपकारिणी न विक्रियते, किन्तु सहज-भावमनुविधत्ते ॥ १० ॥

चरमाद्यायां सूक्ष्मा, अतिचाराः प्रायशोऽतिविरलाश्च ।
आद्यत्रये त्वमी स्युः, स्थूलाश्च तथा घनाश्चैव ॥११॥

: विवरणम् :

इदानीं धर्मोत्तराविरहितासु चतसृषु क्षान्तिषु सूक्ष्मेतरातिचारसम्भवप्रदर्शनायाह-चरमेत्यादि ।

चरमाया आद्या वचनक्षान्तिस्तस्यां **चरमाद्यायां सूक्ष्मा**-लघवो **अतिचारा**-अपराधाः **प्रायशः** कादाचित्कत्वेन, **अतिविरलाश्च** सन्तानाभावेन । **आद्यत्रये त्वमी स्युः**-भवेयुः **स्थूलाश्च** - बादराश्च **घनाश्चैव** - निरन्तराश्चैव ॥ ११ ॥

---

(૪) **વચન ક્ષમા :** ઉપકારી, અપકારી કે વિપાકને આધારે નહીં માત્ર આગમનાં ટંકશાળી વચનોને લક્ષ્યમાં રાખી ક્ષમા રાખવી, તે વચન ક્ષમા.

(૫) **ધર્મોત્તરા ક્ષમા :** ચંદનને છેદવામાં આવે, બાળવામાં આવે કે લસોટવામાં આવે તો પણ એ સુગંધ જ આપે છે; તેમ શરીરનું છેદન, ભેદન, જલન વગેરે થવા છતાં એ અપકાર કરનાર ઉપર રોષ ન આવે પણ એ અપકારીને ક્ષમાની સહજ સુવાસ જ મળે તે ધર્મોત્તરા ક્ષમા. ચંદનમાં જેમ સુવાસ સહજ રીતે હોય છે, તેમ ક્ષમા સ્વાભાવિક બની જાય તે ધર્મોત્તરા ક્ષમા.

પહેલાં બે અનુષ્ઠાનમાં પહેલી ત્રણ પ્રકારની ક્ષમા હોય છે અને પછીના બે અનુષ્ઠાનમાં છેલ્લી બે પ્રકારની ક્ષમા હોય છે. ૧૦

હવે ધર્મોત્તરા ક્ષમા સિવાયની ચાર ક્ષમામાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ અતિચારોનો સંભવ બતાવે છે.

ચોથી વચનક્ષમામાં સૂક્ષ્મ નાના અતિચારો લાગે છે અને તે પણ ક્યારેક જ લાગતા

: योगदीपिका :

एतास्वतिचारस्वरूपमाह - चरमेत्यादि ।

चरमाया आद्या वचनक्षान्तिस्तस्यां **अतिचारा**-अपराधाः **सूक्ष्मा**-लघवः **प्रायशः** कादाचित्कत्वेना**तिविरला** अतिव्यवहित-सन्तानभावाश्च **आद्यत्रये तु** प्रथमक्षान्तित्रिके तु **अमी**-अतिचाराः **स्थूला** बादराश्च **तथा घनाश्चैव**-निरन्तराश्चैव स्युः ॥११॥

श्रुत-मय-मात्रापोहाच्चिन्ता-मय-भावनामये भवतः ।
ज्ञाने परे यथार्हं गुरु-भक्ति-विधान-सल्लिङ्गे ॥१२॥
उदक-पयोऽमृतकल्पं, पुंसाम् सज्ज्ञानमेवमाख्यातम् ।
विधि-यत्नवत्तु गुरुभिर्विषय-तृडपहारि नियमेन ॥१३॥

: विवरणम् :

'वचनानुष्ठानं चारित्रवतो नियोगेन' इत्युक्तं, तत्र ज्ञानयोजनामाह - श्रुतेत्यादि ।

श्रुतेन निर्वृत्तं **श्रुतमयं** तदेव **तन्मात्रं** अवधृत-स्वरूपमन्यज्ञानद्वयनिरपेक्षं **तदपोहात्**-तन्निरासाद्, अन्यज्ञानद्वयसापेक्षं तु श्रुतमयं न निरस्यत इति ज्ञेयं, **चिन्तामयभावनामये** वक्ष्यमाणरूपे, नयप्रमाणसूक्ष्मयुक्तिचिन्तानिर्वृत्तं-चिन्तामयं हेतुस्वरूपफलभेदेन कालत्रय-विषयं भावनामयं ते **भवतो**-जायते **ज्ञाने परे**-प्रधाने **यथार्हम्**-औचित्येन गुरुभक्तिविधानं सत्-शोभनं लिङ्गं ययोर्गुरुभक्तिविधानसल्लिङ्गे ॥१२॥

ज्ञानत्रयं सफलं दृष्टान्तद्वारेण प्रतिपादयिषुराह-उदकेत्यादि ।

उदकपयोऽमृतकल्पं-उदकरसास्वादकल्पं पयोरसास्वादकल्पं अमृत-रसास्वादकल्पं **पुंसां**-विद्वत्पुरुषाणां **सज्ज्ञानं**-सम्यग्ज्ञानम् **एवमाख्यातं** स्वरूपतो **विधियत्नवत्तु** विधौ यत्नो विद्यते यस्मिंस्तद्विधियत्नवदेव, न विधियत्नशून्यं, **गुरुभिः**-आचार्यैः **आख्यातं विषयतृडपहारि**-विषयतृषमपहर्तुं शीलमस्येति **नियमेन**-अवश्यंतया । श्रुतज्ञानं स्वच्छ-

---

હોવાથી બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. પહેલી ત્રણ ક્ષમામાં સ્થૂલ અતિચારો લાગે છે અને તે પણ નિરંતર લાગતા હોય છે. ૧૧

વચન અનુષ્ઠાન ચારિત્રવંત આત્માઓને હોય એમ કહ્યું. હવે ત્યાં એની સાથે જ્ઞાનની ઘટના કરે છે. જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) શ્રુતમય જ્ઞાન (૨) ચિંતામય જ્ઞાન (૩) ભાવનામય જ્ઞાન.

(૧) શુશ્રૂષાપૂર્વકના શાસ્ત્ર શ્રવણથી થતું જ્ઞાન, શ્રુતમય જ્ઞાન કહેવાય. આગળના ચિંતામય અને ભાવનામય એ બે જ્ઞાનથી આ જ્ઞાન નિરપેક્ષ છે.

(૨) નય-પ્રમાણ અને સૂક્ષ્મયુક્તિઓની વિચારણાપૂર્વક થતું જ્ઞાન ચિંતામયજ્ઞાન કહેવાય. તેમજ (૩) હેતુ-સ્વરૂપ અને ફળના ભેદથી વસ્તુનું ત્રણે કાળ સંબંધી જ્ઞાન તે ભાવનામય જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જ્ઞેયપદાર્થનાં પૂર્વકારણો, જ્ઞેયપદાર્થનું વર્તમાન સ્વરૂપ અને જ્ઞેયપદાર્થોનું ભાવિ કાર્ય એમ ત્રણે કાળની સ્થિતિને જાણનારા જ્ઞાનને ભાવનામય જ્ઞાન કહેવાય.

स्वादु-पथ्य-सलिलास्वादतुल्यं, चिन्ताज्ञानं तु क्षीररसास्वादतुल्यं, भावनाज्ञानममृतरसास्वादतुल्यमित्युक्तं भवति ॥१३॥

: योगदीपिका :

वचनानुष्ठानं चारित्रवतो नियोगेनेत्युक्तं, तत्र ज्ञानयोजनामाह-श्रुतेत्यादि ।

श्रुतेन निर्वृत्तं **श्रुतमयं तन्मात्रापोहात्** तदेकसत्तानिरासात्, **चिन्तामयभावनामये** ज्ञाने-वक्ष्यमाणस्वरूपे इह **परे**-प्रकृष्टे **यथार्हं** औचित्येन **गुरुभक्तिविधानं** सच्छोभनं **लिङ्गं** ययोस्ते तथा **भवतः** चारित्रिणः । नय-प्रमाणसूक्ष्मयुक्तिचिन्ता-निर्वृत्तं चिन्तामयम् । हेतु-स्वरूप-फलभेदेन कालत्रयविषयं भावनामयं च ज्ञानं प्राधान्येन भवति श्रुतमपि तत्प्रथमभावेन भवत्येव, न तु तद्द्वयनिरपेक्षमिति भावः ॥१२॥

ज्ञानत्रयस्य रसभेदं दृष्टान्तद्वारोपदर्शयति-उदकेत्यादि ।

पुंसां-विद्वत्पुरुषाणां **सज्ज्ञानमेवं** उक्तत्रिविधस्वरूपं **उदक-पयोऽमृतकल्पमाख्यातं गुरुभिः**आचार्यैः**विधियत्नवत्तु**-विधियत्नवदेव, **नियमेन**-अवश्यंतया, **विषयतृषम**पहर्तुं शीलं यस्य तत्तथा । श्रुतज्ञानं स्वच्छस्वादुपथ्यसलिलास्वाद-तुल्यं, चिन्ताज्ञानं तु क्षीररसास्वादकल्पं, भावनाज्ञानं त्वमृतरसास्वादकल्पम् । उत्तरोत्तरगुणविशेषेऽपि विषयतृडपहारे सामान्यतः सर्वं समर्थमिति भावः ॥१३॥

शृण्वन्नपि सिद्धान्तं, विषय-पिपासातिरेकतः पापः ।
प्राप्नोति न संवेगं, तदाऽपि यः सोऽचिकित्स्य इति ॥१४॥
नैवंविधस्य शस्तं, मण्डल्युपवेशनप्रदानमपि ।
कुर्वन्नेतद् गुरुरपि, तदधिक-दोषोऽवगन्तव्यः ॥१५॥
यः शृण्वन् संवेगं, गच्छति तस्याद्यमिह मतं ज्ञानम् ।
गुरु-भक्त्यादि-विधानात्, कारणमेतद् द्वयस्येष्टम् ॥१६॥

શ્રુતમય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ઔચિત્યપૂર્વકની વિનયાદિ ગુરુભક્તિથી ઓળખાતા ચિંતામય અને ભાવનામય આ બે જ્ઞાન, ચારિત્રસંપન્ન આત્માઓને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બે જ્ઞાનમાં વિનયાદિ ગુરુભક્તિ મુખ્યતયા દેખાય છે. ૧૨

હવે દૃષ્ટાંત આપવાપૂર્વક ત્રણ જ્ઞાનના ફળનું વર્ણન કરે છે.

બુધજનોને થતાં ત્રણ જ્ઞાનમાં પહેલું શ્રુતમયજ્ઞાન સ્વચ્છ, સ્વાદિષ્ટ અને પથ્ય એવા પાણીના આસ્વાદ જેવું છે. બીજું ચિંતામય જ્ઞાન દૂધના આસ્વાદ જેવું છે તેમજ ત્રીજું ભાવનામય જ્ઞાન અમૃતરસના આસ્વાદ જેવું છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યગ્જ્ઞાનો ધર્માનુષ્ઠાનની વિધિના પ્રયત્ન વિનાનાં નહિ પરંતુ વિધિના સુંદર પ્રયત્નવાળાં હોય છે. આ ત્રણે જ્ઞાનો ઉત્તરોત્તર અધિક ગુણવાળાં હોવા છતાં સામાન્યથી વિષયતૃષ્ણાને શાંત કરવા સમર્થ છે, સફળ છે. ૧૩

: विवरणम् :

'विषयतृडपहारि' इत्युक्तं, यस्य तु विषयाभिलाषातिरेकः स ज्ञानत्रयवानेव फलाभावान्न भवतीत्ययोग्यत्वप्रतिपादनाय तस्येदमाह - शृण्वन्नित्यादि ।

शृण्वन्नपि-तीर्थकराभिहितमर्थतः **सिद्धान्तं**-प्रतिष्ठितपक्षरूपं- गणधराद्युपनिबद्धमागमं **विषयपिपासातिरेकतो** रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दाभिलाषातिरेकेण **पापः** सङ्क्लिष्टाध्यवसायत्वात् **प्राप्नोति न संवेगं**-मोक्षाभिलाषं, **तदापि**-सिद्धान्तश्रवणकालेऽपि, आस्तां तावदन्यदा । **य** एवंविधः **सोऽचिकित्स्य इति** - अचिकित्सनीयः स वर्तते, शास्त्रविहितदोषचिकित्साया अनर्हत्वादिति ॥१४॥

इत्थं कर्मदोषवतः किं कर्त्तव्यमित्याह-नैवमित्यादि ।

न-प्रतिषेधे **एवंविधस्य** पुरुषस्य **शस्तं**-प्रशस्तमनुज्ञातमित्यर्थः, **मण्डल्युपवेशनप्रदानमपि**-अर्थमण्डल्यां यदुपवेशनं श्रवणार्थं तत्प्रदानमपि, **कुर्वन्**-सम्पादयन्, एतत्पूर्वोक्तं **गुरुरपि**-प्रस्तुतोऽर्थाभिधायी **तदधिकदोषः**-अयोग्यपुरुषाधिकदोषो **अवगन्तव्यः**-अवबोद्धव्यः, सिद्धान्तावज्ञाऽऽपादनादिति ॥१५॥

पूर्वोक्तार्थं व्यतिरेकेणाह-य इत्यादि ।

यः कश्चिद्योग्यः **शृण्वन्**-सिद्धान्तमिति सम्बध्यते, **संवेगं गच्छति**-आस्कन्दति **तस्य** योग्यस्य **आद्यमिह**-प्रथममिह **मतं ज्ञानं**-श्रुतज्ञानं, **गुरुभक्त्यादिविधानाद्**-गुरुभक्तिविनयबहुमानादिकरणात् **कारणमेतद् द्वयस्येष्टं**-चिन्तामय-भावनामय-ज्ञान-द्वयस्य हेतुरेतत् श्रुतज्ञानमिष्टम् । तस्माज्ज्ञानत्रयेऽपि रत्नत्रयकल्पे परमादरो विधेय इति ॥१६॥

इत्याचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृत-षोडशाधिकारविवरणे दशमोऽधिकारः ॥

આ ત્રણે જ્ઞાન વિષયતૃષ્ણાને શાંત કરનારાં, દૂર કરનારાં છે એમ કહ્યું. એથી જેને વિષયની અતિ અભિલાષા છે એને, જ્ઞાનનું ફળ પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી એ આત્મા ત્રણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. એની જ્ઞાન-પ્રાપ્તિની અયોગ્યતાને પ્રતિપાદન કરતાં શાસ્ત્રકાર ભગવંતો કહે છે કે, 'શ્રીતીર્થંકરભગવંતોએ અર્થથી કહેલા અને ગણધર ભગવંતોએ સૂત્રરૂપે ગૂંથેલા આગમ સિદ્ધાંતોને સાંભળવા છતાં રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ તથા શબ્દાદિ વિષયોની અભિલાષાના અતિરેકથી સંક્લિષ્ટ અધ્યવસાયવાળો જે પાપી જીવ સિદ્ધાંત સાંભળતી વખતે પણ સંવેગને પામતો નથી, તે આત્મા શાસ્ત્રમાં કહેલી દોષની ચિકિત્સાને લાયક નથી. ૧૪

હવે આવા કર્મના દોષવાળા જીવ માટે શું કરવું, તે કહે છે :

વિષયની અતિ અભિલાષાવાળા અને સિદ્ધાંતનું શ્રવણ કરતાં સંવેગને નહિ પામનારા એ કર્મવશ અયોગ્ય જીવને વાચનાની (અર્થની) માંડલીમાં બેસવા પણ ન દેવો. અર્થાત્

: योगदीपिका :

यस्य तु दुरुपशमो विषयाभिलाषः स फलाभावाद् अज्ञानी एवेति तदयोग्यत्व-प्रतिपादनायाह-शृण्वन्नित्यादि ।

शृण्वन्नपि सिद्धान्तं अर्थतस्तीर्थकरोक्तं सूत्रतो गणधरग्रथितं, **विषयपिपासाया**-रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दाभिलाषस्य **अतिरेकत**-उद्रेकात् **पापः**-सङ्क्लिष्टाध्यवसायः **तदापि** सिद्धान्तश्रवणकालेऽपि, आस्तामन्यदा, **यः संवेगं** मोक्षाभिलाषं न **प्राप्नोति सोऽचिकित्स्य इति** चिकित्साऽनर्हः निरुपक्रमदोषवत्वादिति भावः ॥१४॥

नेत्यादि । **एवंविधस्य**-उक्तरूपायोग्यस्य **मण्डल्यां**-अर्थमण्डल्यां **यदुपवेशनं** श्रवणार्थं **तत्प्रदानमपि न शस्तं**-नानुज्ञातं किं पुनर्दानादीत्यपिशब्दार्थः । **एतत्**-तस्य मण्डल्युपवेशन-प्रदानं कुर्वन् **गुरुरपि**-अर्थाभिधाताऽपि **तस्माद्** अयोग्यपुरुषादधिकदोषः **अवगन्तव्यः**सिद्धान्तावज्ञापादकत्वात् ॥१५॥

उक्तव्यतिरेकस्येष्टतामाह - य इत्यादि ।

यः कश्चिद् योग्यः **श्रुण्वन्** सिद्धान्तमिति पूर्वश्लोकादनुकृष्यते **संवेगं**-मोक्षाभिलाषं **गच्छति तस्य** योग्यस्य **इहाद्यं** प्रथमं **ज्ञानं** श्रुतसंज्ञं **मतम्** । **एतद्-अस्य** श्रुतज्ञानं गुरोर्भक्त्यादेर्भक्तिविनयबहुमानादे**र्विधानाद् द्वयस्य** चिन्तामय-भावनामय-ज्ञान-युगलस्य **कारणमिष्टं**, तस्मात् ज्ञानत्रयेऽपि रत्नत्रयकल्पे परमादरो विधेयः ॥१६॥

इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत- 'योगदीपिका' व्याख्यायां दशमोऽधिकारः ॥

॥ इति सदनुष्ठानाधिकारः ॥

એને બેસવા દેવાની જ્ઞાનીઓની આજ્ઞા નથી. એવા જીવને વ્યક્તિગતજ્ઞાન તો ન અપાય પણ સામૂહિક વાચનામાં બેસવા દેનાર ગુરુ પણ એ અયોગ્ય જીવ કરતાં અધિક દોષને પાત્ર બને છે, કારણ કે ગુરુ સિદ્ધાંતની અવજ્ઞા કરાવનાર થાય છે. જે કોઈ યોગ્ય જીવ સિદ્ધાંત સાંભળતાં સંવેગને- મોક્ષના અભિલાષને પામે છે, તેને પહેલું શ્રુતમયજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ ગુરુભક્તિ, વિનય, બહુમાન આદિમાં તત્પર રહેવાથી ચિંતામય અને ભાવનામય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે શ્રુતમય જ્ઞાનને ચિંતામય જ્ઞાન અને ભાવનામય જ્ઞાનનો હેતુ-કારણ કહી શકાય. તેથી ભવ્યજીવોએ રત્નત્રયી તુલ્ય ત્રણે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવામાં પરમ આદરવાળા બનવું જોઈએ. **૧૫-૧૬.**

દસમું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ अथ एकादशः सज्ज्ञानाधिकारः ॥

शुश्रूषा चेहाद्यं लिङ्गं खलु वर्णयन्ति विद्वांसः ।
तदभावेऽपि श्रावणमसिराऽवनि-कूप-खनन-समम् ॥१॥

: विवरणम् :

किं पुनः श्रुतज्ञानस्य प्राक् सम्भवि लिङ्गमित्याह - शुश्रूषेत्यादि ।

शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा **च इहाद्यं लिङ्गं**-श्रुतज्ञाने प्रथमं लक्षणं, **खलु**-शब्दो वाक्यालङ्कारे, **वर्णयन्ति विद्वांसो**-विचक्षणाः, **तदभावेऽपि**-शुश्रूषाया अभावेऽपि **श्रावणं**-श्रवणे प्रयोजनं कर्तव्यं गुरोः शिष्यविषयमिति गम्यते, **असिराऽवनिकूपखननसमं** असिरायामवनौ कूपखननमखननमेव अनुदकप्राप्तिफलत्त्वात् तेन समं, विवक्षितफलरहितमित्यर्थः, बोधप्रवाहो हि श्रावणस्य फलं उदकप्रवाह इव कूपखननस्य, स च शूश्रूषासिराऽभावे न सम्भवतीति तेन सममित्युक्तमिति हृदयम् ॥१॥

: योगदीपिका :

किं पुनः श्रुतज्ञानस्य प्राक्संभवि लिङ्गमित्याह- शुश्रूषा चेत्यादि ।

शुश्रूषा च-श्रोतुमिच्छा च **इह** श्रुतज्ञाने **आद्यं** प्रथमं **लिङ्गं**-लक्षणं, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे, **वर्णयन्ति**-कथयन्ति **विद्वांसो**-विचक्षणाः, **तदभावेऽपि** शुश्रूषाभावेऽपि **श्रावणं** श्रवणप्रयोजक-कर्तृत्वं गुरोः शिष्यविषयमिति गम्यते, **असिरायामवनौ कूपखननसमं** बोधप्रवाहो हि श्रावणस्य फलम् उदकप्रवाह इव कूपखननस्य, स च शूश्रूषासिराऽभावे न सम्भवतीति तत्समत्त्वेन भ्रममूलश्रममात्रफलत्वमुक्तं भवति ॥१॥

---

૧૧ - સજ્જ્ઞાનાધિકાર ષોડશક

હવે આ અગિયારમા ષોડશકમાં શાસ્ત્રકારભગવંત વિસ્તારથી ત્રણ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવે છે એમાં પહેલાં શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે એનું લિંગ શું હોય અને એનું કારણ શું હોય તે બતાવે છે.

શ્રુતજ્ઞાનમાં, એની પ્રાપ્તિ પહેલાંનું લિંગ **શુશ્રૂષા** એટલે કે સાંભળવાની ઈચ્છા છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. સાંભળવાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં ગુરુએ શિષ્યને શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવવું એ સેર (સરવાણી) વગરની ભૂમિમાં કૂવો ખોદવા જેવું છે. એમાં પાણીની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ મળતું નથી, તેમ શુશ્રૂષા વગર શ્રવણ કરાવવાથી તત્ત્વબોધરૂપ જલપ્રવાહની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧

शुश्रूषाऽपि द्विविधा, परमेतर-भेदतो बुधैरुक्ता ।
परमा क्षयोपशमतः, परमाच्छ्रवणादि-सिद्धि-फला ॥२॥
यूनो वैदग्ध्य-वतः कान्ता-युक्तस्य कामिनोऽपि दृढम् ।
किन्नर-गेय-श्रवणादधिको धर्म-श्रुतौ रागः ॥३॥
गुरु-भक्तिः परमाऽस्यां, विधौ प्रयत्नस्तथाऽऽदृतिः करणे ।
सद्ग्रन्थाऽऽप्तिः श्रवणं, तत्त्वाभिनिवेश-परम-फलम् ॥४॥
विपरीता त्वितरा स्यात्, प्रायोऽनर्थाय देहिनां सा तु ।
या सुप्त-नृप-कथानक-शुश्रूषावत् स्थिता लोके ॥५॥

: विवरणम् :

'शुश्रूषा चेहाद्यं लिङ्गम्' इत्युक्तं तामेव विभजयन्नाह - शुश्रूषेत्यादि ।

शुश्रूषाऽपि प्रागुक्ता **द्विविधा**-द्विप्रकारा **परमेतरभेदतः**-प्रकृष्टेतरभेदेन **बुधैः**-विद्वद्भिः **उक्ता**-प्रतिपादिता, **परमा**-प्रधाना **क्षयोपशमतः**-क्षयोपशमात् । **परमात्**-प्रधानाद् भवति, सा च **श्रवणादिसिद्धिफला**-श्रवणग्रहणधारणादिसिद्धिः फलमस्या इति ॥२॥

परमायाः शुश्रूषायाः फलमुपदर्शयति, यून इत्यादि ।

यूनो-वयःस्थस्य **वैदग्ध्यवतो**-वैचक्षण्यवतः सर्वकलाकुशलस्य **कान्तायुक्तस्य**-कमनीयप्रियतमासमन्वितस्य **कामिनोऽपि**-अनुरक्तस्यापि **दृढं**-अत्यर्थं **किन्नरगेयश्रवणाद्**-दिव्यगीतश्रवणात् कर्णामृतकल्पाद्-**अधिको** विशेषवान् **धर्मश्रुतौ**-धर्मश्रवणे **रागः**-अभिलाषः, एवं श्रवणादिसिद्धिफला परमा शुश्रूषा भवति ॥३॥

अस्यामेव सत्यां यद्भवति तदाह-गुरुभक्तिरित्यादि ।

गुरुविषया भक्तिः परमा-प्रधाना, **अस्यां** गुरुशुश्रूषायां सत्यां **विधौ** विधि-विषये

- હવે શ્રુતજ્ઞાનના કારણ સ્વરૂપ શુશ્રૂષાના ભેદ બતાવે છે.

જ્ઞાનીઓએ (૧) **પરમા** અને (૨) **અપરમા** : એમ બે પ્રકારની શુશ્રૂષા કહી છે.

(૧) **પરમા શુશ્રૂષા** : શુશ્રૂષાવરણના શ્રેષ્ઠ કોટિના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થતી આ શુશ્રૂષા શ્રેષ્ઠકોટિની છે. તત્ત્વનું **શ્રવણ**, તત્ત્વનું **ગ્રહણ** - સમજ અને તત્ત્વનું **ધારણ** એ આ શુશ્રૂષાનું શ્રેષ્ઠ ફળ છે. ૨

જેમ કોઈ યુવાન હોય, સર્વ કળાઓમાં કુશળ હોય. સુંદર સ્ત્રીઓથી પરિવરેલો હોય, સુખી હોય, અનુરાગી હોય; એને કાન માટે અમૃત જેવું દેવતાઈ સંગીત સાંભળવામાં જેવો રસ હોય; એના કરતાં પણ અધિક રસ, પરમા શુશ્રૂષાવાળા જીવને ધર્મ સાંભળવામાં હોય છે. ૩

- હવે પરમાશુશ્રૂષા હોય તો બીજું શું થાય તે બતાવે છે. પરમા શુશ્રૂષાવાળો જીવ શ્રેષ્ઠકોટિની

क्षेत्रशुद्ध्यादौ **प्रयत्नः**-परमादरः, **तथाऽऽदृतिः करणे**-आगमार्थक्रियायां, **सद्ग्रन्थाप्तिः** सती-शोभना ग्रन्थाप्तिः-परिस्फुटसूत्रार्थाऽऽवाप्तिः, **श्रवण**मर्थस्य **तत्त्वाभिनिवेशपरमफलं**-तत्त्वज्ञानपरमफलम् ॥४॥

अपरमां शुश्रूषामुपदर्शयति-विपरीतेत्यादि ।

विपरीता तु-उक्तविपरीता **इतरा**-अपरमा शुश्रूषा **स्यात्, प्रायो**-बाहुल्येन **अनर्थाय**-अनुपकाराय **देहिनां**-शरीरिणां, **सा तु**-सा पुनरितरशुश्रूषा, या कीदृशी ?-सुप्तश्चासौ नृपश्च शय्याव्यवस्थितो लीलया स्वापार्थं किञ्चित्किञ्चित् शृणोति कथानके-क्वचिदाख्यायिकायां शुश्रूषा-श्रणेन्द्रियव्यापृतिस्तद्वत् **सुप्तनृपकथानकशुश्रूषावत् स्थिता**-प्रतिष्ठिता प्रसिद्धा **लोके** सर्वत्रैव, यथा नृपस्य कथानकश्रवणे न महानादरः, अथ किञ्चिच्छृणोति, एवम-यमप्यपरमाशुश्रूषायामादरमन्तरेण किञ्चिच्छृणोति ॥५॥

: योगदीपिका :

शुश्रूषामेव भेदत आह-शुश्रूषापीत्यादि ।

शुश्रूषापि-प्रागुक्ता **द्विविधा**-द्विप्रकारा-**परमेतरभेदतः**-प्रकृष्टेतरभेदाभ्यां **बुधैः**-विद्वद्भिः **उक्ता** तत्र **परमाद्** उत्कृष्टात् **क्षयोपशमात्** शुश्रूषावरणस्य **परमा** शुश्रूषा भवति, सा च **श्रवणादेः** श्रवण-ग्रहण-धारणादेः सिद्धिः फलं यस्याः सा तथा ॥२॥

अस्यां सम्पन्नायां यत्सम्पद्यते तदाह-यून इत्यादि ।

यूनः-तरुणस्य **वैदग्ध्यवतः**-चातुरीशालिनः **कान्तया**-कमनीयकामिन्या **युक्तस्य कामिनोऽपि**-अनुरक्तस्यापि **दृढम्** अत्यर्थं किन्नराणां गेयस्य सर्वातिशायितामृतकल्पगानस्य श्रवणादधिको विशेषवान् धर्मश्रुतौ-धर्मश्रवणे **रागो**ऽभिलाषः परमशुश्रूषायां भवति । शुश्रूषा इच्छात्मिका रागस्तु प्रशस्तवासनात्मक इति हेतुफलयोर्भेदः ॥३॥

गुरुभक्तिरित्यादि ।

गुरौ भक्तिः परमा-प्रधाना **अस्यां** परमशुश्रूषायां सत्यां भवति, **तथा विधौ**-क्षेत्रशुद्धिमण्डलिनिषद्यादिविधि-विषये **प्रयत्नो**-अप्रमादः **तथादृतिः**-आदरः **करणे**-आगमार्थक्रियायां, सती-शोभना **ग्रन्थाऽऽप्तिः**-परिस्फुट-सूत्रार्थाधिगतिः सद्ग्रन्थानां रहस्य-

---

ગુરુભક્તિ કરતો હોય છે. ક્ષેત્રશુદ્ધિ કરવી (વસતિ જોવી), માંડલીમાં જ્ઞાનદાતા ગુરુમહારાજનું આસન પાથરવું વગેરે વિધિ સાચવવામાં એ પ્રયત્નશીલ હોય છે. એમાં પ્રમાદ કરતો નથી. શાસ્ત્રોની વાતોમાં આદરવાળો હોય છે. આગમનાં સૂત્રો તથા એના અર્થની બહુ સ્પષ્ટ સમજ (રહસ્ય) એને મળે છે. એકંદરે પરમાશુશ્રૂષાપૂર્વકનું એનું શાસ્ત્રશ્રવણ, પ્રમાણભૂત તત્ત્વજ્ઞાનના શ્રેષ્ઠ ફળવાળું હોય છે. ૪

(૨) **અપરમા શુશ્રૂષા :** આ અપરમા શુશ્રૂષા, પરમાશુશ્રૂષાથી તદ્દન વિપરીત સ્વરૂપવાળી

शास्त्राणामाप्तिर्वा । **श्रवण**मर्थस्य **तत्त्वाभिनिवेशो**-निश्चितप्रामाण्यकं तत्त्वज्ञानं **परमं**-प्रकृष्टं **फलं** यस्य तत्तथा ॥४॥

अपरमशुश्रूषामुपदर्शयति-विपरीतेत्यादि ।

विपरीता तु-उक्तविपरीतैव, **इतरा**-अपरमशूश्रूषा **स्यात् प्रायो**-बाहुल्येन, **अनर्थाय**-अनुपकाराय **देहिनां सा तु**-सा पुनः इतरशुश्रूषा या **सुप्तः**-शय्याव्यवस्थितो लीलया स्वापाय किञ्चित् किञ्चित् श्रवणरतो **नृपो** नरपतिस्तस्य कथानके क्वचिदाख्यायिकायां या शुश्रूषा श्रवणव्यापृतिस्तद्वत् **स्थिता**-प्रसिद्धा **लोके**-सर्वत्रैव । यथा नृपस्य कथानकश्रवणे न महानादरोऽथ च किञ्चिच्छृणोति अनुषङ्ग-श्रवणमात्ररसिकत्वात्तथाऽपरमशुश्रूषावानपि लीलया किञ्चिच्छृणोति न तु परमादरेणेत्यर्थः ॥५॥

ऊहादिरहितमाद्यं, तद्युक्तं मध्यमं भवेज्ज्ञानम् ।
चरमं हित-करण-फलं, विपर्ययो मोहतोऽन्य इति ॥६॥
वाक्यार्थ-मात्र-विषयं, कोष्ठक-गत-बीज-सन्निभं ज्ञानम् ।
श्रुतमयमिह विज्ञेयं, मिथ्याऽभिनिवेश-रहितमलम् ॥७॥
यत्तु महा-वाक्यार्थजमतिसूक्ष्म-सुयुक्ति-चिन्तयोपेतम् ।
उदक इव तैल-बिन्दुर्विसर्पि चिन्तामयं तत्स्यात् ॥८॥
ऐदम्पर्य-गतं यद्विध्यादौ यत्नवत्तथैवोच्चैः ।
एतत्तु भावना-मयमशुद्ध-सद्रत्न-दीप्ति-समम् ॥९॥

: विवरणम् :

इदानीं त्रयाणां श्रुतादिज्ञानानां किञ्चिद्विभागमुपदर्शयति - ऊहादीत्यादि ।

છે. પ્રાયઃ કરીને એનાથી જીવોને કોઈ લાભ થતો નથી. આ અપરમાશુશ્રૂષા જેમ કોઈ રાજા ઊંઘ લાવવા માટે કથાનું શ્રવણ કરે છે. પરંતુ એને એ કથા સાંભળવામાં વિશેષ આદર હોતો નથી. એના જેવી આ અપરમા- શુશ્રૂષા છે. આ શુશ્રૂષાવાળો જીવ લહેરીલાલાની જેમ કાંઈક તત્ત્વ સાંભળે ખરો, પણ એ સાંભળવામાં એને પરમ આદર હોતો નથી. ૫

- હવે આ ત્રણ જ્ઞાનોમાં પરસ્પર શું તફાવત છે, તે બતાવે છે.

(૧) **શ્રુતમયજ્ઞાન :** આ જ્ઞાન, શ્રવણ-ગ્રહણ-ધારણ સહિત હોય છે પણ ઊહ-અપોહ-વિજ્ઞાન વગેરેથી રહિત હોય છે.

(૨) **ચિંતામયજ્ઞાન :** આ જ્ઞાન, શ્રવણ-ગ્રહણ-ધારણ ઉપરાંત ઊહ-અપોહ-આદિથી યુક્ત હોય છે.

(૩) **ભાવનામયજ્ઞાન :** આ જ્ઞાન હિત કરવા સ્વરૂપ ફળવાળું છે.

આ ત્રણ જ્ઞાન સિવાયનું જ્ઞાન, મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મના ઉદયના કારણે મિથ્યાજ્ઞાન છે, અજ્ઞાન છે. ૬

ऊहो-वितर्कः ऊहापोह-विज्ञानादिरहितं **आद्यं**-प्रथमं श्रुतमयं, **तद्युक्तं**-ऊहादियुक्तं **मध्यमं**-चिन्तामयं **भवेत् ज्ञानं**-द्वितीयं, **चरमं**-भावनामयं तृतीयं **हितकरणफलमस्येति** स्वहितनिर्वर्तनफलं, **विपर्ययो**-विपर्यासो मिथ्या-ज्ञानं **मोहतो**-मोहाद् मिथ्यात्त्वमोहनीयोदयाद् ज्ञानत्रयाद् **अन्योऽबोध इति** ॥६॥

श्रुतमयज्ञानस्य लक्षणमाह-वाक्यार्थेत्यादि ।

सकलशास्त्रगतवचनाविरोधि-निर्णीतार्थवचनं **वाक्यं** तस्यार्थमात्रं-प्रमाणनयाधिगमरहितं तद्विषयं-तद्गोचरं **वाक्यार्थ-मात्रविषयं**, न तु परस्परविभिन्नविषय-शास्त्रावयवभूतपदमात्रवाच्यार्थविषयं, कोष्ठके-लोहकोष्ठकादौ गतं-स्थितं यद् बीजं-धान्यं तत्सन्निभं अविनष्टत्त्वात् **कोष्ठकगतबीजसन्निभं ज्ञानं श्रुतमयमिह**-प्रक्रमे विज्ञेयं-वेदितव्यं **मिथ्याभिनिवेशः**-असदभिनिवेशस्तेन रहितं-विप्रमुक्तं अलं-अत्यर्थम् ॥७॥

चिन्तामयज्ञानस्य लक्षणामाह-यत्तु इत्यादि ।

यत्पुनः-**महावाक्यार्थजं**-आक्षिप्तेतर-सर्वधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादकानेकान्तवाद-विषयार्थजन्यं **अतिसूक्ष्मा** अतिशय-सूक्ष्मबुद्धिगम्याः शोभना-अविसंवादिन्यो या **युक्तयः**-सर्वप्रमाणनयगर्भाः, **तच्चिन्तया**-तदालोचनया **उपेतं**-युक्तं, **उदक इव**-सलिल इव **तैलबिन्दुः**-तैललवो विसर्पणशीलं **विसर्पि**-विस्तारयुक्तम् । चिन्तया निर्वृत्तं **चिन्तामयं** तज्ज्ञानं **स्याद्**-भवेत् ॥८॥

भावनाज्ञानलक्षणमाह-ऐदम्पर्यमित्यादि ।

ऐदम्पर्यं-तात्पर्यं 'सर्वज्ञेयक्रियाविषये सर्वज्ञाऽऽज्ञैव प्रधानं कारणं' इत्येवंरूपं, **तद्गतं**-तद्विषयं **यज्ज्ञानं विध्यादौ**-विधि-द्रव्य-दातृ-पात्रादौ **यत्नवत्**-परमादरयुक्तं, **तथैवोच्चैः**-ऐदम्पर्यवत्त्वापेक्षया यत्नवत्त्वापेक्षया यत्नवत्त्वस्य समुच्चयार्थं तथैवेत्यस्य ग्रहणम् । **एतत्तु**-एतत्पुनर्भावनया निर्वृत्तं **भावनामयं**-ज्ञानं अशुद्धस्य सद्रत्नस्य-जात्य-रत्नस्य स्वभावत एव क्षार-मृत्पुट-पाकाद्यभावेऽपि भास्वर-रूपस्य या दीप्तिस्तया समं **अशुद्ध-सद्रत्न-दीप्तिसमम्** । यथा हि जात्यरत्नस्य स्वभावत एवान्यरत्नेभ्योऽधिका दीप्तिर्भवति, एवमिदमपि भावनाज्ञानमशुद्धसद्रत्नकल्पस्य भव्यजीवस्य कर्ममल-मलिनस्यापि

---

(१) **श्रुतमयज्ञाननुं स्वरूप** : मात्र वाक्यार्थने जाणनारुं ज्ञान श्रुतमयज्ञान छे. सकळ शास्त्रनां वचनोना अविरोधी अर्थयुक्त शब्दोने वाक्य कहेवाय. ए वाक्योनो मात्र अर्थ करनारुं अने प्रमाण तथा नयथी रहित ज्ञान ते श्रुतमयज्ञान. आ ज्ञान कोठी-कोठारमां रहेलां बीज जेवुं तेमज मिथ्या अभिनिवेशथी तद्दन रहित अर्थात् खोटी पकड विनानुं छे. ७

(२) **चिंतामय ज्ञाननुं स्वरूप** : आ ज्ञान, महावाक्यार्थने जाणनारुं होय छे. परस्पर

शेषज्ञानेभ्योऽधिकप्रकाशकारि भवति । अनेन हि ज्ञातं ज्ञातं नाम, क्रियाऽप्येतत्पूर्विकैव मोक्षायाऽक्षेपेण सम्पद्यत इति ॥९॥

: योगदीपिका :

शुश्रूषाजन्यानां श्रुतादिज्ञानानां विभागमुपदर्शयति - ऊहेत्यादि ।

ऊहादिना रहितमाद्यं ज्ञानं श्रुतज्ञानसंज्ञं भवेद् । ऊहो-वितर्कः आदिनाऽपोहादि, **तद्युक्त**मूहादियुक्तं, **मध्यमं** चिन्तामयं **भवेद् ज्ञानं** द्वितीयम् । **चरमं**-भावनामयं तृतीयं **हितकरणं** फलं यस्य तत्तथा, **अन्य**-एतद्-ज्ञानत्रयाद्भिन्नो बोधो विपर्यासो मिथ्याज्ञानमितियावद्, **मोहतो**-मिथ्यात्वमोहनीयोदयात् ॥६॥

तत्र श्रुतज्ञानस्य लक्षणमाह-वाक्यार्थेत्यादि ।

वाक्यार्थः प्रकृतवाक्यैकवाक्यतापन्नसकलशास्त्रवचनार्थाविरोधिवचनार्थः, तन्मात्रं प्रमाणनयाधिगमरहितं तद्विषयं-तद्गोचरं न तु परस्परविभिन्नविषय-शास्त्रावयवभूतपदमात्रवाच्यार्थविषयं तस्य संशयादिरूपत्वेनाज्ञानत्वात् । कोष्ठके-लोहकोष्ठकादौ गतं स्थितं-यद्बीजं-धान्यं तत्सन्निभमविनष्टत्वात् श्रुतमयं, **इह**-प्रक्रमे **विज्ञेयं** मिथ्याभिनिवेशः-असद्ग्रहः तेन रहितं विप्रमुक्तं **अलं** अत्यर्थं पदार्थज्ञानोत्थापितानुपपत्ति- निरास-प्रधानत्वात् ॥७॥

चिन्तामयज्ञानस्य लक्षणमाह-यत्त्वित्यादि ।

यत्तु यत्पुन**र्महावाक्यार्थजं**-आक्षिप्तेतरसर्वधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादकानेकान्तवाद-व्युत्पत्तिजनितं, अतिसूक्ष्मा अतिशयित-सूक्ष्मबुद्धिगम्याः शोभना-अविसंवादिन्यो या युक्तयः सर्वप्रमाणनयगर्भाः तच्चिन्तया-तदालोचनयोपेतं सहितं, **उदक इव**-सलिल इव **तैलबिन्दुः**-तैललवो, **विसर्पि**-विस्तारयुक्तं, चिन्तया निर्वृत्तं-**चिन्तामयं तज् ज्ञानं स्याद्** भवेत् ॥८॥

भावनाज्ञानलक्षणमाह-ऐदम्पर्येत्यादि ।

વિરોધી અનંતધર્માત્મક વસ્તુના પ્રતિપાદક સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતથી પરિકર્મિત, અતિસૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજી શકાય એવી યુક્તિઓની તેમજ સર્વ પ્રમાણ અને નયથી ગર્ભિત યુક્તિઓની વિચારણાપૂર્વક થતું જ્ઞાન તે ચિંતામય જ્ઞાન. આ જ્ઞાન પાણીમાં ફેલાતા તેલના બિંદુ જેવું છે. ૮

(૩) **ભાવનામય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ :** આ જ્ઞાન, વસ્તુના ઐદંપર્ય એટલે કે તાત્પર્યને જાણનારું તથા સર્વજ્ઞભગવંતની આજ્ઞા જ પ્રધાન છે, એવી સમજવાળું જ્ઞાન એ ભાવનાજ્ઞાન છે. પદાર્થમાત્રનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ જેવું કહ્યું છે તે મુજબ તેનો સ્વીકાર કરવો, એ ભાવનામય જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન

ऐदम्पर्ये-तात्पर्ये 'सर्वज्ञेयविषये सर्वज्ञाऽऽज्ञैव प्रधानं कारणं' इत्येवंरूपं तद्गतं-तद्विषयं **यज्** ज्ञानं **विध्यादौ**-विधि-द्रव्य-दातृ-पात्रादौ **उच्चैर्**- अतिशयेन **यत्नवत्**-परमादरयुक्तं, **तथैव**-ऐदम्पर्यवत्वयत्नवत्त्वयोः समुच्चयार्थं तथैवेत्यस्य ग्रहणं, **एतत्तु**-एतत्पुनर्भावनया निर्वृत्तं **भावनामयं** ज्ञानं, अशुद्धस्य क्षारमृत्पुटकाद्यभावेऽपिना शुद्धिमतोऽपि-सद्रत्नस्य स्वभावतो या दीप्तिस्तत्समम् । यथाहि जात्यरत्नं स्वभावत एवान्यरत्नेभ्योऽधिकदीप्तिमत्, तथेदमपि भावना-ज्ञानमशुद्धसद्रत्नकल्पस्य भव्यजीवस्य कर्ममलिनस्यापि शेषज्ञानेभ्योऽधिकप्रकाशकृद्भवति । अनेन हि ज्ञातं ज्ञातं नाम क्रियाऽप्येतत्पूर्विकैवाऽक्षेपेण मोक्षदेति ।

अत्र चैकस्मादपि वाक्याद् व्युत्पत्तिविशेषेण जायमानानां वाक्यार्थज्ञानादीनां महावाक्यार्थज्ञानादाववान्तर-व्यापारत्वमिति न विरम्यव्यापारानुपपत्तिदोषः, तथा चाहुः तार्किकाः **"सोऽयमिषोरिव दीर्घ-दीर्घतरो व्यापारो यत्परः शब्दः स शब्दार्थ"** इत्यन्यत्र विस्तरः ॥९॥

आद्य इह मनाक्पुंसस्तद्रागाद्दर्शनग्रहो भवति ।
न भवत्यसौ द्वितीये चिन्तायोगात् कदाचिदपि ॥१०॥
चारिचरकसञ्जीवन्यचरक-चारण-विधानतश्चरमे ।
सर्वत्र हिता वृत्तिर्गाम्भीर्यात्समरसापत्त्या ॥११॥

: विवरणम् :

साम्प्रतं त्रयाणां श्रुत-चिन्ता-भावनामयज्ञानानां विषयविभागार्थं फलाभिधानाय प्रक्रमते कारिकाद्वयेन - आद्य इत्यादि ।

आद्ये-श्रुतज्ञाने **इह**-प्रवचने **मनाग्**-ईषत् **पुंसः**-पुरुषस्य **तद्रागात्**-श्रुतमयज्ञानानुरागाद् **दर्शनग्रहो भवति** दर्शनं मतं श्रुतमित्येकोऽर्थः, तद्ग्रहः तदाग्रहो, यथा 'इदमत्रोक्तमिदमेव च प्रमाणं नान्यद्' इत्येवंरूपो, **न भवत्यसौ** दर्शनग्रहो यथा 'इदमस्मदीयं

દાનાદિ ધર્મોની વિધિ-દ્રવ્ય-દાતા-પાત્રાદિ વિધિમાં અત્યંત પ્રયત્નવાળું, પરમ આદરવાળું હોય છે. આ જ્ઞાન ક્ષાર તેમજ માટીના પૂટ આપવા દ્વારા શુદ્ધ કર્યા વગરના જાતિમાન રત્નની કાંતિ જેવું છે. બીજાં રત્નો કરતાં જાતિમાન રત્નની કાંતિ સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ હોય છે; તેમ કર્મના મેલથી મલિન ભવ્યજીવનું ભાવનામય જ્ઞાન પણ બીજાં જ્ઞાન કરતાં અધિક પ્રકાશવાળું હોય છે. આ રીતે આ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જાણી, ક્રિયા પણ આવા જ્ઞાનપૂર્વકની હોય તો જ ક્રિયા વિનાવિલંબે મોક્ષફળ આપનારી બને છે. ૯

दर्शनं शोभनमन्यदीयमशोभनं' इत्येवंरूपः। **द्वितीये चिन्तायोगाद्**-अतिसूक्ष्मसुयुक्तिचिन्तनसम्बन्धात् **कदाचिदपि** काले। नयप्रमाणाधिगमसमन्वितो हि विद्वान् प्रेक्षावत्तया स्वपरतन्त्रोक्तं न्यायबलायातमर्थं सर्वं प्रतिपद्यते, तेनास्य दर्शनग्रहो न भवति ॥१०॥

चारीत्यादि। चारेश्चरको-भक्षयिता सञ्जीवन्या-औषधेः अचरकः-अनुपभोक्ता तस्य चारणं-अभ्यवहरणं तस्य विधानं-सम्पादनं **तस्माच्चारिचरकसञ्जीवन्य-चरकचारणविधानतः चरणे**-भावनामयज्ञाने सति **सर्वत्र**-सर्वेषु जीवेषु **हिता वृत्तिः**-हितहेतुः प्रवृत्तिः, न कस्यचिदहिता, **गाम्भीर्याद्**-आशयविशेषात् **समरसापत्त्या**-सर्वानुग्रहणरूपया।

कयाचित् स्त्रिया कस्यचित्पुरुषस्य वशीकरणार्थं परिव्राजिकोक्ता, यथा 'इमं मम वशवर्तिनं वृषभं कुरु' तया च किल कुतश्चित्सामर्थ्यात् स वृषभः कृतः, तं चारयन्ती पाययन्ती चास्ते, अन्यदा च वटवृक्षस्याधस्तान्निषण्णे तस्मिन् पुरुषगवे विद्याधरी-युग्ममाकाशगमागमत्, तत्रैकयोक्तं-'अयं स्वाभाविको न गौः', द्वितीययोक्तं 'कथमयं स्वाभाविको भवति ?', तत्राद्ययोक्तं-'अस्य वटस्याधस्तात्सञ्जीवनीनामौषधिरस्ति, यदि तां चरति तदाऽयं स्वाभाविकः पुरुषो जायते,' तच्च विद्याधरीवचनं तया स्त्रिया समाकर्णितं, तया चौषधिं विशेषतोऽजानानया सर्वामेव चारिं तत्प्रदेशवर्तिनीं सामान्येनैव चारितः यावत्सञ्जीवनीमुपभुक्तवान्, तदुपभोगानन्तरमेवासौ पुरुषः संवृत्तः" एवमिदं लौकिकमाख्यानकं श्रूयते। यथा तस्याः स्त्रियास्तस्मिन् पुरुषगवे हिता प्रवृत्तिः, एवं भावनाज्ञानसमन्वितस्यापि सर्वत्र भव्यसमुदायेऽनुग्रहप्रवृत्तस्य हितैव प्रवृत्तिरिति ॥११॥

: योगदीपिका :

एतेषां त्रयाणां विषयविभागमाह - आद्य इत्यादि, चारीत्यादि।

आद्ये-श्रुतज्ञाने **इह**-जगति **मनाग्**-ईषत्**पुंसस्तद्वतः** पुरुषस्य **तद्रागात्**-श्रुतमयज्ञानानुरागाद्**दर्शनग्रहो**-असत्यपक्षपातो **भवति** यथा 'इदं मयोक्तमिदमेव च प्रमाणं न्यायाद्' इति, **असौ** दर्शनग्रहो 'अस्मदीयं दर्शनं शोभनमन्यदीयमशोभनम्' इत्येवंरूपो

હવે શ્રુતમય, ચિંતામય અને ભાવનામય : આ ત્રણ જ્ઞાનોના વિષય વિભાગને તથા તે જ્ઞાનોનાં ફળને શાસ્ત્રકાર ભગવંત બે શ્લોકમાં બતાવે છે.

(૧) શ્રુતમય જ્ઞાનવાળા આત્માને, શ્રુતજ્ઞાનમાં કંઈક અનુરાગને કારણે પોતાના દર્શનની - ધર્મની પકડ જન્મી શકે છે. દા.ત. ''અમારા શાસ્ત્રમાં આવું સરસ કહ્યું છે. આ જ સાચું છે, બીજું સાચું નથી.'' આવી પકડ એને શ્રુતજ્ઞાનથી થઈ શકે છે.

द्वितीये चिन्तामये ज्ञाने **चिन्तायोगाद्** अतिसूक्ष्मसुयुक्तिचिन्तनसम्बन्धात् **कदाचिदपि** काले **न भवति**। दृष्टनयप्रमाणरूप-सिद्धान्त-सद्भावो हि विद्वान् सर्वं स्वपरतन्त्रोक्तमर्थं स्थानाविरोधेन प्रतिपद्यते नत्वेकान्ततस्तत्र विप्रतिद्यत इति। तथा चाह सम्मतौ महामतिः -

'णियय-वयणिज्ज-सच्चा, सव्वणया परवियालणे मोहा।
ते पुण अदिट्ठ-समओ, विभयइ सच्चे व अलिए व--- ॥१०॥
[निजक- वचनीय - सत्याः सर्वनयाः परविचालने मोहाः।
तान् पुनरदृष्ट-समयो, विभजति सत्यान् वाऽलीकान् वा ॥]

चारीत्यादि। चारेश्चरको-भक्षयिता सञ्जीवन्या औषधेश्च अचरकोऽनुपभोक्ता तस्य चारणं-अभ्यवहरणं तस्य **विधानतो** दृष्टान्तात्, **चरमे** भावनामये ज्ञाने सति **सर्वत्र**-सर्वजीवेषु **हिता**-हितहेतु**र्वृत्तिः** प्रवृत्तिर्न तु कस्यचिदहिता, **समरसापत्त्या** सर्व-तन्त्रसमूहरूपस्वसमयव्युत्पत्तिकृत-सर्वानुग्रहपरिणत्या **गाम्भीर्याद्**-गम्भीराशयात्।

दृष्टान्तश्चायं-काचित् स्त्री स्वपतिवशीकाराय काञ्चित्परिव्राजिकां तदुपायमपृच्छत्, तया च किल कुतश्चित्सामर्थ्यात्स वृषभः कृतः, तं चारयन्ती पाययन्ती चाऽऽस्ते। अन्यदा च वटवृक्षस्याधस्तान्निषण्णे तस्मिन् पुरुषगवे विद्याधरीयुग्मं विहायसस्तत्राजगाम। तत्रैकयोक्तं 'अयं स्वाभाविको न गौः', द्वितीययोक्तं 'कथं तर्हि स्वाभाविकः स्याद् ?' आद्ययोक्तं 'अस्य वटस्याधस्तात्सञ्जीवनीनामौषधिरस्ति यदि तामयं चरेत्तदा सहजपुंरूपतामासादयेद्' इति। तच्च विद्याधरीवचनं तया स्त्रिया श्रोत्रपत्राभ्यां पपे। तां चौषधिं विशेषतोऽजानानया सर्वामेव तत्प्रदेशस्थां चारिं चारितः सामान्यतः पतिगवः, यावदसौ सञ्जीवनीमुपभुक्तवांस्तावदेव पुरुषः संवृत्तः। यथा तस्याः स्त्रियास्तस्मिन् पुंगवे हिता प्रवृत्तिरेवं भावनाज्ञानान्वितस्यापि सर्व-भव्यसार्थेऽनुग्रहप्रवृत्तस्य हितैव प्रवृत्तिरिति ॥११॥

गुर्वादिविनयरहितस्य यस्तु मिथ्यात्व-दोषतो वचनात्।
दीप इव मण्डलगतो बोधः स विपर्ययः पापः ॥१२॥
दण्डीखण्डनिवसनं भस्मादिविभूषितं सतां शोच्यम्।
पश्यत्यात्मानमलं ग्रही नरेन्द्रादपि ह्यधिकम् ॥१३॥

---

(૨) ચિંતામયજ્ઞાનમાં અતિસૂક્ષ્મ, સચોટ અને સુંદર યુક્તિઓ પૂર્વકનું ચિંતન હોવાથી પોતાના દર્શનનો આગ્રહ હોતો નથી. પરન્તુ નય અને પ્રમાણથી વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન કરનાર, બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન સ્વ-પર સકળશાસ્ત્રમાં કહેલી યુક્તિયુક્ત વાતોને હંમેશ સ્વીકારે છે. ૧૦

(૩) ભાવનામય જ્ઞાનમાં **ચારિચરક સંજીવની અચરક-ચારણ ન્યાયથી,** ગાંભીર્ય તેમજ સર્વજીવોના અનુગ્રહથી ઈચ્છારૂપ સમરસાપત્તિથી સર્વજીવોનું હિત કરવાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે. કોઈના પણ અહિતની ભાવના હોતી નથી. દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભાવાનુવાદ લીધો નથી. ૧૧

मोहविकारसमेतः पश्यत्याऽऽत्मानमेवमकृतार्थम् ।
तद्व्यत्ययलिङ्गरतं, कृतार्थमिति तद् ग्रहादेव ॥१४॥
सम्यग्दर्शनयोगाज् ज्ञानं तद् ग्रन्थिभेदतः परमम् ।
सोऽपूर्वकरणतः स्याज्ज्ञेयं लोकोत्तरं तच्च ॥१५॥
लोकोत्तरस्य तस्मान्महानुभावस्य शान्तचित्तस्य ।
औचित्यवतो ज्ञानं शेषस्य विपर्ययो ज्ञेयः ॥१६॥

: विवरणम् :

'विपर्ययो मोहतोऽन्य' इत्युक्तं, स पुनः क इत्याह - गुर्वादीत्यादि ।

गुर्वादिविनयरहितस्य गुरूपाध्यायादिविनय-विकलस्य **यस्तु**-यः पुनर्**मिथ्यात्वदोषतो**-मिथ्यात्वदोषात्तत्वार्थाश्रद्धान-रूपाद्, **वचनाद्**-आगमाद्, **दीप इव मण्डलगतो**-मण्डलाकारो **बोधः**-अवगमस्तैमिरिकस्येव । **स** तथाविधो बोधो वचनाद् भवन्नपि अध्यारोपदोषतो **विपर्ययो**-मिथ्याप्रत्ययरूपः पदमात्रवाच्यार्थविषयः **पापः** स्वरूपेण वर्त्तते ॥१२॥

विपर्यय एव प्रस्तुते दृष्टान्तगर्भमुपनयमाह कारिकाद्वयेन-दण्डीत्यादि । मोहेत्यादि ।

दण्डीखण्डं प्रसिद्धं निवसनं-परिधानमस्येति **दण्डीखण्डनिवसन**स्तं भस्मादिभिर्विभूषितं-विच्छुरितं **भस्मादिविभूषितं सतां**-सत्पुरुषाणां **शोच्यं**-शोचनीयं **पश्यति**-अवलोकयति, **आत्मानमलं**-अत्यर्थं **ग्रही**-ग्रहवान् **नरेन्द्रादपि ह्यधिकं**-चक्रवर्त्तिनोऽप्यधिकं यथेति गम्यते ॥१३॥

मोहविकारसमेतो-मनोविभ्रमदोषसमन्वितः **पश्यत्यात्मानमेवमकृतार्थं** सन्तं विपर्ययबोधवान् कृतार्थमिति पश्यति, तस्य- कृतार्थस्य व्यत्ययेन यानि लिङ्गानि तेषु रतस्तं **तद्व्यत्यय-लिङ्ग-रतम्**, अनेनाकृतार्थत्त्वमेव वस्तुवृत्त्या दर्शयति, एवंविधोऽपि कृतार्थमिति कुतो मन्यते ?, **तद्ग्रहादेव**-स चासौ ग्रहश्च तद्ग्रहः तस्मादेव-विवक्षित-ग्रहावेशादेव, एवं ग्रहगृहीतेन विपर्ययवत उपनयः कृतः ॥१४॥

આ ત્રણ જ્ઞાન સિવાયનું જ્ઞાન, મિથ્યાત્વદોષના કારણે અજ્ઞાન છે. એ હકીકતની હવે સ્પષ્ટતા કરે છે. જ્ઞાનદાતા ઉપાધ્યાયભગવંત આદિ ગુરુઓના વિનયથી રહિત આત્માનું, મિથ્યાત્વદોષના કારણે, આંખના તૈમિરિક દોષવાળાને જેમ દીવાની આજુબાજુમાં ગોળાકાર મંડળની ભ્રાંતિ થાય છે તેમ, આગમવચનથી થતો એવો બોધ પણ અજ્ઞાન છે, પાપનો હેતુ છે. ૧૨

હવે દૃષ્ટાંત આપવાપૂર્વક પ્રસ્તુત વિપરીત જ્ઞાનનો બે ગાથા દ્વારા ઉપસંહાર કરે છે.

ज्ञानविपर्ययोः स्वाम्युपदर्शनार्थमिदं कारिकाद्वयमाह- सम्यगित्यादि। लोकोत्तरेत्यादि।

सम्यग्दर्शनयोगात्-तत्त्वार्थ-श्रद्धान-सम्बन्धाद् **ज्ञानं**-सम्यग्ज्ञानं **तत्**-सम्यग्दर्शनं **ग्रन्थिभेदतो**-ग्रन्थिभेदात् **परमं**-प्रधानं स्वरूपतो वर्तते, **स**-ग्रन्थिभेदो नियमत एवापार्द्ध-पुद्गल-परावर्त्ताधिक-संसारच्छेदी **अपूर्वकरणतः स्याद्**-अपूर्व-परिणामाद् भवेत्, '**ज्ञेयम् लोकोत्तरं तच्च**' तच्च-अपूर्व-करणं लोकात् सर्वस्मादप्युत्तरं-प्रधानं ज्ञेयम्, अपूर्वकरणं-अपूर्वपरिणामः शुभः, अनादावपि संसारे तेषु तेषु धर्म-स्थानेषु सूत्रार्थ-ग्रहणादिषु वर्तमानस्याप्यसञ्जातपूर्व इतिकृत्वा ॥१५॥

लोकादुत्तरः-प्रधानो ज्ञानवानिह गृह्यते, तस्य **लोकोत्तरस्य, तस्मादिति** निगमने, **महानुभावस्य**-अचिन्त्य-शक्तेः**शान्तचित्तस्य**-उपशान्त-मनसः **औचित्यवत**-औचित्य-युक्तस्य ज्ञानम्, अनेन ज्ञानस्वामी निदर्शितः, **शेषस्य**-उक्तगुणविपरीतस्य **विपर्ययो**-ज्ञेयो, ज्ञानत्रयादन्यः पद-मात्र-वाच्यार्थ-विषयः पूर्वोक्त इति ॥१६॥

इत्याचार्य- श्रीमद्यशोभद्रसूरिकृत- षोडशाधिकारविवरणे एकादश अधिकारः ॥

: योगदीपिका :

उक्तं ज्ञानत्रयस्वरूपम्, अथैतद्विपर्ययस्वरूपमाह-गुर्वादीत्यादि ।

गुर्वादीनामुपाध्यायादीनां **विनयरहितस्य यस्तु मिथ्यात्वदोषतः**तत्त्वार्थाश्रद्धानं-दोषाद् **वचनाद्** आगमाद् **दीप इव मण्डलगतो** मण्डलाकारविषयो बोधस्तैमिरिकस्येव, **स** बोधो वचनाद्भवन्नपि दोषजत्वाद् **विपर्ययो** मिथ्या-प्रत्ययः पद-मात्र-वाच्यार्थविषयः **पापः**-पापहेतुः ॥१२॥

विपर्यय एव प्रस्तुते दृष्टान्त-गर्भमुपनयमाह-दण्डीत्यादि ।

दण्डी-खण्डं-कृत-सन्धान-विशेषं जीर्ण-वस्त्रं **तन्निवसनं**-परिधानं यस्य स तथा तं । **भस्मादिभिर्विभूषितं**-विच्छुरितं सतां-सत्पुरुषाणां **शोच्यं**-शोचनीयं **पश्यति**-अवलोकयति **अलम्**-अत्यर्थमात्मानम्, **ग्रही** स्वाग्रहवान्, **नरेन्द्रादपि हि**-चक्रवर्तिनोऽपि हि **अधिकम्**-अतिशयितं यथेति गम्येति ॥१३॥

જેમ કોઈ માણસ સાંધાવાળું જીર્ણવસ્ત્ર પહેરે, ભસ્મ વગેરેથી વિભૂષિત થાય... આ એનું સ્વરૂપ સત્પુરુષોને શોચનીય હોવા છતાં આગ્રહવશ એ પોતાની જાતને ચક્રવર્તી કરતાં પણ અધિક માને છે. એ જ રીતે વિપરીત બોધવાળો અજ્ઞાન અને માનસિક ભ્રમણાવાળો આત્મા પોતાનામાં કૃતાર્થતાનાં કોઈ લક્ષણ ન હોવા છતાં, અરે ! અકૃતાર્થતાનાં લક્ષણ હોવા છતાં મનમાન્યા શાસ્ત્રબોધને આધારે પોતાને કૃતાર્થ માને છે, જ્ઞાની માને છે. ૧૩-૧૪

- **હવે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના સ્વામી બતાવતાં કહે છે કે** - જેનામાં સમ્યગ્દર્શન હોય, એના

મોહેત્યાદિ । મોહવિકારેણ-મનોવિભ્રમદોષેણ સમન્વિતઃ પુરુષ એવં ગ્રહગૃહીતતયા **આત્માનમકૃતાર્થં** સન્તં **કૃતાર્થં પશ્યતિ**, કિંભૂતં ? તસ્ય કૃતાર્થસ્ય વ્યત્યયેન યાનિ લિઙ્ગાનિ તેષુ રતો યઃ સ તથા તમ્ । અનેન વસ્તુવૃત્ત્યાકૃતાર્થત્વમેવાહ । વિપર્યયદર્શને કો હેતુરત્રાહ- **ઇતિ**-અમુના ગુર્વનધીનતાદિલક્ષણેન-પ્રકારેણ, તસ્ય મોહવિકારસ્ય ગ્રહઃ-કર્મશક્તિરૂપેણાઽઽત્મન્યુપાદાનં તત એવ । કૃતાર્થમિતિ પશ્યતીતિ યોજનાયાં ચેત્યુક્તત્વેન પ્રથમાપત્તિઃ સમાધેયા ॥૧૪॥

જ્ઞાનવિપર્યયયોઃ સ્વામ્યુપદર્શનાર્થમાહ કારિકાદ્વયં-સમ્યગિત્યાદિ - લોકેત્યાદિ ।

સમ્યગ્દર્શનસ્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસ્ય યોગાદ્ જ્ઞાનં ભવતિ, **તત્** સમ્યગ્દર્શનં **પરમં**-પ્રધાનં **ગ્રન્થિભેદતો** ભવતિ, **સ** ગ્રન્થિભેદો નિયમત એવાપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તાધિકસંસારચ્છેદી-**અપૂર્વકરણતો** યથાપ્રવૃત્તોત્તરપરિણામવિશેષતઃ **સ્યાત્**, તચ્ચાપૂર્વ-કરણં લોકાત્ સર્વસ્માદપ્યુત્તરં પ્રધાનં અનાદૌ સંસારે સૂત્રાર્થગ્રહણાદિતત્તદ્ધર્મસ્થાનસમ્પત્તાવપ્યજાતપૂર્વત્ત્વાત્ ॥૧૫॥

તસ્માલ્લોકોત્તરસ્ય લોકાતીતચારિત્રસ્ય **મહાનુભાવસ્ય**-અચિન્ત્યશક્તેઃ **શાન્તચિત્તસ્ય**-ઉપશાન્તમનસ **ઔચિત્યવત**-ઔચિત્યયુક્તસ્ય **જ્ઞાનં** જ્ઞેયં **શેષસ્યોક્તગુણવિપરીતસ્ય વિપર્યયઃ** પદમાત્રવાચ્યાર્થવિષયો વિપર્યાસો **જ્ઞેયઃ** ॥૧૬॥

ઇતિ ન્યાયવિશારદમહોપાધ્યાય-શ્રીમદ્યશોવિજયગણિપ્રણીત 'યોગદીપિકા' વ્યાખ્યાયાં એકાદશ અધિકારઃ ॥

॥ ઇતિ સજ્જ્ઞાનાધિકારઃ ॥

જ જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવાય. શ્રેષ્ઠકોટિનું એ સમ્યગ્દર્શન અપાર્ધપુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસારના અંતને કરનાર ગ્રંથિભેદથી થાય. એ ગ્રંથિભેદ અપૂર્વકરણથી થાય અને આ અપૂર્વકરણ એટલે અપૂર્વ શુભ આત્મપરિણામ, અનાદિ સંસારમાં સૂત્રાર્થનું ગ્રહણ કરવું વગેરે વિવિધ ધર્મસ્થાનોની આરાધના કરતા જીવને પૂર્વે ક્યારેય આવું અપૂર્વકરણ થયું નહોતું તેથી તે લોકોત્તર અપૂર્વકરણ કહેવાય. આવા અપૂર્વકરણવાળો જ્ઞાની પણ લોકોત્તર છે. મહાનુભાવ એટલે કે અચિન્ત્ય શક્તિવાળો છે. ઉપશાંત મનવાળો અને ઔચિત્યયુક્ત છે. આવા જીવનો શાસ્ત્રબોધ એ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. એથી વિપરીત ગુણવાળા જીવનો શાસ્ત્રબોધ, ઉપર કહેલા શ્રુતજ્ઞાનાદિ ત્રણે જ્ઞાનથી વિપરીત બોધ છે, વિપરીતજ્ઞાન છે. એમાં પૂર્વે કહેલો માત્ર શબ્દાર્થનો જ પ્રકાશ હોય છે. **૧૫-૧૬**

અગિયારમું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ द्वादशः दीक्षाधिकारित्वाधिकारः ॥

अस्मिन् सति दीक्षाया अधिकारी तत्त्वतो भवति सत्त्वः ।
इतरस्य पुनर्दीक्षा वसन्तनृपसन्निभा ज्ञेया ॥१॥

: विवरणम् :

साम्प्रतं ज्ञानत्रयभावाभावयोर्दीक्षाधिकारित्वानधिकारित्व-प्रतिपादनायाह-अस्मिन्नित्यादि ।

अस्मिन्-ज्ञानत्रये **सति**-विद्यमाने **दीक्षाया**-विरतिरूपाया **अधिकारी**-अधिकारवान् शास्त्रनयोदितत्त्वेन **तत्त्वतः**-परमार्थतो **भवति सत्त्वः** पुमान् । **इतरस्य**-अनधिकारिणः **पुनर्दीक्षा**-व्रतरूपा **वसन्तनृपसन्निभा**-विडम्बनाप्राया चैत्रमास-परिहासकृतराजसन्निभा मुख्यनृपदीक्षावद् दीक्षाकार्याकरणेन **ज्ञेया**-ज्ञातव्या ॥१॥

: योगदीपिका :

ज्ञानत्रयं प्रागुक्तं । तद्भावाभावाभ्यां दीक्षाधिकारानधिकारौ प्रतिपादयिषुराह-अस्मिन्नित्यादि ।

अस्मिन्-ज्ञानत्रये **सति दीक्षाया**-विरतिरूपाया **अधिकारी** अधिकारवान् **तत्त्वतः** परमार्थतो **भवति सत्त्वः**-पुमान् । **इतरस्य**-अनधिकारिणः **पुनः दीक्षा वसन्तनृपसन्निभा** चैत्रमासपरिहासकृत-राजतुल्या विडम्बनप्रायत्वेन ज्ञातव्या ॥१॥

श्रेयो-दानादशिव-क्षपणाच्च सतां मतेह दीक्षेति ।
सा ज्ञानिनो नियोगाद्, यथोदितस्यैव साध्वीति ॥२॥

---

૧૨ – દીક્ષાધિકાર ષોડશક

ત્રણ જ્ઞાનવાળો આત્મા દીક્ષાનો અધિકારી બને છે, દીક્ષા માટે યોગ્ય છે, ત્રણ જ્ઞાન વિનાનો આત્મા દીક્ષા માટે અનધિકારી છે, અયોગ્ય છે. એ હકીકત હવે શાસ્ત્રકાર ભગવંત આ બારમા ષોડશકમાં સમજાવે છે.

શ્રુતજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન અને **ભાવનાજ્ઞાન** હોય તો જ એ જીવ તાત્ત્વિક રીતે દીક્ષાનો અધિકારી બને છે. અનધિકારી જીવની દીક્ષા હોળીના રાજા જેવી છે. પ્રાયઃ એ વિટંબણારૂપ છે, કારણ કે મુખ્ય રાજાની જેમ એનાથી દીક્ષાનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. ૧

હવે ''દીક્ષા'' શબ્દનો અર્થ બતાવવાપૂર્વક આવી દીક્ષા જ્ઞાનીને જ હોઈ શકે એ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે. દીક્ષા શબ્દમાં 'દી' અક્ષર દાનના અર્થમાં છે. તેથી દીક્ષા શ્રેયનું-કલ્યાણનું દાન કરે છે. અને 'ક્ષા' અક્ષર ક્ષયના, ખપાવવાના અર્થમાં છે. તેથી દીક્ષા અશિવનો-

: विवरणम् :

अधुना दीक्षाया निरुक्त मुपदर्शयन् ज्ञानिन एव तां नियमयन्नाह - श्रेय इत्यादि।

श्रेयोदानात् श्रेयः-सुन्दरं तस्य **दानं**-वितरणं तस्माद्, **अशिवं**-प्रत्यवायस्तत्क्षपणाच्च-तन्निरसनाच्च **सतां**-मुनीनां **मता**-अभिप्रेता **इह**-प्रवचने **दीक्षेति** प्रागुक्ता, **इति**-एवमनया निरुक्तप्रक्रियया **सा**-दीक्षा **ज्ञानिनो**-ज्ञानवतो **नियोगाद्**-नियोगेन **यथोदितस्यैव**-अधिकारिण एव **साध्वीति**-निरवद्या वर्त्तते ॥२॥

: योगदीपिका :

दीक्षापदनिरुक्तमुपदर्शयन् ज्ञानिन एव तां निगमयन्नाह-श्रेय-इत्यादि ।

श्रेयसः-कल्याणस्य दानाद् अशिवस्य-प्रत्यवायस्य क्षपणाच्च **सतां**-मुनीनां **मता**-अभिप्रेता, **इह**-प्रवचने **दीक्षा इति**-एवमनया निरुक्तप्रक्रियया **सा** दीक्षा **ज्ञानिनो नियोगाद्**-नियमाद् **यथोदितस्यैव**-अधिकारिण एव **साध्वीति**-निरवद्या वर्त्तते ॥२॥

यो निरनुबन्ध-दोषाच्छ्रद्धोऽनाभोगवान् वृजिनभीरुः ।
गुरुभक्तो ग्रहरहितः सोऽपि ज्ञान्येव तत्फलतः ॥३॥
चक्षुष्मानेकः स्यादन्धोऽन्यस्तन्मतानुवृत्तिपरः ।
गन्तारौ गन्तव्यं प्राप्नुत एतौ युगपदेव ॥४॥
यस्यास्ति सत्क्रियायामित्थं सामर्थ्ययोग्यताऽविकला ।
गुरुभावप्रतिबन्धाद्दीक्षोचित एव सोऽपि किल ॥५॥

: विवरणम् :

ननु च यदि ज्ञानिन एव नियमेन साध्वी दीक्षा, ततः कथं पूर्वोक्तज्ञानत्रयविकलानां

આપત્તિનો, દુઃખનો નાશ કરે છે. જૈનશાસનમાં મુનિઓ માટે આવી દીક્ષા જ માન્ય રાખવામાં આવી છે. આવી સારામાં સારી એટલે કે નિરવદ્ય, નિષ્પાપ દીક્ષા પૂર્વે કહી ગયા તે જ્ઞાનીને જ હોય છે. ૨

પ્રશ્ન : નિશ્ચિતરૂપે જ્ઞાનીને જ નિરવદ્ય દીક્ષા હોય તો, પૂર્વે કહેલા ત્રણ જ્ઞાનથી રહિત માષતુષ વગેરે મુનિઓને દીક્ષા કલ્યાણકારિણી બની, એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે - તે કઈ રીતે ઘટે ?

ઉત્તર : જે જીવના રાગાદિ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ દોષો નિરનુબંધ હોવાના કારણે, એ દોષોની પરંપરા ચાલવાની નથી. એવો જે જીવ ૧. શ્રદ્ધાવાન છે, ૨. સંસારથી વિરક્ત હોવાના કારણે પાપભીરૂ છે. ૩. ગુરુ ઉપર બહુમાનવાળો હોવાથી ગુરુભક્ત છે, અને મિથ્યા અભિનિવેશથી રહિત છે તે જીવ ભલે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિગમ્ય-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવા શાસ્ત્રના સૂક્ષ્માર્થનો જ્ઞાતા ન હોય તો પણ તે જ્ઞાની છે, કેમ કે - સંસારનો વિરાગ, પાપનો ભય, ગુરુભક્તિ

माषतुषप्रभृतीनां समये सा श्रेयसी इत्याशङ्क्याह - य इत्यादि ।

य एवंविधो **निरनुबन्धदोषाच्छ्रद्धः** निरनुबन्धो-व्यवच्छिन्नसन्तानो दोषो-रागादिः निरनुबन्धश्चासौ दोषश्च निरनुबन्धदोषः तस्माच्छ्रद्धः-श्रद्धावान्, यस्तु सानुबन्धदोषान्निरुपक्रमक्लिष्टकर्मलक्षणात् कथञ्चिच्छ्रद्धो भवति स नेह गृह्यते । **अनाभोगवान्** अनाभोगः-अपरिज्ञानमात्रमेव केवलं-ग्रन्थार्थादिषु सूक्ष्मबुद्धिगम्येषु स विद्यते यस्य स तथा, वृजिनं-पापं तद्भीरु**र्वृजिनभीरुः** संसारविरक्तत्त्वेन, गुरवः- पूज्यास्तेषु भक्तो गुरुबहुमानाद्, ग्रहः-आग्रहो मिथ्याभिनिवेशस्तेन रहितो **ग्रहरहितः**, अनेन सम्यग्दर्शनवत्त्वमस्याऽऽवेदयति, सोऽपि य एवमुक्तविशेषणवान् **ज्ञान्येव**-ज्ञानवानेव, **तत्फलतो**-ज्ञानफलसम्पन्नत्वेन, ज्ञानस्यापि ह्येतदेव फलं संसारविरक्तत्वगुरुभक्तिमत्त्वादि, तदस्यापि विद्यते इतिकृत्वा ॥३॥

कथं पुनर्ज्ञानफलं माषतुषादेर्गुरुबहुमानमात्रेण तथाविध-ज्ञानविकलस्य सन्मार्गगमनादीत्याशङ्क्याह-चक्षुष्मानित्यादि ।

चक्षुरमलनुपहतं विद्यते यस्य स **चक्षुष्मान् एकः**-कश्चित् **स्यात्**-भवेत्पुरुषो मार्गगमनप्रवृत्तः **अन्धो** दृष्टिविकल **अन्यः**-तदपरः, केवलं मार्गानुसारितया विशिष्टविवेकसम्पन्नत्वेन च **तन्मतानुवृत्तिपरः**-चक्षुष्मतो मतं-अभिप्रायो वचनं वा तन्मूलं तदनुवृत्तिपरः-तदनुवर्त्तनप्रधानः, शेषानुमतवर्तनपरित्यागेन, एतौ द्वावपि चक्षुष्मत्सदन्धौ **गन्तारौ**-गमनशीलौ अनवरतप्रयाणकवृत्त्या **गन्तव्यं**-विवक्षित-नगरादि, **प्राप्नुत एतौ युगपदेव**-एककालमेव ।

इदमुक्तं भवति-चक्षुष्मान् पुरस्ताद् व्रजति अन्धस्तु पृष्ठतः, एवमनयोर्व्रजतोरेकपदन्यास

અને મિથ્યાભિનિવેશનો ત્યાગ વગેરે જ્ઞાનનું આવું ફળ મુનિઓ પણ પામેલા હતા તેથી તેમને પણ દીક્ષા કલ્યાણકારિણી બની હતી.

જે જીવો સાનુબંધ દોષવાળા હોય, એટલે કે - જે જીવોની રાગાદિની કે ક્લિષ્ટ કર્મોની પરંપરા અટકી ન હોય એવા શ્રદ્ધાવંત જીવો પણ જ્ઞાનનું ફળ પામી શકતા નથી. તેથી તેઓ દીક્ષાના અધિકારી નથી એમની દીક્ષા કલ્યાણકારિણી બની શકતી નથી. ૩

પ્રશ્ન : સૂત્રાર્થના સૂક્ષ્મજ્ઞાનથી રહિત માષતુષાદિને જ્ઞાનના ફળથી અને ગુરુના બહુમાન માત્રથી સન્માર્ગગમન આદિ કઈ રીતે?

ઉત્તર : એક નિર્મળ ચક્ષુવાળો માણસ મુસાફરી કરવા તૈયાર થયો હોય, બીજો આંધળો માણસ વિશિષ્ટ વિવેકસંપન્ન હોવાને કારણે દેખનાર માણસને અનુસરી માર્ગે ચાલનારો હોય, બીજા કોઈનું કથન માન્યા વગર દેખતા માણસને જ અનુસરતો હોય તો તે આંખવાળો અને આંધળો બન્ને એકધાર્યું પ્રયાણ કરી ઈચ્છિત નગરે એક સાથે જ પહોંચે છે. આમાં આંખવાળો આગળ હોય, આંધળો તેનાથી એક ડગલું પાછળ ચાલતો હોય તો ઈચ્છિત નગરે પહોંચવામાં

एवान्तरं, नापरं महद्, यदि वा तदपि समानपदन्यासयोः साहित्येन बाहुलग्नयोर्व्रजतोर्नास्तीत्येवम् एककाला प्राप्तव्यनगरादिस्थानप्राप्तिर्द्वयोरपीति, यथैवमेतयोर्नान्तरं तथा गुरु-माषतुषकल्पशिष्ययोर्ज्ञान्यज्ञानिनोः फलं प्रति सन्मार्गगमनप्रवृत्तयोर्मार्गपर्यन्तप्राप्तौ मुक्त्यवस्थायां न किञ्चिदन्तरमिति गर्भार्थः ॥४॥

एवं समानफलत्वं ज्ञान्यज्ञानिनोः प्रतिपाद्य दीक्षार्हत्वं विशेषज्ञानासमन्वितस्यापि दर्शयति-यस्येत्यादि ।

यस्य विशिष्टज्ञानरहितस्यापि, **अस्ति** विद्यते **सत्क्रियायां** सदाचारे **इत्थम्** अनेन प्रकारेण सामर्थ्येन समानफलसाधकत्व-रूपेण योग्यताऽ**विकला**-परिपूर्णा **गुरुषु**-धर्माचार्यादिषु **भावप्रतिबन्धाद्**-भावतः प्रतिबद्धत्वेन हेतुना **दीक्षोचित एव**-दीक्षायोग्य एव स प्रस्तुतः, **किले**त्याप्तागमवादः, यतः संसारविरक्त एवास्या अधिकारी, शेषगुणवैकल्येऽपीत्युक्तम् ॥५॥

: योगदीपिका :

ननु यदि ज्ञानिन एव दीक्षा साध्वी तदा कथं प्रागुक्तज्ञानत्रयविकलानां माषतुषादीनां समये सा श्रेयसी श्रूयत इत्याशङ्क्याह-य इत्यादि ।

यो निरनुबन्धाद्-व्यवच्छिन्नसन्तानाद्दोषाद्-ज्ञानावरणादेः **श्राद्धः**-श्रद्धावान् यस्तु सानुबन्धदोषान्निरुपक्रमक्लिष्टकर्म-लक्षणाज्जातभावप्रतिघातः कथञ्चिच्छ्राद्धो भवति स नेह गृह्यते, अनाभोगः सूक्ष्मधीगम्यग्रन्थार्थाऽपरिज्ञानमात्रं स एव यस्यास्ति स **अनाभोगवान्**, वृजिनात् पापाद् भीरुर्भवविरक्तत्वाद्, गुरुषु-पूज्येषु भक्तस्तद्बहुमानित्वाद्, ग्रहः मिथ्याभिनिवेशस्तेन **रहितः सोऽपि**-य ईदृगुक्तविशेषणवान् **ज्ञान्येव**-ज्ञानवानेव **तत्फलतो**-ज्ञानफलभावात्, ज्ञानेनाऽपि भवविरक्तत्वादिफलं क्रियते तदस्याप्यस्तीतिकृत्वा ॥३॥

फलतुल्यतायामेव दृष्टान्तमाह-चक्षुष्मानित्यादि ।

एकः कश्चित्पुरुषो मार्गगमनप्रवृत्तः **चक्षुष्मान्**-निर्मलानुपहतनेत्रः **स्याद् अन्यो**ऽन्धो दृग्-विकलस्तस्य चक्षुष्मतो मतं-वचनं तदनुवृत्तिपरः प्रधानो मार्गानुसारिता-

---

એક જ ડગલાનું અંતર પડે અને જો આંધળો આંખવાળાનો ખભો પકડીને એક સાથે ચાલે તો બંને એક સાથે જ ઈચ્છિત નગરે પહોંચે છે. ગર્ભિત અર્થ એ છે કે આ આંખવાળાને અને આંધળાને ઈચ્છિત નગરે પહોંચવામાં આંતરું પડતું નથી તેમ, ગુરુ અને માષતુષ જેવા શિષ્યને કે જે એક જ્ઞાની છે અને બીજો અજ્ઞાની છે, એ બંનેની એક સાથે પ્રયાણની-ગમનની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. તેથી ઈચ્છિત મોક્ષાવસ્થાને પામવામાં આંતરું પડતું નથી. ૪

આ રીતે જ્ઞાની તેમ જ અજ્ઞાનીને મળતું સમાન ફળ બતાવીને હવે બીજી રીતે વિશેષ જ્ઞાન

प्रयोजकादृष्टेनान्यानुवृत्ति-व्यावर्त्तनात् । एतौ द्वावपि चक्षुष्मत्सदन्धौ **गन्तारौ**-गमनशीलौ अनवरतप्रयाणप्रवृत्त्या गन्तव्यमभिमतनगरादि **युगपदेव**-एककालमेव **प्राप्नुतः** तयोरग्रपृष्ठभावेन वज्रतोरेकपदन्यास एवान्तरं न महद्, यद्वा तदपि तुल्यपदन्यासयोरेकश्रेण्या बाहुलग्नयोर्व्रजतोर्नास्तीति द्वयोर्युगपत्प्राप्तव्य-प्राप्तिः । एवं ज्ञान्यज्ञानिनोरपि सन्मार्गगमनप्रवृत्तयोर्मुक्तिपुरप्राप्तौ नान्तरमिति गर्भार्थः ॥४॥

इत्थं ज्ञानिवदज्ञानिनोऽप्युक्तरूपस्य तुल्यफलत्त्वाद् दीक्षायोग्यत्वमिति दर्शयति-यस्येत्यादि ।

यस्य विशिष्टज्ञानरहितस्याप्यस्ति **सत्क्रियायां** सदाचारे, **इत्थ**मनेन प्रकारेण सामर्थ्यसमानफलजननशक्तिरेव **योग्यता**-उत्तमता गुरुषु धर्माचार्यादिषु **भावप्रतिबन्धाद्**-अन्तरङ्गसम्बन्धात् **सोऽपि दीक्षोचित एव किलेत्याप्तागमवादः** शेषगुणवैकल्येऽपि संसारविरक्त एवात्राधिकारीति भावः ॥५॥

देयाऽस्मै विधिपूर्वं सम्यक्तन्त्रानुसारतो दीक्षा ।
निर्वाणबीजमेषेत्यनिष्टफलदान्यथात्यन्तम् ॥६॥

: विवरणम् :

इदानीं दीक्षायाः समानफलतया देयत्वामभिदधानो विषमफलस्य चादेयत्वमुपदर्शयन्निदमाह-देयेत्यादि ।

देया-दातव्या **अस्मै**-योग्याय **विधिपूर्वं सम्यग्**-अवैपरीत्येन **तन्त्रानुसारतः**-शास्त्रानुसारतो **दीक्षा**-व्रतरूपा निर्वाणस्य बीजं मोक्षसुखयोर्हेतुत्वेन **एषेति** दीक्षैव, **अनिष्ट-फलदा**-विपर्ययफला **अन्यथा** अयोग्याय दीयमाना **अत्यन्तं**-अतिशयेनेति ॥६॥

રહિત આત્માને પણ દીક્ષાની યોગ્યતા બતાવે છે.

વિશિષ્ટ જ્ઞાન રહિત હોવા છતાં સત્ક્રિયા - સદાચાર, ચારિત્રપાલનમાં જેની સામર્થ્યરૂપ યોગ્યતા પરિપૂર્ણ છે તેમજ જે ગુરુઆદિને આધીન છે - અર્થાત્ ગુરુઆજ્ઞાનો પાલક હોવાથી તે પણ દીક્ષા માટે લાયક છે.

આપ્ત પુરુષોના આગમવચનોનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે કે - બીજા ગુણો ઓછા વધતા હોય તો ચાલે પણ જેને સંસાર ઉપર ખરેખર વૈરાગ્ય જાગ્યો હોય તો તે દીક્ષાનો અધિકારી છે. ૫

આ રીતે જ્ઞાની ગુરુ જેવું ફળ, અજ્ઞાની શિષ્યને મળતું હોય તો તેને દીક્ષા આપવી પણ વિષમ ફળવાળાને દીક્ષા ન આપવી. એ બતાવે છે.

યોગ્ય જીવને શાસ્ત્રાનુસારે વિધિપૂર્વક વ્રતરૂપ દીક્ષા આપવી. આ દીક્ષા મોક્ષસુખનો હેતુ હોવાથી નિર્વાણનું બીજ છે. એ દીક્ષા જો અયોગ્યને આપવામાં આવે તો અત્યંત અનિષ્ટ ફળ આપનારી બને છે. સંસારની વૃદ્ધિ એ એનું અનિષ્ટ ફળ છે. ૬

: योगदीपिका :

इत्थं दीक्षायाः फलसाम्ये आदेयत्वं तद्वैषम्ये चानादेयत्वमित्याह-देयेत्यादि ।

अस्मै योग्याय **विधिपूर्वं सम्यग्**-अवैपरीत्येन **तन्त्रस्य**-शास्त्रस्यानुसारतो **दीक्षा देया इति**-अमुना प्रकारेण योग्याय दीयमाना[एषा] दीक्षा निर्वाणस्य मोक्षस्य बीजं, **अन्यथा** अयोग्यदाने **अत्यन्तम्**-अतिशयेन **अनिष्टफलदा**-दुरन्तसंसारफला ॥६॥

देशसमग्राख्येयं विरतिर्न्यासोऽत्र तद्वति च सम्यक् ।
तन्नामादिस्थापनमविद्रुतं स्वगुरुयोजनतः ॥७॥
नामनिमित्तं तत्त्वं तथा तथा चोद्धृतं पुरा यदिह ।
तत्स्थापना तु दीक्षा, तत्त्वेनान्यस्तदुपचारः ॥८॥
कीर्त्यारोग्य-ध्रुवपद-सम्प्राप्तेः सूचकानि नियमेन ।
नामादीन्याचार्या वदन्ति तत् तेषु यतितव्यम् ॥९॥
तत्संस्कारादेषा, दीक्षा सम्पद्यते महापुंसः ।
पापविषापगमात् खलु, सम्यग्गुरुधारणायोगात् ॥१०॥

: विवरणम् :

का पुनरियं दीक्षेत्याह - देशेत्यादि ।

देशाख्या समग्राख्या चेयं दीक्षा **विरतिरुच्यते**, देशविरति-दीक्षा सर्वविरति-दीक्षा चेत्यर्थः, **न्यासो**-निक्षेपः, **अत्र** दीक्षायां व्रतन्यास इत्यर्थः, सा विद्यते यस्य स तद्वान् तस्मिन् **तद्वति च** पुरुषे देशदीक्षावति सर्वदीक्षावति च **सम्यक्**-समीचीनं सङ्गतं **'तन्नामादिस्थापनं'** तेषां-प्रवचनप्रसिद्धानां नामादीनां चतुर्णां स्थापनं-आरोपणं **अविद्रुतं**-उपद्रव-रहितमनुपप्लवमिति-यावत्, कथं तन्नामादिस्थापनं ?**'स्वगुरुयोजनतः'** स्वगुरुभिः-

---

પ્રશ્ન : આ દીક્ષાનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર : આ દીક્ષા વિરતિસ્વરૂપ છે. એ વિરતિસ્વરૂપ દીક્ષા બે પ્રકારની છે. (૧) દેશવિરતિ દીક્ષા (૨) સર્વવિરતિ દીક્ષા.

આ દીક્ષામાં સારી રીતે ઉપદ્રવરહિતપણે વ્રતનું તથા નામાદિ ચાર પ્રકારનું સ્થાપન ગુરુ દ્વારા સ્વજીતાનુસાર પોતાની પરંપરા મુજબ કરાય છે. ૭

પ્રશ્ન : દીક્ષાના વિષયમાં પોતાના ગુરુભગવંતે આપેલા વિશિષ્ટ નામને શાથી મહત્ત્વનું નિમિત્ત ગણવામાં આવે છે ?

ઉત્તર : તે નામમાં જે તત્ત્વ રહ્યું હોય, જે ગુણ હોય તે ગુણ દીક્ષિતમાં આવે છે. જેમ કે પ્રશાંત એવું નામ પાડ્યું હોય તો પ્રશમ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય. નામમાં રહેલા અર્થ મુજબ એ ગુણનું સ્મરણ વગેરે થવાથી એ ગુણની પ્રાપ્તિનો ઉદ્યમ થાય છે. આ જૈનશાસનમાં પૂર્વે મહાત્માઓએ

आत्मीय-पूज्यैर्योजनं-सम्बन्धनमौचित्येन यत्र (प्रयन्तरे 'यत्र' नास्ति)यन्नामादीनां ततः सकाशात् ॥७॥

कथं पुनर्विशिष्टनाम-न्यासस्य स्वगुरुभिः प्रसादीकृतस्य दीक्षानिमित्तत्वमिति मन्यमानं परं प्रत्याह-नामेत्यादि ।

नामनिमित्तं-नामहेतुकं तद्भावः **तत्त्वं** नामप्रतिपाद्यगुणात्मकत्वं, कृतप्रशान्तादिनाम्नः प्रशमादिरूपोपलम्भात्, तन्नाम्नैव च तद्गुण-स्मरणाद्युपलब्धेः, **तथा तथा चोद्धृतं**-तेन तेन स्वरूपेणोद्धृतं-उदूढं कृत-निर्वाहं **पुरा**-पूर्वं, **यद्**-यस्माद् **इह**-प्रवचने मुनिभिः, **तत्स्थापना तु**-तस्यैव नाम्नः स्थापनैव नामन्यास एव **दीक्षा**-प्रस्तुता **तत्त्वेन**-परमार्थेन, **अन्यस्तदुपचारः**-अन्य-क्रियाकलापस्तदुपचारस्तस्याः-दीक्षाया उपचारो वर्त्तते, विद्योपचारवत्(०चारात् इति प्रत्यन्तरे) ॥८॥

कस्मात्पुनर्नामादिन्यासे महानादरः क्रियत इत्याशङ्क्याह-कीर्त्यादीत्यादि । कीर्त्तिः-श्लघा, आरोग्यं-नीरुजत्वं प्राक्तन-सहजौत्पातिकरोगविरहेण, **ध्रुवं**-स्थैर्यं भावप्राधान्यान्निर्देशस्य पदं-स्थानं विशिष्टपुरुषावस्थारूपमाचार्यत्वादि कीर्तिश्चारोग्यं च ध्रुवं च पदं च **कीर्त्यारोग्य-ध्रुव-पदानि** तेषां **संप्राप्तिः**-अपूर्वलाभस्तस्या अप्राप्ति-पूर्विकायाः प्राप्तेः **सूचकानि**-गमकानि **नियमेन**-अवश्यन्तया नामस्थापनाद्रव्यभावरूपाणि **आचार्याः**-पूज्या **वदन्ति**-ब्रुवते । **तत्**-तस्मात्**तेषु** नामादिषु **यतितव्यं**-यत्नो विधेयः ।

इह चेदं तात्पर्यमवसेयं-अन्वर्थनाम्नो हि कीर्त्तनमात्रादेव शब्दार्थप्रतिपत्तेर्विदुषां प्राकृतजनस्य च मनःप्रसादात्कीर्तिराविर्भवति, यथा सुधर्म-भद्रबाहुस्वामिप्रभृतीनामुत्तमपुरुषाणां प्रवचने कीर्त्तिरुदपादि, स्थापनाऽप्याकारवती रजोहरण-मुखवस्त्रिकादिधारणद्वारेण भावगर्भं प्रवृत्त्या आरोग्यमुपजनयति, द्रव्यमप्याचारादिश्रुतं सकलसाधुक्रिया चाभ्यस्यमाना व्रतस्थैर्योपपत्तये प्रभवति, भावोऽपि सम्यग्दर्शनादिरूपः पूर्वोक्तपदावाप्तये सम्पद्यते, न हि विशिष्ट-

---

એ રીતે નામને સાર્થક કર્યું છે માટે જ વાસ્તવમાં નામની સ્થાપના એ જ દીક્ષા છે. બાકી આગળ પાછળની ક્રિયા દીક્ષાનો ઉપચાર માત્ર છે. અથવા એ ક્રિયા મુખ્યદીક્ષાના અંગરૂપ છે. ૮

પ્રશ્ન : દીક્ષાના વિષયમાં નામાદિની સ્થાપનાને શાથી આટલું મહત્ત્વ અપાય છે ?

ઉત્તર : નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ. આ ચારની સ્થાપનાથી ક્રમશઃ કીર્તિ, આરોગ્ય, સ્થૈર્ય (ધ્રુવ) અને આચાર્યાદિ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પૂર્વે ક્યારેય પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય એવી આ ચાર વસ્તુની પ્રાપ્તિની સૂચક નામાદિની સ્થાપના છે, એમ પૂર્વાચાર્યભગવંતો ફરમાવે છે. માટે નામાદિની સ્થાપના કરવી જોઈએ.

નામાદિની સ્થાપનામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે - (૧) અર્થયુક્ત

भावमन्तरेणाऽऽगमोक्तविशिष्टपदावाप्तिर्भावतो भवति । अथवा सामान्येनैव कीर्त्यारोग्य-मोक्षसम्प्राप्तेः सूचकानि सर्वाण्येव नामादीनि ॥९॥

किमिति दीक्षाप्रस्तावे नामादिषु यतितव्यमित्याशङ्क्याह-तदित्यादि ।

तत्संस्काराद्-नामादिसंस्काराद्, **एषा**-द्विविधा दीक्षा-व्रतरूपा **सम्पद्यते**-सम्भवति **महापुंसो**-महापुरुषस्य, न ह्यमहापुरुषा व्रतधारिणो भवन्ति, पापं विषमिव पापविषं तस्यापगमतः **खलु**-अपगमादेव पापविषयोर्वापगमात्, विषापहारिणी दीक्षेति केषाञ्चित् प्रसिद्धिस्तदनुरोधादिकमुक्तं पापविषापगमादेव दीक्षेति । **सम्यग्**-अवैपरीत्येन गुरुश्च धारणा च गुरुधारणे ताभ्यां योगः-सम्बन्धस्तस्माद् **गुरुधारणायोगाद्**, गुरुयोगात्पापापगमो, धारणायोगादेव विषापगम इति ॥१०॥

: योगदीपिका :

का पुनरियं दीक्षेत्याह - देशेत्यादि ।

देशाख्या समग्राख्या **चेयं** दीक्षा **विरति**रुच्यते देशविरतिदीक्षा सर्वविरतिदीक्षा चेत्यर्थः । **अत्र** दीक्षायां **न्यासो**-व्रत-प्रतिज्ञाकालविहिताचारः तेषां प्रवचनप्रसिद्धानां नामादीनां चतुर्णां स्थापनमारोपणं; **अविद्रुतं** विद्रवरहितमनुपप्लवमिति यावत् । कथं तन्नामादिस्थापनं ? स्वगुरुभिर्योजनं स्वजीतानुरोधेन विधानं ततः ॥७॥

नामन्यासस्य दीक्षानिमित्तत्वे को हेतुरित्यत आह-नामेत्यादि ।

यद् यस्मान् **नामनिमित्तं**-नामहेतुकं **तत्त्वं**-नामप्रतिपाद्यगुणवत्त्वं प्रशान्ततादिजननाभिप्रायेण आप्तकृतप्रशान्तादि-नाम्नः प्रशमादिरूपोपलम्भात् । तत्तन्नाम्नैव तत्तदभिप्रायस्मरणात् तद्गुणानुकूलप्रवृत्त्या तत्तद्गुणसिद्धेः । **तथा तथा च**-तेन तेन स्वरूपेण **उद्धृतं**-कृतनिर्वाहं **इह**-प्रवचने **पुरा** मुनिभिः। तस्मात् **तत्स्थापना तु** तत्स्थापनैव **तत्त्वेन**-

---

નામના ઉચ્ચારણમાત્રથી વિદ્વાન કે સામાન્યજનોનું મન પ્રસન્ન થાય છે. એથી જગતમાં કીર્તિ થાય છે.જેમ શાસનમાં સુધર્માસ્વામી, ભદ્રબાહુસ્વામી વગેરે ઉત્તમ પુરુષોને કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

(૨) રજોહરણ-મુહપત્તિ વગેરે આકાર વાળા સાધુવેષને ભાવપૂર્વક ધારણ કરવારૂપ સ્થાપનાથી આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૩) દ્રવ્ય સ્થાપનામાં આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તેમ જ સઘળી સાધુક્રિયાનો અભ્યાસ વ્રતના સ્થૈર્ય માટે થાય છે.

(૪) સમ્યગ્દર્શન આદિ સ્વરૂપ ભાવની સ્થાપનાથી મહાન પુરુષના સૂચક ભાવ-આચાર્ય આદિ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, વિશિષ્ટ ભાવ વિના આગમમાં કહેલ વિશિષ્ટ પદોની ભાવથી પ્રાપ્તિ સંભવિત નથી અથવા સામાન્યથી નામાદિ ચારેની સ્થાપના કીર્તિ, આરોગ્ય, મોક્ષપદની પ્રાપ્તિનાં સૂચક છે. ૯

परमार्थेन **दीक्षा अन्यः** क्रिया-कलापस्तदुपचारो नाम-स्थापनारूपमुख्यदीक्षाकर्मणः पूर्वोत्तरभावेनाङ्ग मात्ररूप इत्यर्थः ॥८॥

एवं नामन्यासस्य दीक्षानिमित्तत्वं साधितं, स्थापनादिन्यासस्य तु तत्त्वेऽविप्रतिपत्तिरेवेति नामादिचतुष्टय-न्यासस्य दीक्षात्वात् पृथक्फलप्रदर्शनपूर्वं तत्रैव यत्नोपदेशमाह-कीर्त्तीत्यादि।

कीर्त्तिः-श्लघा **आरोग्यं**-नीरुजत्वं प्राक्तनसहजौत्पातिकरोगविरहाद् **ध्रुवं**-स्थैर्यं भावप्रधाननिर्देशात्। **पदं**-विशिष्ट-पुरुषावस्थारूपमाचार्यत्वादि, तेषां **सम्प्राप्तिः**-अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिस्तस्याः **सूचकानि**-गमकानि, **नियमेन**-अवश्यन्तया **नामादीनि**-नाम-स्थापना-द्रव्य-भावरूपाणि **आचार्याः**- पूज्या **वदन्ति तत्**-तस्मात्-**तेषु**-नामादिषु **यतितव्यं**-तदर्थानुकूल्येनाऽत्यादरो विधेयः ।

अयं भावः-अन्वर्थनाम्नो हि कीर्त्तनमात्रादेव शब्दार्थप्रतीतेर्विदुषां प्राकृतजनस्य च मनःप्रसादाद् बहुजनकृत-गुणप्रवादरूपा कीर्त्तिराविर्भवति यथा सुधर्म-भद्रबाहुप्रभृतीनाम्। स्थापनापि रजोहरण-मुखवस्त्रिकाद्याकाररूपा धार्यमाणा भावगर्भप्रवृत्त्याऽऽरोग्यमुपजनयति। द्रव्यमप्याचारादिश्रुतं साधुक्रिया चाभ्यस्यमाना व्रतस्थैर्योपपत्तये भवति । भावोऽपि सम्यग्दर्शनादिरूपः प्रागुक्तपदावाप्तये सम्पद्यते भावाचार्यादिपदस्य विशिष्टभावनिमित्तत्वाद्, अथवा सर्वाणि एव नामादीनि सामान्येन कीर्त्यारोग्यमोक्षप्राप्तेः सूचकानि ॥९॥

नामादिषु यत्ने कृते दीक्षायां किमागतमित्यत आह-तदित्यादि ।

तेषां-नामादीनां **संस्कारादेषा**-द्विविधा **दीक्षा** व्रतरूपा **सम्पद्यते महापुंसो**-दृढप्रतिज्ञस्य, पापमेव विषं तस्यापगमात् खलु अपगमादेव विषापहारिणी दीक्षेति केषाञ्चित्प्रसिद्धिमनुरुद्ध्येदमुक्तं, **सम्यग्**-अवैपरीत्येन **गुरोः**-पापाहि-गारुडिकस्याचार्यस्य **धारणा** यत्तत्त्वं तेन **योगात्** सम्बन्धात् ॥१०॥

પ્રશ્ન : દીક્ષાની બાબતમાં આ રીતે નામાદિની સ્થાપનામાં શા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ?

ઉત્તર : નામાદિના સંસ્કારથી, પાપવિષના નાશવાળી અને સારી રીતે ગુરુ ભગવંતની આધિનતાવાળી - આમ બંને પ્રકારની વ્રતરૂપ દીક્ષા મહાપુરુષને હોય છે.

દીક્ષા પાપવિષને હરનારી (અને કેટલાકનાં મતે માનવામાં આવ્યું છે. એ માન્ય રાખી પાપવિષના નાશથી દીક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજવું) તેમ જ પાપરૂપી સર્પ માટે ગારૂડી સમાન આચાર્યભગવંતાદિ ગુરુની આધિનતાથી દીક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે, દીક્ષા સંભવે છે, માટે નામાદિનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ કહ્યું. ૧૦

આવી દીક્ષા પ્રાપ્ત થયા પછી સર્વવિરતિધર આત્માની સ્થિતિ કેવી થાય છે, તે બતાવે છે.

ઉપર કહ્યા મુજબની દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ છે કે નહિ એનું લિંગ બતાવતાં શાસ્ત્રકાર ભગવંતો કહે છે કે, ધર્મ સિવાયનું બીજું બધું છોડી, શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક જેમ બને તેમ ધર્મમાં જ એકમાત્ર

सम्पन्नायां चास्यां, लिङ्गं व्यावर्णयन्ति समयविदः ।
धर्मैकनिष्ठतैव हि, शेषत्यागेन विधिपूर्वम् ॥११॥

: विवरणम् :

'दीक्षा सम्पद्यते महापुंस' इत्युक्तं, तत्सम्पत्तौ सर्वविरतस्य यद् भवति तदाह-सम्पन्नायामित्यादि ।

सम्पन्नायां च-सञ्जातायां **चास्यां**-दीक्षायां **लिङ्गं**-लक्षणं **व्यावर्णयन्ति**-कथयन्ति **समयविदः**- आगमवेदिनः, **धर्मैकनिष्ठतैव हि**-धर्मतत्परतैव हि **शेषत्यागेन**-धर्मादन्यः शेषस्तत्त्यागेन तत्परिहारेण **विधिपूर्वं**-शास्त्रोक्तविधानपुरस्सरं यथा भवति एवं शेषत्यागेन धर्मैकनिष्ठता सेवनीया, नान्यथेति भावः ॥११॥

: योगदीपिका :

दीक्षासम्पत्तौ किं स्यादित्याह-सम्पन्नायामित्यादि ।

सम्पन्नायां च सञ्जातायां **अस्यां** दीक्षायां **लिङ्गं**-लक्षणं **व्यावर्णयन्ति**-कथयन्ति **समयविदः** सिद्धान्तज्ञा एतदिति शेषः, एतत्क्रिया इत्यपि अध्याहार्यं, **धर्मैकनिष्ठतैव हि** धर्ममात्रप्रतिबद्धतैव हि **शेषस्यानुपादेयस्य त्यागेन विधिपूर्वं**-शास्त्रनीत्या ॥११॥

वचनक्षान्तिरिहादौ, धर्मक्षान्त्यादिसाधनं भवति ।
शुद्धं च तपो नियमाद्यमश्च सत्यं च शौचं च ॥१२॥
आकिञ्चन्यं मुख्यं, ब्रह्मापि परं सदागमविशुद्धं ।
सर्वं शुक्लमिदं खलु, नियमात्संवत्सरादूर्ध्वम् ॥१३॥

: विवरणम् :

अस्यामेव सर्वविरतिदीक्षायां क्षान्त्यादियोजनामार्याद्वयेन दर्शयति -वचनेत्यादि ।

वचनक्षान्तिः-आगमक्षान्तिः **इह**-दीक्षायां **आदौ**-प्रथमं **धर्मक्षान्त्यादिसाधनं भवति,** आदिशब्दाद् धर्ममार्दवादिग्रहः । धर्मक्षान्त्यादीनां साधनं वचनक्षान्तिर्भवति,

---

તત્પરતા હોય અર્થાત્ ધર્મમાં જ એકમાત્ર તત્પરતા એ દીક્ષા પ્રાપ્તિનું લક્ષણ છે. ૧૧.

હવે આ સર્વવિરતિ દીક્ષામાં ક્ષમા વગેરે કઈ કઈ સાધનાઓ થાય છે, તે બે ગાથા દ્વારા બતાવે છે.

દીક્ષાની શરૂઆતમાં વચનક્ષમાની આરાધના થાય છે. એ ધર્મોત્તરા ક્ષમા વગેરે દશ પ્રકારના શ્રમણ ધર્મનું સાધન બને છે. વચનક્ષમાપૂર્વક જ શુદ્ધ અને ક્લેશરહિત બાર પ્રકારના તપની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંયમ, સત્ય, બાહ્ય - અભ્યંતર શૌચ, બાહ્ય - અભ્યંતર ત્યાગરૂપ આકિંચન્ય, શાસ્ત્રોમાં કહ્યા મુજબનું અઢાર ભેદવાળું વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય - એમ ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો વિશુદ્ધ નિર્દોષ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે.

तत्पूर्वकत्वात्तेषाम् । **शुद्धं च**-अक्लिष्टं च **तपो** द्वादशभेदं **नियमाद्**-नियमेन **यमश्च**-संयमश्च **सत्यं च**-अविसंवादनादिरूपं **शौचं च** बाह्याभ्यन्तरभेदम् ॥१२॥

आकिञ्चन्येत्यादि । अकिञ्चनस्य भाव **आकिञ्चन्यं मुख्यं**-निरुपचरितं **ब्रह्मापि**-ब्रह्मचर्यम् अपि **परं**-प्रधानं **सदागमविशुद्धं**-सदर्थप्रतिपादक आगमः सदागमस्तेन विशुद्धं-निर्दोषं, **सर्वं**-पूर्वोक्तं दशविधमपि क्षान्त्यादि **शुक्लमिदं खलु**-निरतिचारमिदमेव **नियमाद्** इतरव्यावृत्त्या शुक्लस्य अशुक्लनिवर्तकत्वात्, **संवत्सरादूर्ध्वं** क्रियामलत्यागेन संवत्सरकालात्ययेन शुक्लं भवतीति ॥१३॥

: योगदीपिका :

अस्यामेव सर्वविरतिदीक्षायां क्षान्त्यादियोजनामाह-वचनेत्यादि ।

वचन-क्षान्तिः-आगमक्षान्तिर् **इह** दीक्षायां **आदौ**-प्रथमं धर्मक्षान्तेरादिसाधनं-प्रधानकारणं भवति । इदमुपलक्षणं तेनास्यामादौ वचन-मार्दवादिकमपि धर्ममार्दवादिकारणं भवतीति द्रष्टव्यम्। **शुद्धं च**-अक्लिष्टं च **तपो**-द्वादशभेदं **नियमान्**-निश्चयेन, **यमश्च**-संयमश्च, **सत्यं-चा**विसंवादनादिरूपं, **शौचं च** बाह्याभ्यन्तरभेदम् ॥१२॥

आकिञ्चन्यमित्यादि । **आकिञ्चन्यं**-निष्किञ्चनत्वं बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहत्यागरूपं, **मुख्यं**-निरुपचरितं, **ब्रह्मापि**-ब्रह्मचर्यमप्यष्टादशभेदशुद्धं, परं-प्रधानं सदागमो-भगवद्वचनं तेन विशुद्धं-निर्दोषं, **सर्वमिदं**-दशविधमपि क्षान्त्यादि **शुक्लं**-निरतिचारं **खलु** शब्दो वाक्यालङ्कारे, **नियमान्**-निश्चयात् **संवत्सरादूर्ध्वं** वर्षपर्यायव्यतिक्रमे, क्रियामलत्यागेन तदुत्तरं शुक्लीभवनस्वभावत्वात् ॥१३॥

ध्यानाध्ययनाभिरतिः प्रथमं पश्चात्तु भवति तन्मयता ।
सूक्ष्मार्थालोचनया, संवेगः स्पर्शयोगश्च ॥१४॥
स्पर्शस्तत्तत्त्वाप्तिः, संवेदनमात्रमविदितं त्वन्यत् ।
वन्ध्यमपि स्यादेतत्स्पर्शस्त्वक्षेपतत्फलदः ॥१५॥

દીક્ષા લઈને બાર મહિના બાદ ક્રિયામળનો ક્ષય થવાથી આ બધું જ શુક્લ એટલે નિરતિચાર બને છે અથવા અતિચાર૨હિત બને છે. ૧૨-૧૩.

દીક્ષા લીધા બાદ દીક્ષિતને જે જે ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બતાવે છે.

શરૂઆતમાં ધ્યાન અને અધ્યયનમાં આસક્તિ, રુચિપૂર્વકની સતત પ્રવૃત્તિ અને ત્યારબાદ એમાં તન્મયતા આવે છે.

ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એમ ધ્યાન બે પ્રકારનું છે.

ધ્યેયતત્ત્વના ગુણોમાં એકાકારપણું એ ધ્યાન છે. અધ્યયન એટલે સ્વાધ્યાય. આ બંનેમાં દીક્ષિત આત્મા તન્મય બનતો જાય છે. સાથે સાથે બંધ, મોક્ષ વગેરે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનાં ચિંતનથી

व्याध्यभिभूतो यद्वन्निर्विण्णस्तेन तत्क्रियां यत्नात् ।
सम्यक्करोति तद्वद्दीक्षित इह साधुसच्चेष्टाम् ॥१६॥

: विवरणम् :

अस्यैव दीक्षावतः पूर्वोत्तरकालभाविगुणयोगमाह - ध्यानेत्यादि ।

ध्यानं धर्म्यं शुक्लं च स्थिराध्यवसानरूपं, यथोक्तम्-

"एकालम्बनसंस्थस्य, सदृशप्रत्ययस्य च ।
प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः, प्रवाहो ध्यानमुच्यते ॥"

अध्ययनं-स्वाध्यायपाठः, ध्यानं चाध्ययनं च ध्यानाध्ययने, अध्ययन-पूर्वकत्वेऽपि ध्यानस्य अल्पाच्तरत्वादभ्यर्हणीयत्वाच्च पूर्वनिपातः, तयो**रभिरतिः**-आसक्तिरनवरत-प्रवृत्तिः **प्रथमम्**-आदौ दीक्षासम्पन्नस्य **पश्चात्तु**-पश्चात्पुनर्भवति **तन्मयता**-तन्मयत्वं तत्परता, सूक्ष्माश्च तेऽर्थाश्च-बन्धमोक्षादयस्तेषामालोचना तया **सूक्ष्मार्थालोचनया संवेगो**-मोक्षाभिलाषः **स्पर्शयोगश्च** स्पर्शः-तत्त्वज्ञानं तेन योगः सम्भवतीति ॥१४॥

'स्पर्शयोगश्च इत्युक्तं, तत्र स्पर्शलक्षणमाह- स्पर्श इत्यादि ।

स्पृश्यतेऽनेन वस्तुनस्तत्त्वमिति **स्पर्शः**, स च कीदृगित्याह-**तत्तत्त्वाप्तिः**-तस्य तस्य वस्तुनो जीवादेस्तत्त्वं-स्वरूपं तस्याप्तिः-उपलम्भो ज्ञानस्पर्श उच्यते, **संवेदनमात्रं**-वस्तुस्वरूपपरामर्शशून्यं, **अविदितं त्वन्यत्**-कथञ्चिद्वस्तुग्राहित्वे पि न विदितं वस्तु तदित्यविदितमुच्यते, **वन्ध्यमपि**-विफलमपि स्याद्, **एतत्**-संवेदनमात्रं **स्पर्शस्तु**-स्पर्शः पुनः **अक्षेपतत्फलदः** अक्षेपेणैव तत्-स्वसाध्यं फलं ददातीत्ययमनयोः स्पर्शसंवेदनयोर्विशेष इति ॥१५॥

संवेगस्पर्शयोगेन दीक्षावान् यत् करोति तदाह-व्याधीत्यादि ।

कुष्ठादिनाभिभूतो-ग्रस्तो **यद्वद्**-यथा **निर्विण्णः**-निर्वेदं ग्राहित**स्तेन**-व्याधिना **तत्क्रियां**-तच्चिकित्सां व्याधिप्रतीकार-रूपां **यत्नाद्**-यत्नेन **सम्यक्करोति**-विधत्ते, **तद्वत्**-

संवेग तीव्र बने छे अने स्पर्शयोगनी प्राप्ति थाय छे. **१४.**

स्पर्श एटले तत्त्वज्ञान. तेनो संबंध गाढ बने छे. आ स्पर्शयोग शीघ्रपणे पोताना साध्यनी सिद्धि करी आपे छे.

हवे शास्त्रकार स्पर्शयोगने वधु स्पष्ट करी समजावे छे. जीवादि ते ते तत्त्वोना स्वरूपनुं ज्ञान, तत्त्वना मर्मने ग्रहण करतुं ज्ञान ते स्पर्श. वस्तु स्वरूपना परामर्शवगरनुं ज्ञान ए संवेदनमात्र छे. ए संवेदन ज्ञान कदाच निष्फळ पण जाय. ज्यारे स्पर्श तो शीघ्रपणे पोताना साध्यने सिद्ध करी आपे छे. स्पर्श अने संवेदनामां आटलो तफावत छे. **१५.**

संवेदन अने स्पर्श योगने पाम्या पछी दीक्षित आत्मा बीजुं शुं करे छे, ते बतावे छे.

कोढ वगेरे रोगथी पराभव पामेलो अने ए रोगथी कंटाळेलो रोगी, जेम ए रोगनी

तथा **दीक्षित इह** प्रक्रमे साधूनां सच्चेष्टा-विनयादिरूपा **तां साधुसच्चेष्टाम्** ॥१६॥

इत्याचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे द्वादशोऽधिकारः ।

: योगदीपिका :

अस्यैव दीक्षावतः प्रागुत्तरकालभाविगुणयोगमाह-ध्यानेत्यादि ।

ध्यानं स्थिराध्यवसानरूपं धर्म्यं शुक्लं च । यथोक्तम् -

"एकालम्बनसंस्थस्य सदृश-प्रत्ययस्य च ।
प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रवाहो ध्यानमुच्यते ॥"

अध्ययनं-स्वाध्यायपाठस्तयोर**भिरतिः**-अनवरतप्रवृत्तिः **प्रथमम्**-आदौ दीक्षा-सम्पन्नस्य **भवति, पश्चात्तु-तन्मयता** ध्येयगुणमयत्वं भवति, तथा सूक्ष्मानामर्थानां बन्ध-मोक्षादीनामालोचनया **संवेगो**-मोक्षाभिलाषः स्पर्शेन-तत्त्वज्ञानेन **योगः**-सम्बन्धश्च भवति ॥१४॥

स्पर्शस्य लक्षणं फलातिशयं चाह-स्पर्श इत्यादि ।

तस्य-विवक्षितस्य वस्तुनस्तत्वं-अनारोपितं रूपं तस्याप्तिः-उपलम्भः **स्पर्शः**, स्पृश्यतेऽनेन वस्तुतत्त्वमिति निरुक्तेः । **अन्यत्तु-अविदितं**-कथञ्चिद्वस्तुग्राहित्वेपि प्रमाणपरिच्छेद्य-सम्पूर्णार्थाग्राहित्वेन-अनिश्चितं संवेदनमात्रं तत्त्वपरामर्शशून्यं स्पर्शाख्यं ज्ञानमित्यर्थः । वन्ध्यमपि विफलमपि स्यादेतत् संवेदनमात्रं **स्पर्शस्तु** स्पर्शः पुनर**क्षेपेणा**विलम्बेन **तत्**-स्वकार्यं फलं ददाति यः स तथा । अयमनयोः स्पर्शान्यज्ञानयोर्विशेषः ॥१५॥

संवेगस्पर्शयोगेन परिणतदीक्षाभावो यत्करोति तदाह-व्याधीत्यादि ।

व्याधिना कुष्ठादिना-अभिभूतो ग्रस्तो **यद्वद्-निर्विण्णो**-निर्वेदं ग्राहितस्तेन व्याधिना, **तस्य** व्याधेः **क्रियां**-प्रतिक्रियां **यत्नादादरात्करोति सम्यग्**-अवैपरीत्येन **तद्वत्** तथा **दीक्षितः**, **इह**-प्रक्रमे साधूनां सच्चेष्टां विनयादिरूपाम् ॥१६॥

इति न्यायविशारद-महोपाध्याय श्रीमद् यशोविजय गणि प्रणीत
'योगदीपिका' व्याख्यायां द्वादशोऽधिकारः ॥
॥ इति दीक्षाधिकारित्वाधिकारः ॥

ચિકિત્સા-દવા પ્રયત્નપૂર્વક સારી રીતે કરે છે, એ જ રીતે દીક્ષિત સાધુ વિનયાદિરૂપ સાધુસચ્ચેષ્ટાનું - સાધુના સુંદર આચારોનું સારી રીતે પાલન કરે છે. ૧૬.

બારમું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ अथ त्रयोदशः साधुसच्चेष्टाधिकारः ॥

गुरुविनयः स्वाध्यायो, योगाभ्यासः परार्थकरणं च ।
इतिकर्त्तव्यतया सह, विज्ञेया साधुसच्चेष्टा ॥१॥

: विवरणम् :

'साधुसच्चेष्टां सम्यक्करोति'इत्युक्तं, तामेवोपदर्शयितुमाह - गुर्वित्यादि ।

गुरुविनयो-वक्ष्यमाणः । शोभनं अभिव्याप्त्याऽध्ययनं-**स्वाध्यायः** स्वकीयमध्ययनं वा अयमभिधास्यमान एव । **योगो**-ध्यानं तस्याभ्यासः-परिचयोऽयमपि वक्ष्यमाणस्वरूप एव । परस्यार्थः-उपकारस्तत्करणं च वक्ष्यमाणम् । **इतिकर्त्तव्यतया** - अभिधास्यमानस्वरूपया **सह**-सार्द्धं **विज्ञेया**-वेदितव्या साधूनां सच्चेष्टा **साधु-सच्चेष्टा** ॥१॥

: योगदीपिका :

दीक्षितः साधुः सच्चेष्टां सम्यक्करोतीत्युक्तं तामेवोपदर्शयति - गुरुविनय इत्यादि । गुरुविनयादिरूपा पञ्चविधा साधूनां सच्चेष्टा शोभनबाह्यव्यापाररूपा विज्ञेया ॥१॥

औचित्याद् गुरुवृत्तिर्बहुमानस्तत्कृतज्ञताचित्तम् ।
आज्ञायोगस्तत्सत्यकरणता चेति गुरुविनयः ॥२॥

: विवरणम् :

गुरुविनयरूपमाह-औचित्यादित्यादि ।

औचित्याद्-औचित्येन पुरुषभूमिकापेक्षया **गुरुवृत्तिः**- गुरुषु वर्त्तनं वैयावृत्त्यद्वारेण **बहुमानः**-आन्तरः प्रीतिविशेषो भावप्रतिबन्धः सदन्तःकरणलक्षणो, न मोहो, मोहो हि

---

૧૩ - સાધુસચ્ચેષ્ટાધિકાર ષોડશક

હવે આ ષોડશકમાં સાધુસચ્ચેષ્ટાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

(૧) ગુરુવિનય, (૨) સ્વાધ્યાય, (૩) યોગાભ્યાસ, (૪) પરાર્થકરણ, (૫) ઈતિકર્તવ્યતા - આ પાંચ પ્રકારની સાધુસચ્ચેષ્ટા છે. સાધુ આ પાંચ પ્રકારના સુંદર આચારોનું પાલન કરે છે.

(૧) ગુરુવિનય : (૧) ઔચિત્યપૂર્વક ગુરુમહારાજનું અથવા વડીલઆદિનું વેયાવચ્ચ કરવું. (૨) ઉપકારી ગુરુમહારાજ પ્રત્યે બહુમાન ધારણ કરવું. તેમના ગુણોના અનુરાગસ્વરૂપ પ્રીતિ ધારણ કરવી, પરંતુ મોહ ન કરવો. મોહ રાગસ્વરૂપ છે. એનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. શ્રીગૌતમસ્વામીનો, પ્રભુ મહાવીરદેવ પ્રત્યેનો સ્નેહરાગ મોક્ષ માટે અનુપકારી હતો. તેવા મોહનો નિષેધ છે. મોક્ષને અનુકૂળ ગુરુપ્રત્યેના ભક્તિરાગથી સકલ કલ્યાણની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી તેનો નિષેધ નથી. (૩) ગુરુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાવાળું ચિત્ત. આ ગુરુ મહારાજે અમારા ઉપરની

ससङ्गप्रतिपत्तिरूपः शास्त्रे निवार्यते गुरुषु, गौतमस्नेहप्रतिबन्ध-न्यायेन, तस्य मोक्षं प्रत्यनुपकारकत्वात्, मोक्षानुकूलस्य तु भावप्रतिबन्धस्यानिषेधात्, ततः सकलकल्याणसिद्धेः।

यो हि गुरुकृतमुपकारमात्मविषयं विशिष्टविवेकसम्पन्नतया जानाति, यथा 'अस्मास्वनुग्रहप्रवृत्तैः स्वकीयक्लेश-निरपेक्षतया रात्रिन्दिवं महान् प्रयासः शास्त्राध्ययन-परिज्ञानविषयः प्रभूतं कालं यावत्कृत' इति स कृतज्ञ उच्यते, अथवाऽल्पमप्युपकारं भूयांसं मन्यते, अथवा कृताकृतयोर्लोकप्रसिद्धयोर्विभागेन कृतस्य मतिपाटवाद्विशेषविषयं स्वरूपं परिच्छिनत्ति, न पुनर्जडतया कृतमपि साक्षात्प्रणालिकया वा न वेत्ति, ततस्तद्भावः कृतज्ञता, तेषु गुरुषु कृतज्ञतासहितं चित्तं **तत्कृतज्ञताचित्तम्**।

आज्ञायोगः-आज्ञानियोगः शासनं, यथा राजाऽऽज्ञा राजशासनं तस्यां योगः-उत्साहः तया वा; आज्ञया योगः - सम्बन्धः, आज्ञां दत्तां न विफलीकर्तुमिच्छति, **तत्सत्यकरणता चेति** तेषां गुरूणां सत्यकरणता यत्तैरुक्तं तत्तथैव तेषु विद्यमानेषु स्वर्भुवमापन्नेषु वा सम्पादयति, एवं तद्वचः सत्यं कृतं भवति, **इति गुरुविनयः**-एवमेते सर्वेऽपि प्रकारा औचित्याद् गुरुवृत्त्यादयो गुरुविनयो भवति प्रागुक्तः ॥२॥

: योगदीपिका :

तत्र गुरुवियनस्वरूपमाह-औचित्यादित्यादि।

औचित्याद्-ऊर्ध्वभूमिकापेक्षया **गुरुवृत्तिः**-गुरुविषयः स्वजन्यवैयावृत्त्य-प्रतियोगित्वसम्बन्धेन गुरुवृत्तिर्वा, बहुमान आन्तरः प्रीतिविशेषो गुणरागात्मा, न मोहोदयात्, मोहो हि ससङ्गप्रतिपत्तिरूपः शास्त्रे निवार्यते गुरुषु, गौतमस्नेहप्रतिबन्ध-न्यायेन, तस्य मोक्षं प्रत्यनुपकारकत्वात्, मोक्षानुकूलस्य तु गुरुभावप्रतिबन्धस्यानिषेधात् ततः सकलकल्याणसिद्धेः।

ઉપકાર બુદ્ધિથી રાતદિવસ પોતાને પડતા પરિશ્રમને ગણકાર્યા વગર અમને શાસ્ત્રો ભણાવવા આદિનો મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે, મહાન ઉપકાર કર્યો છે.' આવી કૃતજ્ઞતાવાળું ચિત્ત. અથવા નાના ઉપકારને મોટો માને.(૪) આજ્ઞાયોગ : જેમ રાજાના સેવકને, રાજાની આજ્ઞા પાળવાનો ઉત્સાહ હોય છે તેમ, મોક્ષાર્થી સાધુને ગુરુની આજ્ઞા પાળવાનો ઉત્સાહ એ આજ્ઞાયોગ કહેવાય. ગુરુ આજ્ઞાને નિષ્ફળ ન જવા દેવી એ આજ્ઞાયોગ. (૫) ગુરુની સત્યકારણતા એટલે કે ગુરુમહારાજ વિદ્યમાન હોય ત્યારે તેમના કહ્યા પ્રમાણે કરવું અને ગુરુ સ્વર્ગલોકમાં ગયા હોય તો પણ તેમના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું. આ પ્રમાણે તેમનું વચન સત્ય કર્યું કહેવાય.

આ પાંચ પ્રકારે ગુરુનો વિનય કરવો તે ગુરુવિનય નામની પહેલી સાધુસચ્ચેષ્ટા છે. ૨.

(૨) **સ્વાધ્યાય** : વાચના-પૃચ્છના વગેરે ધર્મકથા સુધીનો પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદા અને વિધિપૂર્વક કરવો તે સ્વાધ્યાય નામની બીજા પ્રકારની સાધુસચ્ચેષ્ટા છે. સુ=શોભન - સુંદર મર્યાદાપૂર્વક અધ્યયન કરવું તે સ્વાધ્યાય.અથવા સ્વ = પોતાનું

तथा तेषु गुरुषु **कृतज्ञता-चित्तं** यथा 'अस्मास्वनुग्रहप्रवृत्तैर्भगवद्भिः स्वखेदमनपेक्ष्य रात्रिन्दिवं महान् प्रयासः शास्त्राध्यापनादौ कृत' इति ।

तथाज्ञया गुरुनिर्देशेन योगः कार्यव्यापकत्वसम्बन्धः, सर्वत्र कार्ये गुर्वाज्ञापुरस्कारित्वमिति यावत् । सत्यं च तत्करणं च **सत्यकरणं** तस्याज्ञायोगस्य सत्यकरणं तत्सत्यकरणं तदेव तत्ता; स्वार्थे तल्,आज्ञाफलसम्पादकत्वमिति यावद्, इत्येष सर्वोऽपि गुरुविनयः गुरुप्रीत्यर्थबाह्य-व्यापारत्वात् ॥२॥

यत्तु खलु वाचनादेरासेवनमत्र भवति विधिपूर्वम् ।
धर्मकथान्तं क्रमशस्तत्स्वाध्यायो विनिर्दिष्टः ॥३॥

: विवरणम् :

अधुना स्वाध्यायमाह - यत्त्वित्यादि ।

यत्तु-यत्पुनः, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे, **वाचनादेः**-वाचना-प्रश्नानुप्रेक्षादेः **आसेवनम्** अभिव्याप्त्या मर्यादया वा प्रवचनोक्तया **सेवनं**-करण**मत्र**-प्रक्रमे **भवति**-जायते **विधिपूर्वं**-विधिमूलं **धर्मकथान्तं**-धर्मकथावसानं **क्रमशः**-क्रमेण तदासेवनं **स्वाध्यायोऽपि** (अपि पदं अधिकमाभाति) पूर्वोक्तनिर्वचनो **विनिर्दिष्टः**-कथित इति ॥३॥

: योगदीपिका :

स्वाध्यायमाह-यत्त्वित्यादि ।

यत्तु-यत्पुनः, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे, **वाचनादेः**-वाचना-प्रश्न-परावर्त्तनादेः, **आसेवनम्**-अभिव्याप्त्या मर्यादया वा प्रवचनोक्तया सेवनं करणं-**अत्र**-प्रक्रमे **भवति**-जायते, **विधिपूर्वं**-विधिमूलं **धर्म-कथान्तं** धर्मकथाऽवसानं **क्रमशः**-क्रमेण तदासेवनं **स्वाध्यायो विनिर्दिष्टः** कथितः। सुष्ठु शोभनं आ अभिव्याप्त्याऽध्ययनं स्वाध्यायः स्वं-स्वकीयमध्ययनं वा स्वाध्याय इति व्युत्पत्तेः ॥३॥

અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય ૩.

(૩) **યોગાભ્યાસ :** (૧) કાયોત્સર્ગ, પદ્માસન વગેરે શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ સર્વ આસન-મુદ્રા (૨) વર્ણ એટલે કે સૂત્રના અક્ષરો, (૩) અર્થ-સૂત્રનો ભાવાર્થ, (૪) આલંબન - પ્રતિમા વગેરેનું બાહ્ય આલંબન, (૫) અનાલંબન એટલે કે આલંબન રહિતપણું - આ પાંચે યોગોની પરિભાવના એટલે કે સારી રીતે એના અભ્યાસ દ્વારા આત્માનું મોક્ષ સાથે જોડાણ કરવું તે યોગાભ્યાસ. આ પાંચ પ્રકારનો યોગાભ્યાસ ત્રીજા નંબરની સાધુસચ્ચેષ્ટા છે. યોગનો અથવા યોગના અંગરૂપ ધ્યાનનો અભ્યાસ તે યોગાભ્યાસ છે તેમ જાણકારો કહે છે. ૪.

(૪) **પરાર્થકરણ :** શાસ્ત્રમાં કહેલા અનુષ્ઠાનોને સેવવામાં તત્પર અને મન, વચન, કાયાના યોગોની શુદ્ધિવાળા સાધુનું ભિક્ષા માટે ફરવું, દોષરહિત આહાર ગ્રહણ કરવો, દોષરહિત વસ્ત્ર,

स्थानोर्णार्थालम्बन-तदन्ययोगपरिभावनं सम्यक् ।
परतत्त्वयोजनमलं, योगाभ्यास इति तत्त्वविदः ॥४॥

: विवरणम् :

योगाभ्यासमाह-स्थानेत्यादि ।

स्थीयतेऽनेनेति स्थानं-आसनविशेषरूपं कायोत्सर्ग-पर्यङ्कबन्ध-पद्मासनादि सकल-शास्त्रसिद्धं, ऊर्णः- शब्दः स च वर्णात्मकः, अर्थः-शब्दस्याभिधेयं आलम्बनं-बाह्यो विषयः प्रतिमादिः, तस्मादालम्बनाद् अन्यः- तद्विरहितस्वरूपोऽनालम्बन इति यावत्, स्थानं चोर्णश्चार्थश्चालम्बनं च तदन्यश्च **स्थानोर्णार्थालम्बन-तदन्याः** एत एव **योगास्तेषां परिभावनं**-सर्वतोऽभ्यसनं, **सम्यक्**-समीचीनं परं तत्त्वं योजयतीति **परतत्त्वयोजनं** मोक्षेण योजनाद्, अलं-अत्यर्थं योगस्य- योगाङ्गरूपस्य ध्यानस्य वाऽभ्यासः- परिचयो **योगाभ्यासः इति** इत्थं **तत्त्व-विदो**ऽभिवदन्ति(अभिदधति इति प्रत्यन्तरे) ।

कथं पुनः स्थानादीनां योगरूपत्वं येन तत्परिभावनं योगाभ्यासो भवेद् ? उच्यते, योगाङ्गत्वेन, योगाङ्गस्य च शास्त्रेषु योगरूपताप्रसिद्धेः हेतुफलभावेनोपचारात् । योगाङ्गत्वं तु स्थानादीनां प्रतिपादितमेव योगशास्त्रेषु, यथोक्तं -

"यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि"।
(पातञ्जलयोग० पा. २-२९) ॥४॥

: योगदीपिका :

योगाभ्यासमाह-स्थानेत्यादि ।

स्थीयते अनेनेति स्थानमासनविशेषः कायोत्सर्ग-पर्यङ्कबन्धादिरूपः । ऊर्णः- शब्दः । अर्थस्तदभिधेयं, आलम्बनं-बाह्यो विषयः प्रतिमादिः । तस्मादालम्बनादन्योऽनालम्बन इति यावत् । तेषां परिभावनं सर्वतोऽभ्यसनं **सम्यक्** समीचीनं **परं** तत्त्वं मोक्षलक्षणं योजयति यत्तत्था । एतद् **योगाभ्यास इति तत्त्वविदो विदन्ति** योगस्य ध्यानरूपस्याभ्यास इतिकृत्वा ।

પાત્ર મેળવવાં... વગેરે બધું જ પરાર્થકરણ કહેવાય, ઉપકારનો હેતુ કહેવાય. આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે આપનારા દાતા પાસેથી ગ્રહણ કરતો સાધુ, આપનાર દાતાને પુણ્યબંધનું કારણ બને છે. આ રીતે પરાર્થકરણ એટલે પરોપકાર એ ચોથી સાધુસચ્ચેષ્ટા છે. ૫.

(૫) ઈતિકર્તવ્યતા : દર્શનાચારના ચોથા ઉપધાન નામના આચારમાં શ્રાવકોને નવકાર વગેરે સૂત્રો ભણવાની યોગ્યતા - અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે જેમ, છ ઉપધાનની આરાધના કરવાનું ફરમાન ભગવાન જિનેશ્વરદેવોએ કર્યું છે. તેમ, સાધુ જીવનમાં દશવૈકાલિક વગેરે શાસ્ત્રો ભણવાની યોગ્યતા-અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે તે તે સૂત્રોનાં યોગવહનની ક્રિયા તથા તપ કરવાનું

यदि चित्तवृत्तिनिरोधो योगलक्षणं तदा स्थानादीनां योगाङ्गत्वेऽपि योगत्वोपचारो, यदि च मोक्षयोजकव्यापारत्वमात्रं तदा नोपचार इति ध्येयम् ॥४॥

विहितानुष्ठानपरस्य, तत्त्वतो योगशुद्धिसचिवस्य ।
भिक्षाटनादि सर्वं, परार्थकरणं यतेर्ज्ञेयम् ॥५॥

: विवरणम् :

परार्थकरणमाह - विहितेत्यादि ।

विहितानुष्ठानपरस्य-शास्त्रविहितासेवन-परस्य **तत्त्वतः**-परमार्थेन **योग-शुद्धि-सचिवस्य**-मनोवाक्कायविशुद्धिसहितस्य **भिक्षाटनादि**-भिक्षाटनवस्त्र-पात्रैषणादि **सर्वं**मनुष्ठानं **परार्थकरणं**-परोपकारकरणं **यतेः**-साधोर्ज्ञेयं-ज्ञातव्यं भवति । आहार-वस्त्र-पात्रादेः यतिना गृह्यमाणस्य दातृणां पुण्यबन्धनिमित्तत्वात्, तस्य च साधुहेतुकत्वादिति ॥५॥

: योगदीपिका :

परार्थकरणमाह - विहितेत्यादि ।

विहितं-शास्त्रोक्तं यदनुष्ठानं तत्परस्य-तन्निष्ठस्य **तत्त्वतः**- परमार्थेन **योग-शुद्धि-सचिवस्य**-विशुद्धमनोवाक्काययोगस्य **भिक्षाटनादि**-आहारैषणादि, आदिना वस्त्र-पात्रैषणादिग्रहः **सर्वं**-निरवशेषमनुष्ठानं यतेः-साधोः **परार्थकरणं ज्ञेयम्** । यतिना गृह्यमाणस्याहार-वस्त्र-पात्रादेर्दातुः पुण्यनिबन्धनत्वेन परोपकारहेतुत्वाद्, विशुद्ध- योगप्रवृत्तेश्चोचितप्रवृत्तिहेतु-सामायिक-शक्त्या तदर्थितानियतत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥५॥

सर्वत्राऽनाकुलतया, यतिभावाव्ययपरा समासेन ।
कालादिग्रहणविधौ क्रियेतिकर्त्तव्यता भवति ॥६॥

ફરમાન કર્યું છે. એના એક અંગરૂપે કાલગ્રહણ, સ્વાધ્યાય પ્રસ્થાપન આદિ ક્રિયાઓમાં યતિભાવ-સામાયિક અખંડ રહે તેવી અવ્યાકૂળતા એ ઈતિકર્તવ્યતા છે. સહેજ પણ ઉતાવળ કર્યા વગર જે ક્રિયામાં ઘણો સમય લાગવાનો હોય ત્યાં અપ્રમત્તતારૂપ યતિભાવને ટકાવવાનું કામ કઠિન છે. તેથી આ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે. ૬.

અહીં સાધુસચ્ચેષ્ટાનું વર્ણન પૂરું થયું. આવી સાધુની સત્ક્રિયાયુક્ત અને વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળા મુનિને મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓ સિદ્ધ થાય છે. તેથી શાસ્ત્રકાર મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓની સિદ્ધિનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

આપ્તપુરુષોનું કથન છે કે, ઉપર કહેલી સાધુક્રિયાથી યુક્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળા ઉત્તમ-અપ્રમત્ત મુનિને જલદીથી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા - આ ચાર ભાવનાઓ સિદ્ધ

: विवरणम् :

इतिकर्त्तव्यतामाह - सर्वत्रेत्यादि ।

सर्वत्र-सर्वस्मिन् **अनाकुलता**-निराकुलता अत्वरा, यतेर्भावः-सामायिकरूपस्तस्य-अव्ययपरा-व्ययाभावनिष्ठा, **अनाकुलतया यंतिभावाव्ययपरा न** किञ्चिद्यतिभावाद् व्येति-अपगच्छतीतिकृत्वा तथोच्यते, विशेष्यत्वात् क्रियाऽभिसम्बध्यते, **समासेन**-सङ्क्षेपेण **कालादिग्रहणविधौ**-काल-स्वाध्यायादि-ग्रहण-विधि-विषया **क्रिया**-चेष्टा स्वशास्त्रप्रसिद्धा **इतिकर्त्तव्यता भवति** इति एवंरूपा, कर्त्तव्यानां भावः कर्त्तव्यतोच्यते ॥६॥

: योगदीपिका :

इतिकर्त्तव्यतामाह-सर्वत्रेत्यादि ।

सर्वत्र-सर्वस्मिन् **कालादि-ग्रहण-विधौ** काल-स्वाध्यायादिग्रहणाचारे कालविभागप्रतिनियते **क्रिया** योगप्रवृत्तिः **समासेन** सङ्क्षेपेण-**इतिकर्त्तव्यता भवति** । रात्रिन्दिव-नियतक्रमशुद्धक्रियासन्तानस्येतिकर्तव्यता-पदार्थत्वात्, कीदृशी सा ? **अनाकुलतया**-अत्वरया यतिभावस्य-सामायिकरूपस्य अव्ययपराऽव्यपगमनिष्ठा, बहुकालसाध्यक्रियायां त्वरया हि अप्रमत्तत्वलक्षणो यतिभावो व्येतीत्येतद्विशेषणमुक्तम् ॥६॥

इति चेष्टावत उच्चैर्विशुद्धभावस्य सद्यतेः क्षिप्रम् ।
मैत्री-करुणा-मुदितोपेक्षाः किल सिद्धिमुपयान्ति ॥७॥

: विवरणम् :

उक्ता साधुसच्चेष्टा, अधुना तद्वतो मैत्र्यादिसिद्धिमाह - इतीत्यादि ।

इति-एवमुक्तप्रकारेण **चेष्टावतः**-साधुचेष्टायुक्तस्य **उच्चैः**-अत्यर्थं **विशुद्धभावस्य**-विशुद्धाध्यवसायस्य **सद्यतेः**-सत्साधोः **क्षिप्रं**-अचिरेणैव **मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाः**-पूर्वोक्ताश्चतस्रो भावनाः **किल सिद्धिमुपयान्ति**-किलेत्याप्तागमवादो, निष्पत्तिं प्रतिलभन्ते ॥७॥

थाय छे. ७.

હવે મૈત્र्यादि ભાવનાઓની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે. ચારે ભાવનાઓ, ચાર-ચાર પ્રકારની છે. ભાવપરિણતિરૂપ આ ચારે ભાવનાઓ પરમ ઉત્કૃષ્ટભાવને પામે છે, ત્યારે આત્માને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પછી ત્યાં આ ચાર ભાવના હોતી નથી. મોક્ષ સાંસારિક ભાવોથી પર થવારૂપ છે. મૈત્र्यादि ચાર ભાવનાઓ સાંસારિકભાવ સ્વરૂપ છે, તેથી એ મોક્ષમાં હોતી નથી. ૮.

: योगदीपिका :

उक्ता साधुसच्चेष्टाऽथ तद्वतो मैत्र्यादिसिद्धिमाह-इतीत्यादि ।

इति-उक्तप्रकारेण **चेष्टावतः**- प्रवृत्तिमत **उच्चैः**-अत्यर्थं विशुद्धभावस्य (विशुध्दयोगस्य, मुद्रिते) **सद्यतेः**-अप्रमत्तसाधोः **क्षिप्रम्** अचिरेणैव **मैत्री-करुणा-मुदितोपेक्षाः** पूर्वोक्ताश्चतस्रो भावनाः **सिद्धिमुपयान्ति**-सिद्धत्वाख्यं विशेषं लभन्ते, **किले**त्याप्तागमवादः ॥७॥

एताश्चतुर्विधाः खलु, भवन्ति सामान्यतश्चतस्रोऽपि ।
एतद्भावपरिणतावन्ते मुक्तिर्न तत्रैताः ॥८॥

: विवरणम् :

अधुनैतद्गतमेवाह - एता इत्यादि ।

एताः-मैत्र्याद्याः **चतुर्विधाः**-चतुष्प्रकाराः, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे, **भवन्ति**-जायन्ते **सामान्यतः**-सामान्येन **चतस्रोऽपि** प्रस्तुताः, एतासां भाव(भावतः) परिणतिः-विशिष्टस्वरूपलाभस्तस्यां सत्यां **अन्ते**- पर्यवसाने प्रकर्षप्राप्तौ मुक्तिः-निर्वृत्तिः **न तत्रैताः**-तस्यां मुक्तौ नैताः सम्भवन्ति, सांसारिकभावोत्तीर्णरूपत्वान्मुक्तेः ॥८॥

: योगदीपिका :

एतद्गतमेव विशेषमाह-एता इत्यादि ।

एता-मैत्र्याद्याः**चतुर्विधाः**-चतुर्भेदाः । **खलु**र्वाक्यालङ्कारे, **भवन्ति सामान्यतः**-सामान्येन **चतस्रोऽपि** प्रस्तुताः, एतासां **भावपरिणतौ** विशिष्टस्वरूपलाभे **अन्ते** सर्वोत्कर्षे सति **मुक्ति**-निर्वृत्तिर्भवति, **तत्र** मुक्तौ एता मैत्र्याद्या **न** सम्भवन्ति, मुक्तेः सांसारिक-भावोत्तीर्णरूपत्वात् ॥८॥

હવે દરેક ભાવનાના ચાર-ચાર પ્રકાર બતાવે છે.

(૧) **મૈત્રીભાવના :** (૧) ઉપકારીમૈત્રી, (૨) સ્વજનમૈત્રી, (૩) પરજનમૈત્રી, (૪) સામાન્યજન મૈત્રી.

(૨) **કરુણા ભાવના :** (૧) મોહવશ જીવોની કરુણા, (૨) દુઃખી જીવોની કરુણા, (૩) સંવેગ કરુણા, (૪) અન્યહિતા કરુણા.

(૩) **મુદિતા ભાવના :** (૧) સુખમાત્ર ઉપર પ્રમોદ, (૨) સદ્‌હેતુ પ્રત્યે પ્રમોદ, (૩) અનુબંધ પ્રમોદ, (૪) પરતત્ત્વ પ્રમોદ.

(૪) **ઉપેક્ષા ભાવના :** (૧) કરુણા ઉપેક્ષા, (૨) અનુબંધસારા ઉપેક્ષા, (૩) નિર્વેદસારા ઉપેક્ષા, (૪) તત્ત્વસારા ઉપેક્ષા.

उपकारि-स्वजनेतर-सामान्यगता चतुर्विधा मैत्री ।
मोहासुख-संवेगान्यहितयुता चैव करुणेति ॥९॥

: विवरणम् :

'एताश्चतुर्विधा' इत्युक्तं, तदेव चातुर्विध्यं प्रत्येकमभिधातुमाह-उपकारीत्यादि ।

उपकारी च स्वजनश्चेतरश्च सामान्यं च **उपकारि-स्वजनेतर-सामान्यानि** । एतद्गता-एतद्विषया **चतुर्विधा** - चतुर्भेदा **मैत्री** भवति ।

उपकर्तुं शीलमस्येत्युपकारी, उपकारं विवक्षितपुरुषसम्बन्धिनमाश्रित्य या मैत्री लोके प्रसिद्धा सा प्रथमा । स्वकीयो जनो नालप्रतिबद्धादिस्तस्मिन्नुपकारमन्तरेणापि स्वजन इत्येवं या मैत्री तदुद्धरणादिरूपा प्रवर्तते सा द्वितीया । इतरः- प्रतिपन्नः पूर्व-पुरुषप्रतिपन्न- सम्बन्धेषु स्वप्रतिपन्न-सम्बन्धेषु वा स्वजनसम्बन्धनिरपेक्षा या मैत्री सा तृतीया । सामान्ये-सामान्यजने सर्वस्मिन्नैव अपरिचिते परिचितेऽपि हितचिन्तनरूपा प्रतिपन्नत्वसम्बन्धनिरपेक्षा चतुर्थी मैत्री ।

मोहश्चासुखं च संवेगश्चान्यहितं च **मोहासुखसंवेगान्यहितानि** तैर्युता चैव-संमन्विता चैव करुणेति-करुणा भवति । मोहः- अज्ञानं तेन युता ग्लानापथ्यवस्तुमार्गणप्रदानाभिलाषरूपा प्रथमा । असुखं-सुखाभावो, यस्मिन् प्राणिनि दुःखिते सुखं नास्ति, तस्मिन् याऽनुकम्पा लोकप्रसिद्धा आहारवस्त्रशयनासनादिप्रदानलक्षणा सा द्वितीया । संवेगो-मोक्षाभिलाषस्तेन सुखितेष्वपि सत्त्वेषु प्रीतिमत्तया सांसारिक-दुःखपरित्राणेच्छा छद्मस्थानां या स्वभावतः प्रवर्त्तते सा तृतीया । अन्यहितयुता-सामान्येनैव प्रीतिमत्ता-सम्बन्धविकलेष्वपि सर्वेष्वेवान्येषु सत्त्वेषु केवलिनामिव भगवतां महामुनीनां सर्वानुग्रहपरायणा हितबुद्ध्या चतुर्थी करुणा ॥९॥

---

[१] **मैत्री भावना :**

(१) **उपकारीमैत्री :** पोताना कोई उपकारी होय तेमनी साथे मित्रतानो संबंध, जे लोकप्रसिद्ध छे.

(२) **स्वजनमैत्री :** कोई उपकार न होय पण जेमनी साथे लोहीनो संबंध होय एवो स्वजननो दुःखमांथी उद्धार करवानी भावनारूप मैत्री.

(३) **परजनमैत्री :** उपकारी के स्वजन होय पण पोताना पूर्वजोए के पोते जेने मित्र तरीके स्वीकारेल होय,तेमनी मैत्री.

(४) **सामान्यजन मैत्री :** सर्वसामान्य परिचित - अपरिचित जीवोना हितना विचाररूप मैत्री, आमां उपकारी, स्वजन के स्वीकृत आ त्रणनी कोई उपेक्षा होती नथी.

[२] **करुणा भावना**

(१) **मोहवश करुणा :** बीमारना कुपथ्य खावाना कालावालाथी पीगळी जई,

: योगदीपिका :

उक्तमेव प्रत्येकं चातुर्विध्यं विवृण्वन्नाह-उपकारीत्यादि ।

उपकारी च स्वजनश्चेतरश्च सामान्यं च एतद्गता **चतुर्विधा** चतुर्भेदा **मैत्री** भवति ।

तत्रोपकर्तुं शीलमस्येत्युपकारी तत्कृतमुपकारमपेक्ष्य या मैत्री लोके प्रसिद्धा सा प्रथमा । स्वकीयो जनो नाल-प्रतिबद्धादिस्तस्मिन् उपकारमनपेक्ष्यापि स्वजन बुद्ध्यैव या मैत्री सा द्वितीया । इतर उपकारिस्वजनभिन्नः परिचितो गृह्यते सामान्यस्य पृथग्ग्रहणात्तत्र पूर्वपुरुषप्रतिपन्न-सम्बन्धे स्वप्रतिपन्नसम्बन्धे वा उक्तनिमित्तद्वयनिरपेक्षा या मैत्री सा तृतीया । सामान्ये सर्वस्मिन्नेव जने परिचितापरिचितसाधारण्येन उक्तनिमित्तत्रयनिरपेक्षा या मैत्री सा चतुर्थी ।

मोहश्चासुखं च संवेश्चान्यहितं च तैर्युता चैव करुणा भवति । मोहोऽज्ञानं तेन युता ग्लान-याचितापथ्यवस्तुप्रदानाभिलाष-सदृशी प्रथमा । असुखं सुखाभावः स यस्मिन् प्राणिन्यस्ति तस्मिन् या लोकसिद्धाहार-वस्त्रशयनासनादिप्रदानलक्षणा सा द्वितीया । संवेगो मोक्षाभिलाषस्तेन सुखितेष्वपि सत्त्वेषु सांसारिकदुःखत्याजनेच्छया छद्मस्थानां स्वभावतः प्रीतिमत्तया प्रवर्त्तते सा तृतीया । या त्वन्यहितेन प्रीतिमत्तासम्बन्धविकल-सर्वसत्त्वहितेन केवलिनामिव भगवतां महामुनीनां सर्वानुग्रह-परानुकम्पा सा चतुर्थी ॥९॥

सुखमात्रे सद्धेतावनुबन्धयुते परे च मुदिता तु ।
करुणानुबन्ध-निर्वेद-तत्त्वसारा ह्युपेक्षेति ॥१०॥

અજ્ઞાનથી મોહથી એને કુપથ્ય વસ્તુ આપવા જેવી કરુણા.

(૨) **અસુખ કરુણા :** દુઃખી જીવોને જોઈને લોકમાં પ્રસિદ્ધ આહાર, વસ્ત્ર, આસન, શયન આદિ આપવારૂપ કરુણા.

(૩) **સંવેગ કરુણા :** મોક્ષની અભિલાષાથી સુખી સ્વજનો પ્રત્યે પ્રીતિના કારણે, એના સાંસારિક દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા. છદ્મસ્થજીવોને એ સ્વાભાવિક હોય છે.

(૪) **અન્યહિતા કરુણા :** સામાન્યથી પ્રીતિ સંબંધવાળા કે પ્રીતિ સંબંધવિનાના સર્વજીવોના હિતની બુદ્ધિ. જેમ કેવળજ્ઞાની મહાપુરુષોને સર્વજીવો ઉપર અનુગ્રહની ભાવના હોય છે. તેવી મહામુનિઓની, સર્વજીવોના અનુગ્રહની બુદ્ધિ એ આ ચોથી કરુણા ભાવના છે. ૯.

[૩] **મુદિતા ભાવના :**

(૧) **સુખમાત્ર ઉપર પ્રમોદ :** સ્વ-પરના વૈષયિક સુખનાં સારાં-નરસાં પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર એના પર ખુશી.

(૨) **સદ્હેતુ પ્રત્યે પ્રમોદ :** પરિણામે, સુંદર એવા હિત-મિત આહારના ઉપભોગથી પ્રાપ્ત થતા રસાસ્વાદના સુખ જેવા સ્વ-પરના આ લોકના સુખનો

: विवरणम् :

सुखेत्यादि । सुखमात्रं-सामान्येनैव वैषयिकं यदपथ्याहारतृप्तिजनित-परिणामासुन्दरसुखकल्पं स्व-परजीव-प्रतिष्ठितं तस्मिन् प्रथमा मुदिता । सतः- शोभनस्य परिणामसुन्दरस्य हित-मिताहार-परिणामजनितस्येव परिहृष्टस्येहलोकगतस्य सुखस्य यो हेतुस्तथाविधाहारपरिभोगजनित- स्वादुरसास्वादसुखकल्पः स्वपरगतस्तस्मिन् सद्धेतौ ऐहलौकिके सुखविशेषे द्वितीया । अनुबन्धः-सन्तानोऽव्यवच्छिन्नसुखपरम्परया देव-मनुजजन्मसु कल्याणपरम्पररूपस्तेन युते सुखे परभवेहभवापेक्षया आत्मपरापेक्षया च तृतीया । परं-प्रकृष्टं मोहक्षयादिसम्भवमव्याबाधं च यत्सुखमनवद्यं (स्वतन्त्रं, इतिप्रत्यन्तरे) शाश्वतं च तस्मिन् चतुर्थी मुदिता ।

करुणा चानुबन्धश्च निर्वेदश्च तत्त्वं च एतानि सारो यस्या उपेक्षायाः सा तथोक्ता, करुणासाराऽनुबन्धसारा निर्वेदसारा तत्त्वसारा चेति चतुर्विधोपेक्षा ।

करुणा-अघृणा, सा चेहातुरापथ्यासेवनविषया, तथाहि-आतुरस्य स्वातन्त्र्यादपथ्यं सेवमानस्य तन्निवारणमवधीर्योपेक्षां करोति, यद्यपि 'असावहितमासेवत' इति जानाति तथापि न निवारयतीयं करुणासारोपेक्षा, अनुबन्धः-कार्यविषयः प्रवाह-परिणामस्तत्सारा, यथा कश्चित् कुतश्चिदालस्यादेरर्थार्जनादिषु न प्रवर्त्तते, तं चाप्रवर्त्तमानमन्यदा तद्धितार्थी प्रवर्त्तयति, विवक्षिते तु काले परिणामसुन्दरं कार्य-सन्तानमवेक्षमाणो यदा माध्यस्थ्यमवलम्बते तदा तस्यानुबन्ध-सारोपेक्षा । निर्वेदो-निर्विण्णता तत्सारा, नारक-

---

संतोष.

(૩) **अनुबंध प्रमोद :** देव-मनुष्यभवनी सतत सुख परंपरामां स्व-परने प्राप्त थता बंने लोकनां अखंड सुखोनो संतोष.

(૪) **तत्त्व प्रमोद :** मोहक्षयादिथी प्राप्त थतां अने अव्याबाध उत्कृष्ट अनवद्य शाश्वत सुखनो संतोष.

[૪] **उपेक्षा भावना :**

(૧) **करुणा सारा उपेक्षा :** अनुकंपानो भंग न थाय ते माटे स्वतंत्र रीते कुपथ्यनुं सेवन करनार बीमारनुं अहित जाणवा छतां मोहगर्भित करुणाथी एने रोके नहि पण एनी उपेक्षा करे.

(૨) **अनुबंधसारा उपेक्षा :** आळसथी धन कमावववानी प्रवृत्ति न करनारने कोई हितार्थी धन कमावववानी प्रेरणा करे पण क्यारेक परिणामे अधिक लाभनी दृष्टिए थोडो समय राह जोवा जेवुं लागतुं होय तो एटला पूरती ए आळसुनी उपेक्षा करे.

(૩) **निर्वेदसारा उपेक्षा :** परिणामे नरकादि चारे गतिनुं दुःख मळतुं जोई, देव-

तिर्यङ्नरामरभवेषु नानाविधानि दुःखानि वेदयतो जीवस्य कथञ्चिन्मनुज-देव-गतिषु सर्वेन्द्रियोत्सवकरं संसारिसत्त्वाह्लादकं सुखविशेषानुपश्यतोऽपि तदसारताकादाचित्कत्वाभ्यां तस्मिन्नुपेक्षां कुर्वाणस्य निर्वेदसारोपेक्षा । तत्त्वं-परमार्थस्तद्भावस्तत्त्वमिति वस्तुस्वभावो वा तत्सारा, मनोज्ञामनोज्ञानां वस्तूनां जीवाजीवात्मकानां परमार्थतो रागद्वेषानुत्पादकत्वेन स्वापराधमेव मोहादिकर्मविकारसमुत्थं भावयतस्तेषां स्वरूपवृत्तिव्यवस्थितानामपराधमपश्यतः । सुख-दुःखादिहेतुत्वानाश्रयणान्माध्यस्थ्यमवलम्बमानस्य तत्त्वसारोपेक्षा निर्वेदाभावेऽपि भवतीति ॥१०॥

: योगदीपिका :

सुखमात्र इत्यादि । सुखमात्रे सामान्येनैव वैषयिकेऽपथ्याहारतृप्तिजनित-परिणामासुन्दरसुखकल्पे स्वपरनिष्ठे प्रथमा मुदिता । सन् परिणामसुन्दरसुखजननशक्तिमान् हेतुर्यस्य तादृशे हितमिताहारपरिभोगजनितरसास्वादक-सुखकल्पे स्वपरगतैहिकसुखविशेषे द्वितीया । अनुबन्धो देव-मनुजजन्मसु सुखपरम्पराविच्छेदस्तेन युते लोकद्वय-सुखे आत्मपरापेक्षया तृतीया । परं प्रकृष्टं मोहक्षयादिसम्भवं यत्सुखं तस्मिन् चतुर्थी मुदिता ।

करुणा चानुबन्धश्च निर्वेदश्च तत्त्वं च एतानि सारो यस्याः सा तथेत्यमुना प्रकारेण

મનુષ્યગતિના સારામાં સારા પાંચ ઈન્દ્રિયોના સુખોને મેળવે છતાં એની અસારતા અને વિનશ્વરતા જાણી તે સુખોની ઉપેક્ષા કરે.

(૪) **તત્ત્વસારા ઉપેક્ષા** : જગતના સારા-નરસા પદાર્થો કે જીવો રાગ-દ્વેષ કરાવનારા નથી, પણ પોતાના જ મોહનો વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલ પોતાનોજ અપરાધ છે એમ સમજી કાયમ માટે પોતાના સ્વરૂપમાં રહેતા એ જડચેતન બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે માધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરવો તે તત્ત્વસારા ઉપેક્ષા છે. નિર્વેદના અભાવમાં પણ આ ભાવના હોઈ શકે છે. ૧૦.

પ્રશ્ન : આ મૈત્ર્યાદિ ચારે ભાવનાઓ કોને પરિણામ પામે, અર્થાત્ આત્મસાત્ થાય ?

ઉત્તર : આગમશાસ્ત્રોનાં વચનોને અનુસરનારા, ચારિત્રપાત્ર અને શ્રદ્ધાવંત આત્માઓને વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી ક્રમશઃ આ ભાવનાઓ સારી રીતે આત્મસાત્ થાય છે. ૧૧.

પ્રશ્ન : નિષ્પન્નયોગીઓનું ચિત્ત આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓથી યુક્ત કેમ ન હોય ?

ઉત્તર : તત્ત્વાભ્યાસના કારણે એટલે કે આત્મસ્વરૂપના અભ્યાસના કારણે નિષ્પન્નયોગીઓનું ચિત્ત એકમાત્ર પરોપકાર કરવાના જ સ્વભાવવાળું હોય છે, નિર્મળજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે અને બાકી રહેલા સઘળા ય દોષોથી રહિત બનેલું હોય છે. ૧૨

चतुर्विधोपेक्षा। करुणा मोहयुतकरुणा तत्सारोपेक्षा प्रथमा, यथा कश्चिदातुरस्य स्वातन्त्र्यादपथ्यं सेवमानस्याहितं जानानोऽपि तन्निवारणमवधीर्योपेक्षां करोति'माभूदनुकम्पाभङ्ग' इति। अनुबन्धः फलसिद्ध्यन्तः कार्यविषयः प्रवाह-परिणामस्तत्सारा द्वितीया, यथा कश्चित् कुतश्चिदालस्यादेरर्थार्जनादौ न प्रवर्त्तते तं चाऽप्रवर्त्तमानमन्यदा तद्धितार्थी प्रवर्त्तयति, विवक्षिते तु काले परिणामसुन्दरकार्य-सन्तानमवेक्षमाणो माध्यस्थ्यमवलम्बत इति। निर्वेदो भववैराग्यं तत्सारा तृतीया यथा चतृसृषु गतिषु नानाविधदुःखपरम्परामनुभवतो जीवस्य कथञ्चिन्मनुजदेवगतिषु सर्वेन्द्रियाह्लादकं सुखविशेषमनुपश्यतोऽपि तदसारता-कादाचित्कत्वाभ्यां तस्मिन्नुपेक्षा। तत्त्वं वस्तुस्वभावस्तत्सारा चतुर्थी, या मनोज्ञामनोज्ञानां वस्तूनां परमार्थतो रागद्वेषानुत्पादकत्वेन स्वापराधमेव मोहविकारसमुत्थं भावयतः स्वरूपव्यवस्थितवस्त्वपराधमपश्यतो बाह्यार्थेषु सुखदुःखहेतुताना श्रयणा-न्माध्यस्थ्यमवलम्बमानस्य भवति ॥१०॥

एताः खल्वभ्यासात् क्रमेण वचनानुसारिणां पुंसाम्।
सद्वृत्तानां सततं, श्राद्धानां परिणमन्त्युच्चैः ॥११॥

: विवरणम् :

केषां पुनरेताश्चतस्रो मैत्र्याद्याः परिणमन्तीत्याह-एता इत्यादि।

एताः-प्रागुक्ताः **खलु**शब्दः पुनःशब्दार्थे **अभ्यासात्**-परिचयात् पुनः पुनरावृत्तेः **क्रमेण**-आनुपूर्व्या **वचनानुसारिणां**-आगमानुसारिणां पुंसां-मानवानां **सद्वृत्तानां**-सच्चरित्राणां सततं-अनवरतं **श्राद्धानां**-श्रद्धायुतानां **परिणमन्ति**- आत्मसाद्भवन्ति, **उच्चैः**-अत्यर्थम् ॥११॥

: योगदीपिका :

केषां पुनरेताश्चतस्रः परिणमन्तीत्याह-एता इत्यादि।

एताः-प्रागुक्ताः **खलु**-पुनः **अभ्यासात्**-पुनः पुनरावृत्तेः **क्रमेण**-आनुपूर्व्या **वचनानुसारिणाम्**-आगमपुरस्कारिणां **पुंसां**-पुरुषाणां **सद्वृत्तानां**- सच्चारित्राणां **सततम्**-अनवरतं **श्राद्धानां**-श्रद्धायुक्तानां **परिणमन्ति**-आत्मसाद्भवन्ति, **उच्चैः**-अत्यर्थम् ॥११॥

निष्पन्नयोगीओनुं स्वरूप : એમના દોષોનો નાશ થયેલો હોય છે. ચિત્તવૃત્તિ ઉત્તમકોટિની હોય છે. ઔચિત્યનું પાલન સુંદર કોટિનું હોય છે. સમતા પણ મહાન હોય છે, તેમના સાન્નિધ્યમાં વૈર-વિરોધનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિ સત્યનો જ પક્ષ કરનારી હોય છે. નિષ્પન્નયોગીઓને ઓળખવાનાં આ ઉત્તમલક્ષણો છે.

પૂર્વે કહેલી મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવના નિષ્પન્નયોગની પૂર્વભૂમિકામાં રહેલા યોગાભ્યાસીને હોય છે. એ યોગાભ્યાસીને ઓળખવાનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

एतद्रहितं तु तथा तत्त्वाभ्यासात्परार्थकार्येव ।
सद्बोधमात्रमेव हि चित्तं निष्पन्न-योगानाम् ॥१२॥

: विवरणम् :

निष्पन्नयोगानां चित्तं किमेतत्सहितं ?, नेत्याह-एतदित्यादि ।

एतद्रहितं तु-मैत्र्यादिभावनारहितं तु **तथा**-तेन प्रकारेण इतरासम्भविना **तत्त्वाभ्यासात्**-परमार्थाभ्यासात् तत्स्वरूपाभ्यासाद्वा **परार्थकार्येव**-परोपकारकरणैकशीलमेव, **सद्बोधमात्रमेव हि**-निर्मलज्ञानमात्रमेव हि शेषदोषवियुक्तं **चित्तं**-चेतनास्वभावं **निष्पन्नयोगानां**-योगिविशेषाणां तु लिङ्गं चेदम् -

दोषव्यपायः परमा च वृत्तिरौचित्ययोगः समता च गुर्वी ।
वैरादिनाशोऽथ ऋतम्भरा धीर्निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥१॥ ॥१२॥

: योगदीपिका :

एतच्च योगारम्भकारब्धयोगान् प्रत्युक्तम्, निष्पन्नयोगानां तु चित्तं कीदृशमित्याह-एतदित्यादि।

एतद्रहितं तु निर्विकल्पसंस्कारेण मैत्र्यादिभावनानाशात्-तद्रहितमेव **तथा**-तेन प्रकारेणेतरासम्भविना **तत्त्वाभ्यासात्**-परमार्थाभ्यासात्प्रकृष्ट-भावना-जनित-तद्विप्रमुक्त-तत्त्वज्ञानाहितसंस्कारादित्यर्थः । **परार्थकार्येव**-परोपकारैकशीलमेव **सद्बोधो**-निर्मलज्ञानं **तन्मात्रमेव हि**-शेषदोषरहितं **चित्तं निष्पन्नयोगानाम्**, तल्लक्षणं चेदम् -

"दोषव्यपायः परमा च वृत्तिरौचित्ययोगः समता च गुर्वी ।
वैरादिनाशोऽथ ऋतम्भरा धीर्निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥"

पूर्वलक्षणं चैतत् -

"अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥१॥"
मैत्र्यादियुक्तं विषयेष्वचेतः प्रभाववद्धैर्यसमन्वितं च ।
द्वन्द्वैरधृष्यत्वमभीष्टलाभो जनप्रियत्वं च तथा परं स्याद् ।इति ॥१२॥

આહારની લોલુપતા ન હોય, આરોગ્ય સારું હોય, સ્વભાવમાં કઠોરતા ન હોય, દેહ સુગંધી હોય. મળમૂત્રનું પ્રમાણ અલ્પ હોય, કાંતિ - પ્રસન્નતા - સ્વરની સૌમ્યતા, ચિત્ત મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓથી યુક્ત હોય, પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોથી વિરક્ત હોય, પ્રભાવશાળી અને ધૈર્યયુક્ત હોય, રાગ-દ્વેષાદિ ભાવોથી પરાભવ પામનારું ન હોય, સાધનામાં જરૂરી ઈષ્ટ વસ્તુઓનો સહજ રીતે લાભ થતો હોય તેમ જ શ્રેષ્ઠ કોટિની જનપ્રિયતા હોય આ યોગપ્રવૃત્તિનું પ્રથમ ચિહ્ન છે. ૧૧-૧૨.

अभ्यासोऽपि प्रायः प्रभूतजन्मानुगो भवति शुद्धः ।
कुलयोग्यादीनामिह तन्मूलाधानयुक्तानाम् ॥१३॥

: विवरणम् :

'अभ्यासात् क्रमेण परिणमन्ति' इत्युक्तं, स कथं शुद्धः ? केषां च भवतीत्याह- अभ्यास इत्यादि ।

अभ्यासोऽपि-परिचयोऽपि **प्रायो**-बाहुल्येन **प्रभूतजन्मानुगः**-अनेकजन्मानुगतो **भवति**-जायते **शुद्धो**-निर्दोषः **कुलयोग्यादीनां**-गोत्रयोगि प्रवृत्तचक्रप्रभृतीनां **इह**-प्रक्रमे तासां-मैत्र्यादीनां **मूलाधानं**-मूलस्थापनं बीजन्यास**स्तद्युक्तानाम्** । कुलयोगिलक्षणं चेदं-

"ये योगिनां कुले जातास्तद्धर्मानुगताश्च ये ।
कुलयोगिन उच्यन्ते, गोत्रवन्तोऽपि नापरे ॥१॥"

सामान्येनोत्तमा भव्या गोत्रयोगिनः -

सर्वत्राद्वेषिणश्चैते, गुरु-देव-द्विजप्रियाः ।
दयालवो विनीताश्च, बोधवन्तो जितेन्द्रियाः ॥१॥" इत्याद्यभिधानात् ॥१३॥

: योगदीपिका :

अभ्यासक्रमेण मैत्र्यादिपरिणतिर्भवतीत्युक्तम्, स कथं शुद्धः केषां च स्यादित्याह- अभ्यासोऽपीत्यादि ।

अभ्यासोऽपि-परिचयोऽपि **प्रायो**-बाहुल्येन **प्रभूत-जन्मानुगो**-बहुतरभवानुवृत्तः **शुद्धो**-निर्दोषो **भवति** शतक्षारपुट-शोध्यरत्नन्यायेन । **कुलयोग्यादीनां** गोत्रयोगिव्यतिरिक्तानां कुलयोगि-प्रवृत्तचक्रप्रभृतीनां **इह**-प्रक्रमे तासां-मैत्र्यादीनां मूलाधानं मार्गानुसारिक्रियाजनित-पुण्यानुबन्धिपुण्यलक्षण-बीजन्यासस्तद्युक्तानाम् । तत्र गोत्रयोगिनः सामान्येनोत्तमा भव्याः सर्वत्राद्वेषिणः । कुलयोगिनो ये योगिनां कुले जातास्तद्धर्मानुगताश्च । प्रवृत्तचक्राश्च प्रवृत्तरात्रिन्दिवानुष्ठानसमूहा ज्ञेयाः ॥१३॥

પ્રશ્ન : મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ ક્રમશઃ અભ્યાસથી પરિણમે છે, આત્મસાત્ થાય છે; એમ કહ્યું. તો એ અભ્યાસ કઈ રીતે શુદ્ધ થાય અને કોને શુદ્ધ થાય ?

ઉત્તર : મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો અભ્યાસ અનેક જન્મોથી કરવામાં આવે તો શુદ્ધ થાય છે અને જે કુલયોગી અને પ્રવૃતચક્રયોગીઓમાં મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનું બીજ પડ્યું હોય તે જીવોને મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ પરિણમે છે અને શુદ્ધ થાય છે. ૧૩

अविराधनया यतते यस्तस्यायमिह सिद्धिमुपयाति ।
गुरुविनयः श्रुतगर्भो, मूलं चास्या अपि ज्ञेयः ॥१४॥

: विवरणम् :

कस्य पुनरयमभ्यासः शुद्धो भवतीत्याह - अविराधनयेत्यादि ।

विराधना-अपराधाऽऽसेवनं तन्निषेधाद् **अविराधनया** हेतुभूतया **यतते**-प्रयत्नं विधत्ते **यः**-पुरुष**स्तस्य** प्रयतमानस्यायं-अभ्यास **इह**-प्रस्तुते **सिद्धिमुपयाति**-सिद्धिभाग्भवति, **गुरुविनयः**-प्रागुक्तः **श्रुतगर्भः**- आगमगर्भो **मूलं च** करणं **अस्या अपि**-अविराधनाया **ज्ञेयो**-ज्ञातव्यः ॥१४॥

: योगदीपिका :

केन प्रकारेण कस्यायमभ्यासः शुद्ध्यतीत्याह-अविराधनयेत्यादि ।

अविराधनया-अपराधपरिहारेण **यः**- पुरुषो **यतते**-प्रयत्नं विधत्ते **तस्यायम**भ्यासः **इह**-प्रक्रमे **सिद्धिमुपयाति**, आज्ञा-भङ्ग-भीति-परिणामस्य तथाविधजीववीर्यप्रवर्द्धकत्वात्-**अस्या अपि** अविराधनाया **मूलं** कारणं **गुरुविनयः, श्रुतगर्भ** आगमसहितो **ज्ञेयः**-तेनाज्ञा-स्वरूपज्ञानसम्भवात् ॥१४॥

सिद्धान्तकथा सत्सङ्गमश्च मृत्युपरिभावनं चैव ।
दुष्कृतसुकृतविपाकालोचनमथ मूलमस्यापि ॥१५॥

कुलयोगी जीवोनुं लक्षण :

જે યોગીઓના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હોય અને યોગીઓને યોગ્ય આચારોનું આચરણ કરતા હોય તે કુલયોગીછે.

प्रवृत्तचक्र योगीजीवोनुं लक्षण :

રાતદિવસ અનુષ્ઠાન સમૂહરૂપ યોગની પ્રવૃત્તિમાં રમમાણ યોગી તે પ્રવૃત્તચક્ર યોગી.

(ગોત્ર યોગી : જેમનું ગોત્ર યોગીઓનું હોય, જેઓ ઉત્તમ ભવ્ય જીવો છે, બધે જ અદ્વેષવાળા હોય અને દયાદિ ગુણો ધરાવતા હોય, વિનીત હોય, જ્ઞાની અને જિતેન્દ્રિય હોય.)

પ્રશ્ન : વળી મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો અભ્યાસ કોનો શુદ્ધ થાય ?

ઉત્તર : જે આત્મા વિરાધના કર્યા વિના એટલે કે અતિચાર સેવ્યા વિના ભાવનાઓના અભ્યાસનો પ્રયત્ન કરે તે આત્માનો મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો અભ્યાસ શુદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. અતિચાર સેવ્યા વિના મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓના શુદ્ધ અભ્યાસનું કારણ, મૂળ પૂર્વે કહેલા આગમના બોધસહિતનો ગુરુવિનય છે. ૧૪.

: विवरणम् :

गुरुविनयस्य किं मूलमित्याह-सिद्धान्तेत्यादि ।

सिद्धान्तकथा-स्वसमयकथा **सत्सङ्गमश्च**- सत्पुरुषसम्पर्कश्च **मृत्युपरिभावनं** चैव-अवश्यम्भावी मृत्युरिति, यथोक्तं-

"नरेन्द्र-चन्द्रेन्द्र-दिवाकरेषु, तिर्यङ्-मनुष्यामर-नारकेषु ।
मुनीन्द्र-विद्याधर-किन्नरेषु, स्वच्छन्द-लीला-चरितो हि मृत्युः ॥१॥"

दुष्कृतानां-पापानां **सुकृतानां**-च पुण्यानां **विपाकः**-अनुभावस्त**दालोचनं**-तद्विचारणं हेतु-फल-भाव-द्वारेण, **अथ** अनन्तरं **मूलं**-कारणं **अस्यापि**-गुरुविनयस्य, सर्वमेतत्समुदितम् ॥१५॥

: योगदीपिका :

गुरुविनयस्य किं मूलमित्याह-सिद्धान्तेत्यादि ।

सिद्धान्त-कथा-स्वसमयप्रवृत्तिः **सत्सङ्गमश्च**-सत्पुरुषसङ्गश्च, **मृत्योः परिभावनं चैव** सर्वदा सर्वंकषत्वादिरूपेण, **दुष्कृतानां**-पापानां, **सुकृतानां** च-पुण्यानां यो **विपाको**ऽनुभवस्त**दालोचनं** तद्विचारणं हेतु-फल-भावद्वारेण, **अथ** अनन्तरं **मूलं**-कारणम् **अस्यापि**-गुरुविनयस्य सर्वमेतत्समुदितं, एतदर्थसिद्धेर्गुरुविनयमूलत्वात् ॥१५॥

एतस्मिन् खलु यत्नो, विदुषा सम्यक् सदैव कर्त्तव्यः ।
आमूलमिदं परमं, सर्वस्य हि योगमार्गस्य ॥१६॥

: विवरणम् :

अधुना गुरुविनयसहितस्य प्रतिपादितमूलस्यादेयतामुपदर्शयन्निदमाह-एत स्मिन्नित्यादि ।

एतस्मिन् खलु-एतस्मिन्नेव प्रागुक्ते सिद्धान्तकथादौ, **यत्न**-आदरो **विदुषा**-विचक्षणेन **सम्यक्**-सङ्गतः **सदैव**-सर्वकालमेव **कर्त्तव्यो**-विधेयः, **आमूलम्**-अभिव्याप्त्या कारण**मिदं** सिद्धान्तकथादि **परमं**-प्रधानं, **सर्वस्य हि योगमार्गस्य**-सकलस्य योगवर्त्मनो यतो वर्त्तते ॥१६॥

પ્રશ્ન : આવા શ્રેષ્ઠ ગુરુવિનયનું પણ મૂળ શું ?

ઉત્તર : આવા શ્રેષ્ઠ ગુરુવિનયના મૂળમાં પણ ચાર વાતો છે. (૧) સિદ્ધાંત કથા એટલે કે આપણાં પોતાનાં શાસ્ત્રોના વાંચનની પ્રવૃત્તિ. (૨) સત્પુરુષોનો સમાગમ (૩) મૃત્યુ અવશ્ય આવવાનું છે, એવો વિચાર. રાજાઓ, સૂર્ય - ચન્દ્ર, ઇન્દ્ર, તિર્યંચો, મનુષ્યો, દેવો, નારકીઓ, મુનીન્દ્રો, વિદ્યાધરો કે કિન્નરોમાં મૃત્યુ સ્વેચ્છાએ ફરી રહ્યું છે. અર્થાત્ કોઈને મૃત્યુ છોડતું નથી. એનો વિચાર કરવો. (૪) દુષ્કૃતો અને સુકૃતોના વિપાકનો વિચાર કરવો. આ વિચારણા પણ

इत्याचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे त्रयोदशोऽधिकारः ॥

: योगदीपिका :

अस्यैव सर्वस्यादेयतामुपदर्शयन्नाह-एतस्मिन्नित्यादि ।

एतस्मिन् खलु-अस्मिन्नेव-प्रागुक्ते सिद्धान्तकथादौ **यत्न**-आदरो **विदुषा**-सुधिया **सम्यक्**-समीचीनः **सदैव कर्त्तव्य, आमूलमभिव्याप्त्या** कारणमिदं सिद्धान्तकथादि **परमं**-प्रधानं **सर्वस्य हि** यतो **योगमार्गस्य** ॥१६॥

इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत 'योगदीपिका' व्याख्यायां त्रयोदशोऽधिकारः ॥

॥ इति साधुसच्चेष्टाधिकारः ॥

દુષ્કૃત અને સુકૃતોના કારણે અને એના ફળદ્વારા કરવી.

સિદ્ધાંતકથાદિ ચાર વાતોનો વિચાર વિદ્વાનોએ સારી રીતે કરવો જોઈએ. એ ગુરુવિનયનું પ્રધાન મૂળ છે, એટલું જ નહિ... સમગ્ર યોગમાર્ગનું પણ મૂળ છે. મોક્ષસાધક સર્વયોગોનું મૂળ છે. **૧૫-૧૬.**

તેરમું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ अथ चतुर्दशः सालम्बनयोगाधिकारः ॥

सालम्बनो निरालम्बनश्च, योगः परो द्विधा ज्ञेयः ।
जिनरूपध्यानं खल्वाद्यस्तत्तत्त्वगस्त्वपरः ॥१॥

: विवरणम् :

'आमूलमिदं योगमार्गस्य' इत्युक्तं, तत्र कतिविधो योग इत्याह - सालम्बन इत्यादि।

सह आलम्बनेन-चक्षुरादिज्ञानविषयेण प्रतिमादिना वर्त्तत इति **सालम्बनो**, **निरालम्बन**-श्चालम्बनाद् विषयभाव-प्रतिपत्तिरूपाद् निष्क्रान्तो निरालम्बनो, यो हि छद्मस्थेन ध्यायते, न च स्वरूपेण दृश्यते, तद्विषयो निरालम्बन इति यावद्, **योगो**-ध्यान-विशेषः **परः**-प्रधानो **द्विधा ज्ञेयो**-द्विविधो वेदितव्यः । **जिनरूपस्य**-समवसरणस्थितस्य **ध्यानं**-चिन्तनं, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे **आद्यः**-प्रथमः सालम्बनो योगः, तस्यैव-जिनस्य तत्त्वं-केवल-जीव-प्रदेश-सङ्घातरूपं केवल-ज्ञानादिस्वभावं तस्मिन् गच्छतीति **तत्तत्त्वगः**, तुरेवकारार्थः, **अपरो**ऽनालम्बनः मुक्त-परमात्म-स्वरूप-ध्यानमित्यर्थः ॥१॥

: योगदीपिका :

आमूलमिदं योगमार्गस्येत्युक्तं तत्र कतिविधो योग इत्याह-सालम्बन इत्यादि ।

सहालम्बनेन चक्षुरादिज्ञानविषयेण प्रतिमादिना वर्तते इति सालम्बनो, निरालंम्बनश्च आलम्बनाद्विषयभावापत्ति-रूपान्निष्क्रान्तो, यो हि छद्मस्थेन ध्यायते न च स्वरूपेण दृश्यते, **योगो**-ध्यानविशेषः **परः**- प्रधानो **द्विधा ज्ञेयः**, जिनरूपस्य-समवसरणस्थस्य **ध्यानं**-चिन्तनं, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे, **आद्यः**- प्रथमो योगः-सालम्बनः तस्यैव-जिनस्य तत्त्वं-केवल-जीवप्रदेशसंघातरूपं केवलज्ञानादिस्वभावं तस्मिन् गच्छतीति **तत्तत्त्वगः**, तुरेवकारार्थे **अपरो** द्वितीयः, शुद्धपरमात्म-गुणध्यानं निरालम्बनमित्यर्थः ॥१॥

---

૧૪ - સાલમ્બનયોગાધિકાર ષોડશક

આ ષોડશકમાં યોગના પ્રકારો, યોગ-ધ્યાનમાં પ્રતિકૂળ ચિત્તના આઠ દોષો, અનુકૂળ ચિત્તના આઠ ગુણોનું વિશદ વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન : સિદ્ધાંતકથાદિ ગુરુવિનયનું મૂળ છે, તેમ સમગ્ર યોગમાર્ગનું મૂળ છે. એમ કહ્યું; તો એ યોગના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર : યોગના બે પ્રકાર છે (૧) સાલંબન યોગ અને (૨) નિરાલંબન યોગ.

શ્રી જિનેશ્વરપરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન એ સાલંબન યોગ અને સિદ્ધપરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન એ નિરાલંબન યોગ. આંખ વગેરે ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રભુ પ્રતિમાનું તથા સમવસરણમાં બિરાજમાન પરમાત્માનું આલંબન લઈ ધ્યાન ચિંતન કરવું તે સાલંબન ધ્યાનયોગ છે.

अष्टपृथग्जनचित्तत्यागाद्, योगिकुलचित्तयोगेन ।
जिनरूपं ध्यातव्यं, योगविधावन्यथा दोषः ॥२॥

: विवरणम् :

कथं पुनः जिनरूपं ध्यातव्यमित्याह - अष्टेत्यादि ।

अष्ट च तानि **पृथग्जनचित्तानि** च तेषां **त्यागात्**-परिहारात् **योगिकुलस्य चित्तं**-मनस्तद्योगेन-तत्सम्बन्धिना(सम्बन्धेन) जिनरूपं-परमात्मरूपं **ध्यातव्यं**-ध्येयं **योगविधौ**-योगविधाने-**अन्यथा दोषः**-अपराधः ॥२॥

: योगदीपिका :

कथं पुनर्जिनरूपं ध्यातव्यमित्याह - अष्टेत्यादि ।

अष्ट च तानि **पृथग्जनचित्तानि**-अयोगिमनांसि तेषां त्यागात् **योगि-कुलस्य**-योगिपारम्पर्यस्य **चित्तं**-मनस्तद्योगेन-तदभ्युपगमेन **जिनरूपं**- परमात्मस्वरूपं **ध्यातव्यं योग-विधौ** ध्यानाचारे **अन्यथा दोषो**ऽपराधो, निरपेक्षवृत्तौ मानसातिचारस्यापि भङ्गरूपत्वात् ॥२॥

खेदोद्वेग - क्षेपोत्थान - भ्रान्त्यन्यमुद्गासङ्गैः ।
युक्तानि हि चित्तानि, प्रबन्धतो वर्जयेन्मतिमान् ॥३॥

: विवरणम् :

तान्येव चाष्टौ चित्तान्याह - खेदेत्यादि ।

खेदः-श्रान्तता क्रियासु-अप्रवृत्तिहेतुः पथि-परिश्रान्तवत् । खेदाभावेऽप्युद्वेगः-स्थानस्थितस्यैव उद्विग्नता, कुर्वाणोऽप्युद्विग्नः करोति न सुखं लभते । **क्षेपः**-क्षिप्तचित्तता अन्तराऽन्तराऽन्यत्र न्यस्तचित्तवत् । **उत्थानं**-चित्तस्याप्रशान्तवाहिता मदनप्रभृतीनामुद्रेकाद्, मदावष्टब्धपुरुषवत् । **भ्रान्तिः**- अतस्मिंस्तद्ग्रहरूपा शुक्तिकायां रजताध्यारोपवत् । **अन्यमुद्**-

---

એ જ જિન, જે સિદ્ધાવસ્થાને પામ્યા છે. તેમના ફક્ત આત્મપ્રદેશોના સમૂહનું અથવા કેવળજ્ઞાનાદિ સ્વભાવનું - ગુણોનું ધ્યાન કરવું તે બીજો નિરાલંબન ધ્યાન યોગ છે. છદ્મસ્થોવડે ફક્ત એમનું ધ્યાન ધરાય છે પણ સાક્ષાત્ દર્શન કરી શકાતું નથી.

પ્રશ્ન : જિનરૂપનું ધ્યાન કઈ રીતે કરવું જોઈએ ?

ઉત્તર : ધ્યાન એ ચિત્ત(મન)થી થાય છે. એ ચિત્ત બે પ્રકારનું છે (૧) સામાન્યલોકોનું ચિત્ત અને (૨) યોગીકુળનું ચિત્ત. સામાન્યલોકોનું ચિત્ત આઠ દોષોવાળું હોય છે. એવા ચિત્તનો અર્થાત્ ચિત્તના આઠ દોષોનો ત્યાગ કરી, યોગીકુળની પરંપરામાં આવેલ આઠ ગુણવાળા ચિત્તથી ધ્યાન કરવું જોઈએ. એ વિના ધ્યાનયોગ દોષયુક્ત બને છે. નિરપેક્ષવૃત્તિમાં તો માનસિક અતિચાર પણ ભંગરૂપ લાગે છે. ૨.

अन्यहर्षः । **रुग्**-रोगः पीडा भङ्गो वा । **आसङ्गः**-अभिष्वङ्गः खेदश्चोद्वेगश्च क्षेपश्चोत्थानं च भ्रान्तिश्चान्यमुच्च रुक् चासङ्गश्च **तैर्युक्तानि हि**-सम्बद्धानि हि **चित्तानि**-प्रस्तुतान्यष्ट **प्रबन्धतः**- प्रबन्धेन **वर्जयेत्**-परिहरेद् **मतिमान्**-बुद्धिमान् ॥३॥

: योगदीपिका :

तान्येव त्याज्यान्यष्टौ चित्तान्याह - खेदेत्यादि ।

खेदः-पथिपरिश्रान्तवत्पूर्वक्रियाप्रवृत्तिजनितमुत्तरक्रियाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं दुःखम् । **उद्वेगः**-कष्ट-साध्यताज्ञान-जनितमालस्यम्, यद्वशात्कायखेदाभावेऽपि ततो न सुखं लभत इति । **क्षेपोऽन्तराऽन्तरान्यत्र** चित्तन्यासः । **उत्थानं** चित्तस्याप्रशान्तवाहिता मदनप्रभृतीनामुद्रेकात्, मदावष्टब्धपुरुषवत् । **भ्रान्तिरतस्मिंस्तद्ग्रहरूपा** शुक्तौ रजताध्यारोपवत् । **अन्यमुत्** प्रकृतकार्यान्यकार्यप्रीतिः । **रुग्**-रोगः पीडा भङ्गो वा । **असङ्गः** प्रकृतानुष्ठाने विहितेतरानुष्ठान-प्रीत्यतिशयितप्रीतिः । **एतैर्युक्तानि हि**-सम्बद्धानि हि **चित्तान्यष्ट प्रबन्धतः**-प्रवाहेन **वर्जयेत्**-परिहरेद् **मतिमान्**-बुद्धिमान् ॥३॥

खेदे दार्ढ्याभावान्न प्रणिधानमिह सुन्दरं भवति ।
एतच्चेह प्रवरं, कृषि-कर्मणि सलिलवज्ज्ञेयम् ॥४॥

: विवरणम् :

खेदादींश्चित्तदोषान् फलद्वारेणोपदर्शयन्नाह-**खेद** इत्यादि ।

खेदे-चित्तदोषे सति **दार्ढ्याभावाद्**-दृढत्वाभावाद् **न प्रणिधानं**, ऐकाग्र्यं **इह** प्रस्तुते योगे **सुन्दरं भवति । एतच्च**-प्रणिधानं **इह**-योगे **प्रवरं**-प्रधानं **कृषिकर्मणि**-धान्यनिष्पत्तिफले **सलिलवद्**-जलवज्ज्ञेयं ॥४॥

: योगदीपिका :

उक्तानेव खेदादीन् चित्तदोषान् फलद्वारा विवृण्वन्नाह-खेद इत्यादि ।

चित्तना आठ दोषो : (१) खेद, (२) उद्वेग (३) क्षेप, (४) उत्थान, (५) भ्रांति, (६) अन्यमुद्, (७) रोग अने (८) आसंग. आ आठ दोषो चित्तने मलिन करनारा; चित्तने अस्थिर करनारा छे. माटे बुद्धिशाळीओ तेनो त्याग करवो जोईओ.

ध्यानयोगनी साधनामां जेम चित्तना आठ दोषोनो त्याग करवो जोईओ, तेम दरेक धर्मक्रिया सुंदर बने ओ माटे पण आठ दोषो दूर करवापूर्वक धर्मक्रियाओ करवी जोईओ. उ.

खेदादि दोषोनुं फळ बतावता पूर्वक वर्णन करे छे.

(१) खेद : लांबी मुसाफरी करीने थाकी गयेलो मुसाफर आगळ चालवा माटे उत्साहवाळो होतो नथी, तेम पूर्वे कहेली धर्मक्रियाओनी प्रवृत्तिथी थाक लागतां पछीनी धर्मक्रियामां के ध्यान प्रवृत्ति करवानो जीवने उत्साह न रहे ते आ खेददोष-खिन्नता. आ खेददोषना कारणे पछीनी

खेदे-चित्तदोषे सति **दार्ढ्याभावात्**-क्रिया-समाप्ति-व्यापि-स्थैर्याभावान् **न प्रणिधानम्**-ऐकाग्र्यं **इह**-प्रस्तुते योगे **सुन्दरं**-प्रधानं **भवति**। **एतच्च** प्रणिधानम् **इह**-योगे **प्रवरं**-प्रधानं फलासाधारण-कारणमित्यर्थः, **कृषिकर्मणि**-धान्यनिष्पत्तिफले **सलिलवज्जलवद् ज्ञेयम्** ॥४॥

उद्वेगे विद्वेषाद्विष्टिसमं करणमस्य पापेन ।
योगिकुलजन्मबाधकमलमेतत्तद्विदामिष्टम् ॥५॥

: विवरणम् :

उद्वेग इत्यादि । **उद्वेगे**-चित्तदोषे **विद्वेषाद्**-योगविषयतो **विष्टिसमं**-राजविष्टि कल्पं करणमस्य-योगस्य **पापेन**-हेतुभूतेन, एतच्चैवंविधं करणं योगिनां कुले यज्जन्म तस्य बाधकं, अनेन योगि-कुल-जन्मापि जन्मान्तरे न लभ्यत इतिकृत्वा **योगि-कुल-जन्म-बाधकं, अलम्**-अत्यर्थं **एतत्तद्विदामिष्टं**-योगविदामभिमतम् ॥५॥

: योगदीपिका :

उद्वेग इत्यादि । **उद्वेगे**-चित्तदोषे जाते **विद्वेषाद्**-योगविषयाद् **अस्य**-योगस्य कथञ्चित्**करणं** विष्टिसमं-राजविष्टिकल्पं **पापेन**-दासप्रायत्वहेतुभूतेन, एतच्चैवंविधं करणं योगिनां कुले यज्जन्म तस्य बाधकं उद्विग्नः क्रियाकर्ता योगिकुल-जन्मापि जन्मान्तरे न लभत इतिकृत्वा, **अलं**-अत्यर्थं **तद्विदां**- योगविदां **इष्टं**-अभिमतम् ॥५॥

क्षेपेऽपि चाप्रबन्धादिष्टफलसमृद्धये न जात्वेतत् ।
नासकृदुत्पाटनतः, शालिरपि फलावहः पुंसः ॥६॥

ધર્મક્રિયામાં કે ધ્યાનમાં ચિત્ત સ્થિર બની શકતું નથી. એમાં સુંદર પ્રણિધાન અર્થાત્ એકાગ્રભાવ-તન્મયતા આવી શકતી નથી. ખેતીમાં જેમ પાણી અત્યંત જરૂરી હોય છે તેમ, દરેક ધર્મસાધનામાં પ્રણિધાનની ખૂબ જ જરૂર હોય છે. ધર્મસાધનાને શ્રેષ્ઠ કોટિની બનાવવામાં પ્રણિધાન અસાધારણ-અનન્ય-અમોઘ કારણ છે. ૪.

(૨) ઉદ્વેગ : ધ્યાનને કે ધર્મક્રિયાને કષ્ટ-સાધ્ય માની એ ધ્યાન કે ક્રિયા કરવાની આળસ-અનુત્સાહ એ ઉદ્વેગ નામનો દોષ છે. જેમાં ધનનો ખર્ચ થવાનો હોય - બહુ સમય લાગવાનો હોય કે શારીરિક કષ્ટ પડવાનું હોય ત્યાં ઉદ્વેગ થાય છે. જેમ કે રાજસેવક રાજાની સેવામાં વેઠ ઉતારે તેમ ઉદ્વેગવાળો જીવ ધર્મક્રિયા કરે ખરો પણ એમાં વેઠ ઉતારે. ધર્મક્રિયામાં થતો ઉદ્વેગદોષ ભવિષ્યમાં યોગીકુળમાં જન્મનો બાધક બને છે. અર્થાત્ દોષવાળી ધર્મક્રિયાથી યોગીકુળમાં જન્મ મળતો નથી; એવું યોગના જાણકારો કહે છે. ૫.

(૩) ક્ષેપ : ક્ષેપ એટલે ચાલુ ક્રિયા - ધર્મક્રિયામાંથી વચમાં વચમાં મન બીજે ચાલ્યું જાય. બીજા-ત્રીજાના વિચારોમાં ચડી જાય. જેમ ડાંગરના છોડને એક ક્યારામાંથી ઉખાડીને બીજા

: विवरणम् :

क्षेप इत्यादि । **क्षेपेऽपि च**-चित्तदोषे **अप्रबन्धात्**-प्रबन्धाभावाच्चित्तस्य **इष्टफलसमृद्धये**-विवक्षितफलसमृद्धये-विवक्षितफलसमृद्ध्यर्थं योगनिष्पत्तये **न जातु**-कदाचित् **करणं**-चित्तं भवति । किमित्यन्यत्रान्यत्र चित्तप्रक्षेपे फलसमृद्धिर्न भवतीत्याह-**नासकृद्**-अनेकशः **उत्पाटनत**-उत्पाटनाद्-उत्खननात् **शालिरपि**-धान्यविशेषः **फलावहः**-फलसंयुक्तः **पुंसः**- पुरुषस्य यतो भवति ॥६॥

: योगदीपिका :

क्षेपेऽपि चेत्यादि ।

क्षेपेऽपि च चित्तदोषे **अप्रबन्धा**च्चित्तस्य शिथिलमूलत्वाद्-**इष्टफलस्य**-योगनिष्पत्तिरूपस्य **समृद्धये**ऽभ्युदयाय न **जातु**-कदाचिद् **एतत्करणं** भवति । अत्र दृष्टान्तमाह-न **असकृद्** अनेकश **उत्पाटनत** उत्खननात् **शालिरपि**-धान्यविशेषः **फलावहः**-फलप्रदः **पुंसः**-पुरुषस्य भवति ॥६॥

उत्थाने निर्वेदात्, करणमकरणोदयं सदैवास्य ।
अत्याग-त्यागोचितमेतत्तु स्वसमयेऽपि मतम् ॥७॥

: विवरणम् :

उत्थान इत्यादि । **उत्थाने**-चित्तदोषे सत्यप्रशान्तवाहितायां **निर्वेदाद्धेतोः करणं**-निष्पादनं, **अकरणोदयं**-भावि-कालमाश्रित्याकरणस्यैवोदयो यस्मिन्निति तत्तथा **सदैवास्य**-योगस्य, न विद्यते त्यागो यस्य कथञ्चिदुपादेयत्वात्तदत्यागं त्यागायोचितं-योग्यमप्रशान्तवाहितादोषाद् अत्यागं च तत्त्यागोचितं च **अत्यागत्यागोचितमेवमेतत्तु**-एतत्पुनः करणमभिसम्बध्यते **स्वसमयेऽपि**-स्व-सिद्धान्तेऽपि **मतमिष्टम्** ॥७॥

: योगदीपिका :

उत्थान इत्यादि । **उत्थाने** चित्तदोषे सत्यप्रशान्तवाहितया **निर्वेदाद्धेतोः करणं**-निष्पादनमायतिमाश्रित्याऽ**करणस्यैवोदयो** यस्मिंस्तत्तथा, **सदैवास्य** योगस्य, कीदृशं तत्करणम्? **अत्यागम्**-अशक्यत्यागं बाह्यप्रतिज्ञाभङ्गस्य लोकापवादहेतुत्वात्तस्य च

ક્યારામાં, બીજા ક્યારામાંથી ઉખેડી ત્રીજા ક્યારામાં રોપે તો, તેના ઉપર ફળ બેસતું નથી. તેમ, ધર્મક્રિયામાં વચમાં વચમાં ચિત્તને બીજે રખડતું રાખવાથી શુભ અધ્યવસાયની ધારા તૂટી જાય છે, એથી ધર્મક્રિયામાં ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૬

(૪) **उत्थान** : ઉત્થાન એટલે ચિત્તની અપ્રશાંતવાહિતા. અસ્વસ્થતા - મદોન્મત્તપુરુષના ચિત્તની જેમ ધર્મસાધનામાં ચિત્તની સ્વસ્થતા ન હોય, ખેદ-ઉદ્વેગ-ક્ષેપ જેવા પૂર્વે કહેલા ત્રણ દોષો

दुःसहत्वात्तथा। **त्यागायोचितं**-योग्यं-अप्रशान्तवाहितादोषविषमिश्रितत्वाद् **एतत्तु**-एतत्पुनः करणं **स्वसमयेऽपि** स्वसिद्धान्तेऽपि **मतम्**-अभीष्टम्। अत एव गृहीतदीक्षस्य सर्वथा मूलोत्तरगुणनिर्वाहणाभावे विधिना सुश्रावकाचाराग्रहणमुपदर्श्यते (उपदिश्यते, प्रत्यन्तरे)। अत्यागं कथञ्चिदुपादेयत्वात् त्यागोचितं च सदोषत्वादिति व्याख्यायां तु भावविशेषकृतगुणदोष-तुल्यभावो द्रष्टव्य इत्थमेव संविग्नपाक्षिकादिव्यवस्थासिद्धेरिति दिग् ॥७॥

भ्रान्तौ विभ्रमयोगान्न हि संस्कारः कृतेतरादिगतः।
तदभावे तत्करणं, प्रक्रान्तविरोध्यनिष्टफलम् ॥८॥

: विवरणम् :

भ्रान्ताविवत्यादि। **भ्रान्तौ** चित्तदोषे सति **विभ्रमयोगाद्**-मनोविभ्रमसम्बन्धाद् **न हि संस्कारो**-नैव वासनाविशेषः **कृतेतरादिगतः**-'इदं मया कृतमितरदकृतम्' आदिशब्दादिदं मयोच्चरितमिदमनुच्चरितम् एतद्गतः-एतद्विषयः, न हि मनोविभ्रमे कृतेतरादिसंस्कारो भवति, **तदभावे**-संस्काराभावे **तत्करणं**-तस्य प्रस्तुतस्य योगस्य करणं **प्रक्रान्तविरोधि**-प्रस्तुतयोगविरोधि **अनिष्टफलं**-इष्टफल-रहितम् ॥८॥

: योगदीपिका :

भ्रान्ताविवत्यादि। **भ्रान्तौ** चित्तदोषे सति विभ्रमस्य मनोवैकल्यस्य योगात्-सम्बन्धान् **न हि**-नैव **संस्कारो** वासनाविशेषः **कृतेतरादिगतः**-'इदं मया कृतमितरदकृतम्' आदिशब्दाद् 'इदं मयोच्चरितमिदमनुच्चरितम्' एतद्गतः-एतद्विषयः, विपरीतसंस्कारेण सत्य-संस्कारनाशात्। तदभावे कृतेतरादिसंस्काराभावे तस्य प्रस्तुतस्य योगस्य **करणं**-प्रक्रान्तस्य योगस्य **विरोध्यनिष्टफलं**-इष्टफलरहितं कृतेतरादिसङ्कलनसहितक्रियाया एवेष्टफलहेतुत्वात्।

अथ यत्रोपेक्षयैव कृताकृतसंस्काराभावो न तु भ्रान्त्या, तत्र कोऽयं दोष इति चेद् न, भ्रान्तेरुपेक्षाया अप्युपलक्षणत्वात् ॥८॥

ન હોવા છતાં ચિત્તની અસ્વસ્થતાને કારણે ધર્મક્રિયામાં શુભઅધ્યવસાયરૂપ ફળ જન્મી શકતું નથી. એનું પરિણામ એ આવે છે કે - કાં તો ક્રિયાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવાય અથવા લોક-લજ્જાથી ક્રિયાઓ થાય. દીક્ષા લીધા પછી કોઈને એવું બને કે દીક્ષાની ઉપાદેયતા સમજવા છતાં મોહનીયકર્મના ઉદયે કે રોગ-અશક્તિ આદિના કારણે ચારિત્રમાં દોષો લાગે છે. એવા સંયોગોમાં ઉત્થાનદોષ ઊભો થાય છે.

લોકનિંદાના ભયથી દીક્ષાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. પરંતુ ત્યાગને યોગ્ય બને છે. એ પોતે સમજે છે કે આ સ્થિતિમાં મારામાં સાધુપણું કહી શકાય નહિ. તેથી એ સંવિગ્નપાક્ષિકનું જીવન જીવે છે. એ સંવેગી સાધુનો પક્ષપાતી બને છે. પોતે વંદન કરે છે, પણ બીજાનું વંદન લેતો નથી.

अन्यमुदि तत्र रागात्, तदनादरताऽर्थतो महापाया ।
सर्वानर्थनिमित्तं, मुद्विषयाङ्गारवृष्ट्याभा ॥९॥

: विवरणम् :

अन्येत्यादि । अनुष्ठीयमानादन्यत्र मुत्-प्रमोदस्तस्यां सत्यां चित्तदोषरूपायां **तत्र**-अन्यस्मिन् **रागाद्**-अभिलाषातिरेकात् **तदनादरता**-अनुष्ठीयमानाऽनादरभावो **अर्थतः**-सामर्थ्यात् **महापाया**-महानपायो यस्याः सकाशात्सा तथा, **सर्वानर्थनिमित्तं**-सर्वेषामनर्थानां हेतुः, तदनादरताऽभिसम्बध्यते । **मुद्विषयाङ्गारवृष्ट्याभा**-मुदो-हर्षस्य विषयो यस्तस्मिन्नङ्गारवृष्ट्याभा-अङ्गार-वृष्टिप्रतिच्छायाऽङ्गारवृष्टिसदृशी, प्रमोदविषयार्थोपघातकारिणीत्यर्थः ।

इयं चान्यमुत् सुन्दरेष्वपि शास्त्रोक्तेषु चैत्यवन्दनस्वाध्यायकरणादिषु प्रतिनियतकालविषयेषु श्रुतानुरागाच्चैत्यवन्दनाद्यनाद्रियमाणस्य तत्करणवेलायामपि तदुपयोगाभावेनेतरत्राऽऽसक्तचित्तवृत्तेः सदोषा, न हि शास्त्रोक्तयोरनुष्ठानयोरयं विशेषः समस्ति यदुत एकमादरविषयोऽन्यदनादरविषय इति ॥९॥

: योगदीपिका :

अन्यमुदीत्यादि । अनुष्ठीयमानादन्यत्र मुत्-प्रमोदस्तस्यां सत्यां तत्रान्यस्मिन् रागादभिलाषातिरेकात्-**तदनादरता**ऽनुष्ठीयमानानाद्रियमाणता **अर्थतः**-सामर्थ्यात्, तत्क्रियाकालेऽन्यरागस्य तदरागाक्षेपकत्वात्, सा च तदनादरता महापाय-महाधर्मविघ्नवती, तथा सर्वेषामनर्थानां निमित्तं, लेशतोऽपि विहितानुष्ठानानादरस्य दुरन्तसंसारहेतुत्वात् । तदनादरदोषेऽप्यनादरगुणात्तुल्यायव्ययत्वमित्याशङ्कायामाह-मुद्विषये इतरानुष्ठाने-**ऽङ्गारवृष्ट्याभा**-अङ्गारवृष्टिसदृशी, अकालरागस्य तत्फलोपघातकत्वादिति भावः । इयं चान्यमुत् सुन्दरेष्वपि शास्त्रोक्तेषु चैत्यवन्दन-स्वाध्यायादिषु श्रुतानुरागाच्चैत्यवन्दनादि-करणवेलायामपि

આ રીતે જીવનમાં શુદ્ધ ચારિત્રની અપેક્ષાનો ગુણ હોવા છતાં કર્મવશ કે સંયોગવશ દોષો પણ લાગે છે. આમ ગુણદોષ બંને હોય છે અથવા સર્વથા ચારિત્ર ન પાળી શકવાને લીધે દંભ ટાળવા શાસ્ત્રવિધિ મુજબ સાધુપણું છોડી શ્રાવકના આચાર પાળે છે. ચારિત્રપાલન વખતે ચિત્ત અસ્વસ્થ બનવું એ ઉત્થાનદોષ છે. ૭

(૫) ભ્રાંતિ : ભ્રાંતિ એટલે વિપર્યસ્તચિત્ત. જેમ છીપમાં ચાંદીનો ભ્રમ થાય છે તેમ, ભ્રાંતિદોષના કારણે અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી... અમુક સૂત્ર બોલ્યા કે ન બોલ્યા 'करेमि भंते' ઉચ્ચર્યું કે ન ઉચ્ચર્યું - એનો ચોક્કસ કશો ખ્યાલ ન રહે... શું શું કર્યું... શું શું ન કર્યું વગેરેના ચોક્કસ સંસ્કારના અભાવે ક્રિયા દ્વારા ઈષ્ટફળની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. કર્યું કે ન કર્યું વગેરેના સંકલન વગરની ક્રિયા, યોગ વિરોધી હોવાથી ઈષ્ટફળ આપી શકતી નથી. ૮.

तदनाद्रियमाणस्य तदुपयोगाभावेन इतरासक्तचित्तवृत्तेः सदोषा। न हि शास्त्रोक्तयोरनुष्ठानयोरयं विशेषोऽस्ति यद् एकमादरणीयमन्यत्तु नेति ॥९॥

रुजि निजजात्युच्छेदात् करणमपि हि नेष्टसिद्धये नियमात्।
अस्येत्यननुष्ठानं, तेनैतद् वन्ध्यफलमेव ॥१०॥

: विवरणम् :

रुजीत्यादि। **रुजि**-रोगे चित्तदोषे सति **निजजात्युच्छेदात्**-स्वकीयसामान्योच्छेदात् सम्यगनुष्ठानजात्युच्छेदादित्यर्थः [०दादिति योऽर्थः]। **करणमपि हि**-सम्पादनमपि हि **नेष्टसिद्धये**-नाभिमतफलनिष्पत्तये **नियमाद्**-नियमेन **अस्य**-प्रस्तुतस्यार्थस्य **इत्यननुष्ठानं**-इति हेतोरननुष्ठानम् अकरणं **तेन**-कारणेन **एतत्** करणं **वन्ध्यफलमेव** इष्टफलाभावात्। इयं हि रुग् भङ्गरूपा पीडारूपा वाऽनुष्ठानजातेरुच्छेदकरणद्वारेण सर्वानुष्ठानानां वन्ध्यफलत्वापादनाय प्रभवति, तेन सदोषा विवेकिना परिहर्तव्येति दर्शिता ॥१०॥

: योगदीपिका :

रुजीत्यादि। **रुजि**-रोगे चित्तदोषे सति निजजातेः-अनुष्ठानसामान्यस्योच्छेदात्**करणमपि** ह्यस्य प्रस्तुतार्थस्य **नियमाद्, नेष्टसिद्धये**-नाभिमतसम्पादनाय, इति हेतोः **अनुष्ठानं**-अकरणं **तेन-कारणेन** एतत् करणं **वन्ध्यफलमेव** इष्टफलाभावात्। इयं हि रुग् भङ्गरूपा पीडारूपा वा अनुष्ठानजात्युच्छेदकत्वात् सर्वकृतानुष्ठानवन्ध्यत्वापादिकेति विवेकिना परिहर्तव्या। अथ भङ्गरूपायाः पीडारूपाया वा रुजः शक्तौ सत्यामपरिहारः पुरुषस्य स्वतन्त्रं दोषान्तरं, तत्र अव्यापृतानामनुष्ठानानां तु कोऽपराध इति चेद्, न, यदनुष्ठानव्यासङ्गेन पुरुषस्य रुक्परिहारोपायानुपयोगस्तत्र रुग्दोषस्य न्यायप्राप्तत्वात् ॥१०॥

आसङ्गेऽप्यविधानादसङ्गसकृत्युचितमित्यफलमेतत्।
भवतीष्टफलदमुच्चैस्तदप्यसङ्गं यतः परमम् ॥११॥

---

(૯) **अन्यमुद्** : જે ધર્મક્રિયા ચાલતી હોય તેમાં જ ચિત્તની સ્થિરતા રહેવાને બદલે, બીજી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં ચિત્તનું ખેંચાણ, બીજી ક્રિયામાં આનંદ અને આદર, આનું નામ અન્યમુદ્દોષ. ચાલુ ક્રિયાને છોડીને અન્ય ક્રિયામાં ચિત્તના ખેંચાણથી ચાલુ ક્રિયા પ્રત્યે અનાદર સૂચિત થાય છે. આ અનાદર ધર્મમાં વિઘ્નરૂપ છે, સર્વ અનર્થનો હેતુ છે. ચાલુ ક્રિયામાં થોડો પણ અનાદર એ દુઃખે કરીને અંત આવે એવા સંસારનો સર્જક છે. આ અનાદરને અંગારાના વરસાદની ઉપમા આપવામાં આવી છે. એથી ધર્મક્રિયામાં અત્યંત જરૂરી પ્રમોદભાવ - હર્ષોલ્લાસ બળીને ભસ્મ થાય છે. એ મોટું નુકસાન છે. ચૈત્યવંદન, સ્વાધ્યાય વગેરે બીજાં અનુષ્ઠાનો ભલે ગમે તેટલાં સુંદર અને શાસ્ત્રોક્ત ચાલતાં હોય પરંતુ ચાલું અનુષ્ઠાનના આદરના ભોગે, બીજા અનુષ્ઠાનમાં રસ લેવો એ વીતરાગપરમાત્માની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ હોવાથી શુભભાવ સ્વરૂપ નથી. ૯.

: विवरणम् :

आसङ्ग इत्यादि । **आसङ्गेऽपि**-चित्तदोषे सति विधीयमानानुष्ठाने 'इदमेव सुन्दरं' इत्येवंरूपे **अविधानात्**-शास्त्रोक्तविधेरभावात् **सक्तिः**-अनवरतप्रवृत्तिः, न विद्यते सङ्गो यस्यां सेयमसङ्गा-अभिष्वङ्गाभाववती असङ्गा चासौ सक्तिश्च तस्या उचितं-योग्यमितिकृत्वा **अफलमेतद्**-इष्टफलरहितमेतदनुष्ठानं **भवति**-जायते, **इष्टफलदं**-इष्टफलसम्पादकं-**उच्चैः**-अत्यर्थं, **तदपि**-शास्त्रोक्तमनुष्ठानं **असङ्गम्**-अभिष्वङ्गरहितं यतो-यस्मात् **परमं**-प्रधानम् । आसङ्गयुक्तं ह्यनुष्ठानं तन्मात्रगुणस्थानकस्थिति-कार्येव, न मोहोन्मूलनद्वारेण केवलज्ञानोत्पत्तये प्रभवति, तस्मात्तदर्थिना आसङ्गस्य दोषरूपता विज्ञेयेति ॥११॥

: योगदीपिका :

आसङ्गेऽपीत्यादि । **आसङ्गेऽपि**-चित्तदोषे सति विधीयमानेऽनुष्ठाने 'इदमेव सुन्दरं' इत्येवंरूपे **अविधानात्**-तद्भावपुरस्कारेण शास्त्रविध्यभावात्, प्रत्युतानासङ्गभावं पुरस्कृत्य विधिप्रवृत्तेः **असङ्गा**-सङ्गरहिता **सक्तिः**-अनवरतप्रवृत्तिस्तस्या **उचितं** योग्यं **इति**-कृत्वाऽ**फल**मिष्टफलरहितमेतदनुष्ठानं भवति, **यतो** यस्मात् **तदपि**-शास्त्रोक्तत्वेन प्रसिद्धमप्यनुष्ठानं **परमं**-प्रधानं-**असङ्गं**-अभिष्वङ्गरहितं **उच्चैः**-अतिशयेन-इष्टफलसम्पादकं भवति । आसङ्गयुक्तं ह्यनुष्ठानं गौतमगुरुभक्तिदृष्टान्तेन तन्मात्र-गुण-स्थानकस्थितिकार्येव न मोहोन्मूलनद्वारेण केवलज्ञानोत्पत्तये प्रभवति तस्मात्तदर्थिना आसङ्गस्य दोषता ज्ञेयेति ॥११॥

एतद्दोषविमुक्तं, शान्तोदात्तादि-भाव-संयुक्तम् ।
सततं परार्थ-नियतं सङ्क्लेश-विवर्जितं चैव ॥१२॥

---

(७) **रोग** : रोगदोष એટલે ચિત્તની પીડા, ચિત્તનો ભંગ. મનના આ દોષ પૂર્વક ક્રિયા કરવામાં ક્રિયામાત્રની રુચિ નાશ પામી જાય છે. ક્રિયા કરવા છતાં તે ક્રિયાનું સુંદર ફળ મળી શકતું નથી. કોઈ એવા કર્મના ઉદયના કારણે ચિત્તની પીડા થઈ હોય તો પણ એ પુરુષાર્થથી ટાળી શકાય છે. સાધકે યોગ્ય ઉપાયથી ચિત્તની પીડા દૂર કરવી જોઈએ. પીડા ઊભી કરનારા નિમિત્તોથી દૂર રહેવું જોઈએ. વારંવાર અભ્યાસ કરી ભાવનાનું બળ વધારવું જોઈએ. ક્રિયાના લોભમાં આ દોષ ટાળવામાં દુર્લક્ષ્ય કરવું એ અપરાધ છે. ૧૦

(૮) **આસંગ** : આસંગ એટલે આસક્તિ. જે અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યું એમાં જ એકાંતે સુંદરતાની કલ્પના કરી, એમાં જ રુચિ અને આસક્તિ કેળવી, વારંવાર એનું જ સેવન કર્યા કરવું, આ પણ ચિત્તનો એક દોષ છે. આ દોષ વાળું અનુષ્ઠાન નિષ્ફળ જાય છે.

શાસ્ત્રવિધિ તો કોઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન અનાસંગભાવે સેવવાની છે. આ દોષ જીવને, એના એ જ ધર્મયોગમાં અટકાવી રાખે છે. એથી ઉપરની કક્ષાના ધર્મયોગમાં આગળ વધવા દેતો નથી. ગુણસ્થાનમાં આગળ વધવા દેતો નથી. આસંગદોષ મૂળમાંથી નીકળે તો જ મોહનું ઉન્મૂલન,

: विवरणम् :

एवमष्टपृथग्जनचित्तदोषान् प्रतिपाद्य तत्त्यागद्वारेण योगिचित्तमुपदर्शयन्नाह - एतदित्यादि ।

एतद्दोषविमुक्तं-अष्टचित्तदोषवियुक्तं **शान्तोदात्तादिभावसंयुक्तं** शान्तः-उपशमवान्, यथोक्तं -

न यत्र दुखं न सुखं न रोगो, न द्वेषमोहौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तो विहितो मुनीनां, सर्वेषु भावेषु समः प्रदिष्टः ॥१॥

उदात्तः-उदारो, यत उक्तम् -

अयं निजः परो वेति, गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु, वसुधैव कुटुम्बकम् ॥१॥

आदिशब्दाद् गम्भीरधीरादिभावपरिग्रहः, तैः **संयुक्तं**-समन्वितं **सततं**-अनवरतं **परार्थनियतं**-परोपकारनियतवृत्ति **सङ्क्लेशविवर्जितं चैव**-सङ्क्लेशो विशुद्धिप्रतिपक्षः कालुष्यं तेन विरहितं चैव ॥१२॥

: योगदीपिका :

एवमष्टचित्तदोषानुक्त्वा तत्त्यागिचित्तस्वरूपमाह -एतदित्यादि ।

एतैरष्टभिश्चैतैर्दोषैर्वियुक्तं-रहितं शान्तः-क्रोधाद्यभाववान् उदात्तो-निज-परगणनारूपलघुचित्ताभावेनोदारस्तदादिभावेन **संयुक्तं** समन्वितं, आदिशब्दाद् गम्भीर-धीरादिभावपरिग्रहः। **सततं** अनवरतं **परार्थनियतं**-परोपकारनियतवृत्ति, सङ्क्लेशेन कालुष्येन विवर्जितं चैव ॥१२॥

सुस्वप्नदर्शन - परं, समुल्लसद्-गुण-गणौघमत्यन्तम् ।
कल्पतरुबीजकल्पं, शुभोदयं योगिनां चित्तम् ॥१३॥

વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે. આસંગદોષથી યુક્ત ગૌતમસ્વામી મહારાજની ગુરુભક્તિ પણ તે જ ગુણસ્થાનકમાં અટકાવનારી બની. એથી આગળનાં ગુણસ્થાનોમા આગળ વધવામાં બાધક બની માટે ગુણસ્થાનોમાં પ્રગતિ સાધવા ઈચ્છનારે આસંગદોષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૧.

ચિત્તના આઠ દોષોની વાત કર્યા પછી તેનો ત્યાગ કરનાર યોગીનું ચિત્ત કેવું હોય તે જણાવે છે.

ધ્યાનયોગીનું ચિત્ત :

ધ્યાનયોગીનું ચિત્ત નીચે કહેલા આઠ ગુણવાળું હોવું જોઈએ. (૧) ખેદાદિ આઠ દોષોથી રહિત (૨) શાંત-ઉદાત્ત વગેરે ભાવોથી યુક્ત. શાંત એટલે જેમાં સુખ-દુઃખની લાગણીઓનો

: विवरणम् :

सुस्वप्नेत्यादि । **सुस्वप्नदर्शनपरं** शोभनाः स्वप्नाः सुस्वप्नाः श्वेतसुरभिपुष्प-वस्त्रातपत्र-चामरादयस्तद्दर्शनप्रवृत्तं समुल्लसन् गुणगणौघो गुणनिकरप्रवाहो यस्मिंस्तत् **समुल्लसद्गुणगणौघं अत्यन्तं**-अतिशयेन **कल्पतरुबीजकल्पं** कल्पतरोर्बीजं-स्वजनकं कारणं तेन तुल्यं **शुभोदयं योगिनां चित्तं**, शुभ उदयोऽस्येति शुभोदयम् ॥१३॥

: योगदीपिका :

सुस्वप्नेत्यादि। सु-शोभनाः श्वेतसुरभिपुष्प-वस्त्रातपत्र-चामरादयो ये **स्वप्नाः** स्वाप-ज्ञेयास्त**द्दर्शनपरं**-तद्दर्शनप्रवृत्तं, **समुल्लसन् गुणगणौघो**-गुणनिकरप्रवाहो, यस्मिंस्तत्तथा, **अत्यन्तं**-अतिशयेन **कल्पतरोर्यद्बीजं तत्कल्पं, शुभ उदयो** यस्य तत्तथा **योगिनां चित्तं** भवति ॥१३॥

एवंविधमिह चित्तं, भवति प्रायः प्रवृत्त-चक्रस्य ।
ध्यानमपि शस्तमस्य, त्वधिकृतमित्याहुराचार्याः ॥१४॥

: विवरणम् :

कस्य पुनरेवंविधं विशेषेण योगिनश्चित्तं भवतीत्याह - एवंविधमित्यादि ।

एवंविधं-एवंस्वरूपं **इह**-प्रक्रमे **चित्तं**-मनो **भवति**-सम्भवति **प्रायो**-बाहुल्येन **प्रवृत्तचक्रस्य**-प्रवृत्त-रात्रिन्दिवानुष्ठानसमूहस्य योगिनो **ध्यानमपि**-पूर्वोक्तस्वरूपं **शस्तं**-प्रशस्तं, **अस्य तु**-अस्यैव **अधिकृतं**-प्रस्तुतं **इत्याहुराचार्याः**-सूरयो ब्रुवते ॥१४॥

બહુ ઉછાળો ન હોય, રાગ-દ્વેષ કે મોહની અતિ માત્રા ન હોય, સારી રીતે દમન કરેલું, ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી વિમુખ, ઉદાત્ત એટલે ઉદાર-વિશાળતાભર્યું, આ મારું ને આ પારકું એવી વૃત્તિ વિનાનું, ગંભીર : સાગર જેવા ઊંડાણવાળું, ચિત્તમાં પડેલી કોઈ પણ વાતને બીજા જાણી ન શકે એવું, ઉત્સુકતા-આતુરતા વિનાનું, સેંકડો આપત્તિઓમાં પણ નિર્ભય. (૩) પરાર્થનિયત : હંમેશા પરોપકારની ભાવનાથી ભરેલું. (૪) સંક્લેશવર્જિત - કષાયોની કલુષિતતા વિનાનું, સ્થિર ક્ષમાથી ભરેલું. (૫) સુસ્વપ્નયુક્ત : સફેદ-સુગંધી પુષ્પો, વસ્ત્ર, છત્ર, ચામર, જિનમંદિર, જિનમૂર્તિ વગેરે શુભ સ્વપ્નોનાં દર્શન કરનારું. (૬) સાગરના મોજાથી જેમ અત્યંત ગુણગણથી ઊછળતું, (૭) કલ્પવૃક્ષના બી જેવું, (૮) શુભના ઉદયવાળું... આવું ચિત્ત ધર્મસાધનામાં, ધ્યાનયોગમાં ઉપયોગી થાય છે. **૧૨-૧૩.**

પ્રશ્ન : આવા પ્રકારનું ચિત્ત ખાસ કરીને કોને હોય ?

ઉત્તર : આવા પ્રકારનું સુંદર ચિત્ત મોટે ભાગે પ્રવૃત્તચક્રયોગીને હોય છે. રાત-દિવસ વિવિધ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવર્તમાન (રચ્યા-પચ્યા) યોગીને, પ્રવૃત્તચક્રયોગી કહેવાય છે. એ યોગીનું જ પ્રસ્તુત ધ્યાન, શુભધ્યાન કહેવાય; એમ યોગાચાર્યોનું કથન છે. **૧૪**

: योगदीपिका :

कस्य पुनर्विशेषेणेदृग् चित्तं स्यादित्याह - एवंविधमित्यादि ।

एवंविधं एवंस्वरूपं **इह**-प्रक्रमे **चित्तं**-मनो **भवति प्रायो**-बाहुल्येन **प्रवृत्तचक्रस्य**-प्रवृत्तरात्रिन्दिवानुष्ठानसमूहस्य योगिनः **शस्तं**-प्रशस्तं **ध्यानमपि**-प्रागुक्तं **अस्य तु**-अस्यैव अधिकृतं सम्पन्नाधिकारं-**इत्याहुः आचार्या**-योगाचार्याः ॥१४॥

शुद्धे विविक्त-देशे, सम्यक् संयमित-काय-योगस्य ।
कायोत्सर्गेण दृढं, यद्वा पर्यङ्कबन्धेन ॥१५॥

: विवरणम् :

कथं पुनस्तद् ध्यानं देशाद्यपेक्षया भवतीत्याह - शुद्ध इत्यादि ।

शुद्धे-शुचौ **विविक्तदेशे**-जनाकीर्णादिरहिते **सम्यग्**-अवैपरीत्येन **संयमितकाययोगस्य**-नियमितसर्वकाय-चेष्टस्य **कायोत्सर्गेण**-ऊर्ध्वस्थानरूपेण **दृढं**-अत्यर्थं, **यद्वा पर्यङ्कबन्धेन** आसनविशेषरूपेण ॥१५॥

: योगदीपिका :

कथं पुनस्तद् ध्यानं देशाद्यपेक्षया भवतीत्याह-शुद्ध इत्यादि ।

शुद्धे-शुचौ **विविक्ते**-जनानाकीर्णे **देशे सम्यग्**-अवैपरीत्येन **संयमितकाययोगस्य** नियमितसर्वकायचेष्टस्य **कायोत्सर्गेण** ऊर्ध्वस्थानरूपेण **दृढं**-अत्यर्थं, **यद्वा पर्यङ्कबन्धेन**-आसनविशेषरूपेण ॥१५॥

साध्वागमानुसाराच्चेतो विन्यस्य भगवति विशुद्धम् ।
स्पर्शावेधात्तत्सिद्ध - योगि - संस्मरण - योगेन ॥१६॥

: विवरणम् :

साध्वित्यादि । **साधु** यथा भवत्येवम् - **आगमानुसारात्**-सिद्धान्तानुसारेण **चेतः**-चित्तं **विन्यस्य**-निक्षिप्य **भगवति**-जिने **विशुद्धं**-विशुद्धिमत् **स्पर्शः**-तत्त्वज्ञानं तस्या**वेधात्**-संस्कारात् तस्मिन् ध्याने सिद्धाः- प्रतिष्ठिता लब्धात्मलाभा ये योगिनस्तेषां **संस्मरण**-योगः स्मरणव्यापारस्तेन । यो हि यत्र कर्मणि सिद्धस्तदनुस्मरणं तत्रेष्टफलसिद्धये भवति ॥१६॥

इत्याचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृतषोडशाधिकारविवरणे चतुर्दशोऽधिकारः ॥

પ્રશ્ન : દેશાદિની અપેક્ષાએ આ ધ્યાન કઈ રીતે થાય ?

ઉત્તર : લોકોની અવરજવરથી રહિત એકાંત અને પવિત્ર જગ્યાએ ધ્યાન થવું જોઈએ. સારી રીતે કાયયોગના સંયમપૂર્વક કાયોત્સર્ગમુદ્રાએ અથવા પદ્માસને બેસી ધ્યાન થાય. સારી રીતે આગમના અનુસારે ચિત્તને જિનેશ્વરભગવંતમાં સ્થાપિત કરી સ્પર્શાવેધથી એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારથી ધ્યાનસિદ્ધ યોગીઓનું સ્મરણ કરવાપૂર્વક ધ્યાન કરે; એ ધ્યાન સમ્યગ્ધ્યાન

: योगदीपिका :

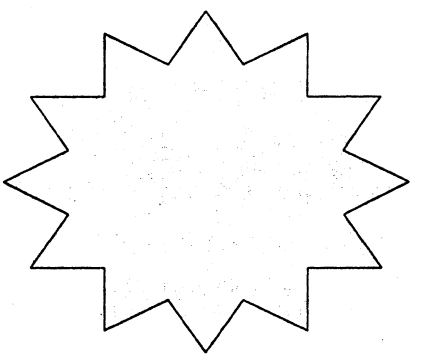
साध्वित्यादि। **साधु** यथा भवत्येवम् **आगमानुसारात्**-सिद्धान्तं पुरस्कृत्य, **चेत**श्चित्तम् **विन्यस्य**-संस्थाप्य **भगवति**-जिने **विशुद्धं**-निर्दोषं **स्पर्शस्य**-तत्त्वज्ञानस्य **आवेधात्**-दृढतर-संस्कारात्, तस्मिन् ध्याने **सिद्धाः**- लब्धात्मलाभा ये योगिनस्तेषां **संस्मरणयोगेन**-सामस्त्येन स्मरण-व्यापारेण तद्ध्यानमिष्टफलदं भवति। यो हि यत्र कर्मणि सिद्धस्तदनुस्मरणस्य तत्रेष्टफलदत्वात् ॥१६॥

इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत 'योगदीपिका' व्याख्यायां चतुर्दशोऽधिकारः ॥

॥ इति सालम्बनयोगाधिकारः ॥

બને. ધ્યાનસિદ્ધ યોગીઓનું સ્મરણ ઈષ્ટફળને આપનારું બને છે. કારણ જે વ્યક્તિ, જે કાર્યમાં સિદ્ધ થઈ હોય તેમનું સ્મરણ તેની સિદ્ધિમાટે થાય છે. **૧૫-૧૬.**

ચૌદમું ષોડશક સમાપ્ત....

॥ अथ पञ्चदशो ध्येयस्वरूपाधिकारः ॥

सर्वजगद्धितमनुपममतिशयसन्दोहमृद्धिसंयुक्तम् ।
ध्येयं जिनेन्द्र-रूपं सदसि गदत्तत्परं चैव ॥१॥

: विवरणम् :

किं पुनस्तत्र ध्याने ध्येयमित्याह-सर्वेत्यादि । **सर्वजगत्** प्राणिलोकोऽभिधीयते तस्मै **हितं**, हितकारित्वं च सदुपदेशनाद्, न विद्यते उपमा शरीरसन्निवेशसौन्दर्यादिभिर्गुणैर्यस्य **तदनुपमं** अतिशयान् सन्दोग्धि-प्रपूरयति यत्तदतिशयसन्दोहं, यद्वा अतिशय-समूहसम्पन्नमिति यावद् **ऋद्धिसंयुक्तं**-ऋद्धयो नानाप्रकारा आमर्षौषध्यादयो लब्धयस्ताभिः संयुक्तं-समन्वितं **ध्येयं**-ध्यातव्यं **जिनेन्द्ररूपं**-जिनेन्द्रस्वरूपं **सदसि**-सभायां समवसरणे **गदद्**-व्याकुर्वाणं सर्वसत्त्वस्वभाषापरिणामिन्या भाषया, **तत्परं चैव**-तस्मादुक्तलक्षणाज्जिनेन्द्ररूपात् परं-मुक्तिस्थं धर्मकायावस्थान्तरभाविस्वतत्त्वकायावस्थाभावं चैव ध्येयं भवति ॥१॥

: योगदीपिका :

किं पुनस्तत्र ध्याने ध्येयमित्याह-सर्वेत्यादि ।

सर्वस्मै जगते-प्राणिलोकाय **हितं**-हितकारि सदुपदेशनाद् नास्त्युपमा सौन्दर्यादिगुणैर्यस्य तत्तथाऽतिशयान् सन्दुग्धे-प्रपूरयति यत्तदतिशयसन्दोहमतिशयसन्दोहवद्वा, **ऋद्धयो**-नानाविधा आमर्षौषध्यादिलब्धयस्ताभिः **संयुक्तं जिनेन्द्ररूपं ध्येयं सदसि**-सभायां **गदत्** सर्वसत्त्वस्वभाषापरिणामिन्या भाषया व्याकुर्वाणम् । तस्मादुक्तलक्षणाज्जिनेन्द्ररूपात्परं मुक्तिस्थं धर्मकायावस्थानन्तरभावि तत्त्वकायावस्थास्वभावं चैव ध्येयं भवति ॥१॥

---

૧૫ – ધ્યેયસ્વરૂપાધિકાર ષોડશક .

આ પંદરમા ષોડશકમાં શાસ્ત્રકારભગવંત સાલંબન - નિરાલંબનધ્યાનમાં ધ્યેયતત્ત્વ શું છે; તેનું વર્ણન કરે છે.

પ્રશ્ન : સાલંબનધ્યાનમાં તેમજ નિરાલંબન ધ્યાનમાં ધ્યેયતત્ત્વ શું છે ?

ઉત્તર : (૧) **સાલંબનધ્યાનમાં ધ્યેયતત્ત્વ** - સદુપદેશ આપવા દ્વારા જગતના પ્રાણીમાત્રને હિતકર, શરીરનું સંસ્થાન (આકૃતિ) તેમજ રૂપ, સૌંદર્ય વગેરે ગુણોથી અનુપમ, અદ્‌ભુત અતિશયોના સમુદાયથી તેમજ આમર્ષૌષધિ વગેરે લબ્ધિઓથી યુક્ત, અને સમવસરણમાં બિરાજમાન થઈ, સર્વજીવો પોત-પોતાની ભાષામાં સમજી શકે એવી ભાષામાં ધર્મદેશના આપતું શ્રી જિનેશ્વરપરમાત્માનું સ્વરૂપ (ચિંતવવું તે) સાલંબનધ્યાનનું ધ્યેય છે.

सिंहासनोपविष्टं, छत्र-त्रय-कल्प-पादपस्याधः ।
सत्त्वार्थ-सम्प्रवृत्तं, देशनया कान्तमत्यन्तम् ॥२॥

: विवरणम् :

तत्राद्यं जिनेन्द्ररूपमधिकृत्य कीदृशं तद् ध्येयमित्याह-सिंहासनेत्यादि ।

सिंहोपलक्षितमासनं सिंहासनं देवनिर्मितं तत्रोपविष्टम्, सिंहस्य-मृगाधिपतेरासनं-अवस्थानविशेषरूपमूर्ज्जितं अनाकुलं च तेनोपविष्टमिति वा, आतपं छादयतीति छत्रं तेषां त्रयं उपर्युपरिष्टात्, कल्पपादपः-कल्पद्रुमः, **छत्रत्रयं** च **कल्पपादपश्च** तस्याधः **अधस्तात्** **सत्त्वाः**-प्राणिनस्तेषां **अर्थः**-उपकारस्तस्मिन् सम्यक् **प्रवृत्तं**-स्वगत-परिश्रम-परिहारेण **देशनया**-धर्मकथया **कान्तं**-कमनीयं मनोज्ञं **अत्यन्तम्**-अतिशयेन ध्येयमिति सम्बन्धः ॥२॥

: योगदीपिका :

तत्र जिनेन्द्ररूपमीदृशं ध्येयमित्याह-सिंहासनेत्यादि ।

सिंहासने-देवनिर्मितसिंहोपलक्षितासने **छत्रत्रय**सहित**कल्पपादपस्याधो**ऽधस्तान्निषण्णं **सत्त्वानां** प्राणिनां **अर्थ** उपकारस्तस्मिन् **सम्यक्प्रवृत्तं देशनया**-धर्मकथया **कान्तं**-कमनीयं **अत्यन्तं** अतिशयेन ॥२॥

आधीनां परमौषधमव्याहतमखिलसम्पदां बीजम् ।
चक्रादि-लक्षण-युतं सर्वोत्तम-पुण्य-निर्माणम् ॥३॥

: विवरणम् :

पुनरपि कीदृक् तद्रूपमित्याह-आधीनामित्यादि ।

---

(૨) **निरालंबनध्यानमां ध्येयतत्त्व** - ઉપર કહેલા જિનેશ્વરદેવના સ્વરૂપથી બીજું જુદા પ્રકારનું, ધર્મકાય અવસ્થા (તીર્થકરપણાની અવસ્થા) પછી પ્રાપ્ત થનારી તત્ત્વકાય અવસ્થા(મોક્ષાવસ્થા)વાળા સિદ્ધપરમાત્માનું ચિંતન કરવું તે નિરાલંબનધ્યાનનું ધ્યેય છે - ધ્યાનનો વિષય છે. ૧.

હવે સાલંબનધ્યાનના ધ્યેયરૂપ શ્રી જિનેશ્વરપરમાત્માનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

દેવોએ બનાવેલા સિંહના ચિહ્નવાળા સિંહાસન ઉપર સ્વસ્થતાપૂર્વક બિરાજમાન, ત્રણ છત્ર અને અશોકવૃક્ષની નીચે બિરાજમાન, પોતાને પડતા પરિશ્રમને ગણકાર્યા વગર, અગ્લાનપણે ધર્મદેશના આપવા દ્વારા પ્રાણીઓના ઉપકારમાં પ્રવૃત્ત, અત્યંત મનોહર ! માનસિક પીડાઓનું પરમઔષધ ! સર્વસંપત્તિઓનું અવંધ્યબીજ ! ચક્ર, સ્વસ્તિક, કમળ, કુલિશ વગેરે ૧૦૦૮ લક્ષણોથી યુક્ત ! સર્વશ્રેષ્ઠ પુણ્યથી ખેંચાઈને આવેલા પરમાણુઓથી નિર્મિત દેહવાળા ! પૃથ્વીતળ ઉપર ભવ્યઆત્માઓને નિર્વાણપદ પામવાનું સાધન ! સકલ ભવ્યજીવોમાં શ્રેષ્ઠ ! અતુલ

आधीनां-शारीरमानसानां पीडाविशेषाणां **परमौषधं**-प्रधानौषधकल्पं तदपनेतृत्त्वेन, **अव्याहतं**-अनुपहतं **अखिलसम्पदां**-सर्वसम्पत्तीनां **बीजं**-कारणम् । **चक्रादी**नि यानि **लक्षणा**नि-चक्रस्वस्तिककमलकुलिशादीनि **तैर्युतं**-समन्वितं **सर्वोत्तमं** च **तत्पुण्यं** च, निर्मीयते अनेनेति **निर्माणं** सर्वोत्तमं पुण्यनिर्माणं यस्येति, सर्वोत्तमपुण्यनिर्मितमित्यर्थः ॥३॥

: योगदीपिका :

आधीनामित्यादि ।

आधीनां मानसीनां पीडानां **परमौषधं** तदपनेतृत्वेन । **अव्याहतं** अनुपहतं **अखिलसम्पदां**-सर्वसम्पत्तीनां **बीजं**-कारणं, **चक्रादी**नि यानि **लक्षणा**नि चक्रस्वस्तिक कमलकुलिशादीनि **तैर्युतं**-सहितं निर्मीयतेऽनेनेति निर्माणं **सर्वोत्तमं पुण्यनिर्माणं** यस्य तत् तथा सर्वातिशयितादृष्टाकृष्टपरमाणुनिर्मितमित्यर्थः ॥३॥

निर्वाण-साधनं भुवि, भव्यानामग्र्यमतुल-माहात्म्यम् ।
सुर-सिद्धयोगवन्द्यं, वरेण्य-शब्दाभिधेयं च ॥४॥

: विवरणम् :

तदेव विशिनष्टि-निर्वाणेत्यादि ।

निर्वाणसाधनं-परमपदप्रापकं सुखसाधनं वा, **भुवि**-पृथिव्यां **भव्यानां**-योग्यानां **अग्र्यं**-प्रधानं **अतुलमाहात्म्यं**-असाधारणप्रभावं **सुराः**-देवाः **सिद्धाः** विद्यामन्त्रसिद्धादयो **योगिनो**-योगबलसम्पन्नास्तै**र्वन्द्यं**-वन्दनीयं स्तुत्यं वरेण्यशब्देनाभिधेयं-वाच्यं, **वरेण्यशब्दाभिधेयं च** जिनेन्द्ररूपं ध्येयमित्यभिसम्बध्यते ॥४॥

: योगदीपिका :

निर्वाणेत्यादि ।

निर्वाणसाधनं-परमपदप्रापकं **भुवि**-पृथिव्यां **भव्यानां**-योग्यानां **अग्र्यं**-प्रधानम्, **अतुलमाहात्म्यं**-असाधारणप्रभावं, **सुरा**-देवाः **सिद्धा**-विद्यामन्त्रसिद्धादयो **योगिनो**-योगबलसम्पन्नास्तै**र्वन्द्यं**-वन्दनीयं, **वरेण्यशब्दैः** अर्हच्छम्भु-बुद्ध-परमेश्वरादिभि**रभिधेयं**

પ્રભાવશાળી ! દેવો, વિદ્યા, મંત્રસિદ્ધ પુરુષો તેમજ યોગબળ સંપન્ન યોગીઓથી વંદનીય ! અર્હત્, શંભુ, બુદ્ધ, પરમેશ્વર વગેરે વરે ૧.(શ્રેષ્ઠ) શબ્દોથી સંબોધવા લાયક.... જિનેશ્વર પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. સાલંબન ધ્યાનમાં ભવ્યજીવોએ એનું સ્વસ્થતાપૂર્વક ધ્યાન કરવાનું છે. આને રૂપસ્થધ્યાન પણ કહે છે. ૨, ૩, ૪.

શ્રીજિનેશ્વરપરમાત્માના ધ્યાનનો પ્રભાવ અદ્‌ભુત છે. આ ધ્યાન જો પરિણત થાય, આત્મસાત્ થાય પરિપકવ થાય તો જીવ ક્ષીણપ્રાયઃ પાપવાળો નિર્વાણપદની નજીક, નિર્મળ શુકલ શુદ્ધ - જ્ઞાનના ઉપયોગવાળો અને મોહરહિત બને છે. ત્યારબાદ જીવને યોગાવંચક અને

वाच्यं च, जिनेन्द्ररूपं ध्येयमिति महावाक्यसम्बन्धः ॥४॥

परिणत एतस्मिन् सति, सद्ध्याने क्षीण-किल्बिषो जीवः ।
निर्वाण-पदासन्नः, शुक्लाभोगो विगत-मोहः ॥५॥

: विवरणम् :

एवमाद्यं सालम्बनध्यानमभिधाय तत्फलमभिधित्सुराह-परिणत इत्यादि ।

परिणते-सात्मीभूते **एतस्मिन् सति**-प्रस्तुते **सद्ध्याने**-शोभनध्याने **क्षीणकिल्बिषः**-क्षीणपापो **जीव**-आत्मा, **निर्वाणपदस्यासन्नः**-प्रत्यासत्तिमान् **शुक्लाभोगः**-शुद्धज्ञानोपयोगो **विगतमोहः**-अपगतमोहनीयः ॥५॥

: योगिदीपिका :

एवमाद्यं सालम्बनध्यानमभिधाय तत्फलमभिधित्सुराह-परिणत इत्यादि ।

परिणते प्राप्त-प्रकर्षे **एतस्मिन्**-प्रस्तुते **सद्ध्याने**-शोभनध्याने **सति, क्षीणकिल्बिषः**-क्षीणपापो **जीव**-आत्मा निर्वाणपदस्यासन्नो-निकटवर्ती **शुक्लाभोगः**-शुक्लज्ञानोपयोगः **विगतमोहो**ऽपगतमोहनीयः ॥५॥

चरमावञ्चक-योगात्, प्रातिभ-सञ्जात-तत्त्व-संदृष्टिः ।
इदमपरं तत्त्वं तद्यद्वशतस्त्वस्त्यतोऽप्यन्यत् ॥६॥

: विवरणम् :

चरमेत्यादि ।

चरमावञ्चकयोगात्-फलावञ्चकयोगात् प्रागुक्तात् प्रतिभा-मतिस्तत्र भवं **प्रातिभं**, प्रतिभैव वा प्रातिभं तेन सञ्जाता तत्वसंदृष्टिः तत्त्वसंदर्शनं यस्य स **प्रातिभसञ्जाततत्त्वसदृष्टिः**, परिणत एतस्मिन् भवतीत्यवसेयम्, **इद**मिति प्रत्यक्षीकृतं सालम्बन-ध्यानद्वारेण जिनेन्द्ररूपं

ક્રિયાવંચક પછીનો ફલાવંચક યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પ્રાતિભજ્ઞાનથી-વિશિષ્ટ મતિજ્ઞાનથી તત્ત્વદૃષ્ટિવાળો બને છે.

(૧) અપર એટલે સમવસરણમાં વિરાજમાન શ્રી જિનેન્દ્ર પરમાત્માનું સ્વરૂપ.

(૨) પર એટલે મુક્તિમાં બિરાજમાન સિદ્ધપરમાત્માનું સ્વરૂપ, પ્રાતિભજ્ઞાનથી તત્ત્વદૃષ્ટિવાળો બનેલો જીવ પહેલા સાલંબનધ્યાન પ્રબળ બનતાં ક્રમશઃ નિરાલંબનધ્યાનથી પરતત્ત્વનું - સિદ્ધપરમાત્માનું દર્શન કરે છે. સારાંશ એ છે કે - સઘળા ધ્યાનયોગીઓને અપરતત્ત્વના ધ્યાન દ્વારા પરતત્ત્વનું દર્શન થાય છે. **૫-૬**

પ્રશ્ન : પરતત્ત્વની આટલી પ્રશંસા શાથી કરો છો ?

ઉત્તર : અરૂપી સિદ્ધપરમાત્માનું દર્શન થાય એટલે જગતની બીજી સર્વવસ્તુઓનું દર્શન થયું ગણાય. કારણ કે જીવાદિ અમૂર્ત વસ્તુઓનો બોધ બીજી સર્વવસ્તુઓના બોધનું કારણ બને

अपरं-अर्वाग्भागवर्ति परस्मादन्यत् **तत्त्वं**-परमार्थरूपं ध्येयं तद्वर्तते, **यद्वशतस्तु**-यद्वशादेव यत्सामर्थ्यादपरतत्त्वसामर्थ्यादित्यर्थः, **अस्ति**-भवति-**अतोऽपि**-अपरतत्त्वाद् **अन्यत्**-परतत्त्वं-मुक्तिस्थम् । इदमुक्तं भवति-सर्वस्यापि ध्यानपरस्य योगिनोऽपरतत्त्ववशात्परं तत्त्वमाविर्भवतीति ॥६॥

: योगिदीपिका :

तथा - चरमेत्यादि । **चरमावञ्चकयोगात्**-फलावञ्चकयोगात्प्रागुक्तात्, प्रतिभैव-**प्रातिभं**-दृष्टार्थविषयो मतिज्ञानविशेषस्तेन **सञ्जाता तत्त्वदृष्टिर्यस्य** स तथा, भवतीति सर्वविशेषणसङ्गता क्रियाध्याहार्या, **इदं**-अनुपदोक्तफलं सालम्बनध्यानद्वारा प्रत्यक्षीकृतं जिनेन्द्र-रूपं **अपरं** परस्मादन्यदर्वाग्भागवर्त्ति, **तत्त्वं**-परमार्थरूपं ध्येयं तद्वर्तते **यद्वशतस्तु**-यदपरतत्त्वसामर्थ्याद् **अस्ति**-जायते **अतोऽपि**-अपरतत्त्वादपि **अन्यत्**परतत्त्वं मुक्तिस्थम् । इदमुक्तं भवति - सर्वस्यापि ध्यानपरस्य योगिनोऽपरतत्त्ववशात्पर-तत्त्वमाविर्भवति ॥६॥

तस्मिन् दृष्टे दृष्टम्, तद् भूतं तत् परं मतं ब्रह्म ।
तद्योगादस्यापि, ह्येषा त्रैलोक्य-सुन्दरता ॥७॥

: विवरणम् :

कस्मात्पुनः परं तत्त्वमेवं संस्तूयत इत्याह - तस्मिन्नित्यादि ।

तस्मिन्-परतत्त्वे सिद्धस्वरूपे **दृष्टे**-समुपलब्धे **दृष्टं** सर्वमेव वस्तु भवति, जीवाद्यमूर्तवस्त्वालम्बनस्य बोधस्य सर्वविषयत्त्वात्, **तद् भूतं**-तदेव सिद्धस्वरूपं भूतं-सत्यं संसारिजीवस्वरूपस्य ज्ञानावरणादिकर्मावृतस्य सद्भूततत्त्वावियोगात्, कर्ममल-मलिनस्य ह्यात्मनो न भूतं रूपमपलक्ष्यते, तद्विकारैरुपद्रूयमाणत्वात्, सिद्धस्थरूपस्य तु निरुपद्रवत्त्वाद्भूतमेव स्वरूपं सर्वदा समुपलभ्यते, नेतरत् । तदेव-परमात्मस्वरूपं **परं**-प्रकृष्टं **मतं**-अभिप्रेतं **ब्रह्म**-महत्, बृहत्तमं न ततोऽन्यदस्ति, **तद्योगात्**-पर-तत्त्वंयोगाद्, **अस्यापि हि**-परतत्त्वविषयध्यानविशेषस्यानालम्बनयोगस्य,**एषा**-लोके लोकोत्तरे च प्रसिद्धा

છે. એ સિદ્ધપરમાત્માનું સ્વરૂપ જ સત્ય છે, તાત્ત્વિક છે. સંસારીજીવનું સ્વરૂપ તો જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોથી આવરાયેલું હોવાથી સદ્ભૂત નથી, સત્ય કે શુદ્ધ નથી. તેથી સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ છે, અર્થાત્ મહાન છે. તેમનાથી ચઢિયાતું સ્વરૂપ જગતમાં બીજું કોઈ જ નથી અને નિરાલંબનધ્યાનનો વિષય પરતત્ત્વ હોવાથી લોક-લોકોત્તર શાસનમાં જાણીતી નિરાલંબનધ્યાનની એ સુંદરતા ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૭.

પ્રશ્ન : નિરાલંબન યોગ એટલે શું અને એ કેટલો કાળ હોય છે ?

ઉત્તર : નિરાલંબનધ્યાન, ક્ષપકશ્રેણિના અપૂર્વકરણમાં (દ્વિતીય) પ્રાપ્ત થતા સામર્થ્યયોગમાં હોય છે. પરંતુ ત્યાં પરતત્ત્વને જોવાની ઈચ્છા તથા અસંગ સક્તિ હોવી જોઈએ. અસંગ એટલે

त्रैलोक्य-सुन्दरता त्रैलोक्ये-सर्वस्मिन्नपि जगति विशेषवस्तुभ्यः सुन्दरता-शोभनता ॥७॥

: योगदीपिका :

कुतः पुनः परतत्त्वमेवं प्रशस्यत इत्यत आह-तस्मिन्नित्यादि ।

तस्मिन् परतत्त्वे सिद्धस्वरूपे **दृष्टे दृष्टं** सर्वमेव वस्तु भवतीति शेषः । जीवाद्यमूर्तवस्त्वालम्बनस्य बोधस्य सर्वविषयत्वात् **तद्भूतं**-तदेव सिद्धस्वरूपं भूतं-सत्यम्, संसारिजीवस्वरूपस्य ज्ञानावरणादिकर्मविकारोपद्रुतस्य सद्भूतत्ववियोगात्, तत्-तदेव परमात्मस्वरूपं **परं**-प्रकृष्टं **ब्रह्म मतं**, ततोऽन्यस्य बृहत्तमस्यायोगात्, **तद्योगात्परतत्त्वविषयकत्वसम्बन्धाद् अस्यापि**-अनालम्बनयोगस्यापि **एषा** लोक-लोकोत्तरप्रसिद्धा **त्रैलोक्ये**-सर्वस्मिन्नपि जगति **सुन्दरता**-शेषवस्तुभ्यः शोभनता ॥७॥

सामर्थ्ययोगतो या, तत्र दिदृक्षेत्यसङ्ग-सक्त्याढ्या ।
साऽनालम्बन-योगः, प्रोक्तस्तद्दर्शनं यावत् ॥८॥

: विवरणम् :

कः पुनरनालम्बनयोगः ? कियन्तं कालं भवतीत्याह - सामर्थ्येत्यादि ।

सामर्थ्ययोगतः-शास्त्रोक्तात् (शास्त्रोक्तयतिक्रान्तविषयात्) क्षपकश्रेणी-द्वितीयापूर्वकरणभाविनः सकाशात् । सामर्थ्य-योगस्वरूपं चेदं -

शास्त्रसन्दर्शितोपायस्तदतिक्रान्तगोचरः ।
शक्त्युद्रेकाद्विशेषेण, सामर्थ्याख्योऽयमुत्तमः ॥ (योगदृष्टिसमुच्चयः ५)

या तत्र-परतत्त्वे द्रष्टुमिच्छा **दिदृक्षा इति**-एवंस्वरूपाऽङ्गा चासौ **सक्तिश्च**-निरभिष्वङ्गाऽनवरतप्रवृत्तिस्तयाऽऽढ्या-परिपूर्णा दिदृक्षा, **सा**-परमात्मविषयदर्शनेच्छा **अनालम्बनयोगः प्रोक्तस्तद्वेदिभिः** तस्य-परतत्त्वस्य **दर्शनं** उपलम्भस्तद्यावत्। परमात्म-स्वरूपदर्शने तु केवलज्ञानेन अनालम्बनयोगो न भवति, तस्य तदालम्बनत्वात् ॥८॥

આસંગ દોષ ન હોવો જોઈએ. આસંગદોષ એટલે આસક્તિ-રાગ એ ન હોવો જોઈએ અને સક્તિ એટલે નિરાલંબન ધ્યાનની સતત પ્રવૃત્તિ એ હોવી જોઈએ. એનાથી પરિપૂર્ણ પરતત્ત્વના દર્શનની ઈચ્છા; અસંગભાવ અને સક્તિ આ બેથી પરિપૂર્ણ હોવી જોઈએ.

આસંગ દોષ જીવને મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધવા દેતો નથી, નીચેની ધર્મઆરાધનાના યોગમાં જ અટકાવી રાખે છે. આસક્તિરહિતપણે અને સતત ચાલતી નિરાલંબનધ્યાનની પ્રવૃત્તિથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એ કેવળજ્ઞાનમાં પરતત્ત્વનું દર્શન થાય છે. આ રીતે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી પરતત્ત્વનું દર્શન થયા પછી નિરાલંબનધ્યાનયોગ ન હોય કારણ કે કેવળજ્ઞાનથી જોયેલું પરતત્ત્વ આલંબન રૂપ બન્યું. ૮.

: योगदीपिका :

कः पुनरनालम्बनयोगः, कियन्तं च कालं भवतीत्याह-सामर्थ्येत्यादि ।

सामर्थ्ययोगतः-

शास्त्रसन्दर्शितोपायस्तदतिक्रान्तगोचरः ।
शक्त्युद्रेकाद्विशेषेण, सामर्थ्याख्योऽयमुत्तमः ॥

इत्येवमुक्तलक्षणात् क्षपकश्रेणीद्वितीयापूर्वकरणभाविनः सकाशात् **या तत्र** परतत्त्वे **दिदृक्षा**-द्रष्टुमिच्छा, **इति**-एवंस्वरूपाऽसङ्गा निरभिष्वङ्गा सक्तिरनवरतप्रवृत्तिस्त**याढ्या**-परिपूर्णा **सा** परमात्मविषयदर्शनेच्छा **अनालम्बनयोगः प्रोक्तः** तद्वेदिभिः, तस्य परतत्त्वस्या**दर्शनम**नुपलम्भस्तद् **यावत्**, परमात्मस्वरूपदर्शने तु केवलज्ञानेऽनालम्बनयोगो न भवति, दृष्टस्य तस्य तदालम्बनीभावात् ॥८॥

तत्राप्रतिष्ठिताऽयं, यतः प्रवृत्तश्च तत्त्वतस्तत्र ।
सर्वोत्तमानुजः खलु, तेनानालम्बनो गीतः ॥९॥

: विवरणम् :

कथं पुनरनालम्बनोऽयमित्याह-तत्रेत्यादि ।

तत्र-परतत्त्वे **अप्रतिष्ठितः**-अलब्धप्रतिष्ठितः **अयं**-अनालम्बनो **यतो**-यस्मात् **प्रवृत्तश्च** ध्यानरूपेण **तत्त्वतो**-वस्तुतस्तत्र परतत्त्वे **सर्वोत्तमानुजः खलु** सर्वोत्तमस्य योगस्यानुजः-प्रागनन्तरवर्ती **तेन**-कारणेन **अनालम्बनो गीतः** कथितः ॥९॥

: योगदीपिका :

परतत्त्वदिदृक्षाया अनालम्बनयोगत्त्वे उपपत्तिमाह-तत्रेत्यादि ।

तत्र-परतत्त्वे **अप्रतिष्ठितो**-अलब्धप्रतिष्ठोऽयं परमात्मदिदृक्षाख्यो योगो, **यतो**-यस्मात् **प्रवृत्तश्च** ध्यानरूपेण **तत्त्वतो**-वस्तुतस्तत्र-परतत्त्वे तदाभिमुख्याप्रच्यवात् **सर्वोत्तमस्य**

પ્રશ્ન : પરતત્ત્વના દર્શનની ઈચ્છાવાળું આ ધ્યાન, નિરાલંબનધ્યાન કઈ રીતે ?

ઉત્તર : આ ધ્યાન નિરાલંબનધ્યાન એટલા માટે છે કે - પરતત્ત્વના દર્શનની ઈચ્છાથી આ ધ્યાન શરૂ કર્યું છે પણ હજું પરતત્ત્વનું દર્શન થયું નથી. આ ધ્યાનના બળે કેવળજ્ઞાન થયા પછી જ પરતત્ત્વનું સાક્ષાત્ દર્શન થવાનું છે. એ ન થાય ત્યાં સુધી આ ધ્યાનમાં કોઈ આલંબન નહોતું માટે નિરાલંબન ધ્યાન કહેવાય.

પ્રશ્ન : તો પછી અપરતત્ત્વના દર્શનના ઉદ્દેશથી શરૂ કરેલું ધ્યાન પણ જ્યાં સુધી અપરતત્ત્વનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી એને નિરાલંબનધ્યાન કહેવું જોઈએ અને જો અપરતત્ત્વનું દર્શન થયું છે, એમ કહો તો ધ્યાન કરવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર : એ અપરતત્ત્વના ધ્યાનમાં પ્રતિમા વગેરેનું કે સમવસરણમાં રહેલા જિનેન્દ્રના

योगनिरोधाख्यनिखिलातिशायियोगस्याऽनुजः प्रागनन्तरवर्ती **खलु, तेन** कारणेन **अनालम्बनो**-अनालम्बनयोगो **गीतः** कथितः पुरा विद्वद्भिः ।

स्यादेतत्, परतत्त्वदिदृक्षायाः परतत्त्वदर्शनं यावदनालम्बनत्वे अपरतत्त्वदिदृक्षाया अप्यपरतत्त्वदर्शनं यावदनालम्बनत्वापत्तिरपरतत्त्वस्य दृष्टत्वाभ्युपगमे च ध्यानानुपपत्तिरिति, मैवम्, अपरतत्त्वे प्रतिमाद्यालम्बनद्वारा सामान्यतो दृष्टेऽपि विशेषदर्शनाय ध्यानोपपत्तेः परम्परयाऽऽलम्बनवत्त्वेन च सालम्बनत्त्वव्यपदेशादपरतत्त्वे तु केनापि द्वारेण दर्शनाभावादनालम्बनत्वोपपत्तेः ॥९॥

द्रागस्मात्तद्दर्शनमिषुपातज्ञातमात्रतो ज्ञेयम् ।
एतच्च केवलं तज् ज्ञानं यत्तत्परं ज्योतिः ॥१०॥

: विवरणम् :

किंपुनरनालम्बनाद्भवतीत्याह-द्रागित्यादि ।

द्राक्-शीघ्रं **अस्मात्**-प्रस्तुताद् अनालम्बनात् **तद्दर्शनं** परतत्त्वदर्शनं इषोः पातस्तद्विषयं ज्ञातं-उदाहरणं तन्मात्राद् **इषुपातज्ञातमात्रतो ज्ञेयं**, तद्दर्शनं । **एतच्च**-परतत्त्वदर्शनं **केवलं**-सम्पूर्णं **तत्** प्रसिद्धं **ज्ञानं**, केवलज्ञानमित्यर्थः, **यत्-तत्**-केवलज्ञानं **परं**-प्रकृष्टं **ज्योतिः**- प्रकाशरूपम् । इषुपातोदाहरणं च यथा-केनचिद्धनुर्धरेण लक्ष्याभिमुखे बाणे तदविसंवादिनि प्रकल्पिते यावत्तस्य बाणस्य न विमोचनं तावत्तत्प्रगुणतामात्रेण तदविसंवादित्त्वेन च समानोऽनालम्बनो योगो, यदा तु तस्य बाणस्य विमोचनं लक्ष्याविसंवादिपतनमात्रादेव लक्ष्यवेधकं तदा अनालम्बनोत्तरकालभावी तत्पातकल्पः सालम्बनः केवलज्ञानप्रकाश इत्यनयोः साधर्म्यमङ्गीकृत्य निदर्शनम् ॥१०॥

રૂપનું આલંબન છે પણ એ સામાન્યથી દૃષ્ટ છે. વિશેષથી દૃષ્ટ નથી. વિશેષથી સારી રીતે જોવા માટે ધ્યાનની પ્રવૃત્તિ છે માટે સાલંબનધ્યાન છે. નિરાલંબનધ્યાનમાં તે પરતત્ત્વનું સાક્ષાત્ તો શું ? પરંપરાએ પણ દૃષ્ટ - આલંબન બનતું નથી. માટે પરતત્ત્વની દિદૃક્ષાનું નિરાલંબન ધ્યાન છે. ૯.

હવે નિરાલંબન ધ્યાનથી શું પ્રાપ્ત થાય છે, તે બતાવે છે.

આ નિરાલંબન ધ્યાનયોગથી ઈષુપાતના દૃષ્ટાંત મુજબ પરતત્ત્વનું દર્શન થાય છે. ઈષુ એટલે બાણ. એ બાણના પતનથી, ફેંકવાથી લક્ષ્યવેધની જેમ નિરાલંબન ધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિ સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનની સાથે પૂર્ણ પરતત્ત્વનું દર્શન થાય છે. જેમ ચોક્કસ લક્ષ્યવેધી ધનુર્ધારી લક્ષ્ય તરફ બાણ તાકે છે પણ હજી જ્યાં સુધી બાણ છોડ્યું નથી, ત્યાં સુધી લક્ષ્યવેધવાની પૂર્ણ તૈયારી છે. બરાબર આના જેવું જ નિરાલંબન ધ્યાન છે. ત્યાં જેમ બાણ છૂટતાં જ લક્ષ્યવેધ થાય છે તેમ, નિરાલંબન ધ્યાન પૂર્ણ થતાં જ પરતત્ત્વના વેધ જેવો કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦.

: योगदीपिका :

किं पुनरनालम्बनाद् भवतीत्याह-द्रागित्यादि ।

द्राक्-शीघं **अस्माद्**-अनालम्बनयोगात्, **दर्शनं**-परतत्त्वदर्शनम् **इषुपातस्य**-बाणपतनस्य **ज्ञातं**-उदाहरणं **तन्मात्रतो ज्ञेयम्** । **एतच्च** परतत्त्वदर्शनं **केवलं**-सम्पूर्णं **तत्**-प्रसिद्धं **ज्ञानं यत्केवलज्ञानं परं**-प्रकृष्टं **ज्योतिः**-प्रकाशरूपम् । इषुपातोदाहरणं चैतद् - यथा केनचिद् धनुर्धरेण लक्ष्याभिमुख्येन तदविसंवादितया च बाणो व्यापारितो यावत्तस्य बाणस्य न विमोचनं तावत् तत्प्रगुणतामात्रेण तदविसंवादित्वेन च समोऽनालम्बनयोगः । यदा तु तस्य बाणस्य मोचनं लक्ष्याऽविसंवादि-पतनमात्रादेव स तदा लक्ष्यवेधः, एवं यदाऽनालाम्बनध्यानमोचनं ध्यानान्तरिकाख्यं तदैव परतत्त्ववेधकल्पः केवलप्रकाश इति ॥१०॥

आत्मस्थं त्रैलोक्यप्रकाशकं निष्क्रियं परानन्दम् ।
तीतादिपरिच्छेदकमलं, ध्रुवं चेति समयज्ञाः ॥११॥

: विवरणम् :

कीदृशं पुनस्तत्केवलज्ञानमित्याह - आत्मस्थमित्यादि ।

आत्मनि तिष्ठति - **आत्मस्थं**-जीवस्थं सत् **त्रैलोक्य**स्य-त्रिलोकीव्यवस्थितस्य ज्ञेयस्य जीवाजीवरूपस्य **प्रकाशकं**-अवबोधकमात्मनः परेषां च पदार्थानां स्वरूपज्ञापकं वा, **निष्क्रियं**-गमनादिक्रियारहितं, पर आनन्दोऽस्मिन्निति **परानन्दं**, पाठान्तरं वा परानन्द्यं-परैरानन्द्यं-अभिनन्दनीयं तत्प्राप्त्यर्थिभिः श्लाघनीयं रोचनीयमितियावत्, **तीतादिपरिच्छेदकम्**-अतीतशब्दस्यार्थे तीतशब्दो वर्त्तते, सिद्धिविनिश्चयादिग्रन्थेषु दर्शनाद्, ईतादिपरिच्छेदकं वा, ईतं- गतमतिक्रान्तं ततः ईतादीनाम्-अतीत-वर्त्तमानानागतानां कालत्रयविषयाणां पदार्थानां परिच्छेदकं-परिच्छेतृ-ज्ञातृस्वभावं **अलं**-समर्थं **ध्रुवं चेति**-शाश्वतं चेति **समयज्ञाः**-आगमज्ञाः इत्थमभिदधति ।

कथं पुनरतीतादिपरिच्छेदकत्वं केवलज्ञानस्य ? यावताऽतीतानागतयोर्विचार्यमाणयो-

---

કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ :

(૧) આત્મામાં રહેલું (૨) આત્મામાં રહીને જ ત્રણ લોકના સમસ્ત જીવાજીવાદિ સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોના સ્વરૂપનું પ્રકાશક અથવા પોતાના અને પારકાના પદાર્થોનું પ્રકાશક (૩) નિષ્ક્રિય એટલે ગમનાગમનાદિ ક્રિયા રહિત (૪) પરમ આનંદવાળું,પરાનંદ્ય પાઠના આધારે અન્યોદ્વારા અભિનંદનીય, પ્રશંસનીય, પ્રાર્થનીય (૫) અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળ- એમ ત્રણે કાળની સર્વવસ્તુનું યથાર્થ બોધક (૬) સમર્થ (૭) શાશ્વતકાળ રહેનારું, શાસ્ત્રકાર ભગવંતો કેવળજ્ઞાનને આવા સુંદર સ્વરૂપવાળું બતાવે છે.

र्वस्तुत्वमेव न घटं प्राञ्चति, विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वाद्, असतश्च ज्ञानविषयत्वविरोधादिति, अत्रोच्यते, न वर्तमानकालविषयैकपर्यायप्रतिबद्धस्वभावं वस्तु, तस्य वर्तमानकालस्य क्षणमात्रवृत्तित्वाद्, वस्तुनस्तु सकलातीतानागतानाद्यनन्त-पर्यायराशिसमनुगतैकाकाररूपत्वात्, तत्र च वर्तमानपर्यायवत्स्वलक्षणभाविनामतीतानागतपर्यायाणामपि प्रमाणेनोपलब्धेर्वस्तुसत्त्वाद्, अन्यथा स्मृत्यादिज्ञान-विषयत्वमतीतादिपर्यायाणां न भवेद्, दृश्यते च, तस्मात्तेऽपि वस्तुसन्तः, तैर्विना वस्तुन एवाखण्डरूपस्यासम्भवात्, तस्मात्तेषां सद्रूपत्वात्तद्विषयं ज्ञानं परिच्छेतृत्वेन सम्भवतीति निरवद्यम् ॥११॥

: योगदीपिका :

कीदृशं पुनस्तत्केवलज्ञानमित्याह-आत्मस्थमित्यादि ।

आत्मस्थं-जीवस्थं सत् **त्रैलोक्य**स्य-त्रिलोकी- व्यवस्थितस्य ज्ञेयस्य **प्रकाशकं निष्क्रियं** गमनादिक्रियारहितं पर आनन्दोऽस्माद् अस्मिन्वेति **परानन्दम्** । (परानन्द्यमिति पाठान्तरं, तत्र परैरुत्कृष्टैरानन्द्यं प्रार्थनीयमित्यर्थः) । अतीतार्थे तीतशब्दः सिद्धिविनिश्चयादिग्रन्थेषु दृष्यते, ततः तीतादीनां- अतीतवर्तमानानागतकालत्रयवर्तिपदार्थानां परिच्छेदकं यथावद्-ज्ञातृस्वभावम् **अलं**-समर्थं **ध्रुवं**-शाश्वतं चेति **समयज्ञा**- आगमज्ञा अभिदधति ॥११॥

एतद्योगफलं तत्परापरं दृश्यते परमनेन ।
तत्तत्त्वं यद् दृष्ट्वा, निवर्तते दर्शनाकाङ्क्षा ॥१२॥

: विवरणम् :

एवं केवलज्ञानस्वरूपभिधाय परतत्त्वयोजनायाह-एतदित्यादि ।

एतत्-प्रस्तुतं केवलज्ञानं **तद्योगफलं परापरं**-परयोगस्यापरयोगस्य च फलभूतं, नान्यद्, **दृश्यते**-समुपलभ्यते साक्षात् **परमनेन** केवलज्ञानेन **तत्तत्त्वं**-परमात्मस्वरूपं **यद्दृष्ट्वा**-यत्सिद्धस्वरूपमुपलभ्य **निवर्तते**-व्यावर्तते **दर्शनाकाङ्क्षा**-दर्शनवाञ्छा, सर्वस्य वस्तुनो दृष्टत्वात् ॥१२॥

પ્રશ્ન : ભૂતકાળની કે ભવિષ્યકાળની કોઈ જ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી તો એ કેવળજ્ઞાનનો વિષય કઈ રીતે બને ?

ઉત્તર : ત્રણ જગતની કે ત્રણ કાળની કોઈ પણ વસ્તુ માત્ર વર્તમાનના એક પર્યાય સાથે સંબદ્ધ - સંકળાયેલા સ્વરૂપવાળી નથી. વસ્તુ જો ક્ષણમાત્ર જ રહેનારી હોય, ક્ષણ પછી નષ્ટ થનારી હોય તો બીજી ક્ષણે એ વસ્તુનું કશું જ બાકી ન રહે. પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ વાસ્તવમાં આવું નથી. વર્તમાનમાં વિદ્યમાન વસ્તુ અમુક સ્વરૂપે પૂર્વે (ભૂતકાળમાં) પણ હતી જ અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાની. માટે માનવું પડે કે - દરેક વસ્તુની અતીત અનાગત સમસ્ત અવસ્થાઓ, વર્તમાનકાળની વસ્તુના પર્યાયરૂપ છે. વસ્તુના પર્યાયો વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. એ બધા પર્યાયોને લઈને જ વસ્તુ અખંડ

: योगदीपिका :

एवं केवलज्ञानस्वरूपमभिधाय तत्र परतत्त्वयोजनामाह-एतदित्यादि ।

तदेतत्-प्रस्तुतं केवलज्ञानं **परापरं-योगफलं** परयोगस्यापरयोगस्य च फलभूतं नान्यस्वतन्त्रव्यापारभूतम् **अनेन**-केवलज्ञानेन **तत्**-परं **तत्त्वं** परमात्मस्वरूपं दृश्यते, तत्किं ? **यद् दृष्ट्वा दर्शनाकाङ्क्षा** दर्शनेच्छा **निवर्तते** सिद्धस्वरूपदर्शने सर्वस्य वस्तुनो दृष्टत्वात् ॥१२॥

तनुकरणादिविरहितं तच्चाचिन्त्य-गुणसमुदयं सूक्ष्मम् ।
त्रैलोक्यमस्तकस्थं निवृत्तजन्मादि-सङ्क्लेशम् ॥१३॥
ज्योतिः परं परस्तात्तमसो यद्गीयते महामुनिभिः ।
आदित्यवर्णममलं, ब्रह्माद्यैरक्षरं ब्रह्म ॥१४॥
नित्यं प्रकृतिवियुक्तं, लोकालोकावलोकनाभोगम् ।
स्तिमिततरङ्गोदधि-सममवर्णमस्पर्शमगुरुलघु ॥१५॥
सर्वाबाधारहितं, परमानन्त-सुखसङ्गतमसङ्गम् ।
निःशेषकलातीतं, सदाशिवाद्यादिपदवाच्यम् ॥१६॥

: विवरणम् :

अधुना परतत्त्वमेव स्वरूपेण निरूपयन्निदमाह कारिकाचतुष्टयेन-तन्वित्यादि ।

तनुः-शरीरं **करणं** द्विधा- अन्तःकरणं बहिष्करणं च, अन्तःकरणं-मनो बहिष्करणं-पञ्चेन्द्रियाणि, **आदि**शब्दाद् योगाध्यवसाय-स्थानपरिग्रहस्तैर्**विरहितं**-वियुक्तं, **तच्च**-परं तत्त्वमचिन्त्यो गुणसमुदयो-ज्ञानादिसमुदयो यस्य तद् **अचिन्त्यगुणसमुदयं सूक्ष्मं**-सूक्ष्म-स्वभावमदृश्यत्त्वात्, केवलविरहेण । त्रैलोक्यस्य मस्तकं- सर्वोपरिवर्ती

અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપવાળી બને. વર્તમાન પર્યાયોની જેમ અતીત - અનાગત બધા જ પર્યાયો વસ્તુ - સ્વરૂપની અંતર્ગત ગણાય. તેથી જે જ્ઞાન, વસ્તુનું અખંડ સ્વરૂપ જાણે તે જ્ઞાને અતીત - અનાગત પર્યાયો પણ જાણ્યા જ કહેવાય. અતીત સ્વરૂપ જો નષ્ટ જ થતું હોય તો એનું સ્મરણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન ન થવું જોઈએ, પણ એ થાય તો છે જ, માટે અતીત વસ્તુ પણ સત્ છે. એને જાણનારું કેવળજ્ઞાન, સાલંબન - નિરાલંબન ધ્યાનયોગનું ફળ છે. એ કેવળજ્ઞાન થયા પછી પરતત્ત્વના દર્શનની ઈચ્છા નિવૃત્ત થાય છે. કેવળજ્ઞાન દ્વારા સર્વવસ્તુ જોયા પછી કોઈપણ વસ્તુના દર્શનની આકાંક્ષા રહેતી નથી. ૧૧-૧૨.

એ પરતત્ત્વનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

(૧) શરીર, કરણ આદિથી રહિત - એટલે કે શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો, યોગ, અધ્યવસાયસ્થાનથી રહિત.

सिद्धिक्षेत्रविभागस्तस्मिंस्तिष्ठतीति **त्रैलोक्य-मस्तकस्थं**, निवृत्ता जन्मादयः सङ्क्लेशा यस्मात्तन्**निवृत्तजन्मादिसङ्क्लेशम्** ॥१३॥

ज्योतिरित्यादि । **ज्योतिः**-प्रकाशस्वभावं **परं**-प्रधानं **परस्तात्तमसो**-द्रव्यभावरूपादन्धकारात् **यद्गीयते**-यत्संशब्द्यते **महामुनिभिः** ज्ञानसम्पन्नैः **आदित्यवर्णममलं**-निदर्शनमात्राङ्गीकरणेन भास्वररूपं, न पुनः परमार्थतस्तस्य पुद्गलात्मकः परिणामोऽस्ति । **ब्रह्माद्यैरितिविशेष्यपदं** (विशेषणपदं) महामुनि-भिरित्यनेनाभिसम्बध्यते, न क्षरतीति **अक्षरं**-स्वभावात्कदाचिन्न प्रच्यवत इतिकृत्वाऽक्षरं परं तत्त्वं, तथा **ब्रह्म**-महद्,

"बृहत्त्वाद् बृंहकत्वाच्च, ब्रह्मेति परिकीर्त्तितम्" इत्यभिधानाद्,

अथवाऽक्षरं ब्रह्म तत् परं तत्त्वम् ॥१४॥

नित्यमित्यादि। **नित्यं**-ध्रुवं **प्रकृतिवियुक्तं** स्व-तन्त्रपरिभाषया सकलज्ञानावरणीयादि-मूलोत्तरभेद - प्रकृतिवियुक्तं, परतन्त्र-परिभाषया - **"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः"** इत्यनया वियुक्तं, सांसारिकसर्वप्रकारैर्वा, लोकालोकयोः- समयप्रसिद्धयोरवलोकने आभोग-उपयोगोऽस्येति **लोकालोकावलोकनाभोगं**, **स्तिमित-तरङ्गश्चासावुदधिश्च** तेन **समं** निस्तरङ्ग-महोदधि-कल्पं, न विद्यते वर्णः - पञ्चविधः सितादिरस्येति-**अवर्णं**, न विद्यते स्पर्शोऽष्टप्रकारो मृदु-कर्कशादिरस्येति **अस्पर्शं**, न विद्यते गुरुलघूनि यस्मिंस्तत्तथाऽगुरुलघुपरिणामोपेतम् ॥१५॥

सर्वेत्यादि । **सर्वाबाधारहितं**-शारीर-मानसाबाधा-वियुक्तं । परम आनन्दो यस्मिन् **सुखे** तेन **सङ्गतं**-युक्तम्, अनेन पर-परिकल्पित-निःसुख-दुःख-मोक्ष-व्यवच्छेदमाह, न विद्यते सङ्गो यस्मिन्निति **असङ्गम्** - असङ्गता - युक्तं, तल्लक्षणं चेदम् -

भये च हर्षे च मतेरविक्रिया, सुखेऽपि दुःखेऽपि च निर्विकारता ।

---

(२) અચિન્ત્યજ્ઞાનાદિ ગુણોના સમુદાયવાળું.
(૩) કેવળજ્ઞાન વિના દેખાય એવું ન હોવાથી સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળું.
(૪) ત્રણ લોકના મસ્તક સ્થાને રહેલું હોવાથી સર્વોપરિ.
(૫) જન્માદિ સંક્લેશ રહિત.
(૬) શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ સ્વરૂપ.
(૭) દ્રવ્ય - ભાવ અંધકારથી પર.
(૮) સૂર્ય જેવા નિર્મલ ગુણવાળું - આ દૃષ્ટાંત માત્ર છે, બાકી સૂર્યના પૌદ્ગલિક ભાસ્વરરૂપ જેવું સિદ્ધોનું સ્વરૂપ પૌદ્ગલિક નથી.
(૯) રાગ-દ્વેષાદિ મેલ રહિત - અમલ.

स्तुतौ च निन्दासु तुल्यशीलता, वदन्ति तां तत्वविदो ह्यसङ्गताम् ॥१॥

निःशेषा याः **कला**स्ताभ्योऽतीतं, तथाभव्यत्वाद्यात्मस्वभावभूतांशातिक्रान्तं भव्यत्वा-सिद्धत्व-योग-सहवर्ति-क्षायिक-चारित्राद्यभावात्, सदा शिवमस्येति **सदाशिवं**, न हि परतत्त्वमशिवं कदाचिद्भवति। आदौ भवमाद्यं-प्रधानं सन्तत्या अनादि-कालमाश्रित्यादि-भावेनावस्थितं वा, आदि शब्दान्निरञ्जनादिग्रहः, **सदाशिवाद्यादिभिः पदैर्वाच्यम्**-अभिधेयं, परं तत्त्वं सर्वत्राभिसम्बन्धनीयम् ॥१६॥

इत्याचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृत - षोडशाधिकारविवरणे पञ्चदशोऽधिकारः ॥

: योगदीपिका :

परतत्त्वस्वरूपमेव कारिकाचतुष्टयेनाह - तनुकरणेत्यादि।

तनुः शरीरं करणमन्तर्बहि-र्भेदाद्-द्विधा तत्रान्तःकरणं-मनो बहिष्करणं च पञ्चेन्द्रियाणि, **आदि**शब्दाद् योगाध्यवसायस्थान-परिग्रहः **तैर्विरहितं**-वियुक्तं **तच्च** पर-तत्व**मचिन्त्यगुणा**नां ज्ञानादीनां **समुदयो** यस्य तत्तथा, **सूक्ष्मं** केवलविरहेणादृश्यत्वात् सूक्ष्मस्वभावं, **त्रैलोक्य-मस्तकं** सर्वोपरिवर्ती सिद्धि-क्षेत्र-विभागस्तस्मिंस्तिष्ठति यत्तत्तथा, **निवृत्ता जन्मा**दयः **सङ्क्लेशा** यस्मात्तत्तथा ॥१३॥

ज्योतिरित्यादि। **परं** प्रकृष्टं **ज्योतिः तमसो**-भाव-द्रव्य-रूपादन्धकारात् **परस्तात्** पर-भाग-वर्ति अत एव **आदित्यवर्णम्** सूर्यसदृशम् **अमलं**-रागादि-मल-रहितं न क्षरति-न प्रच्यवते स्वभावात्कदाचिदिति **अक्षरं**, **ब्रह्म**-बृहत्वाद् बृंहकत्वाच्च **यद् ब्रह्माद्यैर्महा-मुनिभिर्गीयते** ॥१४॥

नित्यमित्यादि। **नित्यं**-ध्रुवं प्रकृतिभूर्मलोत्तर-भेद-भिन्न-कर्म-स्वभाव-

---

(૧૦) જ્ઞાનસંપન્ન મહામુનિઓ પરતત્ત્વના સ્વરૂપની બ્રહ્મ વગેરે શ્રેષ્ઠ શબ્દોથી સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે - એ સ્વરૂપ - અક્ષર છે એટલે કે સ્વભાવથી ચલિત થાય તેવું નથી.

(૧૧) બ્રહ્મ એટલે મોટું - મહાન છે.

(૧૨) નિત્ય છે એટલે ધ્રુવ છે, શાશ્વત છે.

(૧૩) સઘળાય જ્ઞાનાવરણાદિ મૂલ-ઉત્તરભેદવાળી કર્મપ્રકૃતિથી રહિત છે. અથવા ઈતરધર્મોમાં કહેલી સત્ત્વ - રજસ્-તમસ્ આદિ પ્રકૃતિથી રહિત છે.

(૧૪) લોકાલોકના સ્વરૂપને જાણનારું છે.

(૧૫) મોજાં વગરના શાંત સમુદ્ર જેવું છે.

(૧૬) પાંચ પ્રકારના વર્ણથી રહિત - અવર્ણ છે.

(૧૭) મૃદુ, કર્કશ વગેરે આઠ પ્રકારના સ્પર્શથી રહિત - અસ્પર્શ છે.

रूपाभिर्वियुक्तं स्वतन्त्र-परिभाषया, पर-तन्त्र-परिभाषया च - सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिस्तया वियुक्तं, लोकालोकयोरालोकने आभोग विस्तारोऽनन्त-कालोपयोगाविच्छेदरूपो यस्य तत्तथा स्तिमिततरङ्गो निश्चलोर्मिर्य उदधिस्तत्समं अनुद्वृत्तिपूर्णकलश - स्वभावत्वाद्, **अवर्णं** वर्णरहितम्, **अस्पर्शं** स्पर्शरहितम्, **अगुरुलघु** अमूर्तद्रव्यत्वादगुरुलघुपरिणामोपेतम् ॥ १५ ॥

सर्वेत्यादि । सर्वाभिराबाधाभिः पीडाभी रहितं परमानन्दसुखेन मोक्षसुखेन सर्वसांसारिकसुखातिशायिसुखेनेत्यर्थः सङ्गतं युक्तं, **असङ्गं**- सङ्गरहितं निःशेषा याः कलास्तथाभव्यत्वासिद्धत्वयोगसहवर्ति-क्षायिकचारित्राद्यात्मस्वभाव-भूतांश-लक्षणास्ताभ्योऽतीतं सिद्धिसमये तन्निवृत्त्यभिधानात्, सदा शिवमत्रेति **सदाशिवं** आदौ भवं **आद्यं** प्रधानप्रवाहापेक्षयादि भावेनावस्थितं वा एतदादिपदवाच्यम्, आदिना निरञ्जनादिग्रहः, परतत्त्वमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥१६॥

इति न्यायविशारदमहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिप्रणीत 'योगदीपिका' व्याख्यायां पञ्चदशोऽधिकारः ॥

॥ इति ध्येयस्वरूपाधिकारः ॥

---

(૧૮) અગુરુલઘુ પરિણામવાળું છે.

(૧૯) શરીરની અને મનની બધી પીડાઓથી રહિત છે.

(૨૦) પરમ આનંદથી યુક્ત સુખવાળું છે.

(૨૧) કોઈ પણ પ્રકારના સંગ વગરનું, ભયમાં કે હર્ષમાં બુદ્ધિના વિકાર રહિત, સુખમાં કે દુઃખમાં વિકાર રહિત, નિંદામાં કે સ્તુતિમાં સમાન સ્વભાવવાળા: આમ કહેવાથી મોક્ષમાં સુખ-દુઃખ વગેરે નથી એમ કહેવાવાળાનું ખંડન થયું. સમભાવ અખંડ રહે એને અસંગપણું કહેવાય.

(૨૨) ભવ્યત્વ, અસિદ્ધત્વ, યોગસહવર્તી ક્ષાયિક ચારિત્ર વગેરેનો અભાવ હોવાથી સકલાઓથી રહિત.

(૨૩) સદાશિવ-પરતત્ત્વ ક્યારે પણ અશિવ - ઉપદ્રવ સ્વરૂપ ન હોય.

(૨૪) આદ્ય એટલે કે પ્રધાન અથવા અનાદિકાલને આશ્રયીને પ્રવાહની અપેક્ષાએ આદિ છે. આદિશબ્દથી નિરંજન વગેરે શબ્દોથી વાચ્ય-બોલી શકાય એવું મહાન પરતત્ત્વ છે. ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬.

પંદરમું ષોડશક સમાપ્ત.....

॥ अथ षोडशः समरसापत्त्यधिकारः ॥

एतद् दृष्ट्वा तत्त्वं परममनेनैव समरसापत्तिः ।
सञ्जायतेऽस्य परमा, परमानन्द इति यामाहुः ॥१॥

: विवरणम् :

एवं परतत्त्वमभिधाय तद्दर्शनानन्तरं यद्भवति तदाह - एतदित्यादि ।

एतत् प्रस्तुतं **दृष्ट्वा**-अवलोक्य **तत्त्वं परमं** परतत्त्वमित्यर्थः, **अनेन**-एवमुक्तस्वरूपेण **समरसापत्तिः**-समतापत्तिः **सञ्जायते**-सम्भवति **अस्य**- द्रष्टुः केवलिनः **परमा**-प्रधाना, **परमानन्द इति यामाहुः**-यां समरसापत्तिं परमानन्द इत्यनेन शब्देन ब्रुवते वेदान्तवादिनः, सा सञ्जायत इति ॥१॥

: योगदीपिका :

एवं परतत्त्वमभिधाय तद्दर्शनान्तरं यद्भवति तदाह-एतदित्यादि ।

एतत्-प्रस्तुतं **परमतत्त्वं दृष्ट्वाऽनेनैव**-परतत्त्वेन **समरसापत्तिरेकता सञ्जायते अस्य**-द्रष्टुः केवलिनः **परमा**-प्रधाना **परमानन्द इति यां** समरसापत्तिं **आहुर्वेदान्तवादिनः** ॥१॥

सैषाऽविद्यारहिताऽवस्था परमात्मशब्दवाच्येति ।
एषैव च विज्ञेया, रागादि-विवर्जिता तथता ॥२॥

: विवरणम् :

परतत्त्वस्यैव शब्दान्तराभिधेयतामाह-सैषेत्यादि ।

---

૧૬ - સમરસાપત્તિ ષોડશક

પંદરમા ષોડશકમાં પરતત્ત્વનું ભવ્યસ્વરૂપ કહ્યું. હવે આ સોળમા ષોડશકમાં એ પરતત્ત્વનાં દર્શન પછી શું થાય છે, તે કહે છે.

નિરાલંબનધ્યાન પૂર્ણ થતાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની સાથે જ પરતત્ત્વને સાક્ષાત્ જોયા પછી પરતત્ત્વ સાથે સમરસાપત્તિ - સમતાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પરતત્ત્વ એટલે કે સિદ્ધભગવંતના શુદ્ધ સ્વરૂપ જેવું જ પોતાના આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ દેખાય છે. વેદાંત દર્શનવાળા આ સમરસાપત્તિને પરમાનંદ કહે છે, પરમાનંદ એવું નામ ચાલે છે. ૧.

પરતત્ત્વરૂપ આ અવસ્થાનો બીજા બીજા દર્શનકારો જે નામોથી ઉલ્લેખ કરે છે, હવે તે નામોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

(૧) અવિદ્યારહિત અવસ્થા : આપણે જેને પરતત્ત્વ અવસ્થા કહીએ છીએ એને અન્યધર્મનાં વેદાંત શાસ્ત્રોમાં અવિદ્યારહિત અવસ્થા કહેવાય છે અને એ અવસ્થાનું પરમાત્મશબ્દથી સંબોધન થાય છે. (અવિદ્યા=અજ્ઞાન)

सैषाऽविद्यारहिताऽवस्था-અવિદ્યયા પરતન્ત્રપ્રસિદ્ધયા રહિતા-વિકલાઽવસ્થા અવસ્થિતિર્વસ્તુસતી યા, સા એષા પરતત્ત્વરૂપા **परमात्मशब्देन वाच्या**-અભિધેયા, **इतिशब्दः** સ્વરૂપં દર્શયતિ, **एषैव चावस्था विज्ञेया**-વિજ્ઞાતવ્યા **रागादिविवर्जिता**-રાગાદિરહિતા, (તથતા) તથ્યં-સત્યં રૂપમાત્મનસ્તદ્ભાવસ્તત્તા (તથતા પ્ર૦) ॥૨॥

: योगदीपिका :

પરતત્ત્વસ્યૈવ શબ્દાન્તરાભિધેયતામાહ-સેત્યાદિ ।

અવિદ્યયા પરતન્ત્રપ્રસિદ્ધાજ્ઞાનરૂપયા રહિતાઽવસ્થા **सा एषा** યા પરતત્ત્વરૂપા **परमात्मशब्देन** વાચ્યા, **इतिशब्दः** સ્વરૂપદર્શને **एषैव चा**ઽવસ્થા વિજ્ઞેયા રાગાદિભિર્વિવર્જિતા, (તથતા) તથ્યં-સત્યં રૂપમાત્મનસ્તત્તા ॥૨॥

वैशेषिक गुणरहितः, पुरुषोऽस्यामेव भवति तत्त्वेन ।
विध्यात-दीपकल्पस्य, हन्त जात्यन्तराप्राप्तेः ॥३॥

: विवरणम् :

અસ્યામેવાવસ્થાયામન્યદપિ તન્ત્રાન્તરોક્તં સંવાદયન્નાહ -

વિશેષે ભવા વૈશેષિકાસ્તે ચ તે ગુણાશ્ચ-બુદ્ધિ-સુખ-દુઃખેચ્છા-દ્વેષ-પ્રયત્નાઃ **वैशेषिकगुणास्तै रहितो**-વિપ્રયુક્તઃ, **पुरुषोऽस्यामेव**-અવસ્થાયાં **भवति**-જાયતે **तत्त्वेन**-પરમાર્થેન। અસ્યામેવેત્યવધારણફલમાહ-વિધ્યાતદીપેન કલ્પસ્તુચ્છરૂપસ્તન્ત્રાન્તરપ્રસિદ્ધ્યા-તસ્ય, **हन्त** ઇત્યવધારણે જાત્યન્તરસ્ય-દોષવતઃ સતોઽદોષવત્ત્વસ્યાપ્રાપ્તેઃ-અલાભાત્, ન હિ તુચ્છરૂપતામાપન્નોઽવિદ્યારહિતાવસ્થાં વસ્તુસતીં ભજત ઇતિ જાત્યન્તરાપ્રાપ્તિઃ ॥૩॥

: योगदीपिका :

અસ્યામેવાવસ્થાયાં તન્ત્રાન્તરોક્તમન્યદપિ સંવાદયન્નાહ - વૈશેષિકેત્યાદિ ।

વિશેષે ભવા વૈશેષિકાસ્તે ચ તે ગુણાશ્ચ બુદ્ધિ-સુખ-દુઃખેચ્છા-દ્વેષ-પ્રયત્ના સ્તૈ રહિતઃ

---

(૨) **તથતા** : રાગાદિથી રહિત આ જ અવસ્થાને આત્માનું સત્યસ્વરૂપ કહી એને તથતા (સત્યતા) નામ આપવામાં આવે છે. ૨.

(૩) બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરે **વૈશેષિક ગુણોથી રહિત પુરુષની** (આત્માની) કલ્પના કરવામાં આવી છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે આ જ અવસ્થામાં ઘટે છે.

એ માન્યતા પ્રમાણે અખંડ, શુદ્ધ, જ્ઞાન, સુખાદિમાં અન્વયી - સાંકળરૂપ, માળામાં દોરા જેવા આત્મદ્રવ્યરૂપ અને અશુદ્ધ જ્ઞાનાદિના અભાવરૂપ મુક્તિ ઘટે પરંતુ બૌદ્ધો, બુઝાઈ ગયેલા દીવા જેવી મુક્તિ માને છે એવી મુક્તિ કોઈ સંજોગોમાં ઘટી શકતી નથી. કેમ કે, એમાં તો આત્મા સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. મુક્તિ તો જાત્યંતર પ્રાપ્તિરૂપ છે. જાત્યંતર પ્રાપ્તિ એટલે પહેલાં આત્મા સદોષ હોય અને પછી નિર્દોષતા પ્રાપ્ત થાય. આવું જાત્યંતરપણું (વિલક્ષણતા) બુઝાઈ ગયેલા

पुरुष अस्यामेव अवस्थायां **भवति तत्त्वेन**-परमार्थेन । तेनाखण्डशुद्ध-ज्ञानसुखाद्यन्वय्यात्मद्रव्यरूपा अपि अशुद्धज्ञानाद्यभावरूपा मुक्तिः सिद्धा, न तु सर्वथाऽभावरूपा बौद्धाभिमता, विध्यातदीपेन कल्पस्य सर्वथातुच्छरूपस्यात्मनो, **हन्तेति** प्रत्यवधारणे जात्यन्तरस्य-दोषवतः सतोऽदोषवत्त्वस्याप्राप्तेः।

न हि खरविषाणादिवत्तुच्छरूपतामापन्नो विद्यारहितावस्थां वस्तुसतीं भजत इति जात्यन्तराप्राप्तिः । न च स्वाऽभावार्थं **कस्यचित्प्रवृत्तिः** सम्भवतीति पुरुषार्थ-त्त्वादन्वय्यात्मद्रव्यस्योक्तावस्थैव **मुक्तिर्घटते** ।

एतेन सर्वथा सन्तानोच्छेद इत्येकेषां बौद्धानां, शुद्धक्षणोत्पाद इत्यन्येषां च मतं निरस्तं भवति, अनन्वितशुद्धक्षणानां मुक्तित्वेऽन्यान्यमुक्ति-चित्तशुद्धक्षणसाङ्कर्यप्रसङ्गात् ।

वैशेषिकगुणरहित इति वाग्भङ्ग्या कथञ्चिन्निर्गुणमुक्तिपक्ष आदृतः, सर्वथा निर्गुणमुक्तिपक्षस्तु वेदान्त्यादीनामपास्तः ॥३॥

एवं पशुत्व-विगमो, दुःखान्तो भूतविगम इत्यादि ।
अन्यदपि तन्त्रसिद्धं, सर्वमवस्थान्तरेऽत्रैव ॥४॥

: विवरणम् :

एवं बौद्धमतनिरासं प्रतिपाद्य वस्तु-सत्यामवस्थायां तन्त्रान्तरोक्तं सम्भवित्वेन

दीवा જેવી મુક્તિ માનવામાં ઘટી ન શકે. ગધેડાનાં શિંગડાંની જેમ કે આકાશપુષ્પની જેમ આત્મા તુચ્છરૂપતાને પામ્યા પછી એ વાસ્તવિક અવિદ્યારહિત અવસ્થા ન કહેવાય અને કાલ્પનિક અવિદ્યારૂપ અવસ્થા માનવાનો કોઈ અર્થ નથી. પોતાનું અસ્તિત્વ મિટાવી દેવા કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

કેટલાક બૌદ્ધો સર્વથા સંતાન ઉચ્છેદરૂપ અને બીજા કેટલાંક બૌદ્ધો શુદ્ધક્ષણોત્પત્તિરૂપ મુક્તિ માને છે. એ બે પ્રકારની મુક્તિ પણ ઘટી શકતી નથી.

પહેલા પ્રકારની માન્યતામાં આત્માનો સર્વથા નાશ માનવામાં આવે છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે પોતાના નાશ માટે કોણ પ્રયત્ન કરે ? અને બીજા પ્રકારની માન્યતામાં માળામાં દોરા જેવા અન્વયી આત્મદ્રવ્ય વિનાની શુદ્ધ ક્ષણ રૂપ મુક્તિ માનવામાં એકબીજાની મુક્તિનો શંભુ મેળો થાય છે.

જેમણે બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરે વૈશેષિક ગુણરહિત અવસ્થાને મોક્ષ કહ્યો એમાં પણ કથંચિત્ નિર્ગુણમુક્તિના પક્ષનો સ્વીકાર થઈ શકે પણ વેદાંતીઓએ માનેલી સર્વથા નિર્ગુણ મુક્તિનો પક્ષ ઊડી જાય છે. ૩.

(૪) પશુત્વવિગમ : પશુત્વ એટલે અજ્ઞાનપણું. ફરીથી અજ્ઞાનપણું ન આવે એ રીતે એનો નાશ એ પશુત્વવિગમ. (શૈવદર્શન)

निदर्शयन्नाह-एवमित्यादि ।

एवं-उक्तनीत्या **पशुत्वं**-अज्ञत्वं तस्य **विगमः**-अपगमः सर्वथा निवृत्तिः, दुःखानामन्तो **दुःखान्तो** भूतानां-पृथिव्यादीनां विगम-आत्यन्तिको वियोग **इत्यादि**-एवं प्रभृति, **अन्यदपि तन्त्रसिद्धं**-पूर्वोक्तं **सर्वं**-निरवशेषं **अवस्थान्तरे**ऽविद्यारहितावस्थाविशेषे **अत्रैव**, परतत्त्वरूपे युज्यते, नान्यत्रेति ॥४॥

: योगदीपिका :

अस्यां वस्तुसत्यामवस्थायां तन्त्रातरोक्तं सम्भवित्वेन दर्शयन्नाह-एवमित्यादि ।

एवमुक्तनीत्या **पशुत्वं** अज्ञत्वं तस्य **विगमो**ऽपुनर्भावेन नाशः । दुःखानामन्तः । भूतानां-पृथिव्यादीनां विगम आत्यन्तिको वियोग इत्यादि, **अन्यदपि** उक्तावशिष्टमपि **तन्त्रसिद्धं** तत्तत्समयप्रसिद्धं **सर्वं** निरवशेषं **अवस्थान्तरे**-दोषरहितशुद्धगुणावस्थारूपे **अत्रैव** परतत्त्वस्वरूपे युज्यते, नान्यत्र ॥४॥

परिणामिन्यात्मनि सति तत्तद्-ध्वनिवाच्यमेतदखिलं स्यात् ।
अर्थान्तरे च तत्त्वेऽविद्यादौ वस्तुसत्येव ॥५॥

: विवरणम् :

एतच्च सर्वमपि तन्त्रान्तरसिद्धं यथाविधे वस्तुतत्त्वे सति युज्यते तथाविधमुपदर्शयितुमाह - परिणामिनीत्यादि ।

---

(૫) **દુઃખાન્ત :** દુઃખોનો અંત એટલે કે દુઃખોનો સર્વથા નાશ.

(૬) **ભૂતવિગમ :** પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોનો પણ સંપૂર્ણ વિયોગ, એને ભૂતવિગમ કહેવાય છે.

ઈતર દર્શનકારોએ માનેલાં આ નામો ઉપરાંત દોષરહિત અને શુદ્ધ ગુણની અવસ્થારૂપ બીજું પણ માનેલું સઘળુંય આ પરતત્ત્વની અવસ્થામાં જ ઘટે છે, બીજી અવસ્થામાં ન ઘટે. ૪.

અવિદ્યારહિત અવસ્થા, તથતા, વૈશેષિક ગુણરહિત પુરુષ, પશુત્વવિગમ, દુઃખાન્ત, ભૂતવિગમ, આ બધું જે કાંઈ અન્ય ધર્મોના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં મોક્ષાવસ્થા તરીકે વર્ણવ્યું છે, એ બધું આત્મા વગેરે તત્ત્વોને કેવાં સ્વરૂપવાળાં માનવાથી ઘટે તે હવે બતાવે છે.

(૧) આ વિશ્વમાં જેટલા મુક્તિવાદી એટલે કે મોક્ષને માનનારા ધર્મો છે તે બધા આત્માને તો માને જ છે. આત્માની માન્યતામાં - સ્વીકારમાં કોઈને કાંઈ જ મતભેદ નથી. ચૈતન્યસ્વરૂપ અને મૃત્યુ પછી પરલોકમાં જનારા આત્માને બધા જ દર્શનકારો માને છે. પરંતુ કેટલાક આત્માને એકાંતે નિત્ય માને છે, તો કેટલાક એકાંતે અનિત્ય માને છે. આ રીતે મતભેદ આત્માના સ્વરૂપની માન્યતામાં જ છે.

દેવગતિ, મનુષ્યગતિ... બાળપણું, યુવાની, વૃદ્ધપણું વગેરે અન્ય અન્ય અવસ્થાઓને પામવા છતાં એ દરેક અવસ્થામાં આત્મા અન્વયી છે એટલે કે માળામાં પરોવાયેલા દોરાની જેમ

अन्यथा चान्यथा च भवतोऽप्यन्वयित्वं परिणामः, स विद्यते यस्य स परिणामी तस्मिन् **परिणामिनि आत्मनि**-जीवे **सति**-विद्यमाने । मुक्तिवादिनामात्मसत्तायां न विप्रतिपत्तिरस्ति, चैतन्यस्वरूपस्य परलोकान्वयिनः पुरुषस्य सर्वैरप्यभिमतत्वात्, नित्यत्व-क्षणिकत्वादिविषयैव विप्रतिपत्तिरिति तन्निरासद्वारेण परिणामिनीत्युक्तम् । तैस्तैर्ध्वनिभिः-शब्दैः-पूर्वोक्तैर्वाच्यम्-अभिधेयं **एतत्**-प्रागुक्तमविद्यारहितावस्थावैशेषिक-गुणरहितपुरुषपशुत्वविगमादि । सर्वैर्वा ध्वनिभिर्यद्वाच्यं सम्यग्दर्शन-ज्ञानसदनुष्ठानादिप्रकरणोक्तं **अखिलं स्याद्** - भवेत्सम्भवेत्, **अर्थान्तरे च**-वस्त्वन्तरे च भिन्ने **तत्त्वे**-पदार्थे **अविद्यादौ**-अविद्या दृष्ट-संस्कारादौ **वस्तुसत्येव**-परमार्थसत्येव, न संवृत्ति सति, तस्य परमार्थतः कल्पितरूपत्त्वेनासत्त्वात् ॥५॥

: योगदीपिका :

एतच्च सर्वमपि तन्त्रान्तरसिद्धं यथाविधवस्तुतत्त्वाभ्युगमे युज्यते तादृशं वस्तु परीक्षयन्नाह-परिणामिनीत्यादि ।

केनचिद्रूपेणान्वयित्वे सति केनचिद्रूपेण व्यतिरेकित्वं परिणामः, स विद्यते यस्य स परिणामी तस्मिन्**नात्मनि** जीवे **सति**-अभ्युपगम्यमाने सति मुक्तिवादिनामात्मसत्तायाम-विप्रतिपत्तेस्तस्मिन्नित्यत्वक्षणिकत्वादावेव विप्रतिपत्तेस्तन्निरासायेदं विशेषणम् । तैस्तैर्ध्वनिभिः शब्दैर्वाच्यमभिधेयम्, **एतत्**-प्रागुक्तं-अविद्यारहिताऽवस्थावैशेषिकगुणरहितपुरुष-पशुत्वविगमादि । अथवा तैस्तैर्ध्वनिभिर्वाच्यं सम्यग्दर्शनज्ञानसदनुष्ठानादिप्रकरणोक्तं,

---

संबद्ध छे. तेथी आत्माने परिणामी नित्य मानवामां आवे अर्थात् नित्यानित्य मानवामां आवे ती ज दरेक धर्मोओ जुदा शब्दोमां मानेली मोक्षावस्था घटी शके, परंतु आत्माने एकांते नित्य के एकांते अनित्य मानवामां घटी शके नहीं.

(२) आत्माने परिणामी नित्य मान्या पछी पण विश्वना विविध धर्मोओ मानेली मोक्षावस्था घटी शकती नथी. आत्माने परिणामी नित्य मानवानी साथे साथे अविद्या, अदृष्ट, संस्कार वगेरे आत्माना बंधनरूप तत्त्वोने कल्पित नहीं पण वास्तविक मानवां जोईओ अने एने आत्माथी भिन्न मानवां जोईओ, जुदा पदार्थ तरीके मानवां जोईओ तो ज जगतना बीजा धर्मोओ जुदा जुदा नामथी मानेली मोक्षावस्था घटी शके. **५.**

प्रश्न : शुं आत्माने परिणामी नित्य अने अविद्या, अदृष्ट, संस्कार के कर्म वगेरेने वास्तविक अने आत्माथी भिन्न मान्या पछी काम पती जाय छे के जीवनी मुक्तावस्था (मोक्षावस्था) अने अमुक्तावस्था (अमोक्षावस्था)नो भेद बतावनार हजु पण कोई कारणभूत तत्त्व मानवानी जरूर छे ?

उत्तर : ओ अविद्या, अदृष्ट, संस्कार के कर्म वगेरे वस्तुनो आत्मा साथे संबंध थवानी विविध प्रकारनी - विचित्र प्रकारनी योग्यता पण मानवी जोईओ. मोक्षावस्था अने अमोक्षावस्था

एतदखिलं स्यात्-सम्भवेत् । **अर्थान्तरे**-चात्मभिन्ने च **तत्त्वे** पदार्थे **अविद्यादौ** अविद्यादृष्टसंस्कारादिपदवाच्ये वस्तुसत्येव-परमार्थतो विद्यमान एव, न तु सांवृतसत्त्वेनाभ्युपगम्यमाने, तस्य कल्पितरूपत्त्वेन तत्त्वतोऽसत्त्वात् ॥५॥

तद्योगयोग्यतायां चित्रायां चैव नान्यथा नियमात् ।
परिभावनीयमेतद्विद्वद्भिस्तत्त्वदृष्ट्युच्चैः ॥६॥

: विवरणम् :

किमात्मनि परिणामिन्यविद्यादौ च वस्तुसति सर्वमिदं स्याद् आहोस्विदन्यदपि हेत्वन्तरं मुक्तामुक्तावस्थयोर्भेदकं कारणभूतमस्तीत्याशङ्कायामिदमाह-तद्योगेत्यादि ।

तेनार्थान्तरभूतेन तत्त्वेनाविद्यादीनां योगः-सम्बन्धः, आत्मनः कर्मबन्ध इत्यर्थः, तस्मिन् योग्यता-जीवस्य कर्मपुद्गल-ग्राहकस्वभावत्वं अनादि पारिणामिकभव्यभावलक्षणं सहजमलरूपं मुक्त्यवस्थायां निवर्ति योग्यताशब्देनोच्यते, तस्यां **तद्योगयोग्यतायां** सत्यां **चित्रायां चैव**-नानाप्रकारायां चैव, सकलजीवापेक्षया कालादिभेदेनात्मनां बीजसिद्धिभावात्, नान्यथा, एकस्वभावायां योग्यतायां फलभेदासिद्धेः, दृश्यते च द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावप्रक्रमेण तीर्थकरातीर्थकर-प्रत्येकबुद्ध-स्वयंबुद्धादिरूपः फलभेदः, तस्माच्चित्ररूपायामेव योग्यतायां स युज्यते, **नियमाद्**-नियमेन, **परिभावनीयं**-सर्वप्रकारैश्चिन्तनीयं **एतत्** त्रयं-जीव-कर्म-तथाभव्यत्वरूपं **विद्वद्भिः**- सूरिभिः **तत्त्वदृष्ट्या**-परमार्थविषयया बुद्ध्याऽऽ-गमापनीतविपर्यय-मलया प्रज्ञया **उच्चैः**-अत्यर्थम् ॥६॥

(સંસારી અવસ્થા)નો ભેદ સમજવા માટે આત્મા સાથે કર્મસંબંધની યોગ્યતા એ મહત્ત્વનું કારણભૂત તત્ત્વ છે.

જૈનદર્શનમાં મોક્ષાવસ્થામાં નિવૃત્ત થનાર, જીવનો કર્મપુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ - યોગ્યતા અનાદિ પારિણામિક ભવ્યભાવ છે. તે સહજમળ સ્વરૂપ છે. આવી કોઈ યોગ્યતા માનવી જોઈએ. સર્વજીવોની અપેક્ષાએ એ યોગ્યતા, એક સરખી નહીં પણ વિવિધ પ્રકારની માનવી જોઈએ. સર્વજીવોની અપેક્ષાએ એ યોગ્યતા વિવિધ પ્રકારની ન માનીએ તો જુદા જુદા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં જીવોને, સમ્યગ્દર્શનરૂપ બીજની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ કોઈ તીર્થંકર સિદ્ધ, કોઈ અતીર્થંકર સિદ્ધ, કોઈ પ્રત્યેક બુદ્ધસિદ્ધ, કોઈ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ થાય છે, તે ભિન્નતા ઘટી શકે નહીં.

જીવ, કર્મ અને કર્મબંધની યોગ્યતા; આ ત્રણ વાતોનો વિચાર વિદ્વાન આચાર્યભગવંતોએ સર્વપ્રકારે કરવો જ જોઈએ. એ વિચાર પણ નિર્મળબુદ્ધિથી કરવો જોઈએ. એટલે કે આગમના અધ્યયનથી, વિપર્યાસનો મેલ જેમાંથી દૂર થયો છે, એવી બુદ્ધિપૂર્વક કરવો જોઈએ. ૬.

: योगदीपिका :

तथा तद्योगेत्यादि ।

तेनार्थान्तरभूतेन तत्त्वेनाविद्यादिना **योगः**-सम्बन्ध आत्मनः कर्मबन्ध इत्यर्थः तस्मिन् योग्यता-जीवस्य कर्मपुद्गल-ग्राहकस्वभावत्वमनादिपारिमाणिक-भव्यभावलक्षणं सहजमलरूपं मुक्तिसमये विनिवृत्तिमत् तस्यां **चित्रायां चैव**-नानाप्रकारायामेव सत्यां नान्यथा, एकस्वभावायां **योग्यतायां फलभेदासिद्धेः** । दृश्यते च द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावप्रक्रमेण तीर्थकरातीर्थकर-प्रत्येकबुद्ध-स्वयंबुद्धादिरूपः फलभेदस्तस्मात्तन्नियामकं योग्यतावैचित्र्यमवश्यमाश्रयणीयमिति । **नियमात्**-नियमेन **परिभावनीयं** सर्वप्रकारैश्चिन्तनीयमेतत् त्रयं-जीव-कर्म-तथाभव्यत्वरूपं **विद्वद्भिः**- सूरिभिस्तत्त्वदृष्ट्या-आगमापनीत-विपर्ययमलया प्रज्ञया, **उच्चैः**-अत्यर्थम् ।

ननु तीर्थकरसिद्धत्वादिकं नीलघटत्वादिवदर्थसमाजसिद्धमिति तत्प्रयोजकतया योग्यताभेदो न सिद्ध्येदिति चेद्, न, कार्ये तावद्धर्मकत्वस्य योग्यताविशेषप्रयोज्यत्वात्, तत्र तथाविधसामग्रीसमाजस्य प्रयोजकत्वे तत्रापि तथाविधप्रयोजकान्तराश्रयणेऽनवस्थानात्। यदि चेयमनवस्था प्रामाणिकानां न दोषाय, तदायं नियतधर्मककार्यनयाम-कस्तथाविधसामग्रीसमाज एव कथञ्चिदेकत्वेन भासमानः परिणामिभव्यत्वरूपः स्वीक्रियतामित्थमपि स्याद्वाद-प्रक्रियया दोषाभावादित्यधिकमस्मत्कृत-स्याद्वाद-कल्पलतायाम् ॥६॥

पुरुषाद्वैतं तु यदा भवति, विशिष्टमथ च बोधमात्रं वा ।
भव-भवविगमविभेदस्तदा कथं युज्यते मुख्यः ? ॥७॥

: विवरणम् :

एतत् त्रयानाश्रयणे संसारमोक्षयोरनुपचरितरूपयोरभावप्रदर्शनायाह - पुरुषेत्यादि ।

જીવ, કર્મ અને અનાદિ પારિણામિક ભવ્યભાવ સ્વરૂપ અર્થાત્ સહજમળ સ્વરૂપ કર્મબંધની યોગ્યતાનો વાસ્તવિક સ્વરૂપે અર્થાત્ અકાલ્પનિક તરીકે સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો વાસ્તવિક સંસારઅવસ્થા કે મોક્ષઅવસ્થા ઘટી શકે નહીં. હવે એ હકીકતને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે -

વેદાંતીઓ પુરુષાદ્વૈત માને છે. અર્થાત્ વિશ્વમાં જે કાંઈ છે તે પુરુષ જ છે ! વિશ્વમાં એકમાત્ર શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા જ છે. એ વાતને સિદ્ધ કરવા કેટલાક વેદાંતીઓ વેદવાક્ય બતાવે છે કે - આ વિશ્વમાં જે કાંઈ દેખાય છે એ પુરુષ જ છે. પુરુષ એટલે આત્મા, સર્વત્ર એ જ મુખ્ય છે. આ માન્યતાથી; કર્મ, પ્રધાન વગેરે તત્ત્વોને માનનારા મતોનો નિષેધ થયો. એટલે આત્મા સિવાય કર્મ વગેરે કોઈ વસ્તુ નથી. જે ભૂતકાળમાં હતું અને ભવિષ્યકાળમાં થશે એ બધું આત્મા જ છે. સંસાર એ આત્માનો ભૂતકાલીન પર્યાય છે અને મુક્તિ એ આત્માનો ભવિષ્યકાલીન પર્યાય

द्वयोर्भावो द्विता तस्यां भवं सैव वा द्वैतं न द्वैतमद्वैतं पुरुषस्याद्वैतं-एकत्वं **तु यदा भवति** अङ्गीकरणेन वादिनो **विशिष्टं**-केवलं रागादिवासनारहितमवबोधमात्रं वा-बोधस्वलक्षणं वा ।

वेदान्तवादिनः पुरुषाद्वैतं मन्यन्ते, यथाहुरेके -

"पुरुष एवेदं ग्निं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो, यदन्नेनातिरोहति ॥ (ऋग्वेद १.९०)
तदेजति तन्नैजति तद् दूरे तदु अन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥" (ईशावास्यो० ५) तथा
विद्याविनयसम्पन्ने, ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च, पण्डिताः समदर्शिनः ॥ (गीता ५-१८)

इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः।

विज्ञानवादिनस्तु शेष-नीलादिविकल्पशून्यं पारमार्थिकरागादिवासनादिविशेषरहितं च बोधस्वलक्षणमात्रमेव प्रतिजानते, यथोक्तं-

"चित्तमेव हि संसारो, रागादिक्लेशवासितम् ।
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं, भवान्त इति कथ्यते ॥१॥"

भवश्च भवविगमश्च-तौ संसारमोक्षौ तयोर्विभेदो **भवभवविगमविभेदस्तदा कथं युज्यते मुख्यः**?, संसारमोक्षयोर्मुख्यो भेदो न युज्यते, अर्थान्तरे ह्यविद्यादौ तत्त्वे भेदके सति तयोर्विशेषो युज्यत इति भावः ॥७॥

છે. સંસાર અને મોક્ષ પણ આત્મા જ છે. આત્મા જ અમૃતત્ત્વ અમરણભાવ - મોક્ષનો માલિક છે. વળી જે અન્નથી વૃદ્ધિ પામે છે. જે પશુ વગેરે ચાલે છે. જે પર્વતાદિ સ્થિર છે; જે મેરુ વગેરે પદાર્થો દૂર છે અને વૃક્ષાદિ પદાર્થો જે નજીક છે. આ બધું પુરુષ જ છે, આત્મા છે. ટૂંકમાં દૂર કે નજીક, સ્થાવર કે જંગમ જે કાંઈ આ દુનિયામાં છે, તે પુરુષતત્ત્વ જ છે. ચેતન-અચેતન તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેની અંદર કે બહાર જે કાંઈ છે તે એ બધું પુરુષતત્ત્વ જ છે.

તેમજ સ્મૃતિમાં - ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે - પંડિત પુરુષો; વિદ્યા અને વિનયથી સંપન્ન બ્રાહ્મણમાં, હાથીમાં, ગાયમાં, કૂતરામાં, ચંડાલમાં સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે. અર્થાત્ બધામાં એકમાત્ર આત્માને જ જુએ છે. આ રીતે વેદાંતીઓ એકમાત્ર આત્માની જ માન્યતાવાળા છે.

વિજ્ઞાનવાદી - બૌદ્ધો રાગાદિવાસના સંસ્કારથી રહિત બોધ માત્રને જ પરતત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે. એના સમર્થનમાં તેઓ કહે છે કે - રાગાદિ ક્લેશથી વાસિત ચિત્ત જ સંસાર છે. રાગાદિ ક્લેશથી રહિત ચિત્ત જ મોક્ષ છે.

વેદાંતી કે બૌદ્ધોની આ માન્યતામાં ભવ અને ભવવિગમ અર્થાત્ સંસાર અને મોક્ષનો ભેદ મુખ્ય રીતે ઘટી શકતો નથી. સંસાર અને મોક્ષનો ભેદ સિદ્ધ કરનાર આત્મા ઉપરાંત અવિદ્યા

: योगदीपिका :

एतत् त्रयानाश्रयणे संसारमोक्षयोरनुपचरितयोरभावमापादयन्नाह - पुरुषेत्यादि ।

द्वयोर्भावो द्विता तस्यां भवं सैव वा द्वैतं न द्वैतमद्वैतं **पुरुषस्याद्वैतम्** । ततु **यदा भवति** परतत्त्वमभ्युपगतं वेदान्तवादिभिः अथवा **विशिष्टं** रागादिवासनारहितं **बोधमात्रं**-बोधस्वलक्षणम् परतत्त्वमभ्युपगतं भवति **बौद्धैः तदा** भवभवविगमयोः संसारमोक्षयोर्विभेदो **मुख्यो** निरुपचरितः कथं युज्यते ? अर्थान्तरे ह्यविद्यावासनादौ तत्त्वे भेदके सति तद्भेदः स्यात्, तदसत्त्वे तु न कथञ्चिदित्यर्थः ॥७॥

अग्नि-जल-भूमयो, यत्परितापकरा भवेऽनुभवसिद्धाः ।
रागादयश्च रौद्रा, असत्प्रवृत्त्यास्पदं लोके ॥८॥

: विवरणम् :

कस्मात्पुनः पुरुषाद्वैतं बोधमात्रं वा विशिष्टं न भवतीत्याह - अग्नीत्यादि ।

अग्निश्च जलं च भूमिश्च **अग्निजलभूमयो यद्**-यस्मात् **परितापकराः**-परमार्थतो दुःखानुभकराः, वैषयिकसुखस्य भावतो दुःखरूपत्त्वात्, **भवे**-संसारे **अनुभवसिद्धाः**-प्रत्यक्षसिद्धाः । किं पुनर्बहिस्त्रयाणामर्थानामुपादानं, वायोरपि पठितत्त्वाल्लोक-सिद्धत्त्वाच्च, उच्यते, वायुपदार्थे द्रव्यगुणरूपतायां विप्रतिपद्यन्ते वादिनो, नाग्निजलभूमिषु, तेषां द्रव्यरूपेण प्रतीतेः, अतो न वायुग्रहणं, सर्वेन्द्रियानुपलम्भाच्च । यद्वा अग्निसहचरितत्त्वेनैव वायोर्ग्रहणं, "यत्र तेजस्तत्र वायु" इति वचनात् । **रागादयश्च**-रागद्वेषमोहाश्च **रौद्रा**-दारुणास्तीव्रसङ्क्लेशरूपेण, '**असत्प्रवृत्त्यास्पदम्**' असत्प्रवृत्तीनां-असुन्दरप्रवृत्तीनामास्पदं-प्रतिष्ठा **लोके**-सर्वत्रैवानुभवसिद्धा यतो वर्त्तते ।

વગેરે જેવું બીજું કાંઈ તત્ત્વ માનવામાં આવે તો જ સંસારઅવસ્થા અને મોક્ષઅવસ્થાનો ભેદ સિદ્ધ થાય. ૭.

પ્રશ્ન : વેદાંતીઓએ માનેલું એકમાત્ર આત્મતત્ત્વ કે બૌદ્ધોએ માનેલું વિશિષ્ટ બોધમાત્ર તત્ત્વ શાથી સિદ્ધ થતું નથી ?

ઉત્તર : આત્મા કે વિશિષ્ટ બોધ ઉપરાંત આ સંસારમાં સંતાપ પમાડનારાં દુઃખનો અનુભવ કરાવનારા અગ્નિ, પાણી, પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો નજરે દેખાય છે. તેમજ ભયંકર કોટિના તીવ્ર સંક્લેશ કરાવનારાં અને અસત્પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં રાગ-દ્વેષ, મોહ વગેરે તત્ત્વો પણ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે. આ રીતે પુરુષાદ્વૈત કે જ્ઞાનાદ્વૈતને માનવામાં પ્રત્યક્ષબાધ આવે છે. અથવા તો એ વાદીઓએ બાહ્યપદાર્થોને પુરુષ કે જ્ઞાન એવું બીજું નામ જ આપ્યું છે, એમ કહી શકાય.

વેદાંતીઓએ માનેલ પુરુષ (આત્મા) સિવાય અને બૌદ્ધોએ માનેલ એકમાત્ર વિશિષ્ટબોધ (વિજ્ઞાન) સિવાય બીજા બધા બાહ્ય કે અભ્યંતર પદાર્થો, જો તમારા મતે કલ્પિત કે અસત્ માનવામાં આવે છે, તે પદાર્થો વાસ્તવિક નથી, તો તમારા મતે ભવ અને ભવવિગમ અર્થાત્

यदि पुरुषाद्वैतमेव भवेत्, प्रत्यक्षसिद्धा बाह्या ज्वलनादयः पदार्था न स्युः, तेषां चैतन्यस्वरूपपुरुषव्यतिरेकेण रूपान्तरोपलब्धेः, तेषां तु बहिर्वर्त्तिनां ज्वलनादीनां पुरुषत्वाङ्गीकरणे सर्वपदार्थानां नाममात्रमेव कृतं स्यात्पुरुष इति न तत्र विप्रतिपत्तिः । विज्ञानाद्वैतमपि यदि भवेद्, न रागादयोऽनुभवसिद्धाः प्रति प्राणिनो भवेयुः, तथा च सकलपरीक्षकलोकविरोधस्तेषां सर्वैरभ्युपगमादनुभवस्य चान्यथा कर्तुमशक्यत्वादिति ॥८॥

: योगदीपिका :

पुरुषाद्वैते विशिष्टबोधमात्रे वा तत्त्वे प्रत्यक्षबाधापीत्याह-अग्नीत्यादि ।

अग्नि-जल-भूमयो वैषयिकसुखस्यापि दुःखरूपत्वात्**परितापकरा**स्तत्त्वतो दुःखदा **भवे**-संसारे **यद्**-यस्माद् **अनुभवसिद्धाः**- प्रत्यक्षप्रतीताः **रागादयो** राग-द्वेष-मोहाश्च **रौद्रा** दारुणा असत्प्रवृत्तीनां-असुन्दरचेष्टानां- आस्पदं **मूलं**-प्रतिष्ठा **लोके**-सर्वत्रैव । अनुभवसिद्धास्ततः पुरुषाद्वैते ज्ञानाद्वैते वा प्रत्यक्षबाध इत्यर्थः । अयं चायुक्त इति । बाह्यार्थानां पुरुष इति ज्ञानमिति च नामान्तरमेव कृतं स्याद् वादिभिरिति भावः ॥८॥

परिकल्पिता यदि ततो, न सन्ति तत्त्वेन कथममी स्युरिति ? ।
तन्मात्र एव तत्त्वे, भवभवविगमौ कथं युक्तौ ? ॥९॥

: विवरणम् :

अथ सर्वेऽप्येते बाह्या आन्तराश्च परिकल्पितरूपा एवेत्याशङ्कायामिदमाह-परिकल्पिता इत्यादि ।

परिकल्पिता-अवस्तु-सन्तः कल्पनामात्रनिर्मितशरीरा बाह्या आन्तराश्च **यदि** भवताऽभ्युपगम्यन्ते **ततः**-परिकल्पितत्वादेव **न सन्ति**-न विद्यन्ते, **तत्त्वेन**-परमार्थेन **कथममी**-पदार्थाः **स्युः**-भवेयुः, न कथञ्चिद्भवेयुर्भवताप्यनभ्युपगमाद्, इत्येवं **तन्मात्र एव**-पुरुषमात्र एव बोधमात्र एव च **तत्त्वे**- परमार्थे **भवभवविगमौ**-संसारमोक्षौ **कथं**-

---

સંસાર અને મોક્ષ કઈ રીતે સંગત થઈ શકશે ? અર્થાત્ તમારી માન્યતા મુજબ સંસારઅવસ્થા કે મોક્ષઅવસ્થા ભિન્નરૂપે ઘટી શકતી નથી. ૮.

બાહ્ય કે અભ્યંતર પદાર્થો પરિકલ્પિત છે, એ વાસ્તવિક નથી; એમ શાથી કહો છો ? કારણ કે વસ્તુની શૂન્યતાના નિર્ણયવાળી બાહ્ય અભ્યંતર પદાર્થોની કલ્પના જ સંભવી શકતી નથી. કારણ કે એ પરિકલ્પના માટે બીજરૂપ જગતમાં કોઈ પદાર્થો જ નથી. તો એ પરિકલ્પના કોના આધારે થાય ? નિર્બીજ કલ્પના કરવી એ દોષરૂપ છે. એવી પરિકલ્પના માનવામાં એ પરિકલ્પનાનો કદી પણ અભાવ નહીં થાય, અભાવ નહીં ઘટી શકે. જો નિર્બીજ એવી પણ પરિકલ્પનાને માનશો તો સંસારમાં જેમ એ પરિકલ્પના છે, તેમ મોક્ષમાં પણ પરિકલ્પનાની વિદ્યમાનતા માનવી પડશે અને એમ માનવામાં સંસારઅવસ્થા અને મોક્ષાવસ્થામાં ભેદ નહીં ઘટી શકે.

केनप्रकारेण **युक्तौ**-सङ्गतौ ?, न कथञ्चिदित्यर्थः ॥९॥

: योगदीपिका :

अथ सर्वेऽप्येते बाह्या आन्तराश्च भावाः परिकल्पितरूपा एवेत्याशङ्कायामिदमाह-प्ररीत्यादि ।

परिकल्पिता अवस्तुसन्तः कल्पनामात्रनिर्मितशरीरा बाह्या आन्तराश्च **यदि** भवताऽभ्युपगम्यन्ते ततः परिकल्पितत्वादेव **न सन्ति**-न विद्यन्ते **तत्त्वेन**-परमार्थेन । तथा च **कथममी** पदार्थाः **स्युर्भवेयुर्न** कथञ्चिद्, भवताप्यनभ्युपगमाद्, **इति**-इत्येवं **तन्मात्र एव** पुरुषमात्र एव **तत्त्वे** परमार्थेऽभ्युपगम्यमाने **भवभवविगमौ**-संसारमोक्षौ **कथं**-केन प्रकारेण **युक्तौ** ? न कथञ्चिदित्यर्थः ॥९॥

परिकल्पना[कल्पिता]पि चैषां हन्त विकल्पात्मिका न सम्भवति ।
तन्मात्र एव तत्त्वे यदि वाऽभावो न जात्वस्याः ॥१०॥

: विवरणम् :

कस्मात्पुनः परिकल्पिता एते न सन्तीति, उच्यते, परिकल्पनाया एवाभावादित्याह-परिकल्पनेत्यादि । **परिकल्पनापि चैषां**-बाह्यान्तराणामर्थानां **हन्त विकल्पात्मिका**-वस्तुशून्यनिश्चयात्मिका **न सम्भवति**-न युज्यते निर्बीजत्वाद्, युक्तिमाह-**तन्मात्र एव**-पुरुषमात्र एव ज्ञानमात्र एव च **तत्त्वे** तदतिरेकेणेतरपदार्थाभावात् । अभ्युपगम्य परिकल्पनां दूषणान्तरमाह-**यदि वा अभावः**- असम्भवो न -नैव **जातु**-कदाचिदपि **अस्याः**-प्ररिकल्पनायाः यदि निर्बीजाऽपीयं बाह्यान्तरपदार्थपरिकल्पना इष्यते ततः संसारवन्मुक्तावपि भवेदियमिति भावः, ततश्च संसारमोक्षभेदानुपपत्तिः, परिकल्पना- बीजसद्भावाभ्युपगमे तु पुरुषबोधस्वलक्षण-व्यतिरिक्त-वस्त्वन्तरापत्त्या प्रस्तुताद्वैतपक्षद्वयहानिः ॥१०॥

પરિકલ્પનાનું બીજ છે, એમ માનવામાં આવે તો એકમાત્ર પુરુષ માનવારૂપ અદ્વૈતપક્ષ અને એકમાત્ર વિશિષ્ટ બોધ (વિજ્ઞાન) માનવારૂપ અદ્વૈતપક્ષની હાનિ થાય છે, એ માન્યતા ઊડી જાય છે. કારણ કે, પુરુષ કે વિશિષ્ટ બોધ સિવાય પરિકલ્પનાના બીજરૂપ જગતમાં બીજા પદાર્થોની પણ સત્તા માની. ૯-૧૦.

ગ્રંથકાર મહાત્મા આ રીતે અદ્વૈતવાદરૂપ પરપક્ષનું ખંડન કરીને હવે જીવ, કર્મ અને કર્મબંધની યોગ્યતા આ ત્રણ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે.

અદ્વૈતવાદ માનવામાં ઉપરોક્ત રીતે અનેક દોષો હોવાથી શાંતચિત્તવાળા બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ સંસાર અને મોક્ષનાં કારણ તરીકે (૧) જીવ (૨) કર્મ અને (૩) કર્મબંધની યોગ્યતા (તથાભવ્યત્વ) આ ત્રણ કારણો વિચારવાં જોઈએ, માનવાં જોઈએ. **૧૧.**

પ્રશ્ન : જે લોકો આગમના પ્રામાણ્યને સ્વીકારે છે, તે લોકો પુરુષાદ્વૈત કે જ્ઞાનાદ્વૈતને માને તો એમાં શું દોષ ?

: योगदीपिका :

परिकल्पनाया असम्भवादपि परिकल्पिताऽसम्भव इत्याह-परीत्यादि ।

परिकल्पिता परिकल्पनेत्यर्थः । सापि चैषां बाह्यान्तराणामर्थानां **हन्त विकल्पात्मिका**-वस्तुशून्यनिश्चयात्मिका **न सम्भवति**-न युज्यते, **तन्मात्र एव**-पुरुषमात्र एव ज्ञानमात्र एव च, **तत्त्वेऽभ्युपगम्यमाने** तदतिरेकेणेतरपरिकल्पनाबीजपदार्थाभावादित्यर्थः । अभ्युपगम्य परिकल्पितां दूषणान्तरमाह - यदिवेत्यादि **यदि वा अभावोऽसम्भवो न**-नैव **जातु**-कदाचिदपि **अस्याः**- परिकल्पनायाः स्यात् । यदि निर्बीजापीयं बाह्यान्तरपदार्थपरिकल्पनेष्यते तदा संसारदशायामिव मुक्तावपीयं भवेदिति भावः, ततश्च संसारमोक्षभेदानुपपत्तिः, पंरिकल्पनाबीजसद्भावाभ्युपगमे तु पुरुषबोधस्वलक्षण-व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरसिद्ध्या प्रस्तुताऽद्वैतपक्षद्वयहानिः ॥१०॥

तस्माद्यथोक्तमेतत् त्रितयं नियमेन धीधनैः पुंभिः ।
भवभवविगमनिबन्धनमालोच्यं शान्तचेतोभिः ॥११॥

: विवरणम् :

एवं परपक्षं निरस्य त्रयसमर्थनायाह-तस्मादित्यादि ।

तस्माद्-यथोक्तमेतत् त्रितयं-जीव-कर्म-तथाभव्यत्वरूपं **नियमेन**-नियोगेन **धीधनैः** बुद्धिधनैः**पुंभिः** पुरुषैर्**भव-भवविगमनिबन्धनं**-संसारमोक्षकारणं **आलोच्यं**-आलोचनीयं **शान्तचेतोभिः** शान्तचित्तैः ॥११॥

: योगदीपिका :

एवं परपक्षं निरस्य स्वोक्त-त्रयसमर्थनायाह-तस्मादित्यादि ।

ઉત્તર : જે આગમમાં પ્રસ્તુત અર્થ - પદાર્થની સંગતિનું તાત્પર્ય જળવાઈ રહે, એ જ આગમ પરિશુદ્ધ કહેવાય. અર્થાત્ આગમમાં કહેલી વાતોની સંગતિ કરતાં કરતાં ઐદંપર્ય - તાત્પર્ય સુધી પહોંચાય તો જ એને પ્રમાણભૂત - મૂળાગમ કહેવાય. જે આગમમાં ઐદંપર્યસુધીની શુદ્ધિ ન હોય તો એને મૂળાગમ ન કહી શકાય પણ મૂળ આગમનો એક અંશ કહેવાય. કારણ કે - મૂળાગમના કોઈક વચનની સાથે એકવાક્યતા ન જાળવનાર, એ વાક્યાંતરથી નિશ્ચિત થયું હોવાના કારણે મૂળાગમના વિષયનું વિપરીત નિરૂપણ કરનાર હોય છે. તેથી જ બીજાઓનાં આગમો ઉપર દ્વેષ ન ધરાવતા અને સમભાવને ધારણ કરતા અન્યતીર્થિકો પણ જ્યાં સુધી, અન્ય આગમોમાં સંગતિ ધરાવનારાં વાક્યો મળે ત્યાં સુધી એનો સ્વીકાર કરે છે પરંતુ આગમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે માટે એ શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું એ સ્વીકારી લેવું, એવા મિથ્યા એકાંતથી નહીં. જૈન આગમો અને અન્ય આગમોમાં તફાવત એ છે કે જૈન આગમો પોતાના ઐદંપર્યાર્થ સુધી શુદ્ધ છે. ઐદંપર્યાર્થનો વિરોધ કરે એવાં વચનો એમાં ક્યાંય મળતાં નથી જ્યારે અન્ય તીર્થિકોનાં આગમોના બ્રહ્માદ્વૈત કે જ્ઞાનાદ્વૈત વગેરે જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સ્વીકારાયા હોય છે એના વિરોધી

तस्माद्यथोक्तमेतत् त्रितयं जीव-कर्म-तथाभव्यत्वरूपं **नियमेन**-नियोगेन **धीधनै**-र्बुद्धिधनैः **पुंभिः**-पुरुषैः **भवभवविगमनिबन्धनं**-संसारमोक्षकारणम् **आलोच्यं**-सम्यग्भावनीयं **शान्तचेतोभिः**-अरक्तद्विष्टचित्तैः ॥११॥

ऐदम्पर्यं शुद्ध्यति, यत्रासावागमः सुपरिशुद्धः ।
तदभावे तद्देशः, कश्चित्स्यादन्यथाग्रहणात् ॥१२॥

: विवरणम् :

ननु चागमप्रामाण्यमवलम्बमानैः पुरुषाद्वैतं ज्ञानाद्वैतं च यदेष्यते तदा को दोष इत्याह-ऐदम्पर्यमित्यादि ।

ऐदम्पर्यं-तात्पर्यं पूर्वोक्तं **शुद्ध्यति**-स्फुटीभवति **यत्र**-आगमे **असौ आगमः सुपरिशुद्धः**-प्रमाणभूतः, **तदभावे**-ऐदम्पर्य-शुद्ध्यभावे **तद्देशः**- परिशुद्धागमैकदेशः **कश्चिद**न्य आगमः **स्यात्**, न तु मूलागम एव, **अन्यथाग्रहणाद्**, मूलागमैकदेशस्य सतो विषयस्यान्यथाप्रतिपत्तेर्यतः समतामवलम्बमानास्तेऽपि तथेच्छन्ति ॥१२॥

: योगदीपिका :

ननु चागमप्रामाण्यमवलम्बमानैः पुरुषाद्वैतं ज्ञानाद्वैतं वा यदेष्यते तदा को दोष आगमानुसारेणैव युक्तिप्रवर्त्तनस्य न्याय्यत्वादत आह-ऐदम्पर्यमित्यादि ।

સંસાર, મોક્ષ વગેરેનાં પ્રતિપાદક વચનો પણ મળે છે. તેથી એમનાં આગમો મૂળ-આગમ નથી. પ્રમાણભૂત શુદ્ધ આગમ નથી. તેથી એ આગમના આધારે પુરુષાદ્વૈત કે જ્ઞાનાદ્વૈત જેવી માન્યતાઓ નિર્દોષ નહીં પણ દોષરૂપ છે. ૧૨.

મૂળાગમના (જૈનાગમના) એક અંશરૂપ, તાત્પર્યશુદ્ધિ વગરના અને તત્ત્વને અન્યથા સ્વરૂપે ગ્રહણ કરનારાં અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો ઉપર દ્વેષ ન કરવો પરંતુ પ્રયત્નપૂર્વક એના અભિધેયની, જ્ઞેયવિષયની ગવેષણા કરવી, તપાસ કરવી. ગુણગ્રહણ - રસિક આત્માઓ પર વચનની અસંગતિ દૂર કરવામાં તત્પર હોય છે. તેથી ઈતરશાસ્ત્રોના અર્થની અસંગતિ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. મૂળ આગમની સાથે અન્યશાસ્ત્રોનાં વચનની એકવાક્યતા મળે તો મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમ કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલું એ મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્શ્રુત બની જાય છે. અન્યશાસ્ત્રોમાં, જૈનશાસ્ત્રોનાં તત્ત્વથી વિપરીત તત્ત્વ માનવામાં આવ્યું હોય તો તેને પ્રમાણભૂત કે સત્તત્ત્વ માનવાનું નથી, પણ તેમાં જે મૂળાગમને અનુસરતું તત્ત્વ હોય તેને જ પ્રમાણભૂત અને સત્ માનવાનું છે. ૧૩.

મૂળ જૈનાગમોના એક અંશરૂપ અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો ઉપર દ્વેષ ન કરવાનું કહ્યું એનું કારણ એ છે કે, જિજ્ઞાસુઓએ તત્ત્વમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનાં આઠ અંગો છે અર્થાત્ આઠ પ્રકાર છે. તેમાંનો પહેલો પ્રકાર અદ્વેષ છે. અદ્વેષપૂર્વક તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ કરાય તો જ તત્ત્વ જાણી શકાય.

તત્ત્વપ્રવૃત્તિનાં આઠ અંગ આ પ્રમાણે છે :

(૧) અદ્વેષ : તત્ત્વ ઉપરની અપ્રીતિનો ત્યાગ.

ऐदम्पर्यं-प्रकृतार्थोपपत्ति-तात्पर्यं **यत्रागमे शुद्ध्यति**-निर्वहति **असावागमः सुपरिशुद्धः**-प्रमाणभूतः ?, तात्पर्यार्थपर्यन्तं प्रमाणशब्द-व्यापारात्, **तदभावे** ऐदम्पर्यशुद्ध्यभावे **तद्देशः** परिशुद्धागमैकदेशार्थगर्भः **कश्चिदन्य** आगमः **स्याद्**, न तु मूलागम एव, **अन्यथाग्रहणान्**मूलागमैकवाक्यस्य-कस्यचिद्वचनस्य तदेकवाक्यताना -पन्न-वाक्यान्तरमिश्रितत्त्वेन वैपरीत्येन ग्रहणाद् । अत एव ऐदम्पर्यार्थान्वेषिणः समतामवलम्बमाना अन्यतीर्थिका अपि तदर्थविरुद्धवाक्यार्थाननुप्रवेशेन यावदुप-न्नमिच्छन्ति, न तु मिथ्यैकान्तेन ॥१२॥

तत्रापि च न द्वेषः, कार्यो विषयस्तु यत्नतो मृग्यः ।
तस्यापि न सद्वचनं, सर्वं यत्प्रवचनादन्यत् ॥१३॥

: विवरणम् :

मूलागमव्यतिरिक्ते तदेकदेशभूत आगमेऽन्यथा परिगृहीते द्वेषो विधेय न वेति तदभावप्रतिपादनायाह-तत्रापीत्यादि ।

तत्रापि च-तदेकदेशभूत आगमान्तरे **न द्वेषः कार्यो**-न द्वेषो विधेयो, **विषयस्तु**-अभिधेयज्ञेयरूपो **यत्नतो**-यत्नेन **मृग्यः**-अन्वेषणीयः । यद्येवं सर्वमेव तद्वचनं किं न प्रमाणीक्रियत इत्याह-**तस्यापि**-आगमान्तरस्य **न सत्**-शोभनं **वचनं सर्वं**-अखिलं **यत्प्रवचनाद्**-मूलागमाद् अन्यद्, यत्तु तदनुपाति तत्सदेवेति ॥१३॥

: योगदीपिका :

नन्वेवमन्यथाप्रतिपन्नमूलागमैकदेशगर्भपरतन्त्रे द्वेषः कार्यो न वेत्याशङ्कायामाह-तत्रापीत्यादि ।

---

(२) **जिज्ञासा** : तत्त्व જાણવાની ઈચ્છા.

(૩) **शुश्रूषा** : तत्त्व સાંભળવાની ઈચ્છા.

(૪) **श्रवण** : तत्त्व સાંભળવું.

(૫) **बोध** : तत्त्व જાણવું, સમજવું.

(૬) **मीमांसा** : બોધ થયા પછી કરવામાં આવતી તત્ત્વની સદ્વિચારણા.

(૭) **प्रतिपत्ति** : મીમાંસા કર્યા પછી સર્વ રીતે ભાવથી પરિશુદ્ધ, આ આમ જ છે એવો તત્ત્વનો દૃઢનિર્ણય.

(૮) **प्रवृत्ति** : જાણેલા તત્ત્વને અમલમાં મૂકવું, આચરણમાં ઉતારવું.

આ રીતે તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ આઠ અંગવાળી હોવાથી અને તેનું પહેલું અંગ અદ્વેષ હોવાથી મૂળ આગમના એક અંશરૂપ અન્ય આગમો ઉપર દ્વેષ ન કરવો. એના ઉપર દ્વેષ કર્યા વગર એમાં રહેલું, મૂળ આગમને અનુસરતું સત્તત્ત્વ જાણવું, સમજવું અને સ્વીકારવું. ૧૪.

આ રીતે સદ્ધર્મ પરીક્ષક આદિ ભાવોનું પ્રતિપાદન કરીને સંપૂર્ણ ષોડશક ગ્રંથના ઉપસંહાર દ્વારા સદુપદેશ આપતાં કહે છે - ભવ્યજીવોએ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આ ગ્રંથમાં કહેલા ભાવોનો સારી

तत्रापि-तदेकदेशभूतागमान्तरेऽपि न द्वेषः कार्यः, **तु**-पुन**र्विषयो यत्नतो मृग्यस्त**दर्थानुपपत्तिपरिहारो यत्नतः कर्त्तव्यः, गुणग्रहरसिकानां परवचनानुपपत्तिपरिहारप्रवण-स्वभावत्वात् ।

ननु वस्तुत उपपन्नार्थवचनस्यानुपपत्तिशङ्का परिहार्या न तु सर्वथानुपपन्नस्येति निर्विषयोऽयमुपदेश इत्यत आह-**तस्यापि**-आगमान्तरस्य **सद्वचनं**-शोभनं वचनं **सर्वं-यद्**-यस्मात्प्रवचनान्-मूलागमाद् अन्यद् न, किन्तु तदनुपात्येव । तथा च तस्य मूलागमेनैकवाक्यतामापाद्योपपत्तिरेव कर्त्तव्या । इत्थमेव सम्यग्-दृष्टिपरिगृहीतस्य मिथ्याश्रुतस्यापि सम्यक्श्रुतत्व-सिद्धेः तदरुचिस्तु तत्त्वतो दृष्टिवादारुचिपर्यवसायिनीति सुप्रसिद्धमुपदेशपदादौ ॥१३॥

अद्वेषो जिज्ञासा शुश्रूषा श्रवणबोधमीमांसाः ।
परिशुद्धा प्रतिपत्तिः, प्रवृत्तिरष्टाङ्गिकी तत्त्वे ॥१४॥

: विवरणम् :

कस्मात्पुनस्तत्राद्वेषः क्रियत इत्याह-अद्वेष इत्यादि ।

अद्वेषः- अप्रीतिपरिहारस्तत्त्वविषयः, तत्पूर्विका ज्ञातुमिच्छा । जिज्ञासा-तत्त्वविषया ज्ञानेच्छा तत्त्वजिज्ञासा, सा पूर्विका बोधाम्भः- श्रोतसः सिराकल्पा श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा तत्त्वविषयैव, तत्त्वशुश्रूषानिबन्धनं **श्रवणं**-आकर्णनं तत्त्वविषयमेव । बोधः-अवगमः परिच्छेदो विवक्षितार्थस्य श्रवणनिबन्धनस्तत्त्वविषय एव । मीमांसा सद्विचाररूपा बोधानन्तर-भाविनी तत्त्वविषयैव । श्रवणं च बोधश्च मीमांसा च **श्रवणबोधमीमांसाः** । **परिशुद्धा**-सर्वतो भावविशुद्धा **प्रतिपत्तिः**-मीमांसोत्तरकालभाविनी निश्चयाकारपरिच्छित्तिः 'इदमित्थमेव' इति तत्त्व-विषयैव । प्रवर्त्तनं **प्रवृत्तिः**- अनुष्ठानरूपा परिशुद्ध-प्रतिपत्त्यन्तरभाविनी तत्त्वविषयैव ।

प्रवृत्तिशब्दो द्विरावर्त्यते, तेनायमर्थो भवति, **तत्त्वे** प्रवृत्तिरष्टाभिरङ्गैर्निर्वृत्ता **अष्टाङ्गिकी**, एभिरद्वेषादिभिरष्टाभिरङ्गैस्तत्त्व-प्रवृत्तिः सम्पद्यते, तेनागमान्तरे मूलागमैकदेशभूते न द्वेषः कार्य इति ॥१४॥

રીતે વિચાર કરી, પુણ્યના કારણભૂત સદનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કારણ કે - સત્પુરુષોનો એ જ ન્યાયમાર્ગ છે, સદાનો શાશ્વતમાર્ગ છે.

પ્રશ્ન : આ ગ્રંથમાં કહેલા ભાવો કોના આધારે અને શા માટે કહ્યા છે ?

ઉત્તર : આ ગ્રંથમાં કહેલા પ્રસ્તુત સઘળા ભાવો, દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચનના આધારે કહ્યા છે. અર્થાત્ દ્વાદશાંગીમાંથી ઉદ્ધૃત કરી, મંદબુદ્ધિ આત્માઓના હિતને માટે આ ગ્રંથરૂપે જુદા જુદા ગોઠવ્યા છે. મારા પોતાના આત્માને એનું સ્મરણ, ચિંતન થાય એ માટે પણ ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આ સર્વભાવો ભવવિરહ એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિના ફળવાળા છે. એટલે કે - આ ભાવોનું ફળ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. **૧૫.**

: योगदीपिका :

उक्ताद्वेषस्यैव तत्त्वज्ञानानुकूलतामभिधातुमाह-अद्वेष इत्यादि ।

अद्वेषः-पक्षपातकृताप्रीतिपरिहारस्तत्त्वविषयः । **जिज्ञासा** तत्पूर्विका तत्त्वज्ञानेच्छा । **शुश्रूषा** बोध-श्रोतःसिराकल्पा तत्त्वजिज्ञासापूर्विका । **श्रवणं**-तत्त्वशुश्रूषानिबन्धनतत्त्व-वचनाकर्णनम् । **बोधः** श्रवण-निबन्धन-तत्त्व-परिच्छेदः । **मीमांसा** बोधानन्तर-भावतत्त्व विचाररूपा । ततः श्रवणादिपदानां द्वन्द्वः । **परिशुद्धा** सर्वतो भावविशुद्धा **प्रतिपत्तिः** मीमांसोत्तरकालभाविनी 'इदमित्थमेवं' इति निश्चयाकारपरिच्छित्तिः तत्त्वविषयैव । **प्रवृत्तिः** परिशुद्ध-प्रतिपत्त्यनन्तरभाविनी तत्त्व-विषया क्रिया । प्रवृत्तिशब्दो द्विरावर्त्यते, तेनायमर्थः **तत्त्वे प्रवृत्तिरष्टाङ्गिकी**- अष्टाभिरद्वेषादिभिरङ्गैर्निर्वृत्ता । तेन मूलागमैकदेशागमे न द्वेषः कार्य इति ॥१४॥

गर्भार्थं खल्वेषां, भावानां यत्नतः समालोच्य ।
पुंसा प्रवर्त्तितव्यं, कुशले न्यायः सतामेषः ॥१५॥

: विवरणम् :

एवं सद्धर्मपरीक्षकादीन् भावान् प्रतिपाद्य समस्तप्रकरणार्थोपसंहारद्वारेण सदुपदेशदानायाह-गर्भार्थमित्यादि ।

गर्भार्थं-हृदयगतार्थं भावार्थमिति यावत्, **खलु**शब्दोऽवधारणे, **एषां**-प्राक्प्रक्रान्तानां **भावानां**-पदार्थानां **यत्नतः**-प्रयत्नात् **समालोच्य**-सूक्ष्मया प्रज्ञया सम्यगालोच्य गर्भार्थमेवोत्तानभूतमर्थम् । **पुंसा**-पुरुषेण **प्रवर्त्तितव्यं**-प्रवृत्तिर्विधेया, **कुशले** पुण्ये कुशलहेतुत्वात् सदनुष्ठाने, **न्यायः** अविचलितरूपो मार्गः **सतां**-सत्पुरुषाणां **एष** वर्त्तते, नान्यः ॥१५॥

: योगदीपिका :

एवं सद्धर्मपरीक्षकादिभावान् प्रतिपाद्य तत्फलोपदेशमाह-गर्भार्थमित्यादि ।

गर्भार्थं-हृदयगतार्थं, **खलु**-शब्दोऽवधारणे, **एषां** प्राक्-प्रक्रान्तानां **भावानां यत्नतः**-प्रयत्नात् **समालोच्य**-सूक्ष्मप्रज्ञया विचार्य, **पुंसा**-पुरुषार्थप्रवृत्तेन, **कुशले**-सदनुष्ठाने, **प्रवर्त्तितव्यं न्यायो**ऽविचलितमार्गः **सतां** - सत्पुरुषाणामेष वर्त्तते, नान्यः ॥१५॥

દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને બચાવે તે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું, આત્માનું હિત ઈચ્છતા ઉત્તમ પુરુષોએ બહુશ્રુતપુરુષો પાસે સતત શ્રવણ કરવું જોઈએ.

અથવા આગમરૂપ વચનો નિશ્ચિત મનોહર છે કલ્યાણને કરનારાં છે. તેથી એ વચનોમાં ગર્ભિતરૂપે રહેલાં ધર્મનું શ્રવણ બહુશ્રુતગીતાર્થો પાસે જ કરવું જોઈએ. અબહુશ્રુત પાસે શ્રવણ કરવાથી નુકશાન થવાનો સંભવ છે.

एते प्रवचनतः खलु, समुद्धृता मन्दमतिहितार्थं तु ।
आत्मानुस्मरणाय च भावा भवविरहसिद्धिफलाः ॥१६॥

: विवरणम् :

कुतः पुनरेते भावा भवताऽभिहिताः ? किमर्थं वेत्याह-एत इत्यादि ।

एते-प्रस्तुताः **प्रवचनतः**-प्रशस्तं प्रगतमवगाढं वा वचनं प्रवचनं प्रकृष्टं वचनं शेषागमापेक्षया, प्रवचनं सूत्रतोऽर्थतश्च द्वादशाङ्गं तस्मात् । **खलु** शब्दो वाक्यालङ्कारे, एकीभावेनाविप्रतिपत्त्या **उद्धृताः**- पृथग् व्यवस्थापिता **मन्दमतीनां**-मन्दधियां **हितार्थं तु**-हितप्रयोजनमेव **आत्मनोऽनुस्मरणाय च**-स्वयमेवानुस्मृतिनिमित्तं च **भावाः**-पदार्थाः, आदित आरभ्य भवविरहः-संसारविरहो मोक्षस्तस्य सिद्धिः-निष्पत्तिः सैव फलं येषां भावानां ते **भवविरहसिद्धिफलाः** ॥१६॥

॥ इति समरसापत्त्यधिकारः ॥

: योगदीपिका :

अथैते भावा कुतोऽभिहिताः किमर्थं वेत्याह-एत इत्यादि ।

एते-प्रस्तुता भावाः **प्रवचनतो**-द्वादशाङ्गात्, **खलु**शब्दो वाक्यालङ्कारे **समुद्धृता** एकवाक्यतया पृथक् स्थापिताः, मन्दमतीनां विस्तृतावगाहनाऽक्षमधियां **हितार्थं तु**-हितायैव च-पुनः **आत्मनोऽनुस्मरणाय** । कीदृशा भावाः ? आदित आरभ्य भवविरहो मोक्षस्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः फलं येषां ते तथा ॥१६॥

धर्मश्रवणे यत्नः, सततं कार्यो बहुश्रुतसमीपे ।
हितकाङ्क्षिभिर्नृसिंहैर्वचनं ननु हारिभद्रमिदम् ॥१७॥

: विवरणम् :

इदानीं ग्रन्थकारो गर्भार्थपरिज्ञानाय बहुश्रुतभक्तिमुपदर्शयन् स्ववचनप्रार्थनामाह-धर्मेत्यादि।

दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः-श्रुत-चारित्ररूपस्तस्य श्रवणम्-आकर्णनमर्थतस्तस्मिन् **धर्मश्रवणे, यत्नः**-प्रयत्नः आदरः **सततं**-अनवरतं **कार्यः**-कर्तव्यो **बहुश्रुतसमीपे**-बहुश्रुतसन्निधाने, **हितकाङ्क्षिभिः**-हिताभिलाषिभिः **नृसिंहैः**- पुरुषसिंहैः पुरुषोत्तमैरिति यावद्, वचनं-प्रार्थनारूपं **नन्विति**-वितर्के, एवं वितर्कयत यूयं, हरिभद्रस्येदं **हारिभद्रमिदम्** एवंविधं यदुत-'बहुश्रुतसमीपे धर्मश्रवणे यत्नो विधेयः'।

અથવા શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજા વિરચિત આ પ્રકરણમાં ગુંથાયેલા ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં વચનો બહુશ્રુત પાસે જ સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અબહુશ્રુત પાસે સાંભળવાથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાનાં વચનોનું રહસ્ય પામી શકાય નહીં. આ રીતની આ છેલ્લી ગાથામાં કોઈ વિદ્વાને શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાનાં વચનોની સ્તુતિ કરી હોય એવું લાગે છે.

अथवा वचनमागमरूपं **ननु**-निश्चितं **हारि** मनोहारि **भद्रमिदं**, यतो वर्त्तते अतो वचनगतधर्मश्रवणे बहुश्रुतसमीपे एव यत्नः श्रेयान्, अबहुश्रुतेभ्यो धर्मश्रवणेऽपि विपरीतार्थोपपत्तेः प्रत्यवाय-सम्भवाद् ।

अथवा हरिभद्रसूरेः स्तुतिं कुर्वाणोऽपर एव कश्चिदिदमाह-**वचनं ननु हारिभद्रमिदं** हरिभद्रसूरेरिदं धर्मगतं वचनं-प्रकरणाश्रयं, तस्माद्धर्मश्रवणे बहुश्रुतसमीपे एव यत्नो विधेयः, अबहुश्रुतेभ्यो हरिभद्राचार्यवचनानुपलम्भाद्, एवं वचनमाहात्म्यद्वारेण संस्तौति ॥१७॥

कृत्वा विवरणमेतत्पुण्यं यदवापि तेन भव्यजनः ।
अध्यास्तां षोडशकल शशिमण्डलभास्वरं स्थानम् ॥१॥

इत्याचार्यश्रीमद्यशोभद्रसूरिकृत-षोडशाधिकारविवरणे षोडशोऽधिकारः
समाप्तं चेदं षोडशाधिकारविवरणम् ॥

: योगदीपिका :

अथ ग्रन्थकृद्गर्भार्थपरिज्ञानाय बहुश्रुतभक्तिमुपदिशन्नाह-धर्मेत्यादि ।

धर्मस्य-श्रुत-चारित्ररूपस्य **श्रवणे** यत्न आदरः **सततं**-अनवरतं कार्यो **बहुश्रुतसमीपे हितकाङ्क्षिभि**- हितार्थिभिः-**नृसिंहैः**-पुरुषोत्तमैः **वचनं** प्रार्थनारूपं, **नन्विति** वितर्के, **हारिभद्रं** हरिभद्रसम्बन्धीदम् ।

यद्वा **ननु**-निश्चितं **हारि** मनोज्ञं **भद्रमिदं** वचो यद् 'बहुश्रुतेभ्य एव धर्मः श्रोतव्य' इति, अबहुश्रुतेभ्यो धर्मश्रवणे प्रत्यवाय-सम्भवात् । शिष्यकर्तृका इयमार्येत्यन्ये ॥१७॥

इति महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणि शिष्यमुख्यपण्डितश्रीलाभविजयगणि शिष्यपण्डितश्रीजीतविजयगणि सतीर्थ्यपण्डितश्रीनयविजयगणिचरण-कमल-चञ्चरीक-पण्डित-श्रीपद्म-विजय-गणि-सहोदरोपाध्यायश्रीयशोविजय-गणि-प्रणीता 'योगदीपिका'-नाम्नी षोडशकवृत्तिः सम्पूर्णा ॥

एषा षोडशकव्याख्या सङ्क्षिप्तार्थावगाहिनी ।
सिद्धाऽक्षयतृतीयायां भूयादक्षयसिद्धये ॥१॥

॥ इति षोडशाधिकारप्रकरणम् ॥

ષોડશક ગ્રંથનું વિવેચન લખી મારા વડે જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાયું હોય તેનાથી ભવ્યજીવો સોળે કળાથી ખીલેલા ચન્દ્ર મંડળ જેવા તેજસ્વી સ્થાન - મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે ! ૧૬-૧૭

સોળમું ષોડશક સમાપ્ત....